श्रीः ।

सिद्धान्तचन्द्रिका–उत्तरार्धः ।

(सारस्वतव्याकरणसूत्रवृत्तिः)

पण्डितरामाश्रमप्रणीतः

श्रीमत्पण्डितसदानन्दकृता सुबोधिनी

तथा

श्रीक्षेमकरघुनाथपण्डितलौकिकपांकरकृता तत्त्वदी-
पिका चैतद्व्याख्याद्वयसमेतः

पुनासुरेडपाख्यबाळाचार्यतनूजेन उद्धवाचार्येण संशोधितः ।

सोऽयम्

खेमराजश्रीकृष्णदासइत्यनेन

मुम्बय्यां

स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" मुद्रालये मुद्रितः

शके १८१७ संवत् १९५२

श्रीः ।

व्याकरणग्रंथोंकी सूचना ।

व्याकरणमहाभाष्यम् कैयटकृतभाष्यप्रदीपसहित और बाल-शास्त्रिकृतटिप्पणीसमेत किंमत १२ रुपये. कारकसमाससहित-दिक् क्रियाकलापः आख्यातचन्द्रिकाधातुरूपभेदः [illegible] पायः की० ६ आना समासकुसुमाकर नियमोंके साथ उदाहरण की० ४ आना सारस्वतसटीक [illegible] की० १२ आना सारस्वतमूल पूर्वार्द्धजिल्द टाईपका की० ८ आना सारस्वत तीनों-वृत्ति की० १२ आना सारस्वतचंद्रकीर्तिटीकासह परमोत्तम कि० १। रु० कारकवाद [illegible] कि० २ आना.

सिद्धांतकौमुदी अष्टाध्यायी, गणपा० धातुपा० लिंगानुशासन पा० और सूत्रसूचीस० अक्षर मोटा की० ४ रु० सिद्धांतकौमुदी अतिउत्तम और बारीक टैपमें छप रहीहै की० २ रु० अष्टाध्यायी, गणपाठ, धातुपाठ, लिंगानुशासन की० १ रु० लघुसिद्धांतकौमुदी टिप्पण सहित जिल्द मोटे अक्षर की० १२ आ० लघुसिद्धांतकौमुदी टिप्पणस० ग्लेज छोटा कि० ४ आ०

पुस्तक मिलनेका ठिकाना–

खेमराज श्रीकृष्णदास.

"श्रीवेंकटेश्वर" छापाखाना–बंबई.

श्री। ।

सिद्धान्तचन्द्रिका ।

(उत्तरार्द्धम्)

श्रीगणेशाय नमः ।

मूलम्-

धातोः ॥ इदमाधिक्रियते ।

सुबोधिनी-

सार्वीयं सच्चिदानंदं नत्वानामं जगत्प्रभुम् ॥
सिद्धांतचंद्रिकाख्यातवृत्तिश्च क्रियतेतराम् ॥ १ ॥

धातोः । अधिकारोयं प्राङ् नाम्नो य इत्यतः । किमर्थो ऽयमधिकारः । उच्यते । ऊरीकरोति । शुक्लीभवति । सहार्थास्यादित्यादौ ऊर्यादि[illegible]धातोः प्राक् [illegible]योगस्य नियतत्वेन विशिष्टात् प्रत्ययात्[illegible]त्वयोर्दोषो दुर्वारः स्यात् [illegible]धिकारः

तत्त्वदीपिका-

प्रणम्य श्रीपतिं वाणीं नारायणमनामयम् ।
सिद्धान्तचन्द्रिकाख्यातव्याकृतिरुच्यतेऽधुना ॥ १ ।

धातोरिति । अधिकारोयमित्याह । **इदमिति** । सूत्रमिति विशेष्यं पदं वा नाम्नो य इत्यतः प्रागधिकार[illegible]स्यः । अधिकारफलन्तु ऊरीकरोति शुक्लीभवतीत्यादौ च्व्यन्तस्य धातोः प्राक्प्रयोगनियमेन तत्सहिताद्धातोः प्रत्ययोत्पत्तिर्यथा न स्यात् । अन्यथाऽद्वित्वयोर्दोषो दुर्वारः स्यात् । नच नामव्यावृत्तिरेव फलमिति वाच्यं ।ततः विधानेनैव तद्बाधनात् । सिबंततिबन्तव्यावृत्तिरपि न फलं । प्रकृत्यर्थस्याद्रव्यकादेराख्यातार्थकर्तृकर्मणोरनन्वयात् । कारकाणां क्रिययैवान्वयनियमात् । पचतीत्यत्र एकेन क्रिया एकाश्रयिकायां क्रियायां बाधितायामपरेऽन्याश्रयाया बोधस्याशक्यत्वात् । प्रथमस्य समासप्रत्यययोरिति लोपे तु तदर्थस्यानवबोधाच्च । कर्तृद्वयादि बोधाकांक्षायां यः घट इत्यादेरन्याय्यत्वात् ।

मू०-भ्वादिः ॥ क्रियावाची भ्वादिर्धातुसंज्ञकः स्यात् ।

सुबोधिनी-भ्वादिः । भवनं भूः क्रियासामान्यं । आदत्ते ग्राहयत्यर्थमित्यादिः । अतम विततव्यर्थः । यद्वा । दीयते गृह्यतेऽर्थोऽनेनेति आङ्पूर्वाद्दाञः किप्रत्ययः । शब्द[illegible] यावत् भुवः क्रियासामान्यस्य आदिर्वाचकः शब्दो धातुसंज्ञो भवति । एवंसति हिरुक् नाना इत्या दावव्यये बभूव नभूव इत्यादावाख्यातांते चातिव्याप्तिस्तेषामपि क्रिया[illegible]त्वात् । भ्वादेरित्यावर्त्य भूरादिर्यस्येति बहुव्रीहिर्व्याख्येयः । अत्रादि[illegible]स्थायां । तेन भूः दारभ्य ये पठितास्ते ग्राह्याः । तेन क्रियावाचित्वे सति भ्वादिगणपठित[illegible] धातुत्वं ।

धातवः स्युः । सौत्रास्तु गणे एव पाठ्याः । का पुनः क्रिया । उच्यते । करोत्यर्थः ॥ उत्पादनाऽपरपर्याया उत्पत्त्यनुकूलव्यापारसंतानरूपा भावनैव क्रिया । नन्वस्तिभवतिविद्यतिषु क्रियावाचित्वमव्याप्तं । नहि तत्रोत्पादना प्रतीयते । उत्पत्तिर्हि आद्यक्षणसंबंधस्तदनुकूलव्यापारश्चोत्पादना तदनुभवश्चास्त्यादिभ्योनास्त्येव । उच्यते । अस्तीत्यादेः स्वरूपधारणं करोतीत्यर्थः । धारणं चोत्तरकालसंबंधः । क्रियावचनः किं । याः पश्यसीत्यादौ धातुत्वं माभूत् । सति हि तस्मिन्नातो धातोरित्यालोपः ॥

तत्त्वदीपिका-भ्वादिरिति । भवनं भूः क्रिया आदीयतेऽर्थोऽनेनेत्यादिः शब्दः आङ्पूर्वाद्दाञः किः । तथाच भूशब्दः क्रियावाचक आदिशब्दः प्रकारवाचक इत्यर्थः । एवं सति हिरुक् वर्जने इत्यव्ययेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि वर्जनरूपक्रियावाचकत्वात् । अतो भ्वादिरित्यावर्त्तनीयं । अत्रादिशब्दो व्यवस्थार्थः ॥ तथाच भूशब्दमारभ्य ये पठितास्ते धातुसंज्ञाः । एवं च क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगणपठितत्वं धातुत्वमिति लक्षणं । वादावव्ययेऽतिप्रसंगवारणाय सत्यंतं । तावन्मात्रोपादाने च हिरुगादावतिव्याप्तिः । अत्राहुः क्रियावाचित्वलाभायावृत्तिर्न कर्त्तव्या । नच यादावतिव्याप्तिः । याइत्यस्य लाक्षणिकत्वेनैवाग्रहणात् । यदस्त्यदाद्यत्वम् अपि येति सिद्धेः । वेत्यव्ययस्य धातुत्वेप्यनिष्टादर्शनात् । अथ धातुत्वे विकल्पादावपि गंधनादावित्र रूपमापद्येतेति चेत् शृणु । तस्याव्ययत्वेन अव्ययाद्विभक्तिरिति तिबादेर्लुकोऽनिवार्यत्वात् । एवं च सूत्रे विभक्तिग्रहणस्य सार्थक्यं न स्यादेरिति नोक्तं । सर्वादेरुभशब्दस्य तु उभम् उभेइत्यत्र पठितत्वेपि उभकावित्याद्यर्थतया सर्वादिपाठस्योक्तत्वेन धातुत्वबाधनात् ॥ धातुत्वे हि स्याद्यनुत्पत्तेरुभकावित्यस्यासंभवात् ॥ अथ द्योदिवावित्यत्र स्वर्गवाचकस्य धातुत्वं स्यादिति वाच्यं । न तत्रोदितः पाठेनानुदितौ तस्याग्रहणात् । सानुबंधकग्रहणेनाननुबंधकस्येत्युक्तेरिति । का पुनः क्रिया ~~भवनैव चेति~~ गृहाण । तथा हि । अभवतो गमनादेरक्रियमाणतया भवतश्च घटादेः क्रियमाणतया भवत्यर्थकर्तुः करोतिकर्मत्वं । तथा च करोत्यर्थकर्तुर्भवितृप्रयोजकतया भवतेरुत्पत्त्यर्थोऽप्रयोजकव्यापारे निरुपद्यमानः करोत्यर्थमवलंबते ।

सू०-आदनुदात्तङितः ॥ अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरात् ।

सुबोधिनी-आदनुदात्तङितः । अनुदात्तश्च ङ् च अनुदात्तङौ ताविती यस्य धातोः सोऽनुदात्तङित्तस्मात् । द्वंद्वांत श्रूयमाण इच्छब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । द्वंद्वेऽल्पस्वरेति ङस्य पूर्वनिपातो न । हसांतत्वात् । ण्यायनणित्यादिज्ञापकसिद्धं हि तत् । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति देवतेदमर्थे इत्यादिना च तस्यानित्यत्वाच्च । अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरात्मनेपदं भवति । एधते । शेते । अन्यपदार्थत्वेन धातोराश्रयणं किं । अगमत् । अशिश्रियत् । लुङो ङित्त्वेपि धातुत्वाभावादान्न ॥

तत्त्वदीपिका-आदनुदात्तङितइति । अनुदात्तश्च ङ् च अनुदात्तङौ ताविती यस्य स तथा तस्मात् । द्वंद्वांते श्रूयमाण इत्शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते इत्यत आह । **अनुदात्तेतो ङितश्चेत्यादि** । अत्र ङ्इत्यस्यास्वरत्वादल्पस्वरस्येत्यप्रवृत्तेः परनिपातः द्वयोःस्वरान्तयोर्मध्येऽल्पस्वरस्य ग्रहणात् । देवतेदमर्थ इत्यादिना तस्यानित्यत्वाच्च । आत्पयोरेव सर्वत्र संज्ञात्वेन दर्शनात् । नामैकदेशेन सर्वनाम लक्ष्यत इति न व्याख्येयम् । अन्यपदार्थत्वेन धातोराश्रयणात् । अगमत् अशिश्रियदित्यत्र लुङो ङित्त्वेपि धातुत्वाभावादान्न । अत्र विधेयस्य आद्ग्रहणस्य युक्तत्वेपि विपरीतकरणात्क्वचिदन्यत्राप्यात् । तेन को जानीत इत्यादि सिद्धम् ।

सू०-ञित्स्वरितेत उभे ॥ ञितः स्वरितेतश्च धातोरात्पे स्तः ।

सुबोधिनी-ञित्स्वरितेतउभे । ञ् इत यस्य स ञित् । स्वरित इद्यस्य स स्वरितेत् । ञ स्वरितेच्चानयोः समाहारः ञित्स्वरितेत्तस्मात् उभयपदम् । आत्तु संनिहितमेव । पं तु इत्यतः परामृश्यते ॥

तत्त्वदीपिका—ञित्स्वरितेत उभे । ञ् इत् यस्य स ञित् स्वरित इद्यस्य स स्वरितेत् । ञिच्च स्वरितेच्चानयो: समाहारो ञित्स्वरितेत् तस्मात् । उभे आत्पे इत्यर्थ. । यथासख्यमत्र न शकनीय तस्याज्ञापकसिद्धत्वेनासार्वत्रिकत्वात् । अथात्रानुबधद्वय न कर्त्तव्य । ञित' स्वरितेत्सु स्वरितेतो वा ञित एव विधेयास्तथा च ञित उभे स्वरितेत उभे इति वा सूत्रणीयमिति चेन्न । डुकृञ् इत्यस्य डुकृञ् इति करणे गौरवत्वात् रुधिर् इत्यत्र रुधिर् इति करणे च स्वरिताञित इति कर्तृयुक्त लाघवात् । अत्र केचित् अत्र आत्पशब्दाभ्यामवयवाभ्यामात्मनेपदपरस्मैपदसज्ञे गृह्येते ते वाऽन्वर्थे । तथाहि । आत्मने कर्त्रे फलबोधक पदमात्मनेपद । परस्मै कर्त्रे फलबोधक पद परस्मैपद । तेन कर्तृगामिनि आत्मनेपद परगामिनि फले परस्मैपदमित्याहुस्तन्न । उभेग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तथा हि ञित्स्वरितेत एतावदेव सूत्रमस्तु । आदिति चानुवर्त्य । तेन कर्तृगामिनि फले आत् । अन्यत्र परतोऽन्यदिति पद । किच करोति कुरुते वा घटमित्यत्र घटनिर्माणफलस्य कुलालादन्यगामित्वस्याऽसभवात् । सृष्टि चकार चक्रे वा ईश्वर इत्यत्र जगन्निर्माणफलस्य ईश्वरे सभवाच्च । यजधातौ तु स्वर्गकामो यजेत होतर्यजेति श्रुतिभ्यां यजमानर्त्विजोरात्पप्रयोगनियमोऽन्यत्र तु यथेष्ट प्रयोक्तव्यम् ।

मू०—परतोऽन्यत् ॥ उक्तनिमित्तहीनाद्धातोः पम् ।

सुबोधिनी—परतोन्यत् । परस्मादिति परतः तत्रादिर्विभक्त्यर्थे इति पंचम्यंतात्तस् । परत्वस्य सावधित्वादवध्यपेक्षायामनुदात्तङित इत्यादयः संबध्यंते । अन्यत्वस्यापि सापेक्षत्वादादुभेचेति संबध्यते । अनुदात्तेतो ङितो निर्विशादेर्ञितः स्वरितेतश्च धातोः परतोऽन्यस्माद्धातोः केवलं पं भवति ॥

तत्त्वदीपिका—परतोऽन्यदिति । परस्मादिति परतः । तत्रादिर्विभक्त्यर्थे इति पचम्यन्तात्तस् । परत्वस्य सावधित्वात् । अवध्यपेक्षायामनुदात्तङित इत्यादयः सबध्यन्ते अन्यत्वस्यापि सापेक्षत्वादादुभेचेति सबध्यते इत्याशयेनाह । उक्तनिमित्तेत्यादि। उक्तानि निमित्तानि तैर्हीनात् रहितादित्यर्थ. । तथा च अनुदात्तेतो ङितो निर्विशादे ञितः स्वरितेतश्च धातोरन्यस्मात्प भवतीत्यर्थ । अनुदात्तेत इत्यादि किं । एधते । प्रवर्त्तते ।

मू०—नवपम् ॥ तिबादीनामाद्यानि नव वचनानि पं संज्ञानि ।
पराण्यात् ॥ पराणि नव वचनानि आत्मनेपदानि स्युः ।

सुबोधिनी—नवपं, पराण्यात् । प्रत्येकमष्टादशवचनात्मका दशविधा आख्याता उक्तास्तेषां नव नव वचनानां संज्ञानं विधीयते । तिबादीनामाद्यानि नववचनानि पंसंज्ञानि पराणि नवाऽऽत्संज्ञानि । पराणीति परशब्देन नवपमित्यत्राऽऽद्यानीति लभ्यते ॥

तत्त्वदीपिका—नवपमिति । अत्र पराण्यादित्यत्र परशब्देनाद्यानीति लभ्यते । अत्र पात्छब्दयोरेव संज्ञात्व न तु ताभ्यामवयवभूताभ्यामाक्षिप्तयो' परस्मैपदात्मनेपदशब्दयोरवयविनो । दादे पे णित्पे आद्धवीत्यादौ पात्छब्दयोरेवावृत्तिदर्शनाल्लाघवाच्च । न च परगामिक्रियाफलात्मगामिक्रियाफलरूपान्वर्थलाभो न पात्छब्दाभ्यामिति वाच्य ॥ विवक्षयैतल्लाभात् । कमलवनोद्घाटन कुर्वते ये इत्यत्रात्मगामिफलाभावेप्यदर्शनात् । याजको यजति यजमानो यजेतेत्यत्र परगामित्वात्मगामित्वलाभस्तु शिष्टाचारात् । तस्मादत्र समुदायाक्षेपः ।

मू०नाम्निचयुष्मदिचास्मदिचभागैः ॥ तिबाद्येकार्थेषु नामादिषूपपदेष्वेते प्रत्ययास्त्रिभिर्भागैः स्युरात्पयोः । नाम्नि प्रयुज्यमाने चाप्रयुज्यमाने प्रथमः । युष्मदि मध्यमः । अस्मद्युत्तमः ।

सुबोधिनी—नाम्निचयुष्मदिचास्मदिचभागैः । अत्र पातृशब्दावनुवृत्तौ सप्तम्याविपरिणमयितव्यौ । आद्ब्रुवीत्यादेः कर्मणि कर्तरीति चानुवर्तते । नामादिशब्देन विभक्त्यर्थं गृह्यते । प्रकरणात्तिबादयो दशविधा आख्याता गृह्यंते । नामाद्यर्थे कर्तरि कर्मणि च विहितानां तिबादीनां धातोर्यानि नववचनानि तानि त्रिभिर्भागैर्विभज्य प्रयोक्तव्यानि । यथासंख्येन नामार्थे कर्तरि प्रयुक्तेऽप्रयुक्ते च प्रथमो भागः प्रयोक्तव्यः । स पचति । तौ पचतः । ते पचंति । स पचते । तौ पचेते । ते पचंते । अप्रयुक्ते । पचति । पचतः । पचंति । पचते । पचेते । पचंते । नामार्थे कर्मणि । ओदनः पच्यते । ओदनौ पच्येते । ओदनाः पच्यंते । अप्रयुक्ते । पच्यते । पच्येते । पच्यंते । पं तु कर्मणि नास्ति । युष्मदर्थे कर्तरि त्वं पचसि । युवां पचथः । यूयं पचथ । त्व पचसे । युवां पचेथे । यूयं पचध्वे । अप्रयुक्ते । पचसि । पचथः । पचथ । पचसे । पचेथे । पचध्वे । युष्मदर्थे कर्मणि प्रयुक्ते । त्वं दुःखी क्रियसे रागैः । युवां दुःखिनौ क्रियेथे । यूयं दुःखिनः क्रियध्वे । अप्रयुक्ते । क्रियसे । क्रियेथे क्रियध्वे । अस्मदर्थे कर्तरि प्रयुक्ते अहं पचामि । आवां पचावः । वयं पचामः । अहं पचे । आवां पचावहे । वयं पचामहे । अप्रयुक्ते । पचामि । पचावः । पचामः । पचे । पचावहे । पचामहे । अस्मदर्थे कर्मणि प्रयुक्ते । विरागैः सुख्यहं क्रिये । आवां क्रियावहे । वयं क्रियामहे । अप्रयुक्ते । क्रिये । क्रियावहे । क्रियामहे । त्वया पच्यते मया पच्यते इत्यत्र युष्मदाद्यर्थे आख्यातस्य विधानाभावान्न मध्यमोत्तमौ । प्रथमातिक्रमणे कारणाभावात्प्रथम एव । नन्विह भवान्पचत्वित्यत्र मध्यमः प्राप्नोति भवद्युष्मच्छब्दयोरेकार्थत्वादिति चेन्न । तयोरर्थभेदात् । अलिंगः संबोधनविषयश्च युष्मदर्थः । भवदर्थस्तु लिंगवान्न च संबोधनैकविषय इति । त्वद्रूपः त्वत्कल्पः त्वत्तरः पचसि । मद्रूपःमत्कल्पः मत्तरः पचामीत्यत्र तरादेर्विशेषणत्वेनाकर्तृत्वात् युष्मदस्मदर्थस्यैव कर्तृत्वात् मध्यमोत्तमौ भवतः । अतित्वं प्रियत्वं पचति । अत्यहं प्रियाहं पचतीत्यत्र पूर्वपदान्यपदार्थयोः प्राधान्येन कर्तृत्वात् युष्मदस्मदर्थयोर्गौणत्वेन कर्तृत्वाभावात् न मध्यमोत्तमौ । एवमत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवतीत्यादावपि च्व्यंते हि संघीभवंति ब्राह्मणा इत्यनुरोधेन प्रकृतेः कर्तृत्वम् । विकृतेः कर्तृत्वे तु सघीभवति ब्राह्मण इति स्यात् । अत्रापि युष्मदस्मदर्थयोः विकृतित्वेनाकर्तृत्वं । तदुक्तं ॥ "यदा च्व्यर्थे विनिर्देश्ये भवतो युष्मदस्मदी ॥ द्वयोरपि तयोर्योगे न धातोर्मध्यमोत्तमौ ॥ १ ॥ प्रकृतेर्विकृतेर्वापि ह्येकदा प्रतिपादने ॥ वाचकः प्रकृतेः संख्यां गृण्हाति विकृतेर्न तु ॥ २ ॥" अत एव मृद्घटो भवति ओदनस्तण्डुला भवंतीति प्रयुज्यते वादिभिः । सह एकोऽर्थो येषां ते तिबाद्येकार्थास्तेषु तिबादीनां यः कर्त्रादिरित्यर्थः । स एव कर्त्रादिरर्थो नामादीनामित्यर्थः । तिबाद्येकार्थेष्विति किं । त्वां पश्यति । त्वया क्रियते । तुभ्यं ददाति ॥

तत्त्वदीपिका—**नाम्नि चेति** ॥ अत्राद्ब्रुवीत्यादे कर्मणीति कर्त्तरीति वानुवर्त्तते । यावच्छब्दावनुवृत्तौ च सप्तम्यां विपरिणम्येते । **तिबाद्येकार्थे**ष्विति । तिबादिभिरेकार्थास्तेषु यथासख्य दर्शयति नाम्नि प्रयुज्यमानादित्यादिना । ननु भागैरित्युक्ते कथ त्रय एव भागा लभ्यन्ते न चत्वारः पच वेति चेत्सत्यम् । कपिञ्जलालभन्यायेनेति गृहाण । तथाहि । कपिजलानालभेतेति वाक्ये कपिजलानिति बहुवचनेपि एकस्मिन् द्वयोश्च बहुत्वाभावात् । प्रथमबहुत्वस्य त्रिषु लाभात् त्रय एव गृह्यते न तु पचादय इति । एवमिहापि बोध्य । भवान् पचतीत्यत्र तु भवदर्थयो· समर्थत्वाभावान्न मध्यम । तथाहि । अलिग सबोधनविषयश्च युष्मदर्थ भवदर्थस्तु लिगवान्न च सबोधनैकविषय । त्वत्तर पचसि मत्तर पचामीत्यादौ तरादेर्विशेषगत्वादप्रधानत्वादकर्तृता युष्मदस्-

दर्थयोरेव प्रधानत्वात्कर्तृत्वेन मध्यमोत्तमावेव । अतित्वं पचतीत्यादौ तु तथात्वाभावान्न तथा । अत्र त्व संपद्यन्ते त्वद्भवतीत्यादौ च्व्यन्ते तु सखीभवति ब्राह्मणा इत्याद्यनुरोधेन प्रकृतेरेव कर्तृत्व न विकृतेर्युष्मदर्थस्य । उक्तंच । "यदाच्व्यर्थे विनिर्दिश्ये भवतो युष्मदस्मदी । द्वयोरपि तयोर्योगे न धातोर्मध्यमोत्तमौ । प्रकृतेर्विकृतेर्वापि ह्येकदा प्रतिपादने । वाचक. प्रकृते.सख्यां गृह्णाति विकृतेर्नतु । " मृद् घटा भवति । ओदनस्तण्डुला भवतीत्येव ।

कर्तरि पं च ॥ चादात् । भू सत्तायाम् ।

सुबोधिनी–कर्तरि पं च। कर्तारि वाच्ये धातोः पं भवति चकारादादपि । पचाति आख्यत - प्रत्ययेनोक्तत्वात् कर्तरि वाच्ये प्रथमा । ननु भावकर्मकर्तृष्वाद्विधानात् कथं निर्णयः स्यात् । नैवं । प्रयोगान्निर्णयसंभवात् । आस्ते शेते नर इत्यत्र कर्तरि प्रथमादर्शनात् कर्तर्यात् । शय्यते आस्यते नरेणेत्यत्र कर्तरि तृतीयादर्शनात् भावे आत् । चक्रे करिष्यते वा घटं कुलाल इत्यत्र कर्तर्यात् । चक्रे करिष्यते वा घटः कुलालेनेत्यत्र कर्मण्यात् । कर्मणि प्रथमायाःकर्तरि तृतीयायाश्च दर्शनात् । कृषीष्ट कर्तेत्यत्र त्वनिर्णय एव । यथा रामाभ्यामित्यत्राऽनिर्णयः ।

मू०–वर्तमाने तिपतस्अंति सिप्थस्थ मिप्वस्मस् तेआतेअंते सेआथेध्वे एवहेमहे ॥ वर्त्तमानार्थक्रियावृत्तेर्द्धातोस्तिबादयः प्रत्यया भवंति । एषां संज्ञा ळट् ।

सुबोधिनी–वर्तमाने तिप्तस्अंति सिप्थस्थ मिप्वस्मस् तेआतेअंते सेआथेध्वे एवहेमहे ॥ व्यापारे इति शेषः । व्यापारः क्रिया सा च धातोर्वाच्या । सा त्रिविधा । अतीताऽनागतवर्तमानभेदात् । तत्र वर्तमानक्रियावृत्तेर्द्धातोस्तिबादयो भवंति । ते च द्योतकाः । वर्तमानक्रिया धातुनैवोक्तत्वात् । यदि तु सद्यआदिरित्यतः काले इत्यनुवर्तते । वर्तमाने काले वाच्ये तिबादय इति व्याख्यायते तदा तिबादयो वाचका अपि भवंति । कालस्य धातुनाऽभिहितत्वात् । अथ को वर्तमानः । प्रारब्धापरिसमाप्तो वर्तमानः भूरस्तीत्यादौ कथं वर्तमानादिः । प्रारब्धापरिसमाप्तत्वाद्यभावात् । उच्यते । सृष्टिसंहारश्रुतिप्रामाण्यस्वीकर्तॄणां मतेऽत्राप्यस्ति वर्तमानत्वं । कल्पादौ प्रारब्धायाः स्थितेरपरिसमाप्तत्वात् । तस्थुः पर्वता भाविष्यति भूरित्यादौ त्वतीतानागतकल्पावादाय भूतभविष्यत्ते बोध्ये । क्रियाफलयोर्वाचको धातुः । कालः संख्या कारकं चाख्यातार्थः । तत्र तिबादित्वेन कालोऽर्थः । तिप्तस्त्वादित्वेन एकत्वद्वित्वबहुत्वरूपाः संख्यार्थाः । आत्त्वेन भावकर्मणी अर्थः । आत्त्वेन पत्वेन च कर्तार्थः तत्र फलस्य कर्मण्यन्वयः । फलाश्रयस्य कर्मत्वात् । व्यापारस्य कर्तर्यन्वयो धातूपात्तव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वात् । संख्यायास्तु कर्तरि प्रत्यये कर्तर्यन्वयः । कर्मणि प्रत्यये कर्मण्यन्वयः । कालस्य क्रियायामन्वयः । कर्तृकर्मणी क्रियाविशेषणे । क्रिया तु विशेष्येति शाब्दिकमतं । वर्तमानोऽर्थो यस्याः वर्तमानार्था सा चासौ क्रिया चेति शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः । वर्तमानाक्रिया सा वृत्तिर्यस्य स तथा । तस्मात् तिबित्यादेः समाहारे ऐकपद्यं । अन्यथा समासे त्वष्टादशपदत्वम् ॥

तत्त्वदीपिका–वर्त्तमानेइति । व्यापारे इति शेषः । व्यापारश्च क्रिया । सा च त्रिविधा अतीतानागतवर्त्तमानभेदात् । सा च धातुवाच्या इत्याशयेनाह । वर्त्तमानार्थेत्यादि । वर्त्तमानः अर्थो यस्याः सा वर्त्तमानार्था सा च सा चासौ क्रिया चेति सा तत्र वृत्तिर्यस्य स तथा तस्मादित्यर्थः । तिबित्यादेः समाहारे ऐकपद्यम्

अन्यथा त्वष्टादशपदत्वं । तिबादयश्च वर्त्तमानाक्रियायाः द्योतका एव न तु वाचकास्तस्य धातुनैव लाभात् । वर्तमानत्व तु प्रारब्धापरिसमाप्तत्व । विंशत्यादिवर्षपर्यंत वेदाध्ययनेपि अधीते इति प्रयोगदर्शनात् । भूतभविष्यद्भिन्नत्वमिति लक्षण तु न भविष्यद्वर्त्तमानभिन्नत्व भूतत्वं वर्त्तमानभूतभिन्नत्वं भविष्यत्त्वमित्यपि स्यात्तथा चान्योन्याश्रयदोषः स्यात् । पर्वतास्तिष्ठन्तीत्यत्र तु स्वतोभूताद्यभावेपि कालत्रयवर्तिनां राज्ञां भूतादिभेदभिन्नपालनादिक्रियाभेदाद्भूतादिव्यवहारः । तथाहि नलादिकाले तस्थुः । कल्क्यादिकाले स्थास्यति । इदानीन्तनराजकाले तिष्ठति । आत्मास्तीत्यत्रापि शरीराद्युपाध्यतीतत्वादिनाऽतीतत्वादिव्यवहारोस्तीति दिक् ।]

मू०-अप्कर्तरि ॥ कर्त्रर्थेषु तिबादिषु चतुर्षु दिप्पर्य्यंतेषु परतो धातोरप् स्यात् ।

सुबोधिनी-अप्कर्तरि । कर्तरीति नापोऽभिधेयमाख्यातोक्तत्वात् । किंत्वऽनुवृत्तस्यचतुर्विधस्य विशेषणम् । धातोरप्स्यात् कर्त्रर्थेषु चतुर्षु परतः । अपः पित्त्वमपि तादेर्ङिति ङित्त्वाभावार्थम् । अन्यथा भवत इत्यादौ ङित्त्वाद्गुणो न स्यात् ॥

तत्त्वदीपिका-अप्कर्तरीति । कर्त्तरि विहितेषु चतुर्षु तिबादिषु ।

मू०गुणः ॥ नाम्यंतस्य धातोर्गुणो भवति ।

सुबोधिनी-गुणः । अरेदोनामिन इति नियमान्नामिग्रहणं तस्य धातोर्विशेषणत्वात् तदंतविधिः ।

तत्त्वदीपिका-गुणइति । अरेदोनामिन इति नियमान्नामिग्रहणे हस्य च विशेषणत्वादतलाभ इत्याशयेनाह । नाम्यन्तस्येति ।

मू०-अपित्तादिर्ङित् ॥ पकारेतं तादिकं च विहाय अन्यप्रत्ययो ङिद्वत्स्यात् ।

सुबोधिनी-अपित्तादिर्ङित् । प् इत् यस्य स पित् त आदिर्यस्य सः तादिः पिच्च तादिश्च पित्तादी ताभ्यामन्योऽपित्तादिः । नञिति समासः । ङित् ङिद्वदित्यर्थः । अत्र पर्युदासबलात् पित्तादिभिन्नप्रत्यय एव गृह्यते न धातुः । ननु सादेः कृतां चानेन ङित्त्वं कुतो नेति चेन्मैव यङ्नङोर्ङित्करणात् ज्ञापकात् । नानिटिसे इति सूत्रारंभाच्च । अतः परिशेषात्तिबादीनां चतुर्विधानामाख्यातानां तद्विकरणानां चानेन ङित्त्वं नान्येषां । तेन बिभरांचकारेत्यादाम्नामो न ङित्त्वम् ॥

तत्त्वदीपिका-अपित्तादिरिति । प् इद्यस्य स पित् त आदिर्यस्य स तादिः पिच्च तादिश्च पित्तादी ताभ्यामन्योऽपित्तादिः । नञिति समासः । ङित् ङिद्वदित्यर्थः । पर्युदासात्प्रत्यय एव गृह्यते न तु धातुः । न तु दैपृदाप्भिन्नस्य धातोर्ङित्त्वं । सति ङित्त्वे आत्स्यात् । ङिदित्यपहाय किदिति तु नोक्त । वक्ता इत्यादौ यजादित्वात्किति सम्प्रसारणप्रसगात् । कुरुत इत्यत्र ङित्यदुरित्यस्याप्रसङ्गः । तादीत्यत्रादिग्रहण तूत्तरार्थं सिसतासीत्यत्रैव नवानां ग्रहणसभवात् । सिस्योरिति लिगान्तयोर्ग्रहणार्थमपि न । तच्छब्देन विग्रहस्तु व्याख्यानानुसारान्न । सादेः कृतां च ङित्वं तु न नानिटि से इति सूत्रारभात् । यङ्नङ्ङित्करणात् ज्ञापकात् अतस्तिबादीनां तद्विकरणानामपि न ङित्व नान्येषाम् । तेन बिभरांचकारेत्यादौ न ङित्त्वम् । यत्तु आदिशब्दादायोपि गृह्यते तेन गोपायतीत्यादिसिद्धिरिति वासुदेवेनोक्त तद्भ्रमसात् ।

मू०-क्ङित्यद्व्युसि ॥ किति ङिति च परे वृद्धिगुणौ न द्विर्वचनहेतुके उसि गुणः स्यात् । इति तसि गुणाप्राप्तौ अन्निमित्तो गुणः । भवतः ।

सुबोधिनी–क्नित्यद्वयुसि। क्च ङ्च क्नौ ताविता यस्य स तथा तस्मिन्। अद्वयुसीति विशेषणं द्वित्वनिमित्ते उसि न। अजुहवुः॥

तत्त्वदीपिका–संज्ञाफलमाह क्नित्यद्वयुसि। कच ङ्च क्नौ ताविता यस्य स तथा तस्मिन्। अद्वयुसि इति विशेषणम् द्विरुक्तधातोर्निमित्तभूतादुसद्वयुस् तस्मात्अन्यस्मिन्नित्यर्थः। अतोऽजुहवुरित्यादौ तादृशस्य उसो भावादत्र गुण.। यत्तु नोक्तमनित्यमित्यनेन अजुहवुरित्यादौ न गुण इति वासुदेवेनोक्त। तन्न। दे. स्वरेऽपि नोपधाया गुण इति सूत्रेणैवात्र गुणनिषेधे सिद्धे तदर्थ नोक्तमनित्यमित्याश्रयणस्य व्यर्थत्वात्।

मू०अदे॥ अतो लोपो भवत्यकारे एकारे च परे। भवंति। भवसि। भवथः। भवथ।

सुबोधिनी–अदे। अच्च एचेति पृथक्पदे अविभक्तिके। अत इत्यनुवृत्तम्। अतो लोपो भवति अति एति च परे। भवंति। पचे। अतः किं। ब्रुवंति। ब्रुवे। तपरः किं। यांति। रै[1] आख्यातप्रकरणे एवायं विधिस्तेन न स्यादावतिव्याप्तिः॥

तत्त्वदीपिका–अदेइति। अच्च एच अदे लुप्तसप्तमीकम्। अत इति त्वनुवर्त्तते। स्यादावतिव्याप्तिस्त्वाख्यातप्रकरणत्वान्न।

मू०–व्मोरा॥ वमयोः परयोरत आत्वं स्यात्। भवामि। भवावः। भवामः। स भवति। त्वं भवसि। अहं भवामि। युगपत्प्राप्तौ परः। स च त्वं च भवथः। अहं च त्वं च भवावः। अहं च त्वं च स च भवामः।

सुबोधिनी–व्मोरा। वृच मृच व्मौ तयोः। अत आत्वं भवति व्मोः। भवामि। भवावः। भवामः। अतः किं। चिनुवः। चिनुमः। आख्यातप्रकरणे एव युगपत्प्राप्तौ परः। स च त्वं च पठितौ भवथः। अहं च स त्वं च पंडिता भवाम इत्यत्र त्रयाणां नामाद्यर्थानां कर्तृत्वेनैकदा प्राप्तौ परत्वात् मध्यमोत्तमौ भवतः।उक्तंच। "एकदा चेत् क्रियाकालसंबंधप्रतिपादनं॥ धातोर्नामादिषूक्तेषु यः परः स पुमान् भवेत्॥ १॥" परत्वं चाभिधायकसूत्रापेक्षया न प्रयोगापेक्षया ग्राह्यं। अस्मदर्थस्यैकत्वेपि समुदायाश्रिता संख्या ग्राह्या। तदुक्तं। "द्वयोर्नाम्नोर्बहूनां वा यदि वाक्ये समुच्चयः॥ नामत्रयाश्रिता संख्या कृतिवाच्योर्विशेषणं॥ १॥" स च त्वं च अहं चाहेति विवक्षायां त्वेकशेषो भवति। संख्या तु समुदायाश्रिता॥

तत्त्वदीपिका–व्मोराइति। अत्रापि स्यादावपि नातिप्रसग उक्तयुक्तेः। तेन धनवानित्यादौ ना त्वम् समानाधिकरणनामादिसन्निपाते व्यवस्थार्थमाह। युगपदिति। एकदा प्राप्त. पर. पुरुषः प्रथमापेक्षया मध्यमः मध्यमापेक्षया उत्तम. पुरुषो भवतीति यावत्।

मू०–विधिसंभावनयोः यात् याताम् युस् यास् यातं यात यां याव याम ईत ईयाताम् ईरन्। ईथास् ईयाथाम् ईध्वम् ईय ईवहि ईमहि॥ विधिः कर्तव्यार्थोपदेशः। संभावनं कल्पनम्। तत्र यादादयः। एषां संज्ञा लिङ्।

सुबोधिनी–विधिसंभावनयोः यात् याताम् युस् यास् यातं यात यां याव याम ईत ईयाताम् ईरन् ईथास् ईयाथाम् ईध्वम् ईय ईवहि ईमहि॥ धातोर्यादादयः प्रत्ययाः स्युः

---

[1] वर्तमाने उत्तमपुरुषैकवचनमेतत्।

विधिसंभावनयोर्वाच्ययोरित्ययं वाचकतापक्षः। नचात्रपक्षे विध्यादिनाऽर्थेनकर्त्राद्यर्थबाधो विरोधाभावात्। यद्वा विधिसंभावनयोर्वर्तमानाद्धातोर्यादादयः प्रत्ययाः स्युः।विध्याद्यर्थस्य विशेष्यस्य, प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे द्योतकतापक्षोयं । विपूर्वाद्धिधधातोरतर्भावितण्यर्थान्नङ्किरिति भावे किः विधविधाने इत्यस्मादंतर्भावितण्यर्थाद्वा किः । विधानं वेधनं वा विधिः । अनुष्ठापनं कारणा प्रवर्तनेति यावत् । सा प्रवर्तना श्रुतिवाक्यनिष्ठा । लौकिकवाक्ये पित्रादिवक्तृनिष्ठा । संपूर्वकाद्भवतेश्चौरादिकाद्वा प्रेरणे स्वार्थे वा ञिः । भावे युट् ततः स्त्रियामाप् । संभावना कल्पना। ऊहः कर्तव्योर्थस्तस्योपदेशो विधिः ॥

तत्त्वदीपिका–विधिसंभावनयोरिति । विधान विधिः विपूर्वाद्धाधातोर्नेङ्कीति किप्रत्यय. । सभाव्यते संभावना । भावे युट् । संपूर्वाद्भवतेश्चौरादिकाद्वा । तयोरर्थमाह विधिरित्यादिना । कर्त्तव्य. करणीयो योऽर्थस्तस्योपदेशः कल्पनसमूहः । तत्रेति । तयोरर्थयोर्वा च्ययोर्द्योत्ययोर्वायादादयो भवतीत्यर्थः । पक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्वीकृतत्वात् । तत्राद्यपक्षे त्वित्थमुपपत्तिः। विध्यादिनार्थेन कर्त्राद्यर्थे बाधो न जायते। विरोधाभावात् । वर्त्तमानत्वादेरपि तिबादिवाच्यत्वादिविशेषेण कर्त्रादेरपि निरवकाशत्वाच्च । क्रियां प्रति प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्व तु तुल्यमेव । द्वितीयपक्षे त्वेषोपपत्तिः।विधिसभावनयोर्वर्त्तमानाद्धातोर्यादादयः प्रत्यया. स्यु. । विध्याद्यर्थस्य विशेष्यस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे द्योतकतापक्ष आयाति । एव च विध्यादे. प्रत्ययार्थत्व नोचितम् । प्रत्ययार्थत्वे कर्त्रादेरन्यत्र सावकाशत्वेन विध्यादिना बाधः स्यात् । ततश्च यादिभिरभिधान कर्त्रादेर्भज्येत । ततस्तत्प्रयुक्तैकत्वादिव्यवस्था. प्रथमपुरुषादिव्यवस्थाश्च स्युरिति महदनिष्ट स्यात्। यद्यपि निमत्रणादयोप्यर्थाः पाणिनीये प्रदर्शितास्तथापि तेषु प्रवर्तना त्वस्यैकत्वान्नात्र भेदविवक्षा । उक्त च वाक्यपदीये "न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपचार्थमथापि वा ॥ विध्यादीनामुपादान चतुर्णामादित. कृतम् ॥ अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूत चतुर्ष्वपि । तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया॥" इति । प्रवर्तना तु श्रुत्यादिवाक्यकर्त्रीश्वरादिनिष्ठा लौकिके वाक्ये तु पित्रादिवक्तरि निष्ठा । वेदाध्ययनादौ बालानां पित्रादिप्रयुक्तप्रवृत्तिदर्शनादिष्टसाधनत्व विध्यर्थइति मतं नादर्त्तव्य स्वप्रवृत्तेरिष्टसाधनत्वस्यानुमीयमानत्वात् । उदाहरणमाह । शिष्यो गुरुशुश्रूषको भवेदिति । एकशिष्याश्रयागुरुनिष्ठप्रीतिजननानुकूला या तद्विषया प्रेरणेति विशेष्यपक्षः। प्रेरणाविषया एकशिष्याश्रया गुर्वाश्रया प्रीतिजननानुकूला क्रियेति विशेषणपक्ष. । भवेदसाविति । अत्रैककोटिकसशय' स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादौ तु सर्वा. कोटय समत्वेन भासन्ते । अत्र तु वेदवित्त्वावेदवित्त्वयोर्वेदवित्त्वकोटिरेवाधिका । सशयादयमेव विशेषः सभावनायाम् । ब्राह्मणत्वादिहेतोर्व्यभिचारित्वान्न निश्चय. अवेदविदोपि ब्राह्मणा दृश्यन्ते वेदविदः क्षत्रियाश्च । वेदावाप्त्यनुकूलभावनाश्रय एकोऽपरोक्षार्थस्तदाश्रयात्मधारणानुकूला या भावना तद्विषयाब्राह्मणत्वहेतुका सभावना ब्राह्मणत्वहेतुका या सभावना तद्विषया वेदावाप्त्यनुकूलभावनाश्रयपरोऽक्षैकार्थनिष्ठात्मधारणानुकूला भावनेति वा बोध. । एवं भवेदय बलवान् क्षत्रियत्वादित्यादि बोध्यम् ।

मू०–या ॥ अतः परो या इः स्यात् । भवेत् । भवेताम् ।

सुबोधिनी–या । अविभक्तिको निर्देशः । अतः परो या इः स्यात् । अतः किं । युयात् तपरः किं । यायात् ॥

तत्त्वदीपिका–याइति । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयाऽविभक्तिको निर्देशः। आदात्थइरित्यत इरित्यनुवर्त्तते । अन्त्यादेश. षष्ठ्यभावान्न ।

मू०–युसइट् ॥ अतः परस्य युस इडागमःस्यात् । भवेयुः । भवेः । भवेतं । भवेत ।

सुबोधिनी–युसइट् । अतः परस्य युस इट् स्यात् । टित्त्वादादौ ॥

तत्त्वदीपिका–युसइट् इति । टित्वादागमः । अन्यथा इरित्यस्यानुवृत्तौ इट्ग्रहण न कुर्यात् ।

मू०–यामियम् ॥ अतः परो यामियं स्यात् । भवेयम् । भवेव । भवेम । शिष्यो गुरुशुश्रूषको भवेत् । विधिः । भवेदसौ वेदवित् । ब्राह्मणत्वात् ।

सुबोधिनी– यामियम् । अतः किं । युयाम् । तपरः किं । यायाम् ॥

मू०– आशीःप्रेरणयोः तुप् ताम् अंतु हि तं त आनिप् आवप् आमप् तांम् आताम् अंताम् स्व आथां ध्वम् ऐप् आवहैप् आमहैप् ॥ अप्राप्तप्रार्थनमाशीः परस्येष्टार्थशंसनं वा प्रेरणं प्रवर्तनं तत्र तुबादयः । एषां संज्ञा लोट् ।

सुबोधिनी–आशीःप्रेरणयोःतुप् ताम् अंतु हि तं त आनिप् आवप् आमप् ताम् आताम् अंताम् स्व आथां ध्वम् ऐप् आवहैप् आमहैप् ॥ धातोस्तुबादयःस्युःआशीःप्रेरणयोर्वाच्ययोः । आशीःप्रेरणयोर्वर्त्तमानाद्धातोरिति द्योतकतापक्षः । आशासनमाशीः । आङः शासुइच्छायां ततःक्विप् आत ईत्वं निपातितं षत्वं । प्रपूर्वादीर्गतावित्यस्मात्प्रेरणार्थर्ण्यंताद्भावे युट् । प्रेरणा प्रवर्तना विधिशब्दार्थ एव । आशीश्च प्रेरणा च आशीःप्रेरणे तयोः । आशासनं चाप्राप्तस्यैव संभवतीत्यप्राप्तप्रार्थनमाशीः । सा च स्वस्य परस्य च संभवति परस्येष्टार्थशंसनं वा अशिरिदमप्यप्राप्तविषयमेव । यद्यपि यादादितुबादयो न कालविशेषे विहितास्तथापि भविष्यत्कालोऽत्र गम्यते । अशीतवर्तमानयोर्विध्याद्यसंभवात् ॥

तत्त्वदीपिका– आशी प्रेरणयोरिति । आशासनमाशी' । आङ. शासु इच्छायाम् । अस्मात्सञ्ज्ञायामकर्त्तरीत्यनुवर्त्तमाने स्त्रियां क्तिरित्यधिकारे सपदादे क्विब्वेति क्विप् अस्मादेव निपातनात्क्विपि आतइः शासेरित्यनेनेत्व तु परस्मैपदिनो ग्रहणान्न । अशिषीति निर्द्देशात्क्विप परस्य धातो. सस्य ष । प्रेर्यत इति प्रेरणा । प्रपूर्वादीर्गतावित्यस्मादतर्भावितण्यर्थाद्भावे युट् । प्रेरणा विधिरेव । आशीश्च प्रेरणा च आशी.प्रेरणे तयो. । तयोरर्थमाह अप्राप्तेत्यादिना ।

मू०– तुह्योस्तातङ्ङाशिषि वा ॥ भवतु भवतात् । भवतां । भवंतु ।

सुबोधिनी–तुह्योस्तातङ्ङाशिषि वा । तुश्च हिश्च तुही तयोः अनन्यार्थे हि ङित्त्वमंत्यादेशं प्रयोजयति । अत्र तु गुणवृद्धिप्रतिषेधे संप्रसारणे चरितार्थत्वात् ङित्त्वस्य नांत्यादेशता । ब्रूतात् । मृष्टात् । उष्टादित्यादि ॥

तत्त्वदीपिका– तुह्योरित्यादि । तुश्च हिश्च तुही तयो. । अत्र तातङो ङित्त्वे गुणप्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थतायां सम्भवत्प्रयोजनमतो नान्त्यादेश प्रयोजयति । अनन्यप्रयोजनमेव ङित्त्वमत्यादेश प्रयोजयति ।

मू०– अतः ॥ अतः परस्य हेर्लुक् स्यात् । भव भवतात् । भवतं । भवत । भवानि । भवाव । भवाम । अध्ययनायोद्यतो भव सौम्य । आयुष्मान् भवतु भवान् ।

सुबोधिनी–अतः । स्थानिवद्भावेन तातङो हित्वेपि लोपो न । ओर्वा हेरित्यतो वेत्यनुवृत्तस्य व्यवस्थितत्वेन स्वीकारात् ॥

तत्त्वदीपिका— अतइति । अत्र ओर्वा हेरित्यतो वेत्यस्यानुवृत्तेस्तस्य व्यवस्थिततत्वाश्रयणात्स्थानिवद्भावेन तातङो ङित्त्वेपि न लोपः । आयुष्मानिति । अतिशयितायुःप्राप्त्यनुकूलैकभवदर्थाश्रयात्मधारणक्रिया या तद्वि-षया शुभाशंसाविषयभूता दीर्घायुःप्राप्त्यनुकूलैकभवदर्थाश्रयात्मधारणक्रियेति वार्थ । यादादितुबादीनां कालविशेषाकथनेपि भविष्यत्कालो बोध्यः । शब्द कुर्वाणे नरे विरामशकायां शब्द कुर्वित्युक्तावपि भाविश-ब्दविषयत्वात् विधेर्न वर्त्तमानशब्दविषयता ।

मू०— अनद्यतनेऽतीते दिप् ताम् अन् सिप् तं त अमिप् व म तन् अताम् अंत थास् आथां ध्वम् ई वहि महि ॥ अतीताया रात्रेर्यामद्वयादर्वाग्यावदागामिन्याः प्रथमं यामद्वयं दिवसः स कालः सोऽद्यतनः । नास्त्यद्य-तनो यस्मिन्नतीते तत्र दिबादयः । एषां संज्ञा लङ् । दिसिमीनामिकार उच्चारणार्थः ।

सुबोधिनी—अनद्यतनेऽतीते दिप् ताम् अन् सिप् तं त अमिप् व म तन् आताम् अंत थास् आथां ध्वम् ई वहि महि ॥ अनद्यतनेऽतीते काले द्योत्ये वाच्ये वा धातोर्दि-बादयो भवंति । अस्मिन्नहनीत्यद्यशब्दवाच्यः कियान्कालः । अतीतरात्रेरंतिमं यामद्वय-मागामिन्याः प्रथमं यामद्वयं मध्यवर्ती दिवसः स कालोऽद्यशब्दवाच्यः । अद्य भवोऽद्यतनः। त्यतनाविति तनः । अद्यतनकालस्त्रिविधः अतीतोऽनागतो वर्तमानश्च । तत्राद्यतने अ-तीते भूते सिः । अद्यतने वर्तमाने तिबादिः । अद्यतनेऽनागते लृट् । नास्त्यऽद्यतनो य-स्मिन्निति बहुव्रीहिः । यद्वा । अद्यतनादन्योऽनद्यतन इति नञि इति नञ्तत्पुरुषः अ-न्स्वरे इत्यन् नाम्नो नोलोपशिति नलोपस्तु न । विधानसामर्थ्यात् । तस्मिन् ह्यस्तने का-ले दिबादिरर्थादपरोक्षे । परोक्षेणादिविधानात् ।

तत्त्वदीपिका— अनद्यतने इति । अस्मिन्नहनीत्यद्य । सद्यआदित्वादिदमः अद्यप्रत्ययश्चाह्नीत्यर्थे नि-पात्यते । तद्धितोक्तत्वात्प्रथमा । अद्यशब्दवाच्य. कियान् काल इत्याह । **अतीताया** इत्यादि । अतीता गता या रात्रिश्चतुर्यामात्मिका तस्या यद्यामद्वय ततोऽर्वाकमागामिन्या रात्रे प्रथम यामद्वय यावद्भवति तावानष्ट-यामात्मकः कालोऽद्यशब्दवाच्य । केचित्तु अरुणोदयादारभ्य अरुणोदयपर्यन्तः काल । अन्ये तु सूर्योदया-दारभ्य सूर्योदयपर्यन्तमित्याहु' । लौकिकानां ह्योऽद्य एव इति तत्रैव व्यवहारदर्शनात् । अद्यभवोऽद्यतनः त्यतनाविति तन. । अद्यतनश्च कालस्त्रिविध. । अतीतवर्तमानानागतभेदात् । अतीते सि. वर्त्तमानेतिबादिः अनागते स्यप् । नास्त्यद्यतनो यस्मिन्निति बहुव्रीहि' । तस्मिन् ह्यस्तने काले दिबादिरर्थादपरोक्षे । नन्वेवं ह्यस्तनइत्येवास्तु अनागतकालशंकापि नेति चेत्सत्यम् । नञोक्तमानित्यामित्यद्यतनेपि परोक्षेऽपरोक्षे-णादिविध्यर्थमिदम् । तेन बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहमित्यादिप्रयोगाः सिद्धा । बहुव्रीहिपक्षेद्यतनेऽद्य-तनाभावादद्यतने दिबादिप्रसंगाशंका तु न । अद्यतनेऽव्यापकेऽद्यतनस्य व्याप्यस्य सत्त्वात् ।

मू०— दिबादावट् ॥ धातोः । अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम । ह्योभवत् त्वत्पुत्रः ।

सुबोधिनी—दिबादावट् । दिबादाविति सप्तमीनिर्देशादबादिव्यवधानेऽप्राप्तावादावडेव प-श्चाद्दिबादिः ॥

तत्त्वदीपिका—दिबादावडिति । यद्य पिप्रत्ययाधिकारस्तथापि टित्त्वादागमत्वादागमत्वमस्य । प्रत्ययत्वे धातो परत्व स्यात् । परत्वे च प्रयोजनाभावाट्टित्व व्यर्थं स्यात् । धातोरिति षष्ठ्यतानुवृत्तेरागामित्व तस्यैव दिबादा-

विति सप्तमीनिर्देशादबादिव्यवधानेऽप्राप्तेरादावडेव पश्चादबादिरिति बोध्यम् । न च वचनसामर्थ्याद्व्यवहितेपि भविष्यतीति वाच्यम् । लुप्तविकरणे चरितार्थत्वात् । न च नित्यत्वादबादिनैवादौ भाव्यमिति वाच्यम् । अन्तरंगत्वादट् । अन्तरंगत्वं चास्य शब्दस्य मात्रापेक्षत्वात् । अबादेस्तु कर्त्राद्यपेक्षत्वाद्बहिरंगत्वम् । ह्योऽभवदिति । गतदिवसाधिकरणिका युष्मज्जन्यपुत्राश्रयात्मधारणानुकूलातीता क्रिया । (त्यादाविति वक्तुः । यादादाविति सुवचम् ।) (१)

मू०–परोक्षे णप् अतुस् उस् थप् अथुस् अ णप् व म ए आते इरे से आथे ध्वे ए वहे महे ॥ धातोः परोक्षेऽतीते काले णबादयः । एषां संज्ञा लिट् ।

सुबोधिनी–परोक्षे णप् अतुस् उस् थप् अथुस् अ णप् व म ए आते इरे से आथे ध्वे ए वहे महे ॥ अनद्यतनातीतपरोक्षार्थक्रियावृत्तेर्धातोर्णबादिरिति द्योतकतापक्षः । अनद्यतनातीतपरोक्षार्थे णबादिरिति वाचकतापक्षः । अक्ष्णः परः परोक्षः टाडका इत्यः । यस्य लोपः । अक्षादिंद्रियात्पर इति वा । क्वचिदमाद्यंतस्य परत्वमिति पंचम्यंतस्य परत्वम् । परशब्दस्याकारस्योकारो निपातनात् ॥

तत्त्वदीपिका–परोक्षे इति । अक्ष्णः परः परोक्षः टाडकाइत्यः । अक्षादिद्रियात्पर इति वा । क्वचिदमाद्यन्तस्य परत्वमिति पचम्यन्तस्य परत्वम् । अस्मादेव निपातनात्परशब्दस्यौकारः । अनद्यतनातीतपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्णबादयः । ननु पच्यर्थो विक्लित्यनुकूलो व्यापारसतानोऽधिश्रयणान्तः क्रियाशब्दवाच्य. तस्य समुदायस्य युगपदुत्पत्त्यभावादाशुविनाशित्वाच्च परोक्षत्वमस्त्येवातो णबादिरस्त्विति वाच्यम् । एकैकव्यापारस्य प्रत्यक्षत्वेन समुदायस्यापि लौकिकानां प्रत्यक्षत्वाभिमानात् यत्र त्वेकोप्यवयवः प्रत्यक्षस्तत्र क्रिया परोक्षा । अनद्यतने किम् । ग्रामान्तरे घटोऽभूत् । अत्र घटभवनपरोक्षमतीतमपि न चिरातीतम् । अतीते किम् । अयं कट कर्त्ता । अत्र करणस्य भविष्यदनद्यतनत्वेप्यतीतत्वाभाव. । परोक्षे किम् । रामो राज्यमचीकरादिति हनुमदुक्तिः ।

मू०– द्विश्च ॥ उक्तार्थणबादियोगे धातोर्द्विर्वचनम् ।

सुबोधिनी–द्विश्च । णबादीत्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यते । धातोर्द्विर्वचनं भवति णादौ परे । द्वौ वाराविति द्विः द्वित्रिचतुर्भ्यइति क्रियावृत्तौ सुः । अत्र क्रियावाचकं विना क्रियावृत्तेरसंभवाद्वचनमित्यध्याह्रियते । तच्च कृदंतम् । तदपेक्षया धातोरिति कर्मणि षष्ठी । धातोर्द्वे उच्चारणे कर्तव्ये इत्यर्थः । अनंतरस्येति न्यायेनोक्तणादियोगेनैव द्वित्वं न विदो नवानामिति विहितणादियोगे । अत्र द्विर्वचनं द्विःप्रयोग एव न त्वादेशः । तेन तुतोसेत्यादौ कृतस्य सस्याभावात् षत्व न ॥

तत्त्वदीपिका–द्विश्चेति । द्वौ वाराविति द्वित्रिचतुर्भ्यः सुरिति क्रियावृत्तौ सु' । क्रियावृत्तिश्च क्रियावाचकं विना न सभवतीति वचनपरयोग अत्र द्विर्वचन द्वि.प्रयोग एव न त्वादश. । तेन तुतोसेत्यादौ कृतस्याभावात्षत्व न । अनन्तरस्येति न्यायादुक्तणादिरेव गृह्यते न तु विदो नवानामित्यादिविहितोपि । तेन वेदेत्यादौ द्वित्वं न ।

मू०– सस्वरादिर्द्विरद्विः ॥ अनेकस्वरस्य धातोः सस्वराद्योऽवयवोऽद्विरुक्तो द्विर्भवति ।

सुबोधिनी–सस्वरादिर्द्विरद्विः । अद्विरुक्तः किं । बोभूयिषते ॥

मू०– णादिःकित् ॥ अपित् णादिः कित् ।

सुबोधिनी–णादिःकित् । अपित्तादिर्ङिदित्यतोऽपिदित्यनुवृत्तं । ण आदिर्यस्याऽष्टादशात्मकस्य समुदायस्य स णादिः कित् । किद्वत्कार्यातिदेशोऽयम् । ईजतुः । जुहुवतुः ॥

तत्त्वदीपिका–णादिःकिदिति । ण आदिर्यस्य स णादि. । अपित्तादिर्ङिदिति सूत्रादपिदित्यनुवर्तते । नन्वत्र किदिति किमर्थम् । पूर्वसूत्रात् ङिदित्यस्यानुवृत्तेरेव सत्त्वादिति चेत्सत्यम् । ईजतुरित्यादौ सप्रसारण न सिद्ध्येत् । चक्रतुरित्यादौ डिस्युदुरित्युत्वप्रसगापत्तेश्च । अथ णादिरित्यत्र ज्वलादिर्ण इति विहितःकुतो न गृह्यते इति चेत्सत्यम् । क्यप्क्विपो. कित्त्वेन तद्ग्रहणस्य सिद्धत्वात् । यत्तु वासुदेवेन ऋसयोगान्नेत्यनतर क्त्वा सेटः किद्वेत्यतो ऽनन्तरतो वानुकर्षणात्कचित्सयोगाद्वा कित्त्वम् । तेन ममथतुः ममथतुरिति रूपद्वयमपि स्वीकृत तद्पाणिनीयत्वादुपेक्षितम् । ममथतुरित्यस्यैवोचितत्वात् ।

मू०– आभ्वोर्णादौ ॥ पूर्वस्याकारस्य भूशब्दस्य चाकारो णादौ परे ।

सुबोधिनी–आभ्वोर्णादौ । अश्च भूश्च अभ्वौ तयोःपूर्वस्य ह्रसादिरित्यतः पूर्वस्येत्यनुवृत्तम्।

तत्त्वदीपिका–आभ्वोर्णादाविति । आ अभ्वोरिति छेदः ।अश्च भूश्च अभ्वौ तयोः पूर्वस्य । ह्रसादिरिति सूत्रात् पूर्वस्येत्यनुवर्त्तते । षष्ठीनिर्दिष्टत्वाद्भुवऊकारस्य"नानर्थकेऽलोत्यविधिरनभ्यासविकारे" इत्यत्र अभ्यासविकारत्वान्नान्त्यस्य निषेध ।यत्तु नो वेत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थया भावकर्मणोर्भुवो नात्वम् । तेन बभूवे सुखमनुबभुवे इत्युक्त वासुदेवेन । तन्न । बभूवे अनुबभूवेइतिरूपस्यैवन्याय्यत्वात् । तस्यातपत्रबिभरांबभूवे । विभावरीभिर्बिभराबभूविरेइत्यादौ च तथा दर्शनात् । यद्यपि भूकारस्य दीर्घाकारकरण निरर्थक तथाप्यानर्थेत्याद्यर्थम् ।

मू०– ह्रस्वः ॥ पूर्वसंबंधिनो दीर्घस्य ह्रस्वः ।

सुबोधिनी–ह्रस्वः । पूर्वस्य स्वरस्य ह्रस्वः स्यात् । बभूवेत्यत्र तु आभ्वोरिति कृतस्य दीर्घस्य ह्रस्व इत्यर्थः ॥

मू०– झपानां जबचपाः ॥ पूर्वस्य झपानां जबाश्चपाः स्युः । झ ढ ध घ भा नां ज ड द ग बाः । ख फ छ ठ थानां च ट त क पाः स्युः ।

सुबोधिनी–झपानां जवचपाः । वर्ग्यौ वर्ग्येणेति स्थानैक्या आदेशा भवंति ॥

मू०–भुवो वुक् ॥ भुवो वुगागमो णादौ स्वरे । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ।

सुबोधिनी–भुवो वुक् । कृताकृतप्रसंगित्वेन नित्यत्वात्प्रथमं वुक् ततो वुको धात्ववयवत्वाद्गुणवृद्धी न ।

तत्त्वदीपिका–भुवइति । वुको धात्ववयवत्वाद्गुणवृद्धी न । नच प्रथम गुणवृद्धिप्रसंग इति वाच्यम् । कृताकृतप्रसगित्वेन नित्यत्वात्प्रथम तस्यैव प्रवृत्ते. ।

मू०– क्रादेर्णादेः ॥ कृ सृ भृ वृ द्रु स्तु श्रु स्रु इत्येतेभ्यः परस्य वसादेर्णादेरिट् न भवति अन्यस्मात् भवतीति नियमादिट् स्यात् । बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । बभूव । बभूविव । बभूविम । बालिर्बलवान् बभूव ।

सुबोधिनी–क्रादेर्णादेः । डुकृञ् करणे कृञ् हिंसायामित्युभौ गृह्येते । सृगतौ । भृ भरणे डभृञ्धारणपोषणयोरित्युभौ । वृङ् सम्भक्तौ वृञ् वरणे इत्युभौ।द्रु गतौ । ष्टुञ् स्तुतौ । श्रु

श्रवणे । ष्टु गतौ । एते क्रादयः । कृ सृ भृ इति त्रयाणामनुदात्तत्वान्नैकस्वरादिति प्रकृत्याश्रये इण्निषेधे प्राप्ते वृङ्वृञोस्तूदात्तत्वात् कित इति प्रत्ययाश्रये इण्निषेधे प्राप्ते द्रुस्वादीनां चतुर्णां स्वरांतत्वात् स्वरांतादत्वतश्चेतीड्विकल्पे प्राप्ते च नियमः ॥

तत्त्वदीपिका–क्रादेरिति । डुकृञ्करणे । सृगतौ । डुभृञ्धारणपोषणयोः । वृञ्वरणे । द्रुगतौ । स्रुप्रस्रवणे । ष्टुञ्स्तुतौ । एते क्रादय । नियमादिति । विध्यभावादिडभावे सिद्धे सत्यारंभो नियमाय भवतीति नियम ।

मू०– आशिषि यात् यास्तां यासुस् यास् यास्तं यास्त यासं यास्व यास्म सीष्ट सीयास्तां सीरन् सीष्ठास् सीयास्थां सीध्वं सीय सीवहि सीमहि ॥ धातोराशिषि यादादयः । एषां संज्ञा लिङ् ।

सुबोधिनी–आशिषि यात् यास्तां यासुस् यास् यास्तं यास्त यासं यास्व यास्म सीष्ट सीयास्तां सीरन् सीष्ठास् सीयास्थां सीध्वं सीय सीवहि सीमहि ॥ धातोर्यादादय आशीर्वादे वाच्ये । यद्वा । प्रार्थ्यमानाक्रियावृत्तेर्धातोरिति वा ॥

तत्त्वदीपिका–आशिषीति । स्वस्य परस्य चेष्टार्थस्य शासनमाशीः तस्यां वाच्यायां यादादय । यद्वा प्रार्थनप्रक्रियावृत्तेर्धातोर्यादादयः ।

मू०–आशीर्यादादेःपं कित् ॥ भूयात् । भूयास्तां । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तं । भूयास्त । भूयासं । भूयास्व । भूयास्म । स श्रीमान् भूयात् ।

सुबोधिनी–आशीर्यादादेःपं कित् । ननु ङित्त्वेनैव गुणवृद्धिनिषेधः सिद्ध इति चेन्न । इज्यात्सुप्यादित्यादौ संप्रसारणार्थं जागर्यादित्यादौ जागर्तेरिति गुणार्थं च किद्वचनम् ।

तत्त्वदीपिका–स श्रीमानिति । एकतदभिन्नाश्रयाश्रीमदनुकूलाभावनाशसना । आशसाविषया भवन क्रिया वेति बोध. ।

मू०– श्वस्तने ता तारौ तारस् तासि तास्थस् तास्थ तास्मि तास्वस् तास्मस् ता तारौ तारस् तासे तासाथे ताध्वे ताहे तास्वहे तास्महे ॥ श्वोभाविन्यर्थे तादयः । एषां संज्ञा लुट् ।

सुबोधिनी–श्वस्तने ता तारौ तारस् तासि तास्थस् तास्थ तास्मि तास्वस् तास्मस् ता तारौ तारस् तासे तासाथे ताध्वे ताहे तास्वहे तास्महे ॥ आगामिनि दिने श्वोऽव्ययं । श्वोभवः श्वस्तनः कालस्तस्मिन्वाच्ये धातोस्तादयः । यद्वा श्वस्तने व्यापारे वर्तमानाद्धातोरिति वा ॥

तत्त्वदीपिका–श्वस्तनेइति । अद्यतनदिनातिरिक्तागामिदिने श्व शब्दो वर्त्तते । तत्र भव. श्वस्तन कालस्तस्मिन्वाच्ये धातोस्तादय. ।

मू०– सिसतासीस्यपामिट् ॥ भविता । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भवितास्थः । भवितास्थ । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः । श्वो भविता राज्यभारः कुमारस्य ।

सुबोधिनी–सिसतासीस्यपामिट् । धातोरित्यनुवृत्तम् ॥

तत्त्वदीपिका–श्वो भवितेति। चिरागामिदिनाधाराएकराज्यभाराभिन्नाश्रयकागामिकालभाविनीआत्म-धारणानुकूला क्रियेत्यर्थः ।

मू०–त्यादौ भविष्यति स्यप् ॥ धातोर्भविष्यति काले स्यप्प्रत्ययो भवति तिबाद्यष्टादशसु परतः । एषां संज्ञा लृट् । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यंति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः । कल्की धर्मपालको भविष्यति ॥

सुबोधिनी–त्यादौ भविष्यति स्यप् । तिरादिर्यस्य तास्मिन् भविष्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोः स्यप्प्रत्ययो भवति त्यादौ परे इति भविष्यत्त्वं द्योत्यम् । यद्वा धातोः स्यब्भविष्यति काले वाच्ये तिबादौ परे । भविष्यतीति शत्रंतात्सप्तमी ॥

तत्त्वदीपिका–त्यादौभविष्यतीति । तिप्आदिर्यस्य स त्यादिस्तस्मिन्स्यब्विशिष्टत्यादिवाच्य भविष्यत्त्वमिति द्योतयन्नाह । धातोरित्यादि । शतृशानयोरपि तिप्तेवदतिदेशात्स्यप् । तेन यक्ष्यन् यक्ष्यमाणः इत्यादिसिद्धम्।

मू०–स्यप्क्रियातिक्रमे ॥ क्रियाया अतिक्रमे कुतश्चिदनिष्पत्तौ सत्यां स्यप्प्रत्ययो भवति दिबादिषु परतः । एषां संज्ञा लृङ् । यदि सुवृष्टिः सुराज्यं चाभविष्यत् तदा सुभिक्षमभविष्यत्। अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम ।

सुबोधिनी–स्यप्क्रियातिक्रमे । क्रियाया अतिक्रमः अनिष्पत्तिः असिद्धिरित्यर्थः।भविष्यतीत्यनुवृत्तम् उत्तरसूत्राद्भूते इति च । भूते भविष्यति चार्थे वर्तमानाद्धातोर्दिबादिर्भवति । क्रियाऽनिष्पत्तौ गम्यायां दिबादौ च परे स्यप् भवति । यद्वा । धातोर्भूते भविष्यति चार्थे वाच्ये दिबादिर्भवति । तास्मिश्च परे स्यप् क्रियातिक्रमे गम्ये ॥

तत्त्वदीपिका–स्यप्क्रियातिक्रमइति । क्रियायाअतिक्रमःअनिष्पत्तिःअसिद्धिरितियावत् । भूतत्वभविष्यत्त्वचानुक्तमपिपरिशेषाल्लब्धम्।**यदिसुवृष्टिरिति**। सुवृष्ट्याश्रयात्मधारणानुकूलाभूताभविष्यन्तीवाया क्रियातदभावप्रयुक्तासुभिक्षाश्रयात्मधारणानुकूलायाः क्रियायाअसिद्धिः । क्रियातिक्रमेकिम् । सुवृष्टिरभूत् । सुभिक्षमभूत् । सुवृष्टिर्भविष्यतिसुभिक्षभविष्यति । दिबादौकिम् । कृष्णनमेच्चेत्सुखयायात् । कर्त्रादिकमाख्यातवाच्यम् कालस्तुधातोराख्यातस्यवायस्तुविकरणत्वादनर्थकत्वमेव । एव त्यादावपि सिरपि । अत्रात्यादौ भविष्यतीत्यतः स्यबनुवृत्तिसम्भवे स्यब्ग्रहण शत्रादावपि विधानार्थम् । तेन करिष्यन् करिष्यमाण इत्यादिसिद्धम् ।

मू०–भूतेसिः ॥ धातोर्भूतमात्रे काले सिः प्रत्ययो भवति दिबादिषु परतः । एषां संज्ञा लुङ् ।

सुबोधिनी–भूतेसिः । अभूत् इति भूतः । अकर्मकत्वात्कर्तरिक्तः । भूतसामान्याद्वर्तमानाद्धातोर्दिबादिर्भवति । यद्वा । धातोः परः भूतसामान्ये वाच्ये दिबादिर्भवति तस्मिश्च परे सिप्रत्ययो भवति । सिसहितस्य दिबादेर्भूतसामान्योर्थः । अबादिसहितस्य दिबादेर्भूतसामान्योर्थः । अबादिसहितस्य तु भूतविशेषोऽनद्यतनोऽपरोक्षोर्थः ॥

तत्त्वदीपिका–भूतेसिरिति । अभूदितिभूत· अकर्मकत्वात्कर्त्तरिक्तः । भूतसामान्ये सिरित्याह भूतमात्रे इति । तथा च सिविशिष्टदिबादेर्भूतसामान्यमर्थ. अबादिविशिष्टस्य तु भूतविशेषाद्यतनेऽपरोक्ष. भूतानद्यतनेपरोक्षे णबादि ।

मू०–दादेःपे ॥ पे परे अपिद्दाधास्थाइणभूपिबतिभ्यः परस्य सेर्लोपः ।

सुबोधिनी–दादेःपे । दा आदिर्यस्य स दादिस्तस्मात्सेर्लोपः पे परे ।डुदाञ् दाने । दाण् दाने । दो अवखंडने इत्येतेषां दाशब्देन ग्रहणं । दाप् लवने दैप् शोधने देङ् पालने । एषां तु लक्ष्यानुसारान्न ग्रहण । डुधाञ् धारणपोषणयोः । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । इण् गतौ । भू सत्तायां । पा पाने ॥

तत्त्वदीपिका–दादेःपेइति । दाआदिर्यस्य दादिस्तस्य अपिदिति दाप्लवनेदैप्शोधने एतौ विहाय।एतयोस्त्यागस्तु लक्ष्यानुसारेण । डुधाञ् धारणपोषणयो । ष्ठा गतिनिवृत्तौ इण्गतौ भू सत्तायाम् पा पाने एभ्यः सेर्लोप लोपात्ग्रस्वादलोपोनुवर्त्तते । नोवेत्यतो व्यवस्थितत्वाच्छेश्शादीनांवा । शो तनूकरणे । छोछेदने । षोन्तकर्मणि । घ्रा गधोपादाने । धेट् पाने एषां सेर्वालोप इत्यर्थ· ।

मू०–शाछासाघ्राधेटांवा ॥

सुबोधिनी–शाछासाघ्राधेटांवा । एभ्यः सेर्वा लोपः । शो तनूकरणे । छोछेदन । षो अंतकर्माणि । घ्रा गंधोपादाने । धेट् पाने ॥

मू०–भुवःसिलोपेअयङ्लुकिगुणोन ॥ अभूत् । अभूताम् ।

सुबोधिनी–भुवःसिलोपेअयङलुकिगुणोन । भुवो गुणो न सिलोपे सति । यङि लुकि तु भुवो गुणो भवति सिलोपे । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगंतस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया गुणनिषेधे प्राप्ते विधिः । अभूत् । अबोभूत् ॥

तत्त्वदीपिका–भुवइति । नानिटि सेइत्यतो नेत्यनुवृत्तेराह भुव इति । अयङ्लुकीति । यङ्लुकि तु अबोभूदित्यत्र सिलोपेपि गुणे भवत्येव ।

मू०–भुवःसिलोपेस्वरेवुक्॥अभूवन् । अभूः । अभूतम् । अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम ।

सुबोधिनी–भुवः सिलोपेस्वरेवुक् । भुवो वुगागमः स्वरे परे सति ॥

मू०– माङिसिरेव ॥ स्मसहितेदिबादिर्वा ॥

सुबोधिनी–माङिसिरेव । माङ्शब्दप्रयुज्यमाने धातोर्दिबादिपरः सिरेव भवति सर्वेषामाख्यातानांविषये ॥ स्मसहितेदिबादिर्वा ॥ स्मोत्तरे माङि प्रयुज्यमाने धातोर्दिबादिर्वा । पक्षे भूते सिः । सर्वलकारविषये लङ्लुङावित्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका–माङिसिरिति । मेट इत्यत्र मे इतियोग विभज्यसिरिति धातुवृत्त्याह माङीति । सिरेव सिसहितो दिबादिरित्यर्थः । स्मयुक्ते माङि तु विकल्पेन दिबादि· केवल· सिसहितश्चपक्षे । न च भूतेसिरित्यनेनैव सिर्विहितः पुन· किमनेनेति चेत्सत्यम् । कालान्तरेपि विधानार्थमेतत् । तेन माङ्योगे सर्वलकारविषये लुङेव भवति ।

मू०– मेटः॥माङ्योगे अटो लोपः । मा भवान् भूत् । मास्म भूत् । मा भवत् ।

सुबोधिनी–मेऽटः ॥ लोपइत्यनुवृत्तम् । माशब्दे प्रयुज्यमाने सत्यटो लोपः ॥

तत्त्वदीपिका–मेटइति। मे अट इति छेद.। लोप इत्यनुवर्त्तते। मेकिम्। नाभवत्। अट इति किम्। मा प्रभूत्। अस्य लोपो न।

मू०– भूप्राप्तावात्वान् ॥ भवते।

सुबोधिनी–भूप्राप्तावात्वान्। आद्विद्यते यस्य स आत्वान् आत्मनेपदीत्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका–भूप्राप्तावात्वानिति। आत् विद्यते यस्येति आत्वान्।

मू०– आदाथईः ॥ अतः परस्यात आथश्चात ईः भवति। भवेते। भवंते। भवसे। भवेथे। भवध्वे। भवे। भवावहे। भवामहे। भवेत। भवेयातां। भवेरन्। भवेथाः। भवेयाथां। भवेध्वं। भवेय। भवेवहि। भवेमहि। भवतां। भवेतां। भवंतां। भवस्व। भवेथां। भवध्वं। भवै। भवावहै। भवामहै। अभवत। अभवेताम्। अभवंत। अभवथाः। अभवेथाम्। अभवध्वम्। अभवे। अभवावहि। अभवामहि। बभूवे। बभूवाते। बभूविरे। बभूविषे। बभूवाथे।

सुबोधिनी–आदाथईः। अत इत्यनुवृत्तं आच्च आच्च आदात् तस्य। आति आताम् आथे आथाम् इत्येतेषां टि विहायानुकरणं। अतः परस्य आथश्चाकार ईर्भवति। एधेते। एधेथे। एधेताम् एधेथाम् ॥

तत्त्वदीपिका–आदाथ ईरिति। आ आदाथ ईरिति छेदः आच्च आँच आदात्। तस्य आते आतां। आथे आथाम्। एषां आतोतः परस्य ईर्भवति। आकिम्। अन्त्यस्य मा भूत्। तपरः किम्। गाते। अन्तरंगत्वादयः सवर्णदीर्घे कृते पुन. सवर्णदीर्घ.।

मू०–नामिनश्चतुर्णांधोढः ॥ नाम्यंताद्धातोः परस्य सीध्वंलुङ्लिटां धस्यढः।

सुबोधिनी–नामिनश्चतुर्णांधोढः। नामिइति धातोर्विशेषणत्वे तदंतविधिः ॥

मू०– सेटोहलाद्वा ॥ बभूविढ्वे। बभूविध्वे। बभूवे। बभूविवहे। बभूविमहे। भविषीष्ट। भविषीयास्तां। भविषीरन्। भविषीष्ठाः। भविषीयास्थां। भविषीढ्वं भविषीध्वम्। भविषीय। भविषीवहि। भविषीमहि। भविता। भवितारौ। भवितारः। भवितासे। भवितासाथे। भविताध्वे। भविताहे। भवितास्वहे। भवितास्महे। भविष्यते। भविष्येते। भविष्यंते। भविष्यसे। भविष्येथे। भविष्यध्वे। भविष्ये। भविष्यावहे। भविष्यामहे। अभविष्यत। अभविष्येताम्। अभविष्यंत। अभविष्यथाः। अभविष्येथाम्। अभविष्यध्वम्। अभविष्ये। अभविष्यावहि। अभविष्यामहि। अभविष्ट। अभविषाताम्।

सुबोधिनी–सेटोहलाद्वा। सेटो इयवरलात्परेषां सीध्वंलुङ्लिटां धस्य वा ढः ॥

मू०– आतोंतोऽदनतः ॥ आतो अंतोऽद्भवत्यकारादुत्तरस्यन। अभविषत। अभविष्ठाः। अभविषाथाम् ॥

सुबोधिनी-आतोंतोदनतः । अंते अंतु अंतां तेषां वचनानां टि विहाय प्राग्भावस्यानुकरणम् । आदिति तु अंत्यानां संज्ञेत्युक्तं । आत्संबंधिनोऽनकारात् परस्यातो अद्भवति । आतः किं । युवंति । अनत इति किं । एधंते । तपरः किं । गाते ॥

तत्त्वदीपिका-आतोन्तोदनतइति । आतइत्यात्मनेपदस्य नत्वादन्तशंका । अनत इति प्रतिषेधात् । तपर. किम् । गाते । गाअन्ते इतिस्थिते अन्तरगत्वादय सवर्णदीर्घे पश्चात् अनत इति पर्युदासो लाघवात् प्रसज्यप्रतिषेधेत्वनन्वितसमासो वाक्यभेदश्चाश्रित. स्यात् ।

मू०- ध्वेसिर्लोपः ॥ अभविढ्वम् अभविध्वम् । अभविषि । अभविष्वहि । अभविष्महि । चिती संज्ञाने ।

सुबोधिनी-ध्वेसिर्लोपः । ध्वे प्रत्यये परे सिप्रत्ययस्य लोपः । चिती संज्ञाने । सम्यग् ज्ञानं संज्ञानम्॥

मू०-उपधायालघोः ॥ धातोरुपधाया लघोर्नामिनो गुणः । चेतति ।

सुबोधिनी-उपधाया लघोः । गुण इत्यनुवृत्तं । ऱ्हस्वं लघु ॥

तत्त्वदीपिका-उपधाया लघोरिति । गुण इत्यनुवृत्तेर्नामिन इति लभ्यते । उपधाया. किम् ।भिनत्ति । लघो' किम् । ऊहते ।

मू०- पूर्वस्यहसादिःशेषः ॥ पूर्वस्यादिर्हसः शिष्यते अन्ये हसा लुप्यंते । चिचेत । चिचेतिथ ।

सुबोधिनी-पूर्वस्यहसादिः शेषः । आदिश्चासौ हसश्चेति विशेषणस्याप्यनेन परनिपातो ज्ञाप्यते ।

तत्त्वदीपिका-पूर्वस्य हसादिरिति । हस आदीरीति छेदः । हस इति लुप्तप्रथमान्तम् ।

मू०- सेः ॥ सिशब्दात्परयोर्दिप्सिपोरीट् ।

सुबोधिनी-सेः । अस्तेरीट् इत्येतदनुवृत्तम् । अस्तेरिति सेर्विशेषणम् । विद्यमानात् सिप्रत्ययात् परयोर्दिस्योरीडागमः । विद्यमानात्किम् । अदात् । अत्र प्रत्ययलक्षणेन सेः परत्वमस्ति विद्यमानादिति विशेषणान्नेट् ॥

तत्त्वदीपिका-सेरिति । अत्रास्तेरीडिति सूत्रात् पदद्वयमप्यनुवर्त्तते । पूर्वपदन्तु सेर्विशेषणम् । तेन विद्यमानात्सेरिति लब्धम् । अन्यथा अदादित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन सिरीट्प्रसंग. स्यात् ।

मू०-इटईटि ॥ इटः परस्य सेर्लोपः ईटि । अचेतीत् । अचेतिष्टाम् ।

सुबोधिनी-इटईटि । सेरिति लोप इति चानुवृत्तं । लुङि अचेतिस् ईडिति स्थिते । सेर्लोपः । सिलोपो दीर्घ सिद्धो वक्तव्यः । दीर्घे कर्त्तव्ये सिलोपःसिद्धो वाच्यो नत्वसिद्धः । अचेतीत् । इटः किम् । अहार्षीत् । ईटि किम् । अचेतिष्टाम् ॥

मू०-स्याविदः ॥ सेरातो विदश्च परस्यान उस् भवति । अचेतिषुः । च्युतिरासेचने । च्योतति । च्योतेत् । च्योततु च्योततात् । अच्योतत् । चुच्योत । च्युच्यात् । च्योतिता । च्योतिष्यति । अच्योतिष्यत् ।

सुबोधिनी–स्याविदः । सिश्च आश्च विद् च एषां समाहारः स्याविद् तस्मात् एभ्यः परस्यान उस् स्यात् । अत्राऽप्यस्तोरित्यनुवृत्त्य विद्यमानात् सेःपरस्यान इति व्याख्यानान्नेह। अभूवन् । अदुः । अविदुः । च्युतिर् आसेचने । आसेचनमार्द्रीकरणम् । इरितीरितोवेति विशेषणार्थः ॥

तत्त्वदीपिका–स्याविद इति । सिश्च आश्च विदश्च एतेषां समाहारः स्यावित् तस्मात् । अत्र वाक्यत्रय बोध्यम् । सेत्याद्यम् तत्र प्रत्ययाप्रत्ययन्यायेन प्रत्ययएवगृह्यते । विकरणव्यवधानेन धातो परस्यानोऽसभवात् । अत्राप्यस्तोरित्यनुवर्त्य विद्यमानात्सेरितिव्याख्येयम् । तेनाभूवन्नित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन से परस्याप्यनोऽविद्यमानत्वान्नोसादेश. । आ इति द्वितीय वाक्यम् । अत्र सिग्रहण नानुवर्त्तते । यद्यनुवर्त्तते तर्हि प्रत्ययलक्षणेन आदन्तादेव सेरन । उस्स्यान्नान्यस्मादिति नियम. स्यात् । तथाचानद्यतने न स्यात् । तेन विकल्प फलित. । अयुः अयान् । विद इति तृतीयम् अत्राप्यनद्यतने विकल्पेन । भूतमात्रे तु सिरित्यनेनैव सिद्धम् । अत्राहु. । अत्र सिविद इति सूत्रणीयम् । तत आत इति सूत्रणीयम् । ततो नवाविति । इत्थ वाकारग्रहण न कर्त्तव्यम्। इति लाघवम् । एव कुतो न कृतमिति चित्यमिति॥ अत्रेदमवधेयम् । एकमात्रालाघवाय योगत्रिभागस्यानिष्यमाणत्वेनोपेक्षणीयत्वात् । अतो न तथा कृतमिति विभाव्यम् । आसेचने इति ॥ सेचनमार्द्रीकरणम् । आर्द्रीभवदर्थेऽभिव्याप्तौ च ।

मू०– इरितोवा ॥ इरितो धातोर्वाङ् प्रत्ययो भवति पे । सेरपवादः । अच्युतत् । अच्योतीत् । श्च्युतिर् क्षरणे । श्च्योतति श्च्योतेत् । श्च्योततु श्च्योततात्द्वा । अश्च्योतत् ।

सुबोधिनी–इरितोवा । इरित् यस्य स तस्मात् इरितो धातोर्वाङ् । भूतमात्रार्थे दिबादौ पे सेरपवादः । लित्पुषादेरित्यतोऽङ् इत्यनुवृत्तम् ॥

तत्त्वदीपिका–इरितोवेति । इर् इत् यस्य स इरित् तस्मात् । सेरपवाद इति भूतमात्रार्थे दिबादौ पे इत्यपि बोध्यम् । तेन अवेवैकभूतार्थत्वेपि न । रुणद्धीत्यत्र दिबादिपरत्वाभावान्न । न चात्र भूतार्थे ताभावादेवाप्राप्तिरिति वाच्यम् । वर्त्तमानसमीप इत्यनेन भूतेपि तिबादिविधानात् । अरुद्धेत्यत्र यत्वाभावात् ।

मू०– नशसात्खपाः॥ पूर्वशसात्पराः खपाः शिष्यंते न शसाः । चुश्च्योत । श्च्युत्यात् । श्च्योतिता । श्च्योतिष्यति । अश्च्योतिष्यत् । अश्च्युतत्। अश्च्योतीत् । यकाररहितोप्ययम । श्चोतति । श्चोतेत् । श्चोततु श्चोततात्। अश्चोतत् । चुश्चोत । श्चुत्यात् । श्चोतिता । श्चोतिष्यति । अश्चोतिष्यत् । अश्चुतत् । अश्चोतीत् । मन्थ विलोडने । मंथति । मंथेत् । मंथतु मन्थताद्वा । अमंथत् । लोप इति नलोपे प्राप्ते ।

सुबोधिनी–नशसात्खपाः । शस् प्रत्याहारः । मंथ विलोडने क्र्यादावपि ।

तत्त्वदीपिका–नशसादिति । शस-प्रत्याहारः खपानां शेषत्वोक्ते. शसानां निषेध इत्याह । नशसाइतिन यकाररहितइति । मधुश्चुत घृतमिव सुपूतमिति प्रयोगश्चानुकूल । मथविलोडने । हिंसासंक्लेशनयोरनपीत्येके ।

मू०– ऋसंयोगाण्णादिरकित् । ममंथ । ममंथतुः ।

सुबोधिनी–ऋसंयोगाण्णादिरकिदिति । इह ऋसंयोगान्नेति मूलसूत्रं तत्र णादिः । किदित्यनुवृत्तं ऋश्चसंयोगश्चानयोः समाहारः ऋसंयोगं तस्मात् णादिः किन्न । जजरतुः। णादौ कित्वात् ॥

तत्त्वदीपिका–ऋसंयोगादिति । ऋश्च सयोगश्च ऋसयोग तस्मात् । णादि किदीत पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते कित्त्वाभावात्सम्प्रसारणाभावोपि कित्त्वाविधानात् ङित्त्वमपि न । अत्र केचित् । अर्तिं प्रश्लिष्य आरतुरित्यादिसिद्धमित्याहु । अन्ये तु ऋ अतुरिति स्थिते रइत्यत्वे ऋ अरिति चक्रते पूर्ववद्ग्रहणेन आभ्वोरित्यत्वे आरतुरिति । अत्रादिग्रहणमनुवर्त्य तत्रेण द्वितीयवाक्यार्थ । ऋदतात्सयोगादेर्णादिरकित् । तेन सस्मरतुरित्यादि । अथ कथ सस्मरतुरितिचेत् । नञोक्तस्यानित्यत्वात् । अत्र ऋहसादित्येव सुवचम् । ऋश्च हसश्च ऋहस तस्मात् । एव सयोगान्तस्य लोप इत्यत्र हसान्तस्य लोप इत्यस्यैव न्याय्यत्वम् । हसावन्ते यस्येति विग्रह. हस्य वर्गचतुर्थ इति । स्थानेन्तरतम इत्यनेन घोषवत्त्वादिगुणवतो हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एव । एतच्चानधीत ग्रथांतरैर्दुर्ज्ञेय ।

मू०– नोलोपः ॥ धातोर्हसांतस्योपधाभूतस्य नकारस्य लोपः किति परे । पूजार्थांचतेर्न । निरुपपदात् कुञ्चेः क्विपि न । मथ्यात् । मंथिता । मंथिष्यति । अमंथिष्यत् । अमंथीत् । कुथि पुथि लुथि मथि हिंसासंक्लेशनयोः ।

सुबोधिनी–नोलोपः । मथ्यात् ॥

मू०– इदितोनुम् ॥ इदितोधातोर्नुम् । कुंथति । कुंथेत् । कुंथतु कुंथताम्द्वा । अकुंथत् ।

सुबोधिनी–इदितोनुम् । इत् इद्यस्य स इदित् तस्य नुम् स्यात् ॥

मू०–कुहोश्चुः ॥ पूर्वस्य कवर्गहकारयोश्चुत्वं भवति हस्यवर्गचतुर्थः । चुकुंथ ।

सुबोधिनी–कुहोश्चुः । पूर्वस्येत्यनुवृत्तं । कुश्च हश्च कुहो तयोःसवारनादघोषमहाप्राणप्रयत्नस्य हस्य तादृश एव वर्गचतुर्थो भवति ॥

मू०– इदितोनलोपोन ॥ कुंथ्यात् । कुंथिष्यति । अकुंथिष्यत् । अकुंथीत् । चुबि वक्रसंयोगे । चुम्बति । षिध गत्याम् ।

सुबोधिनी–इदितोनलोपोन । इदितोधातोर्नस्य लोपो न भवति । नोलोप इत्यस्यापवादः । षिधगत्यां । अयमूदिदित्येके ॥

तत्त्वदीपिका–इदितो नलोपोनेति। इद च नोलोप इत्यत्र नोवेत्यतो वेत्यस्यापकृष्टस्य व्यवस्थितत्वाल्लभ्यते । नचेदितींनुम्विधिसामर्थ्यादेव लोपोनेतिवाच्यम् । नदतीत्यादावकिति तस्य चरितार्थत्वात् । षिधगत्यामिति । काश्यपादिभिरयमूदिदुक्त. । माधवादिभिस्तु वृत्तिस्वरसादनूदिदेव स्वीकृत ।

मू०– आदेःष्णःस्नः ॥ धात्वाद्योः षकारणकारयोः सकारनकारौ भवतः । सेधति । सेधेत् । सेधतु सेधताद्वा । असेधत् । सिषेध । सिध्यात् । सेधिता ।

सुबोधिनी–आदेःष्णःस्नः । षूच णूच ष्ण् तस्य ष्णः सच् नश्च स्नः । धातोः कि । षट् । आदेः किम् । लषति । अणति । षोपदेशानाइ । "सेक् सृप् सृ स्तृञ् सृज् स्तृस्त्यान्ये दंत्याजतसादयः ॥ एकाचः षोपदेशाः ष्वष्क् स्विद् स्वद् स्वंज् स्वप् स्मिङः ॥ १ ॥ " दंत्यश्च अच्च दंत्याचो तौ अते अव्यवहितौ यस्य स दंत्याजंतः । दंत्याजंतश्चासौ सश्च दंत्याजंतसः दत्याजंतस आदिर्येषां धातूनां ते दंत्याजंतसादयः । दंत्यांतसादयोऽजंतसादयश्चै-

काचः एकस्वरा धातवः षोपदेशाः । कथंभूताः । सेकृ गतौ । सृप्लृ गतौ । सृ गतौ । स्तृञ् आच्छादने । सृज् विसर्गे । स्तॄञ् आच्छादने । स्त्यै शब्दसघातयोः एभ्यो अन्ये । उक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिं वारयितुमिदं विशेषण । पुनः कथंभूताः । ष्वष्क गतौ । ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । ष्वद आस्वादने । ष्वंज परिष्वंगे । ञिष्वप्शये । स्मिङ् ईषद्धसने एतैः सहिताः । एकाचः किम् । सोसूच्यते । चुरादावदतोयं । दंत्याजतेति किम् । चुस्कुदे । दंत्यः केवलदंत्यो न तु दंतोष्ठजोपि । ष्वष्कादीनां पृथग्ग्रहणात् । तेन स्वाद आस्वादने । इत्यस्यासिस्वददित्यादौ षत्वं न । णोपदेशानाह । नर्द नाटिनाथ नाध नंद नक्क नॄ नृतः नर्द शब्दे । नट अवस्यदने चुरादिः । नटनृत्ताविति घटादिस्तु नेह गृह्यते । नाटीति दीर्घनिर्देशात् । नाथृ नाधृ याच्आदौ।टुनदि समृद्धौ । नक्क नाशने । नॄ नये । नृती गात्रविक्षेपे । एभ्योऽष्टाभ्यो भिन्ना णोपदेशाः । नाधृ नद नॄ इति त्रयाणां केचिण्णोपदेशतामाहुः ॥

तत्त्वदीपिका–आदेरिति । षृच णृच ष्णू तस्य । स् नश्च स्त्व ।

मू०– प्रादेश्चतथातौसुनमाम् ॥ प्रादेः परेषां स्वादीनां नमादीनाञ्च धातूनां सकारनकारयोः षकारणकारौ भवतः षत्वणत्वनिमित्ते सति । निषेधति ।

सुबोधिनी–प्रादेश्चतथातौसुनमां । प्रादिसंबंधिनः क्लिात् परेषां स्वादीनां सस्य षः नमादीनां नस्य णश्च । षत्वनिमित्त क्लिं । णत्वनिमित्तं षकाररेफऋवर्णाः । स्वादीनाह । उपसर्गस्थान्निमित्तात् सुनोति स्यति स्तौति स्तोभति स्था सेनय सेध सिच संज स्वञ्जां । प्रतिभिन्नात् सदेश्चाऽवादालंबनाविदूर्ययोःस्तंभेश्च व्यवाभ्यां भोजने स्वनश्च परिनिविभ्यः सेव सित सय सिवु सह सुट् स्तु स्वंजादेः स्कभ्नातेश्च सस्य षः षुञ् अभिषवे । षू प्रेरणे । षो अंतकर्मणि । ष्टुञ् स्तुतौ । ष्टुभ स्तभे । एषां स्तिपानिर्देशाद्यङ्लुकि षत्वं न । तेनाभिसोषवीति अभिसोषोतीत्यादि । ष्ठागतिनिवृत्तौ । सेनयेति ण्यंतो नामधातुः । सेनया अभियातीति अभिषेणयति । षिधु गत्यां । षिच क्षरणे । षज संगे । ष्वंज परिष्वंगे । स्तंभु इति सौत्रो रोधनार्थः । ष्टभि प्रतिबंधे । इति तु न गृह्यते । लक्षणप्रतिपदोक्तन्यायेन सौत्रो हि नोपध इति प्रतिपदोक्तः । इदित्त्वान्नुमि कृते ष्टभिर्लाक्षणिकस्तेन विस्तंभते इत्यादौ षत्वं न । षद्लृ विशरणादौ । प्रतिभिन्नात्किम् । प्रतिसीदति । आलबनमाश्रयणम् । अविदूरएवाविदूर्यं सामीप्यं । ण्यः । अवष्टब्धा गौः । निरुद्धा । समीपे आस्ते इत्यर्थः।एतयोः किम् । अवस्तब्धो वृषलः शीतेन । स्वन शब्दे । विष्वणति । सशब्दंभुक्ते इत्यर्थः । भोजने किम् । विस्वनति वीणा । षेवृ सेवायाम् परिषेवणम्।षिञ् बंधने। क्तांतः सितःशब्दः । सयशब्दस्तु स्वरादइति पचादेर्वा अप्रत्ययांतो विषयः । षिवु तंतुसंताने । परिषीव्यति । षह मर्षणे । परिषहते । सुडागमः । परिष्करोति । स्तुस्वंजोःपुनर्वचन सिवादीनामडव्यवायेपीति विकल्पार्थं । स्कंभुरोधने । विष्टभ्नाति एते स्वादयः । णोपदेशा एव नमादय इति ॥

तत्त्वदीपिका–**प्रादेश्चतथातौसुनमाम्** । यद्यपि क्लिादित्यस्यैवानन्तरस्येति न्यायेनानुवृत्तिस्तथापि चकारेण ष्नोण इत्यनुवर्त्तते।तदेवानुवृत्तौ किं चकारेण तथातावित्यस्य तेन प्रकारेण तौ स्त. । षत्वणत्वनिमित्ते सतीति । षत्वनिमित्त क्लिम् । णत्वनिमित्त षकाररेफऋवर्णा. तत्रस्वादय सप्रत्ययस्यप्रत्ययान्त्येषु षुञ् अभिषवे । ष्टुञ् स्तुतौ । स्तुभस्तभे । षोन्तकर्मणि । षु प्रेरणे । ष्ठा गतिनिवृत्तौ ण्यन्तसेनाशब्द । षञ्ज सगे ।

ष्वज परिष्वगे । षिध गत्याम् । अतिप्रतिपूर्व षद्लृ विशरणगत्यो । अयडन्त षिच क्षरणे । अवपूर्वष्टभ निरोधे । व्यवपूर्वको भोजनार्थः । स्वन शब्दे । परिनिविपूर्वकः षेञ्च सेचनेसुट् प्रत्यय । अड्वार्जितषिवु तन्तु-सन्ताने । अड्वार्जितषह मर्षणे ।

मू०– सेधतेर्गतौनषः ॥ गंगां विसेधति ।

सुबोधिनी–सेधतेर्गतौनषः । उपसर्गस्थनिमित्ताद्गत्यर्थसेधतेः सस्य षत्वं न । स्तिपानिर्दे-शाद्यङ्लुकि गत्यर्थसेधतेः षत्व निषेधीति ॥

मू०–अड्व्द्वित्वव्यवधानेपिषः ॥ न्यषेधत् । निषिषेध । षिधू शास्त्रे मांगल्ये च ॥

सुबोधिनी–अड्व्द्वित्वव्यवधानेपिषः । सितशब्दात्प्राक्पंचदशानां सुनोत्यादीनामड्व्यवधा-नेपि षत्वम् । अभ्यषुणोत् । सितशब्दात्प्राग्दशानां स्थादीनां द्वित्वव्यवधानेपि षत्वमित्यर्थः । निषिषेध । षिधूशास्त्रे मांगल्येच । शास्त्र शासनं । मंगलमेव मांगल्य ष्यः । मंगलक्रियेत्यर्थः ।

तत्त्वदीपिका–अत्रान्तरेपीत्यनुवर्त्तते तेनाड्द्वित्वव्यवाहितेपीत्याह । अड्द्वित्वेत्यादि । षिधू शास्त्रे माङ्गल्येच । शास्त्र शासन । मागल्य मगलक्रिया ।

मू०–ऊदितोवा ॥ ऊदितो धातोः परस्य वसादेरनपीड्वा ।

सुबोधिनी–ऊदितोवा । ऊत् इद्यस्य स ऊदित् तस्मात् अनपीति षण्णां लेट् लिङ् लुट् लृट् लङ् लुङां लकाराणामन्येषामपीत्यादिप्रत्ययानाञ्च संज्ञा । अप्प्रत्ययविषयताभावात् ॥

तत्त्वदीपिका–ऊदितोवा । ऊत् इद्यस्य स ऊदित् तस्मात् ।

मू०–स्वरतिसूतिसूयतिधूञूरधनशतृपदृपद्रुहमुहस्नुहस्निहांच । स्वरति सूति सूयति धूञां किद्वसादेर्णादेर्नित्यमिट्स्यात् । सेधति । सेधेत् । सेधतु सेधताद्वा । असेधत् । सिषेध । सिषेधिथ ।

सुबोधिनी–स्वरतिसूतिसूयतिधूञूरधनशतृपदृपद्रुहमुहस्नुहस्निहांच । एभ्योऽपि परस्य वसादेरनपीड्वा । स्वृ शब्दोपतापयोः । भ्वादिर्गृह्यतेऽबविकरणत्वात् । षूङ् प्राणिगर्भविमो-चने । आदादिकोदैवादिकश्च गृह्यते न तु षूङ् प्रेरणे तौदादिकः । धूञ् कंपने स्वादिस्थः क्र्यादिस्थश्च । न तु धू विधूनने । सानुबंधनिर्देशात् । रध हिंसासंराध्योः । णश् अदर्शने । तृप् प्रीणने । दृप् हर्षमोहनयोः । द्रुह जिघांसायां । मुह वैचित्ये । ष्णुह उद्गिरणे । ष्णिह प्री-तौ । स्वरतिसूतिसूयतिधूञां किद्वसादेर्णादेर्नित्यमिट् । एभ्यः परस्य कितो वसादेर्णादेर्नित्य-मिट् भवति । स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा कित इतीण्निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमादिड्विधिः ॥

तत्त्वदीपिका–वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादाह । वरतीत्यादि ।

मू०–तथोर्धोऽर्धः ॥ झभांताद्धातोस्तकारथकारयोर्धकारो भवति दधातेर्न । झ-बे जबाः । सिषेद्ध । सेधिता सेद्धा । सेधिष्यति सेत्स्यति । असेधिष्यत् असेत्स्यत् । असेधीत् ।

सुबोधिनी–तथोर्द्धः । तश्च थ्च तथौ तयोः आदिजबानामित्यतो झभांतस्येत्यनुवृत्तं पं-

चम्या विपरिणम्यते । झभांतात् किम् । भूतः । दधातेर्न । डुधाञ् धारणादावस्मात् परयोस्तथोर्द्धों न । धत्तः ॥

तत्त्वदीपिका–तथोर्द्ध इति । तश्च थ् च तथौ तयो. । वेत्यनुवृत्तेर्दधातोर्निषेध यद्वा तथोधः इति पाठ । तत्र तश्च थ् च एतयो. समाहार तथ् तस्य तथ अध इति दधातेर्नेत्यर्थ । आदिजबानामित्यतो झभानुवृत्ति ।

मू०–अनिटोऽनामिवतः ॥ अनिटोऽनामिवतश्च धातोर्वृद्धिः स्यात्पे परे सौ । असैत्सीत् ।

सुबोधिनी–अनिटोऽनामिवतः । द्वयमिदं धातोर्विशेषणं । यद्यपि धातुः सर्वोप्यनिडेव तस्य इड्विधानाभावात् । तथापि न इट् यस्मात् तस्मात्परस्य तादिप्रत्ययस्येति व्याख्येयम् । अनिटो धातोरुपधाभूतस्य नामिनो वृद्धिर्भवति पे सौ । नाम्यंतस्य तु धातोर्नामिन इति सूत्रेणैव वृद्धिः । कार्यातिदेशोयम् । नामि विद्यतेऽस्येति नामिवान् तस्य तडिदादित्वाद्वतुः ॥

तत्त्वदीपिका–अनिटोऽनामिवत इति । अनिट नामि वत् इतिछेद. । नन्वनिट्त्व धातुमात्रस्यैव न हि कस्यापि धातोरिड्विधीयते किन्तु प्रत्ययस्यैव । तस्मादनिट् इति व्यर्थमिति चेत्सत्यम् । न इट् यस्मात्परस्य प्रत्ययस्येति व्याख्यानात् । तथापीडभाव. कस्यप्रत्ययस्य ग्राह्य तादेरीति गृहाण । णादेस्तु क्रायष्टादशातिरिक्तात्परस्य सेट्त्वात् । अश्च नामी च अनामिनौ तौ स्तोऽस्यानामिवान् तस्य द्वद्वांते श्रूयमाणस्य वतो प्रत्येकमन्वय इत्याशयेनाह । अवतोनामिवत इति । यद्यपि पूर्वेणाकारनामिनो. प्राप्तिस्तथाप्यनुपधाभूताकारस्योपधाभूतनामिनश्चाप्राप्तारभ नन्वत्र मान्तोपधात्वाभावात्कथ वतुरितिचेत्सत्यम् । अन्यतोपि वतुर्भवतीत्यनेनैव ज्ञाप्यते । तेन तडित्वानित्यादि सिद्धमिति । अथ तथाप्यनामि न इत्येवास्तु कि वतुना इति चेन्न नञ्समासभ्रमप्रसगात् । मत्वर्थीयाद्विरूपो मत्वर्थीयो भवतीत्यनेन ज्ञाप्यते । तेन हस्तिमती शालेत्यादि सिद्धम् । अथानिट इत्येवास्तु स्वरादेरित्यत स्वरस्यानुवृत्तेस्तस्य च मत्वर्थीयाकारान्तत्वेन ग्रहणात् स्वरवतोऽनिटोधातो. सिर्णित् कार्यकृदित्यर्थलाभात् । यद्वाणित्कार्यं वृद्धिरेव सा च स्वरस्यैवेति स्वरलाभात् । पूर्वेणाप्राप्तस्यैव स्वरस्य भविष्यतीत्यर्थादनुपधाभूताकारस्योपधाभूतनामिनश्च वृद्धिर्भविष्यतीत्यर्थो लभ्य एवेति चेत्सत्यम् । नामिवद्ग्रहणस्योत्तरार्थत्वादित्यल पल्लवितेन ।

मू०–झसात् ॥ झसादुत्तरस्य सेर्लोपो झसे । असैद्धाम् । असैत्सुः । असैत्स्व । असैत्स्म । खद स्थैर्यें हिंसाया च । खदति । खदेत् । खदतु खदताद्वा । अखदत् ।

सुबोधिनी–झसात । ह्रस्वादित्यतो लोपो झसे इत्यनुवृत्तं सेरिति सूत्रं च । झसात्किं । अचेष्ट । झसेकिम् । असैत्सीत् । इट्पक्षे असेधीत् । खद स्थैर्य्ये हिंसायां च । चाद्भक्षणे । स्थिरस्य भावः स्थैर्य्यं ण्यः ॥

तत्त्वदीपिका–झसादिति । सेरित्यस्यानुवृत्ति । लोपोह्रस्वादित्यतो लोपस्य । झसात्कि । अचेष्ट । झसे किं । अरौत्सु । से. किम् । अरुधतामित्यत्र डस्य मा भूत् । अत्र लोपो ह्रस्वझसात्सेरिति पठितु युक्तम् ।

मू०–अतउपधायाः ॥ धातोरुपधाया अतो वृद्धिः ञ्णिति । चखाद ।

सुबोधिनी–अतउपधायाः । आदिस्वरस्येत्यतो ञ्णितीति वृद्धिरिति चानुवृत्तम् । अतः किं । तुतोद । उपधायाः किं । गणयति ॥

तत्त्वदीपिका–अतउपधाया इति । आदिस्वरस्येत्यतो ञ्णिति च वृद्धेरनुवृत्ति । अत्रात इति योग विभज्यादन्तस्य च धातोर्वृद्धिस्तेन वापय इत्यादि सिद्धमिति पुनरुपधाया इत्यत्र नाम्न इति योजनीयम् । तेन

नाम्न उपधाया वृद्धिरिति व्याख्येयत्वादयतीत्यादीसिद्धिरिति । पुनरुभयोर्मेलनात् । धातोरुपधाया अतो वृद्धिरिति । ञ्णिति किम् । पक्ता । उपधाया किम् । ततक्ष । धातो. किम्। जगतोय जागत. । अत्र परत्वादादिवृद्धि बाधित्वा उपधावृद्धि. प्रसज्येत । गार्ग्यो जगादेत्यादावादिवृद्ध्युपधावृद्ध्योरवकाश· । णित्पे । ण् इद्यस्य स णित् । अणितो णित्करणाण्णिद्वदिति गम्यते । अन्यशब्दोऽन्यत्र प्रयुज्यमानोपि वत्यर्थं गमयति । प्राधान्याच्च कार्यातिदेशोयम् । तथा च । णितो यत्कार्यमत उपधाया इत्यादिना वृद्ध्यादि तदतिदिश्यते । यद्यपि णितां णबादीनामातो णब्डावित्यादिना विहिते अवाद्यपि णित्कार्य तथापि तत्रातिदिश्यते । कार्यविशेषत्वात् । सामान्यातिदेशोयम् । णबिणादयस्तु णिद्विशेषा यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमित्यत्र यद्विशिष्टे गोतमे च तत्रातिदिश्यते किंतु ब्राह्मणसामान्यस्य । तथात्रापि णिति यत् दृष्ट कार्य तदतिदिश्यते ।

मू०– णबुत्तमोवाणित् ॥ चखाद चखद । पूसेर्णित् ।

सुबोधिनी–णबुत्तमोवाणित् । उत्तमपुरुषसंबंधि णब् वा णित् । पूसेरित्यनुकृष्यते पे परे सेर्णिद्भवति । ण् इत् यस्य स णित् अणितं णिदित्याह कार्यातिदेशोयं ॥

मू०– अतोहसादेर्लघोर्वावृद्धिःसेटिसौ ॥ अखदीत् । अखादीत् । गद व्यक्तायां वाचि । व्यक्ता कोर्थः परिस्फुटवर्णा ।

सुबोधिनी–अतोहसादेर्लघोर्वावृद्धिःसेटिसौ । हसादेर्लघोरकारस्य वा वृद्धिः स्यात् सेटि परस्मैपदे सौ । अतः किम् । अदेवीत् । हसादेः किम् । माअतीत् । लघोः किम् । अगदीत् । सेटि किम् । अपाक्षीत् । पे किम् । अयातिष्ट । बदस्थैर्ये । पवर्गीयादिः ॥

तत्त्वदीपिका–अतोहसादेरिति । अत इत्यस्यैव विशेषणद्वयम् । हस आदिर्यस्य स हसादिस्तस्य । हसादे. कि । मा भवानतीत् । लघो. किम् । अनदीत् । यद्यवकाशादित्यत्र वकारादकारस्य वृद्धिवारणाय येन नाव्यवधानमिति न्यायेनाप्येकवर्णव्यवधानमाश्रियते तदा त्वरक्षीदित्यत्रापि प्रसक्त्यभावाल्लघोरिति न कर्त्तव्यमिति केचित् । एतच्च अत उपाधाया इत्यत्र नोवेत्यतो वानुवृत्त्या लभ्यते । एवमन्यत्रापि वृद्धिनिषेध विकल्पयोरिदमेव मूलमूह्यम् ।

मू०– प्रादिस्थान्निमित्तान्नेर्नस्यणोगदनदपदपतअपिद्दाधास्थामाङ्मेङ्स्यतिहंतियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु ॥

सुबोधिनी –प्रादिस्थान्निमित्तान्नेर्नस्यणोगदनदपदपतअपिद्दाधास्थामाङ्मेङ्स्यतिहंतियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु । प्रादिषु तिष्ठतीति प्रादिस्थः तस्मात् निमित्तात् षकाररेफऋवर्णरूपात् परस्य नेणत्व गदादिषु परेषु । गद व्यक्तायां वाचि । णद्अव्यक्ते शब्दे । पद गतौ । पत्लृ पतने एषां चतुर्णामपानिर्देशाद्यङ्लुकि णत्वं न । प्रनिजागदीति । प्रनिनानदीति । अपिद्दाधेति चत्वारः । डुदाञ् दाने । प्रणिददाति । दाण् प्रणियच्छति । दो प्रणिद्यति । देङ् प्रणिदयते । धारूपौ द्धौ । धेट् प्रणिधयाति । डुधाञ् प्रणिदधाति । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । माङ् माने । मेङ् प्रणिदाने । षो अंतकर्म्मणि । हन् हिंसागत्योः । या प्रापणे । वा गतिगंधनयोः । द्रा कुत्सायाम् । प्सा भक्षणे । टुवप् बीजततुसंताने । वह प्रापणे । शमु उपशमे । चिञ् चयने । दिह उपचये । स्यत्यादीनामेकादशानांस्तिपानिर्देशाद्यङ्लुकि णत्वं न । प्रनिसासेति । प्रनिजंघनीतीति ॥

तत्त्वदीपिका–प्रादिस्थादिति । प्रादिषु तिष्ठतीति प्रादिस्थम् । तस्मात् निमित्तात् णत्वनिमित्तात् षकाररेफऋवर्णरूपात् निरुपसर्गस्य नस्य णत्वमित्यर्थ. । गदादिषु धातुषुपरेषु । यत्तु एततपूर्वस्य नेर्णत्वमित्येतावन्मात्र वासुदेवेनोक्त तन्न । निर्गच्छतीत्यादावतिव्याप्तिः । विनिगच्छतीत्यत्र च ।

मू०–अन्यत्राकखादावषांतेआद्योच्चारणेवा ॥ अकखादौ किम् । प्रनिकरोति । प्रनिखादति । अषांते किम् । प्रनिदुख्यति । वेति किम् । प्रणिभवति प्रनिभवति । आद्योच्चारणे किम् । प्रणिचखाद प्रनिचखाद । प्रणिगदति । अगदीत् । रद विलेखने । रदति । रदेत् । रदतु । अरदत् । रराद ।

सुबोधिनी–अन्यत्राकखादावषांतेआद्योच्चारणेवा । आदौ भवा आद्याः । आद्यानां पाणिनिकात्यायनपतंजलीनामुच्चारणमाद्योच्चारणं तस्मिन् । कादिखादिषांतवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन् धातौपरे प्रादिस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा । कश्च खश्च कखौ तावादी यस्य स । कखादिः कखादेरन्योऽकखादिस्तस्मिन् । षोऽतो यस्य स षांतस्तस्मादन्योऽषांतंस्तस्मिन् अकखादौ किम् । प्रनिचकार । प्रनिचखाद । अषांते किम् । प्रनिषेक्ष्यति । रद विलेखने विलेखनं भेदनम् ॥

तत्त्वदीपिका–अन्यत्रेति । अन्यत्र वा अन्यस्मिन् धातौ परे प्रादिस्थनिमित्तपूर्वकस्य नेर्णत्व वेत्यर्थ । आद्युच्चारणे प्रथमोच्चारणसमये अकखादौ अषान्तेच । कश्च खश्च कखौ तावादीयस्य सकखादिःकखादेरन्योऽकखादिस्तस्मिन् । ष. अन्ते यस्य स षान्तस्तस्मिन् आद्योच्चारणे इत्युभयत्रान्वेति तथा चायमर्थ. । आद्युच्चारणेकादिखादिषांतवर्जगदनदादेरन्यस्मिन् धातो परे प्रादिस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्व वा भवति । प्रणिभवति । प्रनिभवति । अकखादौ कि । प्रनिकरोति । प्रनिखादति । अषांते कि । प्रनिपिनष्टि । विलेखनेइति । विलेखन भेदनम् ।

मू०–लोपःपचांकित्येचास्य ॥ पचादीनां किति लिट्यनादेशादीनां पूर्वस्य लोपो भवत्यकारस्य एकहसमध्यस्थस्य चैकारः किति णादौ सेटिथपि च । रेदतुः । रेदिथ । णद अव्यक्ते शब्दे । प्रणिनेदुः । नेदिथ । अर्द गतौ याचने च । आम्वोर्णादौ ।

(**सुबोधिनी**–) लोपःपचांकित्येचास्य । पचामिति बहुवचनेन पचप्रकारा धातवो गृह्यंते । यथा पच् धातुरेकहसमध्यस्थाकारवान् । लिटि अनादेशादिश्च तथान्येपि धातवः । अस्य किम् । दिदिवतुः ररासे । अनादेशादीति किम् । चकणतुः । एकशब्दोत्राऽसहायवचनः । एकौ च तौ हसौ च एकहसौ तयोर्मध्यस्थः एकहसमध्यस्थस्तस्य । एकहसः किम् । तत्सरतुः । त्सर छद्मगतौ ॥ आम्वोर्णादौ ।

तत्वदीपिका– लोपः पचामिति । पचामिति बहुवचनेन पचप्रकारा. धातवो गृह्यते तथा पचधातुरेकहसमध्यस्थाकारवान् लिटिअनादेशादिश्च तथान्योपिधातुरिति । तथा च पप्रच्छतुरित्यत्र एकहसः मध्यस्थत्वाभावान्नेत्त्वलोपौ । अनादेशादे किं ॥ चखनतु । लिडा देशविशेषणात् नेमिथ । सेहे । अस्य कि । दिदिवतुः ।

मू०– नुगश्नाम् ॥ अश्नोतेर्ऋकारादेः संयोगान्ताकारादेश्च पूर्वस्य नुग्भवति णादौ । आनर्द । आर्दीत् । नर्द गर्द शब्दे । तर्द हिंसायां । तर्दति । कर्द

कुत्सितेशब्दे । कर्दति । खर्द दंदशूके । खर्दति । क्रदि चेष्टायाम् । क्लिदि परिदेवने । क्लिन्दति । अत सातत्यगमने । आतिथ । खाद्द भक्षणे । अखादीत् । क्रदि आव्हानेरोदने च । अति अदिबंधने । अन्तति । अन्तेत् । अन्ततु । आंतत् । आनंत । आनंद । अंद्यात् । अंदिता । अंदिष्यति । आंदिष्यत् । आंदीत् । टुनदि समृद्धौ । ननन्द । चदि आल्हादने दीप्तौ च । इदितोनुम् । चन्दति । चंदेत् । चंदतु । अचन्दत् । चचंद । चंद्यात् । चांदिता । चंदिष्यति । अचंदिष्यत् । अचंदीत् । शुंध शुद्धौ । शुंधति । शुंधेत् । शुंधतु । अशुंधत् । शुशुंध । शुंध्यात् । शुंधिता । शुंधिष्यति । अशुंधिष्यत् । अशुंधीत् । तक्क कक्क हसने । तकि कृच्छ्रजीवने । तंकति । ततंक । अतंकीत् । शुक गतौ । शोकति । अशोकीत् । बुक्क भषणे । बुक्कति । कख हसने । कखति । युगि जुगि वर्जने । युंगति । इदि परमैश्वर्ये । इंदति ।

सुबोधिनी—नुगशाम् । अशूङ् व्याप्तौ । अशामिति बहुवचनमाद्यर्थं । संयोगोन्तो यस्य स संयोगांतः स्वर आदिर्यस्य स स्वरादिः संयोगांतश्चासौ स्वरादिश्च संयोगांतस्वरादिस्तस्य । अत सातत्यगमने । सततस्य भावः सातत्यं सातत्येन गमनं सातत्यगमनं तस्मिन् । खाद्दभक्षणे । ऋदित्त्वान्नेरित इत्यङ् । काप्यन् । अचखादत् । टुनदि समृद्धौ। टु इति द्वितोथुरित्यत्राथुप्रत्ययार्थः । नंदथुः । इदित्त्वान्नस्य लोपो न नंद्यात् । चदि आल्हादने दीप्तौ च हर्षे तेजसि चेत्यर्थः । क्लिदि परिदेवने । परिदेवनं शोकः । इदि परमैश्वर्ये । ईश्वरस्य भाव ऐश्वर्यं । ण्यः । परा उत्कृष्टा मा लक्ष्मीर्यस्य तत् परमं परमं च तदैश्वर्य्यं च परमैश्वर्य्यं तस्मिन् ।

तत्वदीपिका—नुगशामिति । अशामिति बहुवचनेनैतत्सर्वं लब्धमित्याह । ऋकारादेरित्यादि । स्वरादेरिति अत्राट विना स्वरादित्वं बोध्यम् ।

मू०—स्वरादेः ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽडागमो भवति दिबादौ परे । अइए । एऐऐ । ऐन्दत् ।

सुबोधिनी—स्वरादेः। दिबादावडित्यनुवृत्तं स्वर आदिर्यस्य सः स्वरादिस्तस्य आरंभसामर्थ्यात् द्वितीयोडिदित्यर्थः । अटं विना स्वरादित्वमिह विवक्षितमन्यथा दिबादावडित्यग्रे अटिचेति सूत्र्यताम् ॥

तत्वदीपिका—स्वरादेरिति। विधानसामर्थ्यात् । अन्यथा दिबादावडित्यस्याग्रेऽटिचेति सूत्रितेन द्वितीयाटःसभवात् । यत्तु वासुदेवेन आद्योच्चारणे स्वरादि' अन्यथा सर्वस्यैव प्रथम स्वरादित्वादव्यावृत्तेरित्युक्त तन्न ॥ औष्ट ऐज्यत इत्यादावप्रसगात् । द्वितीय इति विधानसामर्थ्यात् प्रथमाबाधेन भवतीत्याशय । करणसामर्थ्यादेकेन या धातुकार्यानन्तर द्वितीयेन कार्यमित्याह । एऐ ऐ इति ।

मू०— कासादिप्रत्ययादाम्कृसभूपरः ॥ कास् आस् दय अय गुरुनाम्याद्यनेकस्वरेभ्यो णबादौ परे आम् प्रत्ययो भवति । स च कृ अस् भू परः प्रयोक्तव्यः ।

सुबोधिनी—कासादिप्रत्ययादाम्कृसभूपरः । कासृ शब्दकुत्सायां । आस उपवेशने । दय दाने । अय गतौ । गुरुश्चासौ नामी च गुरुनामी गुरुनामीआदिर्यस्यस गुरुनाम्यादिर्द्धातुः ।

प्रत्ययग्रहणमनेकस्वरोपलक्षकम्। एभ्य आम् प्रत्ययः स्यात् कदिशः कृस्भुवः परे यस्मात्स कृस्भूपर इत्यर्थकथनेन विपर्यासव्यवहितयोर्निवृत्तिः कथिता कथं तर्हि "तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात्। प्रभ्रंसयां यो नहुषं चकार " इत्यादि प्रयोगाः । प्रमादत एव । कृस्भुवां क्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीनां क्रियाविशेषवाचित्वात् तदर्थयोरभेदान्वयो भवति । सामान्यविशेषयोरभेदान्वयो लोकतः सिद्धोऽस्ति । एवं च इंदांचकार । इंदांबभूवेत्यादौ एककर्तृकाभूतानद्यतनपरोक्षापरमैश्वर्याभिन्नाक्रियेति तुल्यो बोधःननु करोतिस्सकर्मकः भवतिस्त्वकर्मकः कथं द्वयोस्तुल्यबोध इति चेदत्राहुः। यदा हि करोतिरुत्पादनार्थकः स्वातंत्र्येण प्रयुज्यते । तदा तस्य नियमेन सकर्मकत्वं भवति । घटचक्रे राज्यं चकारेत्यादौ । यदा तु क्रियांतरसमानाधिकरणः करोतिः प्रयुज्यते तदा यत्समानाधिकरणः करोतिस्तत्सकर्मकत्वाऽकर्मकत्वाभ्यां कृत्वा स्वयमपि तथा सकर्मकाऽकर्मकभावौ भजते। जुहवांचकारेति । एवंभ्वस्त्योरप्यामप्रकृतिसमानाधिकरणत्वेन क्वचित्सकर्मकत्व बोध्यम् ।तथा च "तस्याऽतपत्रं बिभरांबभूवेति माघः । तपर्त्तुपूर्त्तावपि मेदसांभरा विभावरीभिर्बिभरांबभूविरे " इति श्रीहर्षश्च इत्यत्र क्रियान्तरसमानाधिकरणाद्भवतेः सकर्मकत्वात् कर्मणि लिट् । एव चाम्प्रकृत्यर्थगतकारकसंख्यादिविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलमिति। गुरुनाम्यादि किम्। इयेष। अनेकस्वरेति किम् । अइवाचचारेति औ इत्यत्रप्रत्ययांतत्वेप्यनेकस्वरत्वाभावादाम् न ।

तत्त्वदीपिका–कासादि । गुरुर्योनामी सआदिर्यस्य स गुरुनाम्यादि । प्रत्ययग्रहणमनेकस्वरोपलक्षक । तेन अइवाचचार औ इत्यत्र प्रत्ययान्त.वेप्यनेकस्वरत्वाभावान्नाम् ।

मू०–विददरिद्राजागृषांवा ॥ रः ॥ पूर्वस्य रवर्णस्याकारः ।

सुबोधिनी–विददरिद्रागृजाषांवा । एभ्योवाऽऽम् दरिद्राजागर्त्योरनेकस्वरत्वान्नित्यप्राप्तौ वेत्त्योषत्योश्चाप्राप्तौ विकल्पः । विद् ज्ञाने। दरिद्रा दुर्गतौ । जागृ निद्राक्षये ।उष दाहे। आमो मस्य नेत्वम् । आस्कासोराम्विधानात् ज्ञापकात् ॥ ॥ रः । ऋ अ इति छेदः । पूर्वस्य हसादिःशेष इत्यतः पूर्वस्येत्यनुवृत्तम् ॥

तत्त्वदीपिका– अत्रोदितोवेत्यतो वानुवृत्तेराह । **विददरिद्राजागृषां वेति** ।दरिद्राजागर्त्योरनेकस्वरत्वान्नित्यप्राप्तौ वेत्त्योषत्योश्चाप्राप्तौविकल्प. । **रइति** । ऋ अ इति छेद पूर्वस्य हसादि शेषः इत्यतः पूर्वस्येत्यनुवर्त्तते । यत्तु वासुदेवेन णबादौ पूर्वस्येत्यनुवर्त्ततेइत्युक्ततन्न । र इत्यत्राख्यापादस्थेणबादाविति अस्मात्कृत्वादस्यादनुवृत्त्यसभवात् ।

मू०– धातोर्नामिनः ॥ नाम्यंतस्यादंतस्य च धातोर्वृद्धिः ञ्णितिपरे । इंदांचकार । इंदांचक्रतुः । इंदांचक्रुः । इंदांचकर्थ । इंदामास । इन्दामासतुः । इंदामासुः । इंदांबभूव । इंद्यात् । ऐंदीत् । णिदि कुत्सायाम् । इदितोनुम् । प्रपूर्वः । प्रणिन्दति प्रनिन्दति । प्रनिदेत् । प्रणिन्दतु । प्राणिन्दत् । निनिन्द । निंद्यात् । निन्दिता । निंदिष्यति । अनिन्दिष्यत् । अनिन्दीत्। दाघि पालने । ददंघ । उख गतौ । अपृक्तारि । उपधालघोर्गुणः । ओखति । ओखेत् । ओखतु । औखत् ।

सुबोधिनी–धातोर्नामिनः । आदिस्वरस्येत्यतो वृद्धिरिति ञ्णितीति चानुवृत्तम् । अत्र हि स्वरस्योति पदमनुवृत्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं। तेन स्वरांतस्य धातोर्वृद्धिः ञ्णिति। तेन श्वा-

नमाचष्टे शावयात । विद्वांसं विदावयतीत्यादि सिद्धम् । अदंतस्येति अत उपधाया इत्यत्रात् इति योगविभागात्तस्येहाकर्षणाद्वा लब्धं तेन च अंकायतीत्यादि सिद्धम् ॥

तत्त्वदीपिका–धातोर्नामिनइति । आदिस्वरस्येत्यतो वृद्धिरितिञ्णितीतिचानुवर्त्तते । धातो. किम् । आत्रेय । नात्रादिवृद्धिर्बाधिका नापि यस्यलोपः उभयोरन्यत्रावकाशत्वादत्र परत्वादन्त्यवृद्धिरेव स्यात् तथाहि आदिवृद्धेरवकाश आश्वयुज. इत्यत्र । अन्त्यवृद्धे. निनाय । इहोभयप्रसगे परत्वादन्त्यवृद्धि. आतो धातोरित्येकम् । अथैवमग्निभुवोपत्यमाग्निभवइत्यत्रान्त्यवृद्धिः प्राप्नोतिभुवोधातुत्वादितिचेत् । शृणु । धातोरित्येवशब्देन विहितेणिति वृद्धिरिति व्याख्येय । अत्र तु नाम्नोविहितोऽण् न नु धातो. एव चाग्निभुवमिच्छतीतिवाक्ये नाम्नो य ईचास्येति यः तत. क्विप् अल्लोपयलोपौ तस्यापत्यमाग्निभव इत्यत्रापि न भवति । नामशब्देनात्राणोविधानात् अथात्रादिस्वरस्येत्यनुवर्त्य स्वरान्तस्य धातोरिति व्याख्येय । मैव स्वरसहचरितादिशब्दस्याप्यनुवृत्तिप्रसगात् दरिद्रावित्यादावतिव्याप्ते. स्वरमात्रानुवृत्तौ तु गणयतीत्यादावत्यवृद्धेर्दुर्वारत्वात् न चात्र यत इति लोपोबाधक. तस्यानपि सामान्ये विहितत्वेनास्यानपि विशेषे ञ्णिति विहितत्वादपवादत्वात् । इदामासेति । कसृभूपरइत्यत्र प्रथमग्रहणादस्तेर्भूभावोन । अन्यथा हि कृभूपर इत्येवोच्येत । आमोमस्येत्त्वमास्कासोर्विधानान्न । अन्यथा मित्त्वादत्यस्वरात्परत्र विधानादास्कासो. सकारात्पूर्वविधाने सवर्णदीर्घत्वे वैलक्षण्याभावात् ।

मू०– असवर्णेस्वरेपूर्वस्येवर्णोवर्णयोरियुवौ ॥ उवोख । ऊखतुः । ऊखुः । उवोखिथ । औखीत् । लुंच अपनयने । अञ्चु गतिपूजनयोः । अञ्चति । अंचेत् । अंचतु । आंचत् । आनंच । अच्यात् । पूजायाम् अंच्यात् । अंचिता । अंचिष्यति । आंचिष्यत् । आञ्चीत् । आछि आयामे । आंछति । आंछेत् । आंछत् ।

सुबोधिनी–असवर्णेस्वरे पूर्वस्येवर्णोवर्णयोरियुवौ । धातोः पूर्वस्येवर्णोवर्णयोरियुवौ भवतः असवर्णे स्वरे । पूर्वं द्वित्वं पश्चादुकारस्योपधायालघोरिति गुणेकृते पूर्वस्योव् । उवोख । किन्त्वाद्गुणाभावे ऊखतुः । अत्र उ उख् अतुस् इति स्थिते पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिरिति न्यायात् पूर्वस्यहस्वस्यापि ह्रस्वे कृते सवर्णदीर्घः ततो ह्रस्व इति पुनर्ह्रस्वो न । लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्त्तते इत्युक्तत्वात् । नुगशामिति नुक् । आनञ्च । गतौ नोलोप इति नलोपः । अच्यात् । आछि आयामे । आयामो दैर्घ्यम् ॥

मू०–आंछेर्नुग्वा ॥ णादौ । आंछ । हुर्छा कौटिल्ये ।

सुबोधिनी–आंछेर्नुग्वा । आंछेः पूर्वस्य नुग् वा । नुगशामिति नित्ये प्राप्तेविकल्पः ॥

मू०–य्वोर्विहसे ॥ हूर्छति । हूर्छेत् । हूर्छतु । जुहूर्छ । हूर्छ्यात् । हूर्छिता । हूर्छिष्यति । अहूर्च्छिष्यत् । अहूर्छत् । युच्छ प्रमादे । युच्छति । वज गतौ ।

शसददवादिगुणभूताकाराणांनैत्वपूर्वलोपौ ॥

ववाज । ववजतुः । अवाजीत् । व्रज गतौ । व्रजति । व्रजेत् । व्रजतु । अव्रजत् । वव्राज । व्रज्यात् । व्राजिता । व्रजिष्यति । अव्रजिष्यत् ।

सुबोधिनी–शसददवादिगुणभूताकाराणांनैत्वपूर्वलोपौ । एषामेत्वपूर्वलोपौ न । शसु हिंसायां । दंत्यांतः । दद दाने । वकारो दंतौष्ठ्यः आदौ यस्य स वादिः । गुणशब्देन भूत उत्पादितः गुणभूतः गुणभूतश्चासौ अकारश्च गुणभूताकारः शशरतुरित्यादौ गुणशब्देन कि-

यमाणोऽह् तदवयवोऽ कारः । लुलविथेत्यादौ तु गुणशब्देन क्रियमाणो य ओकारस्तत्स्था-निकस्यावादेशस्यावयवोऽ कारस्तस्यैत्वपूर्वलोपो न ॥

तत्त्वदीपिका–शशदेति । शश प्लुतागताविति तालव्यान्तस्य ग्रहणमिति कश्चिद्भ्राम तद्भाष्यविरो-धादुपेक्ष्य । गुणभूतेति । गुणो भवतीति गुणशब्देन भावितो योऽकारस्तस्येत्यर्थ । तथा च शशरतुरत्रारि गुणे कृतेऽवयवस्यास्य न । लुलविथेत्यत्र ओकारेगुणे तस्यापि तदवयवस्यास्य न । गुणभूतत्व शात्परस्यासाधारण । तेनोक्तप्रयोगद्वयनिर्वाहः एतच्चलोप.पचामिति सूत्रे चकारादधिकारार्थाल्लभ्यते ।

मू०–वदिव्रज्योःसौनित्यंवृद्धिः ॥ अव्राजीत् । अज गतौ क्षेपणे च । अजति । अजेत् । अजतु । आजत् ।

सुबोधिनी–वदिव्रज्योः सौनित्यंवृद्धिः । एतयोर्नित्यं वृद्धिः सौ परे । अतोहसादेरिति विकल्पप्राप्तौ नित्यविधान ॥

तत्त्वदीपिका–वदिव्रज्योरिति । अतोहसादेरिति विकल्पप्राप्तौ नित्यम् ।

मू०– अजेरचतुर्षुवीवसादौवा ॥ विवाय ।

सुबोधिनी–अजेरचतुर्षुवीवसादौवा । अजेर्वीत्यादेशोऽनपि वसादावनपितु वा । गुरुत्वात् सर्वादेशः ॥

मू०–नुधातोः ॥ विकरणस्य नोर्धातोश्चेवर्णोवर्णयोरियुवौ स्वरे । अनेक-स्वरस्यासंयोगपूर्वस्य तु य्वौ ।

सुबोधिनी–नुधातोः । य्वोर्धातोरितिसूत्रं य्वौवेतिचानुवृत्तं । क्नुप्रत्ययसंबंधिनो नु इत्य स्य न ग्रहण । निरनुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्येत्युक्तत्वात् । णुस्तुताविति धातोरपि न कृ-त्रिमाकृत्रिमयोरकृत्रिमस्यैव ग्रहणमिति परिभाषितत्वात् । परिशेषात् नु इत्यस्य विकरणस्य ग्रहणं । नुप्रत्ययांतस्य धातोश्चेवर्णोवर्णयोरियुवौ । अनेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्य तु नोर्द्धातो-श्चेवर्णोवर्णयोर्य्वौ धातोर्विहिते स्वरादौ परे । शक्नुवंति । शिश्रियतुः । ब्रुवंति । असंयोगपूर्व-स्यानेकस्वरस्य तु सुन्वंति । निन्यतुः । जुह्वति । अनेकस्वरस्येति किम् । रियति । पियति । रि पि गतौ । रुवंति । नुप्रत्ययांतस्यानेकस्वरत्वाव्यभिचारात् प्रत्युदाहरणं न । धातो-र्विहिते इति किं । सुधीशौ ॥

तत्त्वदीपिका–नुधातोरिति । य्वोर्धातोरिति य्वौवेति च पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अत्र च 'धातोर्विहिते स्वरादौ परे' इति बोध्य । तेन सुधीशावत्रपदादिस्वरे न स्यादिभ्य क्नोरपि नग्रहणनुग्रहणेन । निरनुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्येति परिभाषया विकरणस्यैव नोर्ग्रहणात् । णुस्तुताविति धातोरपि न ग्रहण कृत्रिमत्वात् ।

मू०–उवर्णांतेहुन्वोरेवापि ॥ विव्यतुः ।

सुबोधिनी–उवर्णान्तेहुन्वोरेवापि । अपि अप्विषये चतुर्षु अनेकस्वरस्याऽसंयोगपूर्वस्य धातोरुवर्णस्य वत्वं न हुन्वोरेव वत्वं चतुर्षु । अनपि तु जुहुवतुः । विव्यतुरित्यत्र य्वोर्विहसे इति दीर्घेन यत्वस्यासिद्धत्वात् ॥

तत्त्वदीपिका–उवर्णान्तेहुन्वोरेवापीति । हुदानादनयो. नोर्विकरणस्य अपि अप्विषये इत्यर्थ. । तेन जुह्वति चिन्वतीत्यत्रैव ननु बोभुवतीत्यत्रापि एतच्चानुवृत्त्यालभ्यते ।

मू-स्वरान्तादत्वतश्चतादौनित्यानिटस्थपोवेट् ॥ विवयिथ विवेथ आजिथ । विव्यथुः । विव्य । आजिव । आजिम । वीयात् ।

सुबोधिनी-स्वरांतादत्वतश्चतादौनित्यानिटस्थपोवेट् । स्वरांतात्तादौ नित्यानिट आद्योच्चारणेऽत्वतस्तादौ नित्यानिटश्च धातोः परस्य थप इट् वा भवति । अत् विद्यते यस्य स अत्वान् तस्मात् । स्वरांतात किम् । बिभेदिथ । थपः किम् । पपिव । तादौ नित्यानिटः किम् सस्वर्थ सस्वरिथ । स्वरतिसूतीत्यनेन वेट्कोयम् । आद्योच्चारणे इति किं । चकषिथ । अत्वतः किं बिभेदिथ । तपरः किम् । रराधिथ । तादावीति किम् । जग्रहिथ । ग्रुःसेइत्यनेन सप्रत्ययेऽप्य नित्यमनिट् । नित्यानिटः किम् । आनंजिथ । ऊदित्त्वाद्वेट्कोयम् ॥

तत्त्वदीपिका-अत्वत इति । अद्विद्यते यस्य सोऽत्वान् तस्मादित्यर्थः । नित्यानिट. किं । अङ्क्ता । अञ्जिता ।

मू०- नैकस्वरादनुदात्तात् ॥ आद्योच्चारणेऽनुदात्तादेकस्वराद्धातोः परस्य वसादेरिण्न स्यात् ।

सुबोधिनी-नैकस्वरादनुदात्तात् आद्योच्चारणे इत्युभयत्रान्वेति । आद्योच्चारणेऽनुदात्तादेकस्वराच्चेत्यर्थः । तेनाबिभत्सतीत्यत्र सांते अनेकस्वरत्वेपीण्णिषेधो भवत्येव ॥

तत्त्वदीपिका-नैकस्वरादिति । आद्योच्चारणं इति उभयत्रान्वेति । आद्योच्चारणेऽनुदात्तादेकस्वराच्चेत्यर्थः । तेन बिभित्सतीत्यत्र सांताद्वित्वदशायामनेकाल्त्वेपिइण्निषेधोभवत्येव ।

मू०- अनिट् स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः । अदन्तमृदन्तमृतांश्च वृङ्वृञौ श्विडीङिवर्णेष्वथ शीङ्श्रिञावपि ॥ १ ॥ गणस्थमूदन्तमुतांश्च रुस्नुवौ क्षुवन्तथोर्णोतिमथो युणुक्ष्णवः । इतिस्वरान्ता निपुणैस्समुच्चितास्ततो हसान्तानपिसन्निबोधत ॥ २ ॥ शकिस्तु कान्तेष्वनिडेकइष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ॥ रभिश्च भान्तेष्वऽथमैथुने यभिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे ॥ ३ ॥ यमिर्यमान्तेष्वनिडेकइष्यते रमिर्द्विवादावपि पठचते मानिः ॥ नमिश्चतुर्थो हानिरेव पंचमो गमिस्तु षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥ ४ ॥ दिहिर्दुहिर्मेहतिरोहती वहिर्नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः । इमेनिटोऽष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ॥ ५ ॥ दिशि दृशिं दंशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ॥ लिशिश्च शान्तानानिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् । ६ । रुधिस्सराधिर्युधिबन्धिसाधयः क्रुधिक्षुधी शुध्यातिबुध्यती व्यधिः ॥ इमे तु धान्ता दशचाऽनिटो मतास्ततः परं सिध्यतिरेव नेतरे ॥ ७ ॥ शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं विषिं श्लिषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ॥ इमान् दशैवोपदिशंत्यनिड्विधौ गणेषु षान्तान् कृषकर्षती तथा ॥ ८ ॥ तपिन्तिपिश्चापिमथो वपिं स्वपिं लिपिं लुपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् ॥ स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं क्षिपिं प्रतीहि पांतान् गणितांस्त्रयोदश ॥ ९ ॥ अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् शदिं

सदिं स्विद्यतिपद्यती खिदिम्। नुदिं तुदिं विद्यति विन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः ॥ १० ॥ पचिं वचिं विचिरिचिरञ्जिपृच्छतीन्निजिंसिचिं मुचिभजिभञ्जिभृज्जतीन् ॥ त्यजिं यजिं युजिरुजिसञ्जिमज्जतीन् भुजिं स्वजिं सृजि विजि विद्ध्यनिट्स्वरान् ॥ ११ ॥

सुबोधिनी–अथानुदात्ताः। स्वरांतोधातुरनिट् भवति न इट् यस्मात्सोनिट् इति भवद्भिर्दृश्यतां ज्ञायतां। तु पुनः स्वरांतेष्विमान् धातून् सेटः प्रवदंति । तान् विदंतीति तद्विदः। तानाह। अदंत धातुं कथवाक्यप्रबंधे इत्यादि ऋदंतं कॄ विक्षेपे इत्यादिकम्। ऋतां मध्ये वृङ्वृञौ सेटौ। वृङ् संभक्तौ वृञ् वरणे। अथेवर्णेषु इवर्णांतेषु श्विडीङ् सेट् कथ्यते श्विश्च डीङ्चानयोः समाहारः श्विडीङ्। टुओश्वि इर्गतिवृद्ध्योः। डीङ् विहायसागतौ। पुनस्तेषु शीङ्श्रिञावपि सेटौ कथ्येते। शीङ्स्वप्ने। श्रिञ् सेवायामिति ॥ १ ॥ गणे तिष्ठतीति गणस्थस्तं गणस्थमूदंतं धातुं भूलूप्रभृति। किंच पुनः उतां उकारांतानां मध्ये रुस्नुवौ सेटौ। रु शब्दे रुङ् गतिरेषणयोरित्युभयं । स्नु प्रस्रवणे। तथा क्षुवं टुक्षुशब्दे। ऊर्णोतिं। उर्णुञ् आच्छादने। अथो युणुक्ष्णवः धातून् सेटः। यु मिश्रणादौ अयं सेट्। युञ् बंधने। क्रैयादिकस्त्वनिट्। णु स्तुतौ । क्ष्णु तेजने प्रवदतीत्यनेनान्वयः। इति अमुना प्रकारेण निपुणैः विचक्षणैः स्वरांता धातवः समुचिताः एकीकृताः। ततोऽनंतरं हसांतान् धातून्अनिटःसकाशात् यूय निबोधत जानीत। लोटो मध्यमपुरुषस्य बहुवचनम् ॥२॥ अथ हसांतान् धातूनाह। कांतेषु शकिः एकः अनिट् शक्लृ शक्तौ। शकमर्षणे दैवादिकस्तु सेट् । सांतेषु घासिः घस्लृअदने । अदादेशोघसिश्च। तु पुनः वसिः प्रसारणी। वस निवासे। प्रसारण सप्रसारणमस्यास्तीति प्रसारणी। एतेन वस् आच्छादने अदादिकः सेट्। तस्य संप्रसारणाभावात्। भांतेषु रभिः। रभ राभस्ये। अथ मैथुने यभिः यभ मैथुने। ततस्तृतीयो लभिः। अनिट् डुलभष् प्राप्तौ अनिट् इष्यते इत्यन्वयः। इतरे धातवोऽनिटो न ॥ ३ ॥ अमांतेषु अमप्रत्याहारांतेषु धातुषु प्रतिषेधवाचिनामिण्निषेधकानां मध्ये एकः अनिट् यमिः । यम उपरमे । रमिश्च रमु क्रीडायामपि दिवादौ दिवादिगणे यः मनिः विचक्षणैः पठ्यते स मनिःमन ज्ञाने दैवादिकः। मनु अवबोधने तानादिकः सेट्। चतुर्थो नमिः णम् प्रह्वत्वे शब्दे च। पंचमो हनिःहनहिंसागत्योः। ततस्तु षष्ठो गमिः गम्लृगतौ मया इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ इहानिट्कारिकायामिमेऽनिटोऽष्टौ धातवो हान्ता मया कीर्तिताः कथिताः ॥ कीदृशाः। मुक्तः संशयो येषु ते मुक्तसशयाः। कि कृत्वा। गणेषु हांतान् प्रविभज्य भिन्नीकृत्य। ते के। दिहिः दिह उपचये। दुहिः दुह प्रपूरणे। दुहिरिति दुहिर अर्दने भौवादिको न गृह्यते सानुबंधकत्वात्। आदादिकएवानिडिति प्राञ्चः। मेहतिरोहती। मिह सेचने। रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च। वहिःवह प्रापणे। तु पुनः षष्ठो नहिः णह बधने। दहतिः दह भस्मीकरणे। तथा लिहिः लिह आस्वादने ॥ ५ ॥ पुराणगाः प्राचीनाः विद्वांसः गणपाठेषु शांतान् अनिट्कान् दशैव पठंति इतरान् न। तान् कान्। दिशिं दिश अतिसर्जने। दृशिं दृशिर्प्रेक्षणे। दशि दंशने। अथो मृशि मृश आमर्शने। स्पृशिं स्पृशसंस्पर्शने। रिशिंरुशि रिश् रुशाहिंसायां। अष्टमं क्रोशतिं क्रुश आँव्हाने रोदने च । विशि विश प्रवेशने। लिशिं लिश अल्पीभावे दिवादिस्थो लिश गतौ तुदादिस्थ इत्युभयं ॥ ६ ॥ तथाधांता धातव इमे दशानिटो मताः कथिताः। तेके। रुधिः रुधिर् आवरणे अनो रुध कामे। इति दैवादिक इत्युभयम्। सराधिः

राध संसिद्धौ । युधिबंधिसाधयः । युध सप्रहारे । बंध बंधने । साध ससिद्धौ । क्रुधिक्षुधी । क्रुध कोपे । क्षुध बुभुक्षायां । शुध्यतिबुध्यती । शुध शौचे । बुध अवगमने । दैवादिकौ । बुधिर् बोधने इति बुध अवगमने इत्येतौ भौवादिकौ तु सेटौ । व्यधिः व्यध ताडने । ततः परं सिध्यतिरेव षिधुसंराद्धौ अनिट् । षिधु गत्यां षिधू शास्त्रे मांगल्ये चैतौ भौवादिकौ सेटौ ॥ ७ ॥ गणेषु गणपाठेषु अनिड्विधौ आनिट्प्रकरणे षांतान् इमान् दशैवाऽऽचार्या उपदिशंति तान्कान् । शिषिं शिष्लृ विशेषणे पिषिं पिष्लृ सचूर्णने । शुष्यतिपुष्यती । शुष शोषणे । पुष पुष्टौ । दैवादिकावनिटौ । भौवादिकः सेट् । त्विषिं त्विष दीप्तौ । विषि विष्लृ व्याप्तौ जौहोत्यादिकः । श्लिषि श्लिष् आलिंगने । श्लिष दाहे भौवादिकः सेट् । तुष्यतिदुष्यती । तुष तुष्टौ । दुष वैकृत्ये । दैवादिकौ । द्विषिं द्विष अप्रीतौ । तथा कृषिकर्षती कृष विलेखने । भौवादिक-तौदादिकौ ॥ ८ ॥ स्वरेण नीचेन अनुदात्तस्वरेण गणितान् पांतान् अनिटः त्रयोदश त्वं प्रतीहि जानीहि । तानाह । तापि तप संतापे । तप ऐश्वर्ये । दैवादिकः । तप दाहे इति चौरादि कोपि । ञिप्रत्ययाभावपक्षेऽनिट् । तिपि तिपृ क्षरणे । च पुनः आपि आपूलृ व्याप्तौ । अथो वपि डुवप् बीजतंतुसंताने । स्वपिं ञिष्वप् शये । लिपिं लिप उपदेहे । लुपि लुप्लृ छेदने । तृप्यतिदृप्यती । तृप् प्रीणने । दृप् हर्षमोचनयोः । एतौ दैवादिकावनिटौ । तृप् तृप्तौ । दृप् उत्क्लेशे । एतौ दैवादिकौ सेटौ । तृप् तृप्तौ । दृप् संदीपने । एतौ चौरादिकौ च सेटौ । सृप्लृ गतौ । शपिं शप आक्रोशे शप् उपालंभे च । छुपि छुप स्पर्शे । क्षिपि क्षिप प्रेरणे । दैवादिकस्तौदादिकश्चानिट्॥९॥दांतान् धातून् अनिटःपचदशत्वं प्रतीहि अवेहि । तानाह । आदि अद् भक्षणे । हदि हद् पुरीषोत्सर्गे । स्कंदिभिदिछिदिक्षुदीन् । स्कदिर् गतिशोषणयोः । भिदिर् विदारणे । छिदिर् द्वैधीकरणे । क्षुदिर् संचूर्णने । शदि शद्लृ शातने । सदि षद्लृ विशरणादौ । स्विद्यतिपद्यती । ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । पद गतौ दैवादिकः । ञिष्विदा स्नेह-नमोचनयोः । पद स्थैर्ये भौवादिकः सेट् । खिदि खिद दैन्ये । खिद परिघाते । रौधादिको दैवादिकस्तौदादिकश्चानिट् । नुदि नुद प्रेरणे । तुदिं तुद व्यथने । विद्यविनत्तिकावपि । विद सत्तायां दैवादिः । विद विचारणे रौधादिकः । विद ज्ञाने । विद्लृ लाभे । एतौ सेटौ । विद्यविनत्ती एव विद्यविनत्तिकौ स्वार्थे कप्रत्ययः ॥ १० ॥ न विद्यते इट् स्वरो येभ्यस्तेऽ-निट्स्वराः तान् धातून् त्व विद्धि जानीहि । तानाह । पचिं डुपचष्पाके । पची व्यक्तीकरणे च सेट् । वचिं वच परिभाषणे । ब्रुवो वचिरपि । विचिरिचिरचिरञ्जिपृच्छती । विचिर् पृथग्भावे । रिचिर् विरेचने रिच वियोजनसंपर्चनयोरिति च । रञ्ज रागे । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । निजि णिजिर् शौचपोषणयोः । णिजि शुद्धौ आदादिकः सेट् । सिचिं षिच क्षरणे । मुचिभ-जिभंजिभृज्जतीन् । मुच्लृ मोक्षणे । भज सेवायाम् भंजो आमर्दने । भ्रस्ज पाके । त्यजिं त्यज हानौ । यजि यज देवपूजादौ । युजिरुजिसंजिमज्जतीन् । युजिर् योगे । युज समाधौ इतिच । आप्यमते युज समाधौ सेट् । रुज रोगे । षंज संगे । टुमस्ज शुद्धौ । भुजि भुज पालनाऽभ्यव हारयोः । भुजो कौटिल्ये इति च । स्वजि स्वंज परिष्वंगे । सृजिविजि । समाहारे एकवचनं । सृज विसर्गे । दैवादिकस्तौदादिकश्चानिट् । विजिर्पृथक्भावे । ओविजीभयचलनयोः । तौ दादिकस्सेट् । चांताः षट् । छांत एकः । जांताः पंचदश ॥ ११ ॥

तत्त्वदीपिका—अनुदात्तस्वरान्सगृह्णाति । **अनिट्स्वरांत** इति।न इट् यस्मात् सोनिट्।स्वरोऽन्तो यस्य स स्वरान्त. स्वरान्तो धातुरनिट् भवति इति दृश्यतामित्यन्वय । इमानिति स्वरान्तेषु इमान् वक्ष्यमाणान्

सेट प्रवदन्ति । तानाह । **अदंतमिति** । अदन्ता अतीत्यादय. ऋदता स्तॄप्रभृतय । **ऋतामिति** । ऋदताना मध्ये वृङ् सभक्तौ । वृञ्वरणे । टुओश्विर्गतिवृद्ध्यो. । डीङ् विहायसागतौ । शीङ्स्वप्ने श्रिञ्सेवायाम् । ऊदन्ता भूप्रभृतयः । रुशब्दे । रुङ् गतौ रेषणे च । स्नुप्रस्रवणे । टुक्षुशब्दे । ऊर्णुञ् आच्छादने । नचोर्णोतेर्द्विस्वरत्वात्प्राप्तिरेव न सभवति कारिकाया ग्रहणकिमर्थमिति वाच्य । ऊर्णोतेर्नेडिति निषेधादत्र ग्रहणम् एतद्बीज तु वाच्यम् ऊर्णोतेर्नुवद्भावइत्यादिशेषोक्तिरेवेति दिक् । युमिश्रणामिश्रणयो. णुस्तुतौ । क्ष्णुतेजने । स्वरान्तानुक्त्वेदानी हसातान् कांतादिक्रमेणाह । शक्लृशक्तौ एक एव कान्तेषु नान्य इत्यर्थ. । खगघडान्ता न सन्त्येव । घस्लृअदने । वसनिवासे । द्वावेव सान्तेषु नान्य इत्यर्थ । अदादेशस्य घसेस्तु स्थान्यनिट्त्वेनैव सिद्ध । रभराभस्ये । यभमैथुने । डुलभष्प्राप्तौ । भातेषु त्रय एव नापरे इत्यर्थ. । यमुउपरमे रमुक्रीडाया । मनज्ञाने । णम प्रव्हत्वे शब्दे च । गम्लृगतौ माते चत्वार एव । मनज्ञाने दिवादि. । हन हिसागत्यो. नांतेषु द्वावेव । प्रतिषेधवाचिन. अनिटइत्यर्थ. । दिहउपचये । दुहप्रपूरणे । मिहसेचने । रुहबीजजन्मनिप्रादुर्भावे च । वहप्रापणे । णहबन्धने । दहभस्मीकरणे । लिहआस्वादने । दह हांतेषु । अष्टावनिट प्रकीर्तिता. कथिता इत्यर्थ. । मुक्तः सशयो येषु ते तथा । गणेषु प्रविभज्य गणविभागेनेत्यर्थ । दिशअतिसर्जने । दृशिर्प्रेक्षणे । दशदशने । मृशआमर्शने । स्पृशसस्पर्शे । रिशरुशहिसायां । क्रुशआह्वाने । विशप्रवेशने । लिशगतो । लिशअल्पीभावे शान्तेषु दश । रुधिर् आवरणे । अनोरुधकामे । इतिदिवादिश्च । सराधि राधससिद्धावितत्सहित । युधसप्रहारे । बधबधने । साधससिद्धौ । क्रुधक्रोधे । क्षुधबुभुक्षायां। शुधशौचे। बुधअवगमने । दिवादी । व्यधताडने। षिधसराद्धौ । धांतेष्वेकादशइतरेनेत्यर्थ । शिष्लृविशेषणे । पिष्लृसचूर्णने। शुषशोषणे। पुषपुष्टौ । दिवादी । त्विषदीप्तौ। विष्लृव्याप्तौ । श्लिषआलिगने । नुषतुष्टौ। दुषवैकृत्ये । दिवादौ। द्विषअप्रीतौ। कृषिविलेखने। भौवादिकतौदादिकौ। षातेष्वेकादश । तपसतापे । तिपृऐश्वर्ये दिवादि. । तपदाहेइत्यपिञ्यभावपक्षे । तिपृक्षरणे । आप्लृव्याप्तौ । टुवप् बीजतंतुसताने । ञिप्वपूशये। लिपउपदेहे । लुप्लृछेदने ॥ तृपप्रीणने । दृपदर्पविमोचनयो । दिवादि. सृप्लृगतौ स्वरेण नीचेन अनुदात्तेनेत्यर्थ. । शपउपालभे । छुपस्पर्शे क्षिपप्रेरणे । दिवादिस्तुदादिश्च। पातान्त्रयोदश प्रतीहि जानीहि । अदभक्षणे । हदपुरीषोत्सर्गे । स्कादिर्गतिशोषणयो. । भिदिर्विदारणे । छिदिर् द्वैधीकरणे । शद्लृशातने । षद्लृविशरणादिषु । ञिष्विदागात्रप्रक्षरणे। पदगतौ । दिवादी । खिददैन्ये खिद्यति खिदति खिनत्तिश्च । नुद प्रेरणे । तुद व्यथने । विद सत्तायां । विद विचारणे । दांतेषु पचदश । डुपचष् पाके । पच व्यक्तीकरणे द्वावपि । वच परिभाषणे । ब्रुवो वचिरपि । विचिर् पृथग्भावे। रिचिर् विरेके। रिचवियोजनसपर्चनयोरिति। रिच क्षरणे । मुच्लृ मोचने । चांतेषु षट् । प्रच्छ ज्ञीप्सायां छातेष्वेक । त्यज हानौ। णिजिर् शौचपोषणयो । भजसेवायां । भजो आमर्दने । भुजपालनाभ्यवहारयो. । भुजोकौटिल्ये । इति च । भ्रस्ज पाके । टुमस्जो शुद्धौ । यज पूजादौ । युजिर् योगे । रुजो भगे । रज रागे । विजि पृथक्भावे । ष्वज परिष्वगे । षज सगे । सृज विसर्गे । जातेषु पचदश । अनिट्स्वरान् अनुदात्तानित्यर्थ. ॥

मू०-वेत्ता । अवैषीत् । क्षि क्षये । चिक्षयिथ । चिक्षेथ ।

सुबोधिनी-स्वरांतादात्वतश्चेति वेट् । विवयिथ, विवेथ, आजिथ । विव्यिव । विव्यिम । वीयात् । लुटि वेत्ता, अजिता । वेष्यति, अजिष्यति । अवेष्यत , आजिष्यत् । धातोर्नामिन इति वृद्धिः । अवैषीत् आजीत् । क्षि क्षये । अकर्मकः । अन्तर्भावितञ्यर्थस्तु सकर्मकः । नुधातोरितीय् । चिक्षियतुः ॥

मू०-ये । अनपि यकारेपरे पूर्वस्वरस्य दीर्घस्स्यात् । क्षीयात् । अक्षैषीत् । तुम्प हिंसायाम् ।

सुबोधिनी–ये । अनपियकारेपरे पेसेदीर्घ इत्यतो दीर्घ इति अनपीति चानुवर्त्तते । अनपिये किं । चिनुयात् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वात्र न दीर्घः । क्षि निवासगत्यो-रिति तौदादिकः ॥

तत्त्वदीपिका–ये इति । दीर्घस्तु पेसेदीर्घ इत्यतोऽनुवर्तते । सप्तमीनिर्देशात्पूर्वस्येति लभ्यते । यकारस्तु प्रत्ययस्यैव प्रकरणत्वात् । तेनेयाजेत्यादौ नातिप्रसङ्गः । वानुवृत्तेर्व्यवस्थया वा ।

मू०–प्रात्तुम्पतेस्सुट्गविकर्तरि ॥ प्रस्तुम्पति गौः । अड्द्वित्वव्यवधानेपि सुट् । प्रास्तुम्पत् । प्रतुस्तुम्प । ओणृ अपनयने । ओणांचकार । वनषण सम्भक्तौ । ववनतुः । अवनीत्, अवानीत् । सेनतुः ।

सुबोधिनी–प्रात्तुम्पतेःसुट्गविकर्तरि । प्रादुपसर्गात् परस्य तुंपतेः सुट् स्यात् गौःकर्त्ता चेत् । ऋसंयोगादिति लिटः किंत्वाभावात् नस्य लोपो न । तुतुंपतुः । आशिषि नोलोप इति न लोपः।तुप्यात् । स्तिपानिर्देशात् यङ्लुकि सुट् न । प्रतोतुपीति । ओणृ अपनयने । अपनयनं दूरीकरणं । वन षण संभक्तौ । वनशब्दे च । संभक्तिर्भजनम् ॥

मू०–जनसनखनामात्वमानिटिसेक्ङिति झसे हे च कौ यादादौ क्ङिति वा । सायात्, सन्यात् । असनीत् असानीत् । चमु अदने ।

सुबोधिनी–जनसनखनामात्वंसेक्ङिति झसे यादादौ क्ङिति वा।जन जनने जुहोत्यादिः । जनी प्रादुर्भावे दिवादिः उभयोर्ग्रहणं । एषामात्वं स्यात् अनिटि सप्रत्यये किति ङिति झसे च यकारादौ क्ङिति वा से परे । सिषासाति ॥

मू०–ष्ठिवुक्लम्वाचमांदीर्घोपि ॥ आचामति । आङ्किम् । चमति । विचमाति । चेमतुः । अचमीत् । ष्ठिवु निरसने ।

सुबोधिनी–ष्ठिवुक्लम्वाचमांदीर्घोपि । एषां दीर्घः स्यात् अप्रत्यये । ष्ठिवु निरसने । निरसनं थूत्करणम् ॥

मू०–नामधातुष्वष्कष्ठिवां सत्वं न ॥ ष्ठीवति ।

सुबोधिनी–नामधातुष्वष्कष्ठिवांसत्वंन । ष्वष्क गतौ । नामधातोरुदाहरणानि षट् दंता अस्येति षोडन् तमाचष्टे नाम्नो ञिर्डित्करणे इति ञिप्रत्यये टिलोपे च षोडयति षंडमाचष्टे करोति वा षंडयति । नाम्नोय इति यप्रत्यये । षंडमिच्छतीति षंडीयाति । कटे वर्षावरणयोः वर्षोवृष्टिः आवरणमाच्छादनम् ॥

तत्त्वदीपिका–नामधातुष्विति ॥ एतच्च विदोनवानामिति सूत्रस्थवानुवृत्तेर्व्यवस्थया बोध्य । षण्ड माचष्टे षण्डयतीत्यादौ ।

मू०–ष्ठिवेःपूर्वस्यठस्यथोवा ॥ तिष्ठेव, टिष्ठेव । य्वोर्विहसे । ष्ठीव्यात् अष्ठेवीत् । कटे वर्षाऽऽवरणयोः ।

ह्म्यंतक्षणश्वसजागृश्व्येदितांसेटिसौ नवृद्धिः ॥ अकटीत् । हय गतौ । अहयीत् । जु रंहसि ।

सुबोधिनी–ह्म्यंतक्षणश्वसजागृश्वेदितांसेटिसौनवृद्धिः । हच मूच यूच ह्म्यः ते अंते ये-षां ते ह्म्यंताः एत् इत् यस्य स एदित् । ह्म्यंतस्य क्षणादेरेदितश्च वृद्धिर्न सेटि सौ । ग्रह उपादाने अग्रहीत् । टुवमु उद्गिरणे । अवमीत् । हय गतौ । अहयीत् । क्षणु हिंसायाम् । अक्षणीत् । श्वस् प्राणने । अश्वसीत् । जागृ निद्राक्षये । अजागरीत् । टुओश्विइर्गति-वृद्ध्योः । अश्वयीत् । सेटि सौ कि । दह भस्मीकरणे । अधाक्षीत् । जु रंहसि । रंहो वेगः॥

तत्त्वदीपिका–ह्यतेति । ह् च म् य् च ह्य. ते अते येषांते ह्यता· हकारमकारयकारान्ता· इत्यर्थ । क्षणहिंसादौ श्वस प्राणने । जागृ निद्राक्षये । टुओश्वि गतिवृद्ध्यो । एत् इद्येषां ते तथा तेषामित्यर्थ ।

मू०–नानप्योर्वः ॥ अनपि विषये उवर्णस्य वत्वं न । जुजुवतुः । जुजविथ जुजोथ । अजोषीत् । गुपू रक्षणे ।

सुबोधिनी–नानप्योर्वः । उवर्णान्तस्य धातोर्वत्वं न स्यात् । अनपि परे।गुपू रक्षणे । र-क्षणं पालनम् ॥

मू०–आयः ॥ गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यस्स्वार्थे आयः प्रत्ययः । अनपि तु वा।

सुबोधिनी–आयः । गुभ्यः इत्यनुवृत्तं पणिपन्योरनुदात्ते च आयाभावे चरितार्थमात्मनेप-दमित्यायान्तान्नाद्भवाति । गुपू रक्षणे । धूप संतापे । विछ गतौ । पणव्यवहारे स्तुतौ च पनच ॥

तत्त्वदीपिका–आय इति । इह गुभ्य इत्यनुवर्त्तते इत्याह । गुपूधपेत्यादि । स्वार्थे इति । अपरस्यानि-र्दिष्टत्वात् स्वार्थ एव लभ्यते ।

मू०–सधातुः ॥ यङादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातुसंज्ञको भवति । गोपायति । गोपायाञ्चकार, जुगोप ।

सुबोधिनी–सधातुः । तच्छब्देन यङादिः परामृश्यते । यङादिना च प्रत्ययग्रहणपरि-भाषया तदंतं गृह्यते तेषां केवलानां सञ्ज्ञाप्रयोजनाभावाद्वा । " यङ्षकाम्या इयङ् चेति यगार्यञ्णिङस्तथा ॥ आचारे क्विबथो यश्च ज्ञेया दशयङादयः । १ । " प्रत्ययविशिष्ट-स्य धातुत्वात् तिबादिः ॥

तत्त्वदीपिका–सधातुरिति।तच्छब्दस्य त्यदादित्वेन तेषाच प्रधानपरामर्शित्वेन यङादिर्गृहीतः केवल-यङादेश्च सञ्ज्ञाप्रयोजनाभावात्तदतलाभः । अनन्तरोक्तस्य ञेरपि ग्रहण सग्रहणेन निवार्यते । अन्यथानुवृत्त्यैव तद्ग्रहणे सिद्धे सग्रहण व्यर्थ स्यात् । आदेशादिविधायकप्रकरणेनविच्छेदाद्दचवहिततिबादेरपि न ग्रहणमतः परिशे-षाद्यङादिरेव गृह्येत इत्याशयेनाह । **यङादिप्रत्ययान्त** इति ।

मू०–यतः ॥यस्यातश्चानपिलोपः । गोपायात् । गुप्यात् । गोपायिता गोपिता गोप्ता । अगोपायीत् अगौप्सीत् ।

सुबोधिनी–यतः । यूच अच्चानयोः समाहारो यत् तस्य । धातोर्विशेषणत्वात्तदंतविधिः । यंतस्य अदंतस्य च लोपः अनपि । अदंतस्य कि । अय पय गतौ । आभ्यां क्विपि यव-योर्वसेहकारेति यलोपेकृते य इत्यलोपो माभूत् । अत् पत् । ऊदित्त्वाद्वेट् । गोपिता । गोप्ता ।

इडभावपक्षे अनिटोनामिवत इति वृद्धिः । अगौप्सीत् । क्रमु पादविक्षेपे । पादविक्षेपः पादविहरणम् ॥

तत्त्वदीपिका—यत इति । य् च अञ्च अनयो समाहार यत् तस्य ।

मू०—झसात् ॥ अगौप्ताम् । एवं धूप संतापे । तप संतापे । तेपिथ, ततपथ । अताप्सीत् । जप जल्प व्यक्तायां वाचि । जेपिथ । जपिता । अजापीत् । क्रमु पादविक्षेपे ।

मू०—भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषांयोवाकर्त्रर्थेषुचतुर्षु ।

सुबोधिनी—भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषांयोवाकर्त्रर्थेषुचतुर्षु । प्राप्ताप्राप्तविभाषेयं । अनवस्थानार्थो भ्रमिः क्लमिः त्रासिश्च दिवादयस्तेभ्यो नित्ये प्राप्ते इतरेषामप्राप्तेश्चारंभः । भ्राशृ भ्लशृ दीप्तौ । फणादावितौ । भ्रमु चलने । भ्वादिर्ज्वलादिश्च । भ्रमु अनवस्थाने । दिवादिः पुषादिः शमादिः तत्र भ्वादेः भ्रमाति, भ्राम्यति । शमादेस्तु शमायदीनातिर्दीर्घे भ्राम्यति । इति त्रैरूप्यं । क्लमु ग्लानौ ।त्रसी उद्वेगे । त्रुट च्छेदने । लष कांतौ ॥

मू०—क्रमःपेदीर्घोऽब्विषये ॥क्राम्यति, क्रामति । अक्रमीत् । यम उपरमे ।

सुबोधिनी—क्रमः पे दीर्घोऽब्विषये । क्रमो दीर्घः स्यात् पे चतुर्षु । पेकि । उपक्रमते । प्रोपाभ्यामित्यात् । स्नुक्रमौरितिनेट् स्नुक्रमोरुदात्तत्वादिटिसिद्धे नियमार्थोयम् । आभ्यां परस्य परस्मैपदस्यैवेट् स्यान्नातः । स्नु प्रस्रवणे । उपस्नोष्यते जलेन । उपक्रंस्यते । यमु उपरमे । उपरमो निवृत्तिः ॥

मू०—गमांछः ॥ गम यम इषूणां छः स्यादब्विषये । यच्छति । येमिथ, ययंथ ।

सुबोधिनी—गमांछः । गम्लृ गतौ । यम उपरमे । इषु इच्छायाम् । बहुवचनमाद्यर्थम् ॥

तत्त्वदीपिका—गमामिति । बहुवचननिर्देशस्य फलमाह । गमादय इत्यादि ।

मू०—यमिरमिनमातांसक्सेरिट्पे ॥ अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । णम प्रव्हत्वे शब्दे च । नेमिथ । ननंथ । अनंसीत् । ईर्क्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्यायाम् । ईर्क्ष्यति । ऐर्क्ष्यीत् । ऐर्ष्यीत् । गम्लृ गतौ । गच्छति ।

सुबोधिनी—यमिरमिनमातांसेरिट्पे । एषां सक् स्यात् । एभ्यः । सेरिट् पे परे । अयसीत् । अयंसिष्टाम् । व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टाम् । अनंसीत् । अनासिष्टां । पे किम् । उदायत । अरंसाताम् ॥

मू०—गमांस्वरे ॥ गम् हन् जन् खन् घसामुपधायालोपः स्यात्स्वरे क्ङिति । नतु ङे । जग्मतुः । जगमिथ, जगंथ ।

सुबोधिनी—गमांस्वरे । गम्लृगतौ हन् हिंसागत्योः खनु अवदारणे घस्लृ अदने एषामुपधाया लोपः स्यात् स्वरादौ क्ङिति प्रत्यये नतु ङे । नोवेत्यतो व्यवस्थितार्थत्वानुवर्त्तनात् जग्मतुः । जघ्नतुः । चख्नतुः । जक्षतुः। ङेकि । अगमत् ।

तत्त्वदीपिका—गमां स्वरइति। बहुवचनस्य बहूपलक्षकत्वमभिप्रेत्य गणयति। गमहनेत्यादि नोवेत्यतो वानुवृत्तेर्व्यवस्थया क्वचिन्नेत्यभिप्रेत्याह। नतुङेइति। तेन अगमदित्यत्र लोपो न।

मू०—हनृतःस्यपः॥ हंतेः ऋदंताच्च परस्य स्यप इड्भवति गमेस्तु पे। गमिष्यति।

सुबोधिनी—हनृतःस्यपः। अनुदात्तत्वादिण्निषेधे प्राप्ते विधिः। हन् च ऋच्चानयोः समाहारो हनृत् तस्मात्हनृतः। गमेः परस्मैपदस्यैवेट् नातः। तेन संगंस्यते इत्यादौ न॥

तत्त्वदीपिका—हनृत.। हन् च ऋच्च हनृत् तस्मात् उदितोवेत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थयागमे. परस्मैपदमेवेत्याह। गमेस्त्विवति। तेन सगस्यत इत्यादौ न। हतेर्ऋदन्ताच्चोभयपदेपि। हनिष्यते। करिष्यते।

मू०—लित्पुषादेर्ङः॥ लितो धातोः पुषादेश्च ङः प्रत्ययः स्यात्पे। सेरपवादः। अगमत्। म्रुचु म्लुचु गतौ। म्रोचति।

सुबोधिनी—लित्पुषादेर्ङः। ऌ इत् यस्य स लित् पुष् आदिर्यस्य स पुषादिः। लिच्च पुषादिश्चानयोः समाहारो लित्पुषादिः तस्मात् सौत्रत्वात्पुंस्त्वम्। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वान्ननुम्। ञेरङ्द्विश्चेत्यतोऽङित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे ङइति योगविभागेन तु द्युतादिभ्योऽस्यतिवक्तीति च लब्धम्। पुषादिश्च दिवाद्यंतर्गणो ग्राह्यः लित्साहचर्यात् लितोहि प्रायेणानिट्साहचर्यात्पुषोऽप्यनिड्ग्राह्यः सच दिवादिः। भ्वादिः सेट्त्वात् न चुरादिर्ञिना व्यवधानाच्च॥

तत्त्वदीपिका—लित्पुषादेरिति। ऌ इत् यस्य स लित्। पुष् आदिर्यस्य स पुषादि लिच्च पुषादिश्चानयो. समाहार. लित्पुषादिस्तस्य। नुमोऽनित्यत्वात् क्लीबत्वस्यैव वापुस्त्व। ननु ञेरङ्द्विश्चेत्यनन्तरोक्तसूत्रादङनुवृत्ते. किङग्रहणेनेति चेत्सत्यम्। ङग्रहण योगविभागेनान्यतोपि विधानार्थम्। तेन द्युतादिभ्योपि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यश्च भवति। अथैकयोगनिर्दिष्टन्यायेनाङिद्वित्व भवेदिति वाच्यम्। ञेरिति ग्रहणात्। ञ्यतादेवाङिद्वित्वविधानात्। नत्वन्यस्मात्। अङिलघोर्न्हस्वउपधाया इतिहृस्वस्तु लित्पुषादेर्दीर्घोपधत्वाभावादेव न द्वित्वाभावेन पूर्वपदत्वाप्रसगाच्च।

मू०—म्रुचादेर्वाङः॥ अम्रुचत्, अम्रोचीत्। अम्लोचीत्, अम्लुचत्। ग्रुच ग्लुच चौर्य्ये। अग्रुचत् अग्रोचीत्। अग्लुचत् अग्लोचीत्। ग्लुंचु गतौ। अग्लुचत् अग्लुंचीत्। ञिफलाविशरणे।

सुबोधिनी—मृचादेर्वाङः। म्रुचु म्लुचु ग्रुचु ग्लुचु ग्लुंचु इति म्रुचादयः।ञिफलाविशरणे। विशरणमवयवानां विभागः॥

मू०—तृफलभजत्रपाम्॥ किति णादौ सेटियपिचैत्वपूर्वलोपौ। फेलतुः। फेलिथ।

सुबोधिनी—तृफलभजत्रपाम्। किति णादौ सेटि थपि चेत्पूर्वलोपौ। तरतेरकारस्य गुणशब्देन भावितत्वात् फलभजोस्तु वैरूप्यसंपादकादेशत्वात् त्रपतेश्च एकहसमध्यस्थत्वाऽभावादप्राप्तेः विधिः। तेरतुः। तेरुः। फेलतुः। फेलुः। भेजतुः। भेजुः। त्रेपे। त्रेपाते॥

मू०—ल्वांतस्य॥ लसमीपाकारस्य सौ नित्यं वृद्धिः। अफालीत्। फल

निष्पत्तौ । फलतुः अफालीत् । चर गतिभक्षणयोः । अचारीत् । स्वृ शब्दोपतापयोः । स्वरति । सस्वार ।

गुणोर्तिसंयोगाद्योः ॥ सस्वरिथ सस्वर्थ । सस्वरिव । स्वर्यात् । स्वरिष्यति । अस्वरीत् । अस्वारिष्टां । अस्वार्षीत् । अस्वार्ष्टाम् । अस्वार्षुः । जि जये ।

सुबोधिनी–ल्रांतस्य । ल्रसमीपाकारस्य सौ नित्यं वृद्धिः । अतोहलादेरिति विकल्पस्यापवादः । ल्रांतस्य किं । अलपीत् । अरणीत् । अत्र ल्रसमीपत्वेपिल्रांतत्वाभावान्न नित्यं वृद्धिः । ल्रसमीपाकारस्य किं । श्वल्ल आशुगमने । अस्य अश्वल्लीत् । अत्र समीपत्वेपि अंत्यलसमीपत्वाभावान्न वृद्धिः । जिजये । जयउत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् ॥

तत्त्वदीपिका–ल्रान्तस्येति । ल्रांतस्यकिम् । अलपीत् । अरणीत् । अत्र । ल्रसमीपत्वेपि ल्रान्तत्वाभावान्न । ल्रंसमीपाकारस्य किम् । श्वल्ल आशुगमने इत्यस्य अश्वल्लीत् । अत्र ल्रसमीपत्वेपि अन्त्यल्रसमीपत्वाभावान्न । अतो हलादेरिति प्राप्तविकल्पस्यापवाद जि । जय इति । जयउत्कर्षप्राप्ति. ।

मू०–सपरोक्षयोर्जेर्गिः ॥ जिगाय । जिग्यतुः । जिग्युः । जिगयिथ जिगेथ । जीयात् । अजैषीत् । कृष विलेखने । कर्षति । चकर्ष । चकर्षिथ ।

सुबोधिनी–सपरोक्षयोर्जेर्गिः । जेर्गिः स्यात् सप्रत्यये णबादो च द्वित्वनिमित्तयोरिति व्याख्येयं । तेन यङ्लुगतात्सेग्योदेशो न । जेजयांचकारेत्यत्र । कृष् विलेखने । विलेखनमाकर्षणं ॥

तत्त्वदीपिका–सपरोक्षयारिति । परोक्षशब्देन तदर्थकणबादियह द्वित्वनिमित्तयोरिति व्याख्येयम् । यथाश्रुतव्याख्याने तु यङ्लुडन्ताज्जेर्ग्यादेशः स्यात् ।

मू०–रारोझसेदृशां ॥ दृशसृजकृषमृशस्पृशतृपदृपसृपां झसेऽरो रोभवत्यरो रश्च ।

सुबोधिनी–रारोझसेदृशां । अश्च आश्च तयोः समाहारः अं तेन सहितो र् अर् तस्य अरः । अरः स्थाने आरः स्थाने च रो भवति तेन द्रक्ष्यति अद्राक्षीदित्युभयत्रापि गुणवृद्धिस्थाने र आदेशः सिध्यति बहुवचनंत्वाद्यर्थम् । दृशिर् प्रेक्षणे । सृज विसर्गे कृष विलेखने। मृश आमर्शने । स्पृश स्पर्शने । तृप प्रीणने । दृप हर्षमोहनयोः । सृप्लृ गतौ ॥

मू०–कृषादीनांवा ॥ क्रष्टा, कर्ष्टा ।

सुबोधिनी–कृषादीनांवा । कृषादीनां षण्णांतु वाऽरःस्थाने रः ।

मू०–षढोःकस्से । धातोः षढयोःकत्वं स्यात्सेपरे । क्रक्ष्यति, कर्क्ष्यति । अक्राक्षीत्, अकार्क्षीत् ॥

सुबोधिनी–षढोः कस्से । धातोरित्यनुवृत्तम् । सेकिं । क्रष्टा । षढोःकिम् । त्रप्स्यति । धातोः किं । लिट्सु ॥

तत्त्वदीपिका–षढोः कस्सेइति । धातोरिति । अत्र धातुग्रहणद्वयानुवर्त्तन विधेयम् । तेन धातोरेव

धातोर्नतुनामत्वविशिष्टस्यापि। अतो लिह्य इत्यत्र नातिप्रसगः। नचात्र क्यस्यबाधकत्वम्। तदपवादकत्वादस्य। न चात्र नामत्वेन धातुत्वमिति भ्रमितव्यम् । तेनऽतदनपायात् ।

मू०–कृषमृषस्पृशमृशतृपदृपांवासिः ॥ हशषांतात्सक् ॥ हांतात् छांतात्षांतान्नाम्युपधादनिटः सक् प्रत्ययः स्याद्दिबादिपरो न तु दृशेः । सेरपवादः । अकृक्षत् । सृप्लृ गतौ । सर्पति । स्रप्ता । सर्प्ता । असृपत् । क्रुश आव्हाने रोदने च। क्रोशति । क्रोष्टा । अक्रुक्षत्। रुषीरषशिष हिंसायां।

सुबोधिनी–कृषमृषस्पृशमृशतृपदृपांवासिः । एभ्यो वा सिः स्याद् पक्षे । हशषान्तात्सक् । तृपदृभ्यां पुष्यादित्वात्तु ङः हशषांतात्सक् । अनिटोनामिवत इत्यनुवृत्तं । हशषांतात्किं । अत्तिप्त । नाम्युपधात्कि । अगाढ । अनिटःकि । औहिष्ट । दृशेस्तु अद्राक्षीत् । हश्च शश्च षश्च हशषाः ते अते यस्य स तस्मात् । अत्रांतग्रहणं चित्य । हशषादितिपाठ्य । तेन च धातोर्विशेषणादंतलाभः ॥

तत्त्वदीपिका–हशषान्तात्सगिति । हश्च शश्च षश्च ते अन्ते यस्य स तस्मात्। अत्र चानिटोनामिवत इति पूर्वसूत्रान्नामिवत इत्यनुवर्त्य स च विशेषार्थतया विवक्षणान्नाम्युपधत्वलाभ॰ इत्यभिप्रेत्याह। **नाम्युपधादि-ति**। तेन स्तृहेरस्ताक्ष्र्यदित्येव रूपमिति बोध्यम् हशषादित्येव युक्त धातोर्विशेषणत्वेनान्तलाभात् ॥

मू०–इषुसहलुभरिषरुषामनपितस्येड्वा ॥ रोषिता रोष्टा । रेषिता रेष्टा । अशिक्षत् । उष गतौ । ओषति। ओषाञ्चकार, उवोष । मिह सेचने ।

सुबोधिनी–इषुसहलुभरिषरुषामनपितस्येड्वा । इषु इच्छायां । षह मर्षणे । लुभ गार्ध्ये । रुष रिष हिंसायामेभ्यःपरस्य तकारस्य इड्वा भवति अनति अनपि परे । विदरिद्रेत्याम् उपधायालघोरिति गुणः । ओषांचकार। असवर्णेस्वरे इत्युब् । उवोष । मिह सेचने । सेचन-मार्द्रीकरणं ॥

मू०–ढिढोलोपोदीर्घश्च ॥ ढेपरे ढस्य लोपः स्याच्चानृतोदीर्घः । मेढा । षढोः कः से ॥ अमिक्षत् । दह भस्मीकरणे । दोहथ । ददग्ध । धक्ष्यति । अधाक्षीत् । झसात् । अदाग्धां । इवि व्याप्तौ । इन्वति । इन्वांचकार । ऐन्वीत् । हिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणने । हिन्वति ।

सुबोधिनी–ढिढोलोपोदीर्घश्च । अनृतः किं । जगृढात् । होढ इति ढत्वं । तथोर्ध इति तस्य धः । ष्टुभिः ष्टुः इति ढः । ढलोपे मेढा । हशषांतात् इति सक् । आमिक्षत् । हिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणने । प्रीणन तर्पणं । इदितोनुमिति नुम् । हिन्वति ।

तत्त्वदीपिका–ढिढोलोप इति । वान्यत्रेत्यतो वानुवृत्तेर्व्यवस्थयाऽनृत पूर्वस्येति बोध्यम् । ढ्रोढ्रोलोपो दीर्घश्चेति सुवचम् । एव च रिलोपो दीर्घश्चेति न सूत्रणीयम् । प्रीणनमिति । प्रीणन तृप्तिस्तर्पणश्च ।

मू०–धिन्विकृण्व्योर्वस्यलोपोगुणाभावउप्रत्ययश्चाब्विषये ॥ वि-करणस्य नुप्रत्ययस्योप्रत्ययस्य च गुणो भवति पिति परे । धिनोति ।

सुबोधिनी–धिन्विकृण्व्योर्वस्यलोपोगुणाभावउप्रत्ययश्चाब्विषये । आभ्यामुप्रत्ययः स्यात्

धातोर्वकारस्य लोपो गुणाभावश्च चतुर्षु। अपोपवादः।धिवि प्रीणने। कृवि हिंसायां। नूप इति गुणे धिनोति ॥

मू०-ओर्म्मोर्वालोपः ॥ असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य लोपो वा वमयोः । धिन्वः धिनुवः । धिन्मः धिनुमः । मिपि तु गुणोबाधकः । धिनोमि ।

सुबोधिनी-ओर्म्मोर्वालोपः । उकारः प्रत्ययावयवः प्रत्ययरूपश्च गृह्यते । ओर्वाहेरित्यतो वेत्वनुवृत्तं तस्यासयोगपूर्वस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः । प्रत्ययोकारस्य किं । युवः । युमः । असयोगपूर्वस्य किं । शक्नुवः । तक्ष्णुमः । धिनोमीत्यत्र परत्वाद्गुणः ॥

तत्त्वदीपिका-ओर्म्मोर्वालोप इति । ओर्वा हेरित्यतो वेत्यनुवर्त्यव्यवस्थया सयोगपूर्वप्रत्ययोकारलाभ । उकारश्च प्रत्ययस्तदवयवश्च ।

मू०-ओर्वाहेः ॥ असंयोगपूर्वात्प्रत्ययोकाराद्धेर्लोपो भवति । धिनु । धिनुतात् । कृवि हिंसाकरणगतिषु । कृणोति । कृण्वन्ति । चकृण्व । अक्षू व्याप्तौ । अक्षो वा नुप्रत्ययोऽब्विषये । अक्ष्णोति । अक्ष्णुवन्ति । अक्षति । आनक्षिथ । आनष्ठ । अक्षिता । अष्टा । अक्षिष्यति । अक्ष्यति । आक्षीत् । आक्षिष्टाम् । आक्षीत् । आष्टाम् । आक्षुः । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ।

सुबोधिनी-ओर्वाहेः । वेति न विकल्पार्थं । किंतु प्रत्ययसंबधिनोऽसंयोगपूर्वादित्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थम् । उप्रत्ययरूपः प्रत्ययावयवश्च गृह्यते । प्रत्ययसंबंधिनः किं । युहि-रुहि । असंयोगपूर्वात्किं । शक्नुहि । अक्षू व्याप्तौ । व्याप्तिः कात्स्न्यं । अक्षो वा नुप्रत्ययोऽब्विषये । अक्षेर्नुप्रत्ययो वा स्यात् चतुर्षु । अपोपवादः। लटि स्कोरितिकलोपः षढोःकःसे इति कःषत्वं ॥ अक्ष्यति।लुङि ऊदित्त्वाद्वेट्। आक्षीत् । आक्षिष्टाम् । इडभावपक्षे तु माअक्षीत्। झसादिति सिलोपे आष्टाम् आक्षुः ॥

तत्त्वदीपिका-ओर्वाहेरिति । वाशब्दोत्र न विकल्पार्थः किंतु व्यवस्थार्थः । तत्फल तूक्तमेव ।

मू०तक्षस्तनूकरणेनुर्वाअब्विषये ॥ तक्ष्णोति तक्षति वा काष्ठान् । ततक्षिथ । ततष्ठ । अतक्षीत् । अतक्षिष्टाम् । अताक्षीत् । अताष्टाम् । तनूकरणे किम् । वाग्भिस्सन्तक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः । णिक्ष चुम्बने । प्रणिक्षति । निक्षति । ग्लै म्लै हर्षक्षये ।

सुबोधिनी-तक्षस्तनूकरणेनुर्वाऽब्विषये । तनूकरणेऽर्थे तक्षेर्नुप्रत्ययो वा चतुर्षु । अणोपवादः । ग्लै म्लै हर्षक्षये । हर्षक्षयो धातुक्षयः ॥

मू०-संध्यक्षराणामा ॥ अनपि ।

सुबोधिनी-संध्यक्षराणामा । संध्यक्षरांतानां धातूनामा । अनपि धातोः किं । गोभ्यां नौभ्यां ॥

मू०-आतोणब्डौ ॥ आदन्ताद्धातोः परो णब्डौ । जग्लौ ।

सुबोधिनी-आतोणब्डौ । आत इति धातोर्विशेषणात्तदंताविधिः । आदंतादाकाररूपाच्च धातोः परोणब् डौ स्यात् । अइवाच्चचोरिति औ ॥

तत्त्वदीपिका—आतोणब्डाविति । धातोर्विशेषणत्वात्तदन्तलाभ इत्यभिप्रेत्याह । आदन्तादिति । आदन्ताकाररूपाच्चेति बोध्यम् । णवित्यत्रानुबधद्वयग्रहणप्रथमपुरुषबहुवचने गाते इत्यादावतिप्रसगवारणाय डित्करणम् । आतोयुग्वारणाय णित्व वा स्थानिवत्त्वात् । तज्ज्ञापक चात्र उग्रह णमेव नित्यत्वात्प्रथमप्राप्तोपि युक् सावकाशन्यायेन वारितः ।

मू०— आतोऽनपि ॥ धातोराती लोपोऽनपि क्ङिति स्वरे इटि च । जग्लतुः । जग्लिथ । जग्लाथ ।

सुबोधिनी—आतोनपि । आत इति योगविभागात् सेटि थपि चेति लब्धम् ॥

तत्त्वदीपिका—आतोऽनपि । आतइति योगविभागात्सेटि थपि चेत्यस्य लाभः । सयोगादेरिति ।

मू०—संयोगादेरादन्तस्यकितिलिङ्येकारोवा ॥ ग्लायात् ग्लेयात् । अग्लासीत् । कै गे रै शब्दे । जगौ ।

सुबोधिनी—संयोगादेरादंतस्य किति लिङ्येकारो वा सयोगादेरादंतस्य धातोरेत्वं वा किति लिङि ॥

मू०—दादेरे ॥ अपिदा धा मा गै हाक् पिबति सो स्थामात एकारो भवत्याशीर्य्यादादौ पे । गेयात् । अगासीत् । स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः । स्त्यायति । तस्त्यौ । स्त्यायात् । स्त्येयात् । अस्त्यासीत् । दैप् शोधने । ददौ । दायात् । अदासीत् । धेट् पाने । दधौ । धेयात् । अधासीत् । सिलोपपक्षे । अधात् अधाताम् ।

सुबोधिनी—दादेरे । इह दारूपास्त्रयः । डुदाञ् दाने । दाण् दाने । दो अवखंडने । न देङ्रक्षणे गृह्यते लिङि कित्त्वासंभवात् । धारूपौ द्वौ । डुधाञ् धारणपोषणयोः । धेट् पाने । दाश्वदाश्वदाश्वदाः । धाश्वधाश्वधौ दाश्च धौच दाधाइति विग्रहः । दाप् लवने । दैप् शोधने। एतौ पित्त्वात् न ग्राह्यौ । मा माने माङ्मेङौ नेह गृह्येते । लिङि कित्त्वासंभवात् । गै शब्दे । गाङ् गताविति तु न गृह्यते । लिङि कित्त्वासंभवात् । ओहाक् त्यागे । पा पाने । षोंतकर्मणि । ष्ठागतिनिवृत्तौ । एषामेत्वं किति लिङि । देयात् । धेयात् । मेयात् । हेयात् । पेयात् । अवसेयात् । स्थेयात् । कितिकिम् । दासीष्ट ॥

तत्त्वदीपिका—दादेरित्यत्रदादेरित्यतो दादेरित्यस्यानुवृत्त्यैव सिद्धेऽत्र दादेरिति ग्रहणसामार्थ्यादेतल्लाभः । यादादौपे इति । एतदप्युक्तयुक्तेर्लभ्यते । ष्टचैस्त्यै इति । अत्र वासुदेव- नामधातुष्वष्कष्टचैष्ठिवां सत्व नेत्युक्तवान् तद्भाष्यविरुद्धम् । पृथक्पाठस्तुतिष्ठचासति अतिष्ठचासदित्यत्र षत्वार्थ. ।

मू०— उस्यालोपः ॥ अधुः ।

सुबोधिनी—उस्यालोपः । आदंतस्य धातोरातो लोप उसि परे ॥

मू०—धेटोभूतमात्रेदिबादिपरोङोवाद्वित्वञ्च ॥ आतोऽनपि । अदधत् । दृशिर् प्रेक्षणे ।

सुबोधिनी—धेटो भूतमात्रेदिबादिपरोङोवाद्वित्वंच । धेटो ङप्रत्ययो वा स्यात् द्वित्वं च

लुङि सेरपवादः । पक्षे यमिरमिनमातामिति सक् । अधासीत् । शाछेति सिलोपे अधात् । दृशिर् प्रेक्षणे । प्रेक्षणं दर्शनं ॥

मू०-दृशादेः पश्यादिः ॥ चतुर्ष्वपि दृश ऋ सृ शद सद पा घ्रा ध्मा म्ना दाण् स्थां पश्य ऋच्छ धौ शीय सीद पिब जिघ्र धम मन यच्छ तिष्ठाः। पश्यति । ददर्श । ददृशतुः ।

सुबोधिनी-दृशादेःपश्यादिः । दृशिर् प्रेक्षणे । ऋ गतौ । सृ गतौ । शद्लृ शातने । षद्लृ विशरणादौ । पा पाने । पा रक्षणे इति तु न गृह्यते । लुग्विकरणत्वात् । घ्रा गधोपादाने । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । म्ना अभ्यासे । दाण् दाने । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । एषामेकादशानां यथासंख्यमेकादश पश्यादय आदेशा भवंति अप्प्रत्यये परे ॥

तत्त्वदीका-दृशादेः पश्यादिरिति । पापाने इत्यस्यैव ग्रहण न तु पारक्षणे इत्यस्यापि लुग्विकरणाल्लुग्विकरणयोर्लुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति केचित् । तन्न । न्यायेन सिद्धौ साहचर्यस्यागतिकत्वात् ।

मू०-सृजिदृशोस्थपोवेट् ॥ ददर्शिथ दद्रष्ट । द्रष्टा ॥ अद्राक्षीत् अद्राष्टाम् ।

सुबोधिनी-सृजिदृशोस्थपोवेट् । ऋादेर्णादेरितिनियमान्नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् । लुङि इरितोवेति ङः ॥

मू०-ऋवर्णदृशोर्ङेगुणः ॥ अदर्शत् । ऋ गतौ । ऋच्छति । आर्च्छत् ।

सुबोधिनी-ऋवर्णदृशार्ङेगुणः । ऋवर्णातस्य धातोर्दृशेश्च गुणःस्यात् ङप्रत्यये । ङाभावे अनिटोनामिवत इति वृद्धिः । ततो रारोझसेदृशामित्यारोरः अतउपधायाइति पुनर्वृद्धौ अद्राक्षीत् ॥

मू०-गुणोर्तिसंयोगाद्योः ॥ अर्तेः संयोगादेॠदन्तस्य च गुणो यकि यङि किति णबादावाशीर्य्यादादौ च । आरतुः । आरुः ।

सुबोधिनी-गुणोर्तिसंयोगाद्योः । अर्तीतिभ्वादिह्वाद्योर्ग्रहणं । लुकानिर्देशस्तुसौत्रास्तिप्निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः । व्याख्यानात् ऋत इति लभ्यते तच्च संयोगादित्वेन विशिष्यते। तेन अर्तेः संयोगादेः ऋदंतस्य च धातोर्गुणः यक्यङोः परयोः कितोलिङ्लिङोश्च । सयोगादेरिति किम् । क्रियात् ॥

तत्त्वदीपिका-गुणोर्तिसंयोगाद्योरिति । अर्तिश्च सयोगादिश्च तौ तयो । ऋदन्तस्य चेति अर्तिसाहचर्यादेवैतल्लभ्यते ।

मू०-अत्यर्तिव्ययतीनांथपोनित्यमिट् ॥ आरिथ । अय्यात् । अर्ता । अरिष्याति । आरिष्यत् ।

सुबोधिनी-अत्यर्तिव्ययतीनांथपोनित्यामिट् । अद् भक्षणे । ऋ गतौ । व्येञ् संवरणे । स्वरांतादत्वतश्चेति विकल्पे प्राप्ते विधिः ॥

मू०-सर्तिशास्त्यर्तिभ्योङोलुङि ॥ सेरपवादः । स्वरादेः । आरत् ।

आरताम् । अतेर्ह्लादेरिति केचित् । आर्षीत् । आर्ष्टाम् । सृ गतौ । धावति अधावत् । शीघ्रगतावेवायम् । अन्यत्र सरति । ससार । सस्रतुः । ससर्थ । सस्रव । सस्रम ।

सुबोधिनी–सर्तिशास्त्यर्तिभ्योङ्लुङि । इह लुका निर्देशात् सर्त्यर्तीजौहोत्यादिकावेव गृह्येते । तेन भ्वाद्योर्नङ इति केचित् । शासु अनुशिष्टौ । अस्यैव ग्रहणं नतु आङः शासु इच्छायामित्यस्य । परस्मैपदिसर्त्यर्तिभ्यां साहचर्यात् परस्मैपदिनः शासेर्ग्रहणात् ऋादेरिति नेट् । ससर्थ । सस्रव ॥

तत्त्वदीपिका–शीघ्रगतावेवेति । एतच्च विदो नवानामित्यतो वेत्यस्यानुवृत्तेर्व्यवस्थया बोध्यम् ।

मू०–यादादौपे ॥ यादादौ धातोः ऋतो रिङ् भवति । ङोऽव्यवधानार्थस्तेन येइति न दीर्घः । स्रियात् । सर्ता । सरिष्यति । असरत् । असरताम् । स्रु गतौ । स्रवति । अस्रवत् । सुस्राव । सुस्रुवतुः । सुस्रोथ । स्रुयात् । स्रोता ।

सुबोधिनी–यादादौपे । धातोर्ऋतोरिङ् स्यात् किति लिङि ङकारोंऽत्यादेशार्थो न किंतु मध्यव्यवधानार्थः ॥

तत्त्वदीपिका–ङोऽव्यवधानार्थ इति । न त्वन्त्यादेशार्थ । धातोरधिकारात्षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनैतल्लाभात् । व्यवधानफलमाह । तेनेति ।

मू०–श्रिस्रुद्रुभ्योङो धातोश्च द्वित्वं लुङि ॥ सेरपवादः।असुस्रुवत् । द्रु गतौ । दुद्रविथ दुद्रोथ । द्रोता । अद्रौषीत् । द्रवति । दुद्रोथ । दुद्रुव । अदुद्रुवत् । श्रु श्रवणे ।

सुबोधिनी–श्रिस्रुद्रुभ्योङोधातोश्चद्वित्वंलुङि । एभ्योङप्रत्ययः स्यादेषांद्वित्वं च लुङि । नतु सिः ॥

श्रुवःशृआदेशोनुप्रत्ययश्चाप्विषये ॥ नूपः । शृणोति । शृणोमि । ओऽम्वोर्वालोपः । शृणुवः शृण्वः । शृणुमः शृण्मः । शृणुयात् । शुश्राव । श्रूयात् । अश्रौषीत् । शद्लृ शातने ।

सुबोधिनी–श्रुवःशृआदेशोनुप्रत्ययश्चाप्विषये । श्रुवो नुप्रत्ययः स्यात् धातोः शृइत्यादेशश्च चतुर्षु । अपोपवादः । शद्लृ शातने । शातनं विशीर्णता ॥

तत्त्वदीपिका–शातन इति । विशीर्णतायामित्यर्थ. ।

मू०–शीयादेशेआत् ॥ शीयते । अशीयत । शशाद । शेदिथ । शशत्थ । शत्ता । अशदत् । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । सीदति ।

सुबोधिनी–शीयादेशेआत् । शदेरात्मनेपदं भवति शीयादेशे कृते सति । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । विशरणमवयवानां विभागः । अवसादो नाशः ॥

मू०–सदिस्वंजोर्लिटिपरस्यनषः ॥ निषसाद । सत्ता । सत्स्यति ।

अस्रदत् । पा पाने । पिबति । पपौ । पेयात् । पाता । पास्यति । दादेः पे । अपात् । घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति । जघ्रौ । घ्रेयात् । घ्रायात् । घ्रास्यति । अघ्रासीत् । अघ्रात् । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । धमति । दध्मौ । ध्मेयात् । ध्मायात् । अध्मासीत् । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । तस्थौ । दादेरे । स्थेयात् । म्ना अभ्यासे । मनति । मम्नौ । म्नायात् । म्नेयात् । अम्नासीत् । दाण् दाने । यच्छति । ददौ । देयात् । अदात् । ह्वृ कौटिल्ये । ह्वरति । जह्वार । गुणोर्तिसंयोगाद्योः । जह्वरतुः ।

सुबोधिनी–सदिस्वञ्जोर्लिटिपरस्यसस्यनषः । द्वित्वात्परस्यैतयोः सस्य षो न लिटि । अड्द्वित्वव्यवधानेपीति प्राप्तौ निषेधः । लिटीकिं । निषिषत्सति । पिबतीत्यत्र पिबादेशोऽदतः । अदेइत्यलोपः । अल्लोपस्यासिद्धत्वादुपधायालघोरिति गुणो न । अकारयुक्तोच्चारणसामर्थ्याद्वा । घ्रागधोपादाने गंधोपादान गंधग्रहणं । शाच्छासेति वा सिलुक् यमिरमीतीट्सकौ । अघ्रात् । अघ्रासीत् । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । शब्दशब्देन तदनुकूलो वायुरिह गृह्यते तेन शंखं धमतीतिबत् मृदंगंधमतीति प्रयोगो न । अग्निसंयोगे सुवर्णं धमति । अग्निना संयुनक्तीत्यर्थः । म्ना अभ्यासे । मनति विद्याम् अभ्यस्यतीत्यर्थः। अदादित्यत्रदादेः पे इति सिलुक् । गुणोर्तीति गुणः । जह्वरतुः ॥

तत्त्वदीपिका–सदिस्वंज्योरिति । लिटिपरेपरस्यसस्येतिशेष.। स्वजेर्ग्रहण तु भाष्यानुगुणमपि वृत्त्यादिसंमतत्वात्कृतम् ।

मू०–ऋदन्तात्थपोनेट् ॥ जह्वर्थ । ह्वर्यात् । ह्वर्ता । ह्वरिष्यति । अह्वरिष्यत् । अह्वार्षीत् । स्वृ शब्दोपतापयोः । स्वरति । सस्वरिथ सस्वर्थ । सस्वरिव । स्वरिता स्वर्ता । स्वरिष्यति । अस्वरिष्यत् । अस्वार्षीत् । अस्वरीत् । अस्वार्ष्टाम् । अस्वार्षुः । बुध अवगमने । बोधति बोधिता । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोढा रोक्ष्यति । अरुक्षत् । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । स्कन्दति चस्कन्दिथ । चस्कन्थ । स्कद्यात् । स्कंत्ता । स्कंत्स्यति । अस्कांत्सीत् । अस्कदत् । यभमैथुने । यभति । ययाभ । येभतुः । येभुः । येभिथ । ययब्ध । यभ्यात् । यब्धा । अयाप्सीत् । अयाब्धाम् । अयाप्सुः । तॄप्लवनतरणयोः । तरति । ततार । तेरतुः । तेरिथ ।

सुबोधिनी–ऋदंतात् थपोनेट् । ऋदंतात् धातोः परस्य थप इण्न भवति स्वरांतादिति पाक्षिके प्राप्ते निषेधः । ह्नृतइतीट् । ह्वरिष्यति । स्वृ शब्दोपतापयोः । उपतापो रोगः। स्वरतीसूतीतिवेट् । सस्वरिथ । सस्वर्थ । गुणोर्तीति गुणः। स्वर्यात् । ऌटि ह्नृतइति नित्यमिट् । स्वरिष्यति । लुङि अस्वारीत् । अस्वारिष्टाम् । इडभावे अस्वार्षीत् । अस्वार्ष्टां । स्वरांतादत्वतइतिवेट् । चस्कंदिथ । चस्कंत्थ । आशिषिनोलोपइति नलोपः । स्कद्यात् । लुङि इरितोवेति वाङः । अस्कदत् । ङाभावे सावनिटो नित्यं वृद्धिः । अनिटोधातोरनुपधाभूतस्यातो वृद्धिः स्यात् सि प्रत्यये । अस्कांत्सीत् । तृफलेत्येत्वपूर्वलोपौ । तेरतुः ॥

मू०–ॠत इर् ॥ ॠकारस्य इर् भवत्यगुणवृद्धिविषये । तीर्यात् ।

सुबोधिनी–ॠतइर् । धातोर्ॠकारस्य इर् भवति गुणवृद्धिनिमित्ताभावे । र्व्वोरिति दीर्घः। तीर्यात् ॥

मू०–ईटोग्रहाम् ॥ ग्रहादीनामिट ईकारो न तु णादौ ।

सुबोधिनी–ईटोग्रहाम् । ग्रहादेः परस्येटो दीर्घः स्यान्नतु लिटि । ग्रहामिति बहुवचनेन वक्ष्यमाणव्यवस्था ॥

तत्त्वदीपिका–न तु णादावित्यादि । अदितोवेत्यतो वानुवृत्तेर्व्यवस्थया लाभ ॥

मू०–वृङ्वृञ्ॠदन्तानांवा ॥ तरिता तरीता ।

सुबोधिनी–वृङ्वृञ्ॠदंतानांवा । एभ्यः परस्येटो वा दीर्घः नतु लिटि । नतु लिटिकिम् तेरिथ॥

मू०–पेसेरिटोनदीर्घःसीष्टादेश्च ॥ अतारीत् । अतारिष्टाम् । अतारिषुः । दंश दशने ।

सुबोधिनी–पेसेरिटोनदीर्घःसीष्टादेश्च । वृङ्वृञ्ॠदंतात्परस्येटो न दीर्घः । पे सौ सीष्टादौ च परे । दंश दशने । दशनं दंष्ट्राव्यापारः । निपातनान्नस्य लोपः ॥

तत्त्वदीपिका–दशन इति । इहैवनिपातनान्नलोपः ।

मू०–अपिरंजदंशसंजस्वंजाम् ॥ एषां नस्य लोपोऽपि । दशति । दष्टा । अदाङ्क्षीत् । षञ्जसंगे । ससञ्जिथ । ससङ्क्थ । व्यषाङ्क्षीत् । कित रोगापनयने संशयेच ।

सुबोधिनी–अपिरंजदंशसंजस्वंजाम् । रंज रागे दंश दशने संचसंगे ष्वंज परिष्वंगे एषामुपधाभूतस्य नस्य लोपो भवति अप्प्रत्यये । लुङि सावनिट इति वृद्धिः छशषेति षत्वं षढोरिति कत्वं यमांयमस्येति परसवर्णः । अदाङ्क्षीत् । अट्द्वित्वव्यवधानेपीति षत्वम् । व्यषाङ्क्षीत् । कित रोगापनयने संशये च । रोगापनयनं व्याधिप्रतीकारः । संशये प्रायेण विपूर्वः । विचिकित्सातु संशय इत्यमरः ॥

मू०–गुब्भ्यः ॥ गुपूतिज् कित् मान् बध दान् शान्भ्यः स्वार्थे सप्रत्ययो भवति धातोश्च द्वित्वम् । चिकित्सति । चिकित्सांचकार । चिकित्सिता । अचिकित्सीत् । पत्लृ पतने । पपात । पेततुः । पतेर्ङेपुम् ॥ अपप्तत् । भ्रमु चलने । योवा । भ्राम्यति भ्रमति ।

सुबोधिनी–गुब्भ्यः । गुप् गोपने । तिज निशातने । मान पूजायां । बध बधने । दान आर्जवे । शान तेजने । बहुवचनमाद्यर्थं । गुपेर्निंदायां तिजेः क्षमायां कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने संशये च मानेर्जिज्ञासायां बधेश्चित्तविकारे दानेरार्जवे शानेर्निशानेवाच्ये नित्यं स्वार्थे सप्रत्ययः धातोर्द्वित्वं च । गुपिप्रभृतयः कित्भिन्ना अनुदात्तेतः। दानशानौ स्वरितेतौ । अत्र सप्रत्ययस्य सिसतेत्यनेनेण् न भवति । आगमजमनित्यामित्युक्तत्वात् । नानिटिसे इत्युपधाया गुणो न सधातुरिति धातुत्वात्तिबादिः । कितेर्व्याधिप्रती-

कारादावेव सइत्युक्तं तदुदाहरति । चिकित्सति । रोगमपनयतीत्यर्थः । शत्रुंचिकित्सति । निगृह्णातीत्यर्थः । क्षेत्रे तृणानि चिकित्सति । अपनयति नाशयतिवेत्यर्थः । कासादिप्रत्ययादाम्इत्याम् यतइत्यलोपः चिकित्सांचकार । भ्रमु चलने । मंडलाकारेण चलनमेव धात्वर्थो न । किंतु चलनमात्रम् । भ्राशभ्लाशिति वा यः । भ्राम्यति ॥

तत्वदीपिका—गुब्भ्यडति । बहुवचनमाद्यर्थमतो गणयति । गुपूतिज इत्यादि । स्वार्थ इति । अन्यार्थानुक्तेरिति भाव । चिकित्सतीति । आगमजस्यानित्यत्वादिडभावस्ततो नानिटि से इति गुणाभाव । भ्रमु इति उदित्त्व क्त्वाप्रत्ययेभ्रमित्वाभ्रान्त्वेतीड्विकल्पार्थम् ।

मू०—फणूराजृभ्राजृभ्राशृभ्लाशृस्यमुस्वनजृषूभ्रमुत्रसाम् ॥ एत्वपूर्वलोपौ वा । भ्रेमतुः । बभ्रमतुः । अभ्रमीत् । टुवम् उद्गिरणे । वम एत्वपूर्वलोपौ वेति केचित् । वेमतुः ववमतुः । अवमीत् । फण्गतौ । फेणतुः पफणतुः । अफाणीत् अफणीत् । स्वनस्यमु शब्दे । स्वेनतुः सस्वनतुः । अस्वानीत् अस्वनीत् । स्येमतुः सस्यमतुः । अस्यमीत् । शसु हिंसायाम् । शशसतुः । शशसिथ । तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्द्दने । अतुहत् अतोहीत् । दोहिता । अदुहत् । अदोहीत् । उवोह । ऊहतुः । वस निवासे ।

सुबोधिनी—फणूराजृभ्राजृभ्राशृभ्लाशृस्यमुस्वनजृषूभ्रमुत्रसां । एत्वपूर्वलोपौ वा । फणू गतौ । राजृ दीप्तौ । टुभ्राजृ टुभ्राशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ । स्यमु स्वन शब्दे । जृषूइर्वयोहानौ । भ्रमु चलने । त्रसी उद्वेगे । एषामेत्वपूर्वलोपौ वा किति लिटि सेटि थपि च । टुवम् उद्गिरणे । केचिदमुमुदितं पठति । वामनस्तु नोदितम् । गृधातोर्युट् प्रत्यये गुणे कृते तूद्गिरणइति स्यात्ततो निपातनादिरिति सुधाकरः । उद्गिरणं वमनं । वादित्वादेत्वपूर्वलोपौ न । ववमतुः वेमुश्च केचिद्बुधिरमित्यादिप्रयोगा भाष्यविरुद्धाः ॥

तत्वदीपिका—अभ्रमीदिति । ह्यन्तेत्यादिना न वृद्धि टुवम उद्गिरण इति । वेमथुरित्यथुप्रत्ययार्थ ट्वित्त्व । इहैव निपातनादुद्गिरणे इत्यत्र गुणाभाव । शशसतुरिति । न शसददेति निषेध । निमित्त इति क्लितात्परस्येत्यर्थ ॥

मू०—णबादौपूर्वस्य ॥ यजादीनां ग्रहादीनाञ्च पूर्वस्य सम्प्रसारणं णबादौ ।

सुबोधिनी—णबादौ पूर्वस्य । यजामिति ग्रहामिति चानुवृत्तेः । यद्यपि ग्रहिवृश्चिपृच्छतिभृज्जतीनां पूर्वस्य सम्प्रसारणे कृते विशेषो नास्ति तथापि पर्जन्यवल्लक्षणं प्रवर्त्तते । जग्राह । वव्रश्च । पप्रच्छ । बभ्रज्ज । लिटिकिं । विवक्षति । पिप्रक्षति ॥

मू०—यवराणामिदुद्दतः ॥ सस्वरस्य सम्प्रसारणं । दीर्घस्य दीर्घो ह्रस्वस्य ह्रस्वः । उवास ।

सुबोधिनी—यवराणामिदुद्दतः । यकारवकाररकाराणां स्थाने इकारोकारऋकारा भवति । ते संप्रसारणसंज्ञकाः स्युः ॥

मू०— यजांयवराणांवृतस्सम्प्रसारणंकिति ॥ यजादीनांसम्प्रसारणं किति । यजिर्वपिर्वहिश्चैव वेञ्व्येञौ ह्वयतिस्वपी । वदिवसी श्वयतिर्वक्तिरेकादशयजादयः ।

सुबोधिनी–यजांयवराणांग्वृतः संप्रसारणकिति । यजादिधातूनां यकारवकाररकाराणामिकारोकारऋकाराः संप्रसारणं भवति किति प्रत्यये परे । यजिर्वपिर्वहिश्चैववेञ्व्येञ्ह्वेञ्स्वपवदस्तथा । वसिश्वश्वयतिर्वक्तिरेकादशयजादयः ॥ १ ॥ यज देवपूजादौ । टुवप् बीजतन्तुसंताने । वह प्रापणे । वेञ् ततुसंताने । व्येञ् सवरणे । ह्वेञ् स्पर्द्धायाम् । ञिष्वप् शये । वद व्यक्तायांवाचि । वस् निवासे । टुओश्विइर्गतिवृद्ध्योः । वच परिभाषणे । एते एकादश धातवो यजादयो ज्ञेयाः ॥

मू०– घसादेष्षः॥ घसिशासिवसीनां। सस्य षो निमित्ते सति। ऊषतुः उवसिथ । उवक्थ । उष्यात् । वस्ता ।

सुबोधिनी–घसादेष्षः । सस्याकृतत्वादप्राप्ते विधिरयम् । घस्लृअदने । शासु अनुशिष्टौ । वस् निवासे । कित्परस्यैषां सस्य षः स्वरान्तादत्वत इतिवेट् । उवसिथ । उवस्थ ॥

मू०–सस्तोऽनपि ॥ सस्य तोऽनपि से । वत्स्यति । अवात्सीत् । अवात्ताम् । वद्व्यक्तायां वाचि । वदति । उवदिथ । उद्यात् । वदिव्रज्योः सौ नित्यवृद्धिः । अवादीत् । टुओश्विइर्गतिवृद्ध्योः ।

सुबोधिनी–सस्तोनपि । धातोः सस्य तोऽनपि सकारे परे । से कि । वस्ता । सस्येतिकि । रप्स्यते । धातोः कि ।वेधः । से लुङि णित्पे इति सेर्णित्त्वादतउपधाया इति वृद्धिः। अवात्सीत् । सस्य ते कृते झसादिति सिलोपः। अवात्ताम्। वदिव्रज्योरिति वृद्धिः। अवादीत् । टुओश्विइर् गतिवृद्ध्योः । टुइतीत्संज्ञकः ट्वितोथुरित्येतदर्थः। श्वयथुः। ओरिति ल्वाद्योदितश्चैतदर्थः । इरिदिरितो वेतिङप्रत्ययार्थः ॥

मू०–श्वयतेर्णादौसम्प्रसारणंवा ततो द्वित्वम् ॥ शुशाव । शुशुवतुः । शुशविथ । शिश्वाय । शिश्वियतुः । शिश्वयिथ । शूयात् । श्वयिता । अश्वयीत् ।

सुबोधिनी–श्वयतेर्णादौसंप्रसारणंवा ततो द्वित्वम् । श्वयतेः पूर्वं संप्रसारणं स्याद्वा पश्चाद्वित्वं लिटिनुधातोरित्युव् । शुशुवतुः । आशिषि यजामिति संप्रसारणे कृते ये इति दीर्घः । शूयात् । ह्म्यंतेति न वृद्धिः । अश्वयीत् । पक्षे इरितोवेति ङप्रत्यये ॥

मू०–श्वयतेरितोलोपोङे ॥अश्वत् ।

सुबोधिनी–श्वयतेरितोलोपोङे । श्वयतेरिकारस्य लोपः स्यात् ङप्रत्यये । अश्वत् ॥

मू०–श्वयतेर्ङेद्वित्वंवाएरलोपः ॥ अशिश्वियत् । घस्लृ अदने । घत्स्यति । घसेत् । जघास । जक्षतुः । जघसिथ । जघस्थ । घस्ता । घसति । अघत्स्यत् । इति पंप्रक्रिया ।

सुबोधिनी–श्वयतेर्ङेद्वित्वंवाएरलोपः । श्वयतेर्वा द्वित्वं भवति इकारस्य लोपाऽभावश्च ङेपरे। नुधातोरितीय् । अशिश्वियत् ॥ इतिपम् ॥

तत्त्वदीपिका-श्रीविद्यानगरस्थायिलोकेशकरशर्मणा ॥ कृतायांदीपिकायां हि परस्मैपदपूरणम् ॥

॥ इति पम्प्रक्रिया ॥

मू०–एध वृद्धौ । एधते । एधाञ्चक्रे ।

सुबोधिनी–एध वृद्धौ । अकारोऽनुदात्तआत्मनेपदार्थः ॥

तत्त्वदीपिका–एध वृधाविति । अकारोनुदात्त आत्मनेपदार्थ ।

मू०–आमोभ्वसोर्नात्कर्तरि ॥ एधामास एधाम्बभूव । ऐधिष्ट । ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ईक्षाञ्चक्रे । ऐक्षिष्ट । ष्वष्क गतौ । ष्वष्कते । ष्वष्किषीष्ट । अष्वष्किष्ट । वेष्ट वेष्टने । विवेष्टे । चेष्ट चेष्टायाम् । चिचेष्ट । अचेष्टिष्ट । ऋज गतौ स्थैर्य्येच । अर्जते । आनृजे । आर्जिष्ट । ष्वञ्ज । परिष्वङ्गे । स्वजते ।

सुबोधिनी–आमोभ्वसोर्नात्कर्त्तरि । आम्प्रत्ययांतात्परयोर्भ्वसोः कर्तर्यर्थेआत्मनेपदं न भवति । भावकर्मणोस्त्वात्मनेपदमेव । नामधातुष्वष्कष्ठिवामिति सत्वाभावः । ष्वष्कते । नानृजे इत्यत्र द्वित्वं हसादिःशेषः रइत्यत्वम् आभ्वोरित्यात्वम् नुगशामितिनुक् । ष्वंज परिष्वंगे परिष्वग आलिंगनम् । अपि रंजेति न लोपः ॥

तत्त्वदीपिका–नात्कर्त्तरीति । आत् आत्मनेपदम् । कर्त्तरीत्युक्तेर्भावादात्मनेपदमेव।ष्वष्केति।नामधातुष्वष्कष्ठिवामिति सत्वनिषेधः । आनृजे इति । द्वित्व हसादि शेष. रइत्यत्व । आवनोरीत्यात्व । नुगशामिति नुक् ।

मू०–स्वजतेर्णादेर्वाकित्त्वम् ॥ सदिस्वंज्योर्लिटि परस्य न षः । परिषस्वज्जे । परिसस्वजे । स्वङ्क्षीष्ट । स्वङ्क्ता । स्वङ्क्ष्यते । अस्वङ्क्त । अस्वङ्क्षाताम् । पर्य्यष्वङ्क्त । पर्य्यस्वङ्क्त । त्रपूषूलज्जायाम् । त्रपते । त्रेपे । ऊदितोवा । त्रपिषीष्ट । त्रप्सीष्ट । अत्रपिष्ट । अत्रप्त । तिपृ तेपृ ष्टिपृ ष्टेपृ क्षरणे । तेपते । तितिपे । तिप्सीष्ट । अतिप्त । तेपृ । तेपते । तितेपे । तेपिषीष्ट । अतेपिष्ट । ष्टिपृ । स्तेपते । तिष्टिपे । स्तेपिषीष्ट । ष्टेपृ । स्तेपते । तिष्टेपे । स्तेपिषीष्ट । जभिजृभी गात्रविनामे । रधिजभोःस्वरेनुम् । जम्भते । अजम्भिष्ट । जृम्भते । जजृम्भे । ष्टुभ स्तम्भे । विष्टोभते । तुष्टुभे । स्तोभिता । स्तोभिषीष्ट । क्षमूष् सहने । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे । चक्षंसे । मोनो धातोः । मान्तस्य धातोर्मकारस्य नः स्यात् झसेपदान्ते वमयोः परयोः। चक्षमिवहे चक्षण्वहे । चक्षमिमहे चक्षण्महे । अक्षमिष्ट । अक्षंस्त । क्नूयिशब्देच क्नूयते । अक्नूयिष्ट । क्ष्मायी विधूनने। क्ष्मायते । चक्ष्माये । अक्ष्मायिष्ट । स्फायी ओप्यायीवृद्धौ । स्फायते पस्फाये । अस्फायिष्ट । प्यायते ।

सुबोधिनी–स्वजतेर्णादेर्वाकित्त्वम् । स्वजतेः परस्य लिटो वा कित्त्वं भवति । सदिस्वंजोरिति परस्य न षः । परिषस्वजे । झसादिति सिलोपः । अस्वंक्त । तृफलभजत्रपामित्येत्वपूर्वलोपौ । त्रेपे ।ऊदितोवेतिवेट् । त्रप्सीष्ट । त्रपिषीष्ट । लुङि झसादिति सिलोपः । अत्रप्त । तिपृ तेपृ ष्टिपृ ष्टेपृ क्षरणे । आद्योऽनिट् । क्षीरस्वामीत्वयं सेडिति बभ्राम । क्रादेर्णादेरिति नित्यमिट् । तितिपिषे । सिस्योः । उपधाभूतस्य नामिनो गुणो नानिटि सिप्रत्यये सीष्टादौच

परे। लुङि झसादीति सिलोपः । अतिष्ट । जभि,जृभी गात्रविनामे । गात्रस्वेदे इत्यर्थः । ईदित्त्वात् आदीदित इतिक्तक्तवत्वोर्नेट् । रधिजभोः स्वरेनुम् । एतयोर्नुमागमः स्यात् स्वरे । धू हिंसायां । ञिप्रत्यये तु रंधयतीत्यत्र ञिनिमित्ता परापि वृद्धिर्नित्येन नुमा बाध्यते । स्वरे किं। रब्धा जब्धा । ष्टुभ स्तभे । स्तंभो निरोधः । क्षमूष् सहने । षकारः षिद्भिदामङित्यङ्प्रत्ययार्थः । मोनोधातोरिति मस्य नः । अवकुप्वंतरेपीति णत्वं । चक्षण्वहे । क्नूयी शब्दे उन्देच । उंदः क्लेदनमार्द्रीभाव इत्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका–परिषस्वजे इति । किल्वान्नलोप । सदिस्वज्योरिति परस्य षत्वनिषेध. । त्रप्सीष्टेति । अदितोवेति वेट् । चक्षण्महे इति । इडभावपक्षे वमयोश्चेति मस्य नत्व । क्नूयी शब्दे उदे चेति । ईदित्त्व क्तक्तवत्वोरिडभावार्थम् ।

मू०-लिड्यङोःप्यायःपी ॥ पिप्ये ।

सुबोधिनी–लिड्यङोः प्यायः पी । लिटि याङि च प्यायः पी । आदौ परत्वात् पीभावे पश्चात् पीशब्दस्य द्वित्वे कृते नुधातोरिति यः । पिप्ये । याङि पेपीयते ।

तत्त्वदीपिका–पिप्ये इति । आदौपरत्वात्पीभावे पुन. प्रसगविज्ञानात्पीशब्दस्य द्वित्वम् । ततोऽनेकस्वरपूर्वकत्वाद्यत्वम् ॥

मू०-दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योवाइण्तनिकर्तरि ॥ सेरपवादः।

सुबोधिनी–दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योवाइण्तनिकर्तरि । दीपी दीप्तौ । जनी प्रादुर्भावे। बुध अवगमने । पूरी आप्यायने । एते दिवादयः । तायृ सतानपालनयोः । ओप्यायी वृद्धौ । एतौ भौवादिकौ । एभ्य इण् प्रत्ययो वा स्यात् कर्त्रर्थे तनि परे । सेरपवादः ॥

तत्त्वदीपिका–दीपजनेति । अत्र पण्डिता दीपपूरादिभिरात्मनेपदिभिः साहचर्यात् बुधबोधने बुध जनने इति परस्मैपदिनो न ग्रहणम् । तेनाभ्यां कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदे तनि न भवति ।

मू०-लुक् ॥ इणः परस्य तनो लुक् । अप्यायि । अप्यायिष्ट । तायृ संतानपालनयोः । तताये । अतायिष्ट । वल वल्ल संवरणे । वलते । वल्लते। टुभ्राजृ टुभ्राशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ । भ्रेजे । बभ्राजे । भ्राश्यते, भ्राशते । भ्रेशे, बभ्राशे । भ्लाश्यते, भ्लाशते । भ्लेशे । बभ्लाशे । तिज निशाने क्षमायाञ्च । गुब्भ्यः तितिक्षते । तितिक्षाञ्चक्रे । गुपू गोपनकुत्सनयोः । जुगुप्सते । मान विचारणे ।

सुबोधिनी–लुक् । इण्तनीत्यत्र इणिति तनीति चाऽनुवृत्तं । इणिति पंचम्या विपरिणमनीयं तनीति षष्ठ्या च। अप्यायि। तायृसंतानपालनयोः । संतानः प्रबंधः । टुभ्राजृ टुभ्राशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ । दीप्तिस्तेजः । फणिराजृभ्राजृइत्येत्पूर्वलोपौ । भ्रेजे बभ्राजे । भ्राशभ्लाशिति वा यप्रत्ययः । भ्राश्यते । तिज निशाने । निशानं तीक्ष्णीकरण । गुब्भ्य इति तिजेः क्षमायां सः । तितिक्षते । क्षमां करोतीत्यर्थः । गुपगोपनकुत्सनयोः । गोपनं रक्षण । गुपेर्निंदायां सः जुगुप्सते । निंदां करोतीत्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका–लुक् । अत्रेण्तन्यकर्त्तरीति पूर्वसूत्रादनुवृत्त तनीति षष्ठ्या विपरिणमनीयमितिइणिति पंचम्या । तत्रषष्ठीनिर्देशादन्त्यलोप. । आदेरित्यस्यानुवृत्त्या आदेरपिलोप इति सूत्रपाठपक्षे । क्वचित्तु लुगिति

पाठः । तत्र सर्वस्य तनो लुग्भवतीति । अत्रेद वक्तव्यम् । अत्र तनीति नानुवर्त्यम् इण. परस्य लुक् स्यात् इत्येव व्याख्येयम् । तथाचेण परस्यान्यस्यासभवात्तन एव लुग्भविष्यति । न चाकारितरामित्यत्रातिप्रसंग. । तत्रासिद्धत्वेन तन परत्वात् । निशाने । निशान तीक्ष्णीकरणम् ।

मू०-यःसे ॥ पूर्वस्यात इत्से ।

सुबोधिनी-यःसे । इ अः से इति पदच्छेदः । पूर्वस्येत्यनुवृत्तं । तपरः किं पापचिषति । यङंतात्सः ॥

तत्त्वदीपिका-यः से । इ अः से इति छेद. ।

मू०-मानादीनांपूर्वस्येतोदीर्घः ॥ मीमांसते । बध निन्दायाम् । आदिजबामिति बीभत्सते । पण व्यवहारे स्तुतौ च । पनच। पणायति । स्तुतावेवायः । पणते । पणायाञ्चक्रे । पेणे । एवं पन् । कमु कान्तौ ।

सुबोधिनी-मानादीनां पूर्वस्येतोदीर्घः। एषां पूर्वस्येकारस्य दीर्घः स्यात् । मान विचारणे। बधनिदायाम् । दान् आर्जवे । शान् तेजने । इत्यादि । मानेर्जिज्ञासायांसः । मीमांसते । जिज्ञासां करोतीत्यर्थः । बध निंदायां । निंदा परापवादः । बधेश्चित्तविकारे सः । आदिजबानामिति भः । खसे चपा इति तः । बीभत्सते । ग्लानि करोतीत्यर्थः । पण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च। क्रयविक्रयरूपो व्यवहारः । पनेति स्तुतावित्यनेन संबध्यते । पृथग्निर्देशात् पनिसाहचर्यात् पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः । स्तुतावनुबंधस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययांतादात्मनेपदं न भवति । पणायति । यतइत्यल्लोपे पणायांचकार । भट्टिस्तु व्यवहारेप्यायप्रत्ययं कृतवान् । न चोपलेभे वणिजा पणायामिति व्यवहारमित्यर्थः । आयांतादङ्प्रत्यये आप् । कमु कांतौ । कांतिरिच्छा । ञिङभावे उदित्त्वात् क्त्वायामिड् विकल्पः । कमित्वा कांत्वा । क्तक्तवत्वोस्तु क्वचिद्वेट् इति निषेधात् । कांतः । कांतवान् ॥

तत्त्वदीपिका-पनचेति । व्यवहारे स्तुतावितिचार्थः । पणायतीति । व्यवहारे पणते इत्यत्र चरितार्थत्वादनुबधस्यायप्रत्ययान्तेऽसत्त्वात् ।

मू०- कमेस्स्वार्थे ञिङनापितुवा ॥ कामयते कामयाञ्चक्रे । चकमे ॥

सुबोधिनी-कमेस्स्वार्थेञिङनपितुवा । कमेर्ञिङ्स्याच्चतुर्षु नित्यमनपिवा धात्वर्थे ॥

मू०-ञेरङ्द्विश्च ॥ ञ्यन्ताद्धातोः कर्तरि अङ् लुङि । सेरपवादः । धातोश्च द्वित्वम् ।

सुबोधिनी-ञेरङ्द्विश्च । ञेरित्यस्य प्रत्ययत्वात्तदंतलाभः । अपुकर्त्तरीत्यतो मंडूकप्लुत्या कर्त्तरीत्यनुवृत्तं । ङकारोऽङिलघाविति विशेषणार्थः अङि परे चकारात् ञंतस्य धातोर्द्धित्वम् । तच्च नित्यत्वात् ञिलोपे कृते प्रवर्त्तते । कर्त्तरि किं । अकारयिषातां घटौ कुलालेन

तत्वदीपिका ञेरङ् द्विश्च । ञेरिति। अस्य प्रत्ययत्वात्तदन्तलाभः अपुकर्त्तरीत्यतो मण्डूकप्लुत्या कर्तरीत्यनुवर्त्तते । कर्तरि किम् अकारयिषाता घटौकुलालेन । अत्राहु. । ङकारोऽ ङिलावाविति विशेषणार्थः चकारस्य वा भेदेन व्याख्यानात् । श्रिश्रुद्रुभ्योऽङ. क्वचिद्विकल्पेनेत्यादि । अत्रेद वक्तव्यम्। अशिश्रियदित्यादौ ङकारस्य गणप्रतिषेधार्थतया दृष्टत्वेनान्यार्थताया अन्याय्यत्वात् । अचूचुरदित्यादौ तु ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव न ।

मू०— ञेः ॥ अनपि ञेर्लोपो नत्विडामन्तात्वाय्येत्न्विष्णुषु ।

सुबोधिनी—ञेः । ञेरिति णिञिङोः सामान्येन ग्रहणं । इडादिषु प्रत्ययेषु परेषुञेर्लोपोनअ-न्यत्र । अनपि ञेर्लोपः स्यात् इटि । कामयिता । आमि कामयामास । विशादेरंत इत्यौ-णादिकेन्ते गंडयन्तः । आलुप्रत्यये स्पृहयालुः । चादेराय्य इत्यौणादिके अय्ये स्पृहयाय्यः इत्नुप्रत्यये औणादिके स्तनयित्नुः । इष्णुप्रत्ययेच्छान्दसिके वीरुधः पारयिष्णवः ॥

तत्वदीपिका—ञेरिति । णिञिङो सामान्येन ग्रहणम् न त्विडित्यादिषु । इट्कारयिता । आम् । कारयामास । अन्त मण्डयन्तः औणादिकोन्तः । आलु स्पृहयालु । स्पृहीत्यादिनोक्त आलु. । आय्य स्पृह-याय्य' औणादिक आय्य । इत्नु स्तनयित्नुः औणादिकः । इष्णु पारयिष्णवः एषु ञेर्लोपो नेत्यर्थः ।

मू०—अङिलघौह्रस्वउपधायाः ॥ अङि सत्युपधाया ह्रस्वो भवति पूर्व स्यातो लघुनि धात्वक्षरे इकारः ।

सुबोधिनी—अङिलघौह्रस्वउपधायाः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपीति बचनसाम-र्थ्यात् धात्वक्षरस्य ककारेण व्यवधानेपि पूर्वस्यातोऽत्रित्वं । अजजागरदित्यत्र । त्वनेकवर्ण-व्यवधानत्वान्नेत्व । उपधायाः । कि । अचकांक्षत् ॥

तत्वदीपिका—अङि लघौ ह्रस्व उपाधायाः । धात्वक्षरस्य ककारेण व्यवधानेऽपियेन नाव्यव-धान सभव ति । तेन व्यवहितेपीति वचनसामर्थ्याद्भवति । अजजागरदित्यत्र त्वनेकवर्णव्यवधानत्वान्न भवति। नचाचिचक्षणदित्यत्राप्यनेकवर्णव्यवधानत्वान्न भविष्यतीति वाच्यम् । अत्स्मृद्दत्वरेतीत्वबाधनार्थमत्वेन सयो-गव्यवधाने भवतीति ज्ञापितत्वात् । तेनस्वरहससमुदाय एव न भविष्यतीति बोध्यम् ।

मू०—लघोर्दीर्घः ॥ अङि सति पूर्वस्य लघोर्दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे । अचीकमत् । ञेरभावे ।

सुबोधिनी—लघोर्दीर्घः । अङि लघावित्यतोलघावित्यनुवृत्तं । लघोः किम् । अचिक्षण-त् । ञेरभावे ॥

तत्वदीपिका—लघोर्दीर्घ. । अत्राङिलघावित्यनुवर्तते इत्याह लघुनीत्यादि । अत्र प्राश्न । हसादिर्धातो पूर्वस्य लघोर्दीर्घो भवति । तेनारिरदित्यादावप्रसग इति । वस्तुतस्तु अत्र दीर्घप्राप्तिरेव लघुधात्वक्षरपरत्वा-भावात् ।

मू०— कमेरङ्द्वित्वे ॥ अचकमत् । अयगतौ । अयते ।

सुबोधिनी—कमेरङ्द्वित्वे । अञ्यतात्कमेरङ् स्यात् । धातोर्द्वित्व लुङि सेरपवादः ॥

मू०— अयतौ प्रादे रेफस्य लत्वम् ॥ प्लायते । अयांचक्रे । आयिष्ट । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । दयते दयाञ्चक्रे । घटचेष्टायाम् । घटते । जघटे । अघटिष्ट । ईहचेष्टायाम् । ईहाञ्चक्रे । ऊह वितर्के । ऊहाञ्चक्रे । कासृ शब्द-कुत्सायाम् । कासाञ्चक्रे । षेवृ सेवने । सिषेवे असेविष्ट । मुङ् प्लुङ् च्युङ् गतौ । अमोष्ट । अप्लोष्ट । अच्योष्ट । गाङ् गतौ । गाते । अन्तरङ्गत्वात्सवर्णे दीर्घः सह । गाते । गाते । अगे । गावहे । गामहे । जगे । अगास्त । रुङ्

गतौ भाषणेच । रवते । रुरुवे । अरविष्ट । अनिडयमित्येके । मूङ् बन्धने । मविता । अमविष्ट । पूङ् पवने । अपविष्ट । देङ् त्रैङ् पालने । दयते ।

सुबोधिनी–अयतौ प्रादेरेफस्य लत्वं । प्रादिस्थरेफस्य लत्वमयतौ । अयताविति रेफस्य विशेषणं नतु प्रादेः । येन नाव्यवधानामिति वचनादेकव्यवधाने लत्वं पलायते । प्रत्यय इत्यादौ त्वनेकव्यवधानान्न । कासादिप्रत्ययादाम् । अयांचक्रे । आशिषि सेटो हलाद्वेति वा ढः । अयिषीध्वम् अयिषीढ्वं । लुङि आयिष्ट । आयिढ्वम् आयिध्वम् । अथ कथमुदयति विततोर्ध्वरश्मि रज्जाविति माघः । अत्र शानप्रत्ययेन भाव्यमिति शंकितुराशयः । उच्यते । अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यं चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापितं । दयदानगतिरक्षणहिसादानेषु । हिंसा हननम् । आदानं ग्रहणं । कासादिप्रत्ययादित्याम् । दयांचक्रे । ऊह वितर्के । वितर्को विचारः गाते इत्यत्र पूर्वमप्प्रत्ययेन सह सवर्णे दीर्घे कृते पश्चादादाथ इरिति न आतोंतोदनत इति तु प्रवर्त्तते एव । ते अंते परतस्तुल्यं रूपमिति भावः । गातेऽत्र आदादिकोयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः । रुङ् गतौ रेषणेच । रेषणं हिसा देङ् त्रैङ् पालने । पालनं रक्षणम् ॥

तत्वदीपिका–अयताविति । अयताविति रेफस्य विशेषण न तु प्रादेरित्यभिप्रेत्याह । प्रादेरफस्येति । तेन रेफस्याव्यवधानेनायतौ परे लत्व नान्यत्र प्रत्ययत इत्यादौ । तिशब्देन व्यवधानात् । न च प्लायत इत्यत्राप्यकारेण व्यवधानमेवास्तीति वाच्यम् येन नाव्यवधानमिति वचनादेकव्यवधानेपि प्रवृत्तिसभवात् । अथ निर्दुरोरव्यवधानसभव. तदर्थनिर्दुरोरित्येव ब्रूयात् । अन्तरगत्वादिति गा अ आते इति स्थिते प्रकृत्याश्रयत्वे सवर्णदीर्घे आदाथइरिति न भविष्यतीति भावः । गैरिति । एऐऐइतिवृद्धिरेव । यत्तु कैश्चिदालोपे गे इत्युक्तम् । तद्रभसात् ।

मू०–देङोणादौदिग्यादेशोद्वित्वाभावश्च ॥ दिग्ये । दासीष्ट ।

सुबोधिनी–देङोणादौदिग्यादेशोद्वित्वाभावश्च । देङःस्थाने दिगिः स्यात् दिगेर्द्वित्वाभावश्च लिटिनुधातोरिति यत्वं । दिग्ये ॥

मू०–अपिद्दाधास्थामित्सेर्ङित्त्वमाति ॥ न तु दीङः ।

सुबोधिनी–अपिद्दाधास्थामित्सेर्ङित्त्वमाति । एभ्यः परस्य सेर्ङित्त्वं भवति । एषामात इश्च आत्मनेपदे लुङि ॥

मू०–लोपोऽह्रस्वात् ॥ ऱ्हस्वात्परस्य सेर्लोपो झसे । आदित । आदिषाताम् । त्रायते । तत्रे । अत्रास्त । ष्मिङ्ईषद्धसने । स्मयते । सिष्मिये । स्मेषीष्ट । स्मेता । अस्मेष्ट । डीङ् विहायसागतौ । डयते । डिड्ये । अडयिष्ट । द्युत दीप्तौ । द्योतते ।

सुबोधिनी–लोपोऽह्रस्वात् । झसे इति सूत्रमनुवृत्त । ऱ्हस्वात्किम् । अनेष्टां । झसेकिम् । अकुषाताम् । डीङ् विहायसागतौ । आकाशेन गमने ॥

तत्त्वदीपिका–लोपोऽह्रस्वात् । लोपोऽह्रस्वझसात्सेरित्येव सूत्रयितुमुचितम् । पृथक्करणस्य व्यर्थत्वात् । डीङ् विहायसा गतौ । विहायसा आकाशेनेत्यर्थ. । वा तु पुस्याकाशविहायसी इत्यमरोक्ते । विहायसामिति त्वपपाठ ।

मू०—द्युतेःपूर्वस्यसम्प्रसारणम् ॥ दिद्युते ।

सुबोधिनी—द्युतेः पूर्वस्यसम्प्रसारणम्। द्युतेः पूर्वरूपस्य संप्रसारणं भवति । सस्वरयकारस्य इः ॥

मू०—द्युतादिभ्योलुङिवापम् ॥ पेङः ॥ अद्युतत् । अद्योतिष्ट । श्विता वर्णे । अश्वितत् अश्वेतिष्ट । ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः । अस्विदत् । अस्वेदिष्ट । ञिष्विदा च । अक्ष्विदत् । अक्ष्वेदिष्ट । ञिमिदा स्नेहने । अमिदत् । अमेदिष्ट । रुचदीप्तावभिप्रीतौ च । अरुचत् अरोचिष्ट । घुट परिवर्तने । अघुटत् । अघोटिष्ट । रुठ लुठ लुट प्रतिघाते । अरुठत् । अरोठिष्ट । अलुठत् । अलोठिष्ट । अलुटत् । अलोटिष्ट । शुभ दीप्तौ । अशुभत् । अशोभिष्ट । क्षुभ सञ्चलने । अक्षुभत् । अक्षोभिष्ट । णभ तुभ हिंसायाम् । नेभे । अनभत् अनभिष्ट । स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अवस्रंसने । अस्रसत् अस्रंसिष्ट । ध्वंसु गतौ च । अध्वसत् अध्वंसिष्ट । स्रंभु विश्वासे । अस्रभत् अस्रम्भिष्ट । वृतु वर्तने । वर्तते ।

सुबोधिनी—द्युतादिभ्योलुङिवापम्। द्युतादयः कृपिपर्यतास्त्रयोविंशतिधातवस्तेभ्यः परस्मैपदं वा भवति पक्षे आत्मनेपदं च लुङि पे। पक्षे लित्पुषादेरिति ङप्रत्ययः। आनिट्कारिकायां स्विद्यतिरिति निर्देशादयं सेट् । स्वेदिता। घुट परिवर्त्तने । परिवर्त्तनमितस्ततो भ्रमणं।णादिः किदिति कित्त्वाद्गुणाभावः। जुघुटे । क्षुभ संचलने प्रकृतिविपर्यासो मथनं चाक्षोभते । दैवादिकः त्र्यादिश्च । णभ तुभ हिंसायां । आद्योऽभावेर्थेपि । नभंतामन्यकेसमे माभूवन्नन्यकेसर्वे इति निरुक्त । इमौ दिवादी क्र्यादी च। स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अवस्रंसने । अवस्रंसनमधःपतनम् । परस्मैपदपक्षे ङः । नोलोप इति नलोपः। अस्रसत् । नास्रसत् करिणां ग्रैवमिति रघुकाव्ये । नास्रंसदित्यपपाठ एव। नचैवं लङो रूपं तत्र परस्मैपदासंभवादिति भावः। भ्रसु भ्रंसु अधःपतने इति दैवादिकौ च । ऋजिभृजी भर्ज्जने । भर्जनं जलं विना तण्डुलादेः संतापविशेषः । ईदित्त्वादादीदित इति क्तक्तवत्वोर्नेट् । भृक्तः भृक्तवान् ॥

तत्त्वदीपिका—क्षुभ सचलने । सचलन प्रकृतिविपर्यासो मथन च ।

मू०—वृतादिभ्यःस्यसयोर्वापम्पेऽनिट्त्वञ्च ॥ वर्त्स्यति । वर्तिष्यते । अवृतत् । अवर्तिष्ट । वृधु वृद्धौ । वर्त्स्यति । वर्धिष्यते । अवर्त्स्यत् । अवर्धिष्यत । अवृधत् । अवर्धिष्ट । शृधु शब्दकुत्सायाम् । शर्धते । स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यन्दते । स्यंत्स्यति । स्यन्दिष्यते स्यंत्स्यते । अस्यदत् अस्यन्दिष्ट अस्यंत्त । कृपू सामर्थ्ये ।

सुबोधिनी—वृतादिभ्यःस्यसयोर्वापंपेनिट्त्वंच । वृतु वृधु शृधु स्यंदू कृपू इति वृतादयः स्यंदिकृप्योरूदिभ्वादिद्विकल्पे प्राप्ते इतरेषां नित्यमिटि प्राप्ते निषेधः । वृतादित्यः परस्मैपदं वा स्यात् परस्मैपदे इडभावश्च स्यपि सप्रत्यये च। गणकार्यत्वादुभयोर्यङ्लुक्यप्रवृत्तिः। वार्त्स्यति। विवर्त्तिषति। शृधु शब्दकुत्सायाम् । शब्दकुत्सापर्दनं। शर्द्धजहा माषाः । अपानशब्दं त्यजंतीत्यर्थः ॥

मू०—कृपोरोलः॥ कृपो रेफस्य लः । ऋकारस्य ऌकारः । कल्पते । चक्लृपे । कल्पिषीष्ट ।

सुबोधिनी—कृपोरोलः । कृप उ इति छेदः । कृपेति लुप्तषष्ठीकं पदमावृत्त्या ऽत्र वाक्यद्वयं बोध्यम् । उः ऋकारस्येत्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका—कृपो रो ल इति । कृप उ र. ल इति छेद. । कृपेति लुप्तषष्ठीकम् । आवृत्त्या वाक्यद्वयसिद्धिरित्याह । ऋकारस्येति तत्फल तु अक्लृपदित्यादिसिद्धिः । यद्यपि कृपू सामर्थ्ये इति पाठेनैव रूपसिद्धिः सूत्राकरणलाघव च । कृपणादिसिद्धिस्तु कृप कृपायामित्यस्योणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणात्सम्प्रसारणे । तथापि अचीक्लृपदिति सिद्ध्यर्थस्तथा पाठ । तथा हि ऋलृवर्णयो सावर्ण्यादुपधाभूतऌकारस्य ऌदादेशे अचीक्लृपदिति स्यात् । लत्वविधौ लसिद्धम् । कृपेत्यादौ तु कृपेः सम्प्रसारण चेत्यादि कृपेर्बोध्यम् ।

मू०—सिस्योः ॥ उपधाया गुणो न सिस्योरनिटोः परतः । क्लृप्सीष्ट । **कृपेस्तादौपंवापेऽनिट्त्वंच ॥** कल्प्ता । आति कल्पिता कल्प्ता । कल्प्स्यति । कल्पिष्यते, कल्प्स्यते । अक्लृपत्, अकल्पिष्ट, अक्लृप्त । एते द्युतादयो वृतादयश्च । व्यथ दुःखसञ्चलनयोः । व्यथते ।

सुबोधिनी—कृपेस्तादौ पं वा पेऽनिट्त्वं च । कृपेः परस्मैपदं वा भवति परस्मैपदे इडभावश्च । लुटि कल्प्ता । कल्पिता । लुङि परस्मैपदे लित्पुषादेरिति ङः । अक्लृपत् । ऊदितोवेति वेट् । अकल्पिष्टाम् इडभावे झसादिति सिलोपे अक्लृप्त । व्यथ दुःखसंचलनयोः । संचलनं प्रकृतिविपर्यासो मथनं च ॥

मू०—व्यथेर्णादौपूर्वस्ययस्यइः ॥ विव्यथे । अव्यथिष्ट । ज्युङ् गतौ । ज्यवते । जुज्युवे । अज्योष्ट । रमु क्रीडायाम् । रमते ।

सुबोधिनी—व्यथेर्णादौपूर्वस्ययस्यइः । व्यथतेः पूर्वरूपस्य यकारस्येत्वं भवति लिटि । पूर्वस्य हसादिः शेषः इत्यस्यापवाद इतस्ततः थस्य हसादिशेषेण निवृत्तिः । विव्यथे । रमु क्रीडायां । माधवस्तूदितमाह । पचाऽऽद्यप्रत्यये आप् । रमा घञि तु रामः ॥

मू०—व्याङ्पर्युपेभ्योरमःपम् ॥ विरमति । आरमति । परिरमति । उपरमति । रेमे । अरंसीत् । अरंस्त । लोकृ दर्शने । लुलोके । श्लोकृ संघाते । अश्लोकिष्ट । शकि शंकायाम् । शशंके । अशंकिष्ट । अकिलक्षणे । आनंके । ढौकृ त्रौकृ रघि गतौ डुढौके । तुत्रौके । अत्रौकिष्ट । लघि भोजननिवृत्तौ । ललंघे । अलंघिष्ट । बाधृविलोडने । बाधते । बबाधे । अबाधिष्ट । नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीष्षु ।

सुबोधिनी—व्याङ्पर्युपेभ्योरमः पम् । एभ्यः परस्माद्रमतेः परस्मैपदं भवति, श्लोकृ संघाते । संघातो ग्रंथः । सचेह ग्रथ्यमानस्य व्यापारो ग्रंथितुर्वा । आद्योऽकर्मकः द्वितीये सकर्मकः । अकि लक्षणे । लक्षणं चिन्हम् । नुगशामिति नुक् । आनंके । बाधृ विलोडने । विलोडनं प्रतिघातः । नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु । याच्ञा भिक्षा । उपतापो रोगः ॥

मू०–नाथआशिष्येवआत्मनेपदम् ॥ नाथते । अन्यत्र नाथति । ननाथे । अनाथिष्ट । दध धारणे । देधे । अदधिष्ट । स्कुदि आप्लवने । चुस्कुन्दिष्ट । वदि अभिवादनस्तुत्योः । वंदते । ववन्दे । अवन्दिष्ट । भदि कल्याणे सुखे च । बभन्दे । मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । मंदते । ममंदे । अमंदिष्ट । स्पदिकिंचिच्चलने । पस्पन्दे । मुदहर्षे । मुमुदे । दद दाने । ददर्दे । यती प्रयत्ने । येते । ञित्वरा सम्भ्रमे । त्वरते । अत्वरिष्ट । षह मर्षणे । सहते । सेहे । सहिता । इषसहलुभरुषरिषामनापितस्येड्वा ।

सुबोधिनी–नाथआशिष्येवात्मनेपदम् । नाथतेरात् स्यादाशीर्वादेऽर्थे एवान्यत्र तु पं । स्कुदि आप्रवणे आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणं च । इदितोनुमिति नुम् । स्कुंदते । वदि अभिवादनस्तुत्योः । अभिवादनं नमस्कारः । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । मोदः संतोषः । मदो गर्वः । स्वप्नमालस्यं । कांतिः शोभा गतिः प्रसिद्धा । यती प्रयत्ने । प्रयत्न उद्यमः । षह मर्षणे अपराधे सत्यपि कोपाद्यनाविष्करणं ॥

तत्त्वदीपिका–भदि कल्याणे सुखेच । कल्याण मगल सुखमात्मगुण । मदि । मोदो हर्षः । मदो गर्वः । स्वप्न आलस्यम् । ददर्दे इति । न शसददेत्येत्वपूर्वलोपाभाव । षह मर्षणे मर्षण क्षमा । सहिता । इषु सहेति वेट् ।

मू०–सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ढलोपे सति । सोढा असोढ । असहिष्ट । गाहू विलोडने । गाहते । जगाहिषे, जघाक्षे । जगाहिढ्वे, जगाहिध्वे, जघाढ्वे । गाहिषीष्ट, घाक्षीष्ट । गाहिता, गाढा । गाहिष्यते, घाक्ष्यते । अगाहिष्ट, अगाढ । अघाक्षाताम् । अघाढ्वम् । गृहू ग्रहणे । जघृहिषे, जघृक्षे । जगृहिध्वे, जगृढ्वे । गर्हिषीष्ट घृक्षीष्ट । गर्ढा, गर्हिष्यते, घर्क्ष्यते । अगर्हिष्ट, अघृक्षत ।

सुबोधिनी–सहिवहोरोदवर्णस्य । ढलोपे सहिवहोरवर्णस्यौत्वं भवति ढस्य लोपे सति इषसहेति वेट् । सहिता । इडभावे होढ इति ढत्वं । तथोर्द्धइति धत्वं । ष्टुभिः ष्टुरिति ष्टुत्वं । ढिढोलोप इति ढलोपः । ततोऽनेन ओत्वे सोढा । गाहू विलोडने । ऊदित्त्वादिड्वा । जगाहिषे । इडभावे तु होढ इति ढत्वम् आदिजबानामितिघः । षढोः कस्से इति कः । कात्परस्य सस्य षत्वं । जघाक्षे । सेटो हलादिति वाढः । जगाहिढ्वे जगाहिध्वे । इडभावेतु आदिजबानामिति घः । ढिढोलोप इति ढलोपः । जघाढ्वे । लुङि अगाहिष्ट । इडभावे तु ढत्वे कृते झसादिति सिलोपः । ततो धत्वष्टुत्वढलोपाः । अगाढ । गृहू ग्रहणे । ऊदितो वेति वेट् । इडभावेहोढइति ढत्वं । आदिजबानामितिघः । षढोरिति कत्वं । षत्वं च । जिघृक्षे । सेटोहलादिति वा ढः । जगृहिढ्वे जगृहिध्वे इडभावे जगृढ्वे । आशिषि गर्हिषीष्ट । सिस्योरिति गुणाभावे घृक्षीष्ट । लुटि गर्हिता गर्ढा । लृटि गर्हिष्यते घर्क्ष्यते लङि अगर्हिष्यत अघर्क्ष्यत। लुङि अगर्हिष्ट इडभावे हशषांतादिति सक्। होढ इति ढत्वम्। आदिजबानामिति घः षढोरिति कः षत्वं च । अघृक्षत ॥

तत्त्वदीपिका–सोढेति इडभावपक्षे ।

मू०-आतिसकोलोपस्स्वरे ॥ अघृक्षाताम् । अघृक्षन्त । अघृक्षध्वम् ।

॥ इत्यात्प्रक्रिया ॥

सुबोधिनी-आतिसकोलोपः स्वरे । स्वरादावात्मनेपदे परे सको लोपः । षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यंतलोपः । अघृक्षाताम् । ॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥

तत्त्वदीपिका-आतिसक इति।षष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्त्यस्य । लोकेशकरसञ्ज्ञेन विद्यानगरवासिना ॥ कृताया मिह टीकायामगादातो निरूपणम् ॥ इत्यात् ।

मू०- राजृ दीप्तौ । रेजतुः रराजतुः ॥ रेजे रराजे । अराजीत् । अराजिष्टाम् । अराजिष्ट । खनु खनने । चखान । चख्नतुः । चख्नुः ॥ खायात् । खन्यात् । अखानीत् अखनीत् अखनिष्ट । हृञ् हरणे । जहार । ऋदन्तात्थपो नेट् । जहर्थ । जह्रे । ह्रियात् ।

सुबोधिनी-राजृ दीप्तौ । दीप्तिस्तेजः । फणराजृइत्येत्वपूर्वलोपौ रेजतुः । रराजतुः । खनु खनने । खननमवदारण । उदित्त्वात्क्त्वायां वेट् । खनित्वा, खात्वा । गमांस्वरे इत्युपधालोपः । चख्नतुः।जनसनखनामित्यात्वं वा । खायात् खन्यात् आतोहसादेरिति वा वृद्धिः अखानीत् अखनीत् हृञ् हरणे हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं चेति चत्वारोऽर्थाः । भारं हरति प्रापयतीत्यर्थः । अंशं हरति । स्वीकरोतीत्यर्थः ।स्वर्णं हरति चोरयतीत्यर्थः । पापं हरति।नाशयतीत्यर्थः । ऋदंतात्थप इति नेट् । ऋादेर्णादेरितीट् जह्रिव । यादादाविति रिङ् । ह्रियात् ॥

तत्त्वदी०-राजृ । ऋदित्त्वमङ्युक्तोपधाह्रस्वादिनिवृत्त्यर्थम्।हृञ् हरणे हरण प्रापण स्वीकार.स्तेय नाशनं च। ग्राम हरति । अश हरति । स्वर्ण हरति । पाप हरति ।

मू०- उः ॥ ऋवर्णस्य सिस्योरनिटो न गुणः । हृषीष्ट । अहार्षीत् अहृत । दान आर्जवे । गुभ्यः । दीदांसति । दीदासाञ्चकार । शान तेजने । शीशांसते । गुह संवरणे ।

सुबोधिनी-उः । षष्ठ्येकवचनांतमिदम् । ऋवर्णांतस्य धातोर्गुणो न स्यात् अनिटि सिप्रत्यये सीष्टादौ चाहनृतः स्यप इतीट् । हरिष्यति । लोपोहस्वादिति सिलोपः । अहृत । दान आर्जवे ऋजोर्भाव आर्जवम् तस्मिन्नर्थे अस्मात् गुभ्यः इति सः । यः सेइति पूर्वस्येत्वं मानादीनामिति पूर्वस्य दीर्घः । दीदांसति । शानतेजने । तेजनं तीक्ष्णीकरणं । शानेर्निशाने सः । अर्थांतरेत्वननुबंधकौ चौरादिकाविमौ । दानयति शानयाति ॥

तत्त्वदीपिका-उ ।षष्ठ्येकवचनान्तम् । सिस्योरिति भूतेसि. । सीष्टादि. सी तयोर्ङित्त्वादेव गुणाप्राप्तौ नियमार्थमिदम् । ऋवर्णस्यैवानयो परतो गुणो न । तेन वेवेष्टीत्यादौ भवत्येव विशेषाप्रतिपादकलिंगाभावादृवर्णमात्र गृह्यते न तु ऋगताविति । आरभसामर्थ्यादुपधाया न । अथ थासिस्योरित्येव सिद्धे किमनेन ।

मू०- गुहेरुपधायाऊद्गुणहेतौस्वरे ॥ जुगूहतुः जुगूहिथ । जुगोढ । जुगुहिषे । जुघुक्षे । जुगुहिध्वे । जुघूढ्वे । गुहिषीष्ट घुक्षीष्ट । गूहिता गोढा । गूहिष्यति घोक्ष्यति ।

सुबोधिनी–गुहेरुपधायाऊद्गुणहेतौस्वरे । गुह ऊपधाया ऊत्स्यात् गुणविधायके स्वरादौ प्रत्यये परे।गूहति । ऊदितोवेतिवेट् । जुगूहिथ । इडभावे होढ इति ढत्वं तथोर्द्ध इति थस्य धः ष्टुत्वं च । जुगोढ । होढ इति ढत्वम् आदिजबानामितिघः षढोरिति कः षत्वं च। जुघुक्षे सेटो हलादिति वा ढः । जुगुहिढ्वे जुगुहिध्वे इडभावे होढ इति ढत्वम् । आदिजबानामिति घत्वं ष्टुभिः ष्टुरिति ढः ढिढोलोप इति ढलोपदीर्घौ । जुघुढ्वे । लुङि अगूहीत्।इडभावे हशषांतादिति सक् । आदिजबानामिति घः । अघुक्षत् । आति अगूहिष्ट।इडभावे तु सक् ॥

मू०–दुहदिहलिहगुहूभ्यस्सकोलुग्वावकारतवर्गयोराति ॥ अगूढ, अघुक्षत । अघुक्षीताम् । अघुक्षन्त । अगूढाः अघुक्षथाः । अघुक्षाताम् । अगूढ्वम्, अघुक्षध्वम् । अघुक्षावहि, अगुह्वहि । अघुक्षामहि । अगूहिष्ट । अघुक्षत्, अगूहीत् । भज सेवायाम् । भेजिथ बभक्थ । भेजे । भक्षीष्ट । अभाक्षीत् । अभक्त । श्रिञ् सेवायाम् । शिश्रियतुः । शिश्रिये । श्रीयात् । श्रयिषीष्ट । श्रयिता । अशिश्रियत् । अशिश्रियत । त्विषदीप्तौ । तित्विषे । तित्विक्षीष्ट । त्वेष्टा । त्वेक्ष्यते । अत्विक्षत् । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । पस्पाश । पस्पशे । अस्पशीत् । अस्पशिष्ट । अस्पाशीत् । लष कान्तौ । लष्यति । लषति । लष्यते । लषते। लषिता। रञ्ज रागे । रजति । ररंजिथ, ररङ्क्थ । ररञ्जे । रज्यात् । रङ्क्षीष्ट । अराङ्क्षीत् । अरङ्क्त । भृञ् भरणे । भरति बभर्थ । बभृव बभृढ्वे । भर्ता । धृञ् धारणे । दधर्थ दध्रिध्वे, दध्रिढ्वे । अधार्षीत् अधृत । णीञ् प्रापणे । निनयिथ निनेथ । निन्ये अनैषीत् । अनेष्ट । टु याचृ याच्ञायाम् । याचति । ययाचे । अयाचीत् अयाचिष्ट । यजदेवपूजासंगतिकरणदानेषु । इयजिथ, इयष्ठ । अयाक्षीत् । अयष्ट अयढ्वम् । डुवप् बीजतन्तुसंताने । उवपिथ, उवप्थ । ऊपे । उप्यात् । वप्सीष्ट।अवाप्सीत्।अवाप्ताम्।अवप्त । वह प्रापणे । वहति । उवहिथ । उवोढ । ऊहे । उह्यात् । वक्षीष्ट वोढा । अवाक्षीत्। अवोढाम् । अवोढ। अवक्षाताम् । वेञ् तन्तुसन्ताने ।

सुबोधिनी–दुहदिहलिहगुहूभ्यः सकोलुग्वावकारतवर्गयोराति।लोपइत्यनुवर्तमाने लुक्ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । दुह प्रपूरणे । दिह उपचये। लिह आस्वादने।गुहू सवरणे । एभ्यः सको लुग्वा आत्मनेपदस्थवकारे तवर्गे च परे।अदुग्ध, अघुक्षत। अदिग्ध अधिक्षत। अलीढ, अलिक्षतेत्यादि।ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः।अगूढ, पक्षे अघुक्षत। आति सकोलोपइत्यल्लोपे अघुक्षाताम् अघुक्षत । तृफलभजेत्येत्वपूर्वलोपौ।भेजतुः । स्वरांतादत्वत इति वेट् । भेजिथ । बभक्थ । कुत्वषत्वे भक्ष्यति । झसादिति सिलोपः । अभक्त । श्रिश्रुद्रुभ्योङ्इतिङो द्वित्वंच । अशिश्रियत्, अशिश्रियत । त्विष दीप्तौ । दीप्तिस्तेजः । हशषांतादिति सक् कत्वषत्वे । अत्विक्षत् । आतिसकोलोप इत्यल्लोपे । अत्विक्षाताम् । स्पश बाधनस्पर्शनयोः स्पर्शनं ग्रंथनम्। लषकान्तौ कांतिरिच्छा । भ्राशभ्लाशिति वा यः।लष्यति लषति। लोपःपचामित्येत्वपूर्वलोपौ ।

लेषतुः आपिरजेति नलोपः । रजति । कुत्वषत्वे अराङ्क्षीत् । सावनिटोनित्यामिति वृद्धिः । अरंक्त । स्यावेिद इत्यनेन उस् । अरांक्षुः क्रादेर्णादेरितीण् न । बभर्थ । आशिषि यादादा-विति रिङ् । भ्रियात् । उरिति न गुणः । भृषीष्ट । लृटि ह्नृतःस्यपइट् । भरिष्यति । लोपोऽह्रस्वादिति सिलोपः । अभृत । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । देवपूजात्विह देवतो-द्देशेन विधिबोधितद्रव्यत्यागः । सगतिकरणं मैत्रीकरणम् । णबादौपूर्वस्येति पूर्वस्य संप्र-सारणम् । अत उपधाया इतिवृद्धिः । इयाज । यजामिति संप्रसारणम् । ईजतुः । छशषेति षः । षढोरिति कः । यक्षीष्ट । लुङि । अयाक्षीत् । अयष्ट । ध्वेचेति सलोपः अयड्ढ्वम् । डुवप बीजसंताने बीजसंतानं क्षेत्रे विकरण गर्भाधान च । अयं छेदनेपि । केशान् वपति । ड्वितस्त्रिममिति त्रिमम् प्रत्ययः । उप्त्रिमं । वहतेर्लिङि ह्रोढ इति ढः षढोरिति कत्वं । वक्षी-ष्ट । लुटि ढत्वं तथोर्द्ध इति धत्वं ष्टुत्वं ढिढोलोप इति ढलोपः सहिवहोरोदित्योत्वं च। वोढा लुङि पूर्ववृद्धिस्ततो ढत्वे कृते झसादिति सिलोपः । ढत्वष्टुत्वढलोपाः ओत्वंच । अवोढाम्। ध्वेचेति सलोपः । अवोढ्वम् ॥

तत्वदीपिका–डुवप् बीजसंताने । बीजसतान क्षेत्रे विस्तारण गर्भाधान च । केशान्वपतीति प्रयोगाच्छे दनेपि । त्रिममर्थ ड्वित्वं तेनोप्त्रि मिति सिध्यति ।

मू०–वेञोणादौनसम्प्रसारणम् ॥ ववौ ववे ॥

सुबोधिनी–वेञोणादौनसंप्रसारणं । वेञः संप्रसारणं न स्यात् लिटि । णादौ किम् । उतः । उतवान् । संध्यक्षराणामित्यात्वम् । आतोणब्डौ इति णपो डौत्व । ववौ ॥

मू०–वेञोवावयूणादौ ॥ उवाय ॥

सुबोधिनी–वेञोवावयूणादौ । वेञो वय् वास्याल्लिटि । अतउपधायाइति वृद्धिः । उवाय॥

मू०–ग्रहांङितिच ॥ग्राहिज्यावयिव्यधिवष्टिवृश्चतिपृच्छतिविचतिभृज्जतीनांसं म्प्रसारणम् किति ङितिच ॥ वयोयस्यनेत्वम् । ऊयतुः । ऊयुः । ऊवयिथ । ऊये ।

सुबोधिनी–ग्रहांङितिच । यजामित्यतः कितीति संप्रसारणमिति चानुवृत्तम् । एषां किति ङिति च संप्रसारणं स्यात् । ग्रह उपादाने । ज्या वयोहानौ । वेञ् तंतुसंताने । व्यध ताडने। वश कांतौ । ओव्रश्चू छेदने । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । व्यच व्याजी करणे । भ्रस्ज पाके।ङिति। गृण्हाति । जिनाति । किति । गृहीतः । जीनः । ङिति वयेरुदाहरणं न किति तु यजामिति संप्रसारणंसिद्धं । यजादिषु वेञः पाठात् । अतएव णबादाविति पूर्वसंप्रसारणमपि सिद्धम् । वेञो णादाविति संप्रसारणनिषेधस्तु वयो यस्येति निषेधारंभान्न प्रवर्त्तते । तस्मात् ग्रहिज्या-दिषु वयिग्रहण स्पष्टार्थम् । वयो यस्य नेत्वम् ग्रहामिति यकारस्य संप्रसारणे प्राप्ते निषेधः लिटि वयो यस्य संप्रसारणं नेत्यर्थः । वयेस्तादावभावात् थपि नित्यमिट् । उवयिथ । स्थानिवद्भावेन ञित्त्वादात्मनेपदम् । ऊये॥

मू०– वयोयस्यकितिलिटिवोवा ॥ ऊवतुः । ऊवे । ऊयात् । वासी-ष्ट । अवासीत् । अवास्त । व्येञ् संवरणे ।

सुबोधिनी—वयोयस्यकितिलिटिवोवा। वयो यकारस्य वत्वं वा भवति किति लिटि । ऊवे वयादेशाभावे । ववे । आशिषि संप्रसारणे कृते । ऊयात् । संध्यक्षराणामित्यात्वे। वासीष्ट॥

मू०— व्येञोलिटिनात्वम् ॥ विव्याय । विव्ययिथ । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्यासीत् । अव्यास्त । ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च । द्विरुक्तस्य हूयतेस्सम्प्रसारणम् । जुहाव जुहविथ जुहोथ । जुहुवे । हूयात् । ह्वासीष्ट ।

सुबोधिनी—व्येञोलिटिनात्वम् । व्येञ आत्वं न भवति लिटि । संध्यक्षराणामित्यस्यापवादः । लिटिकिम् । व्याता । व्यास्यति । व्येणप् इति स्थिते परत्वात् हसादिःशेष बाधित्वा यस्य संप्रसारणम् । यजादीनांग्रहादीनामित्युभयेषांग्रहणसामर्थ्याच्च धातोर्नामिन इति वृद्धिः। विव्याय । नुधातोरिति यः । विव्यतुः । अत्यर्तिव्ययतीनामिति नित्यामिट् । विव्ययिथ । यमिरमिनमातामितीट्सकौ । अव्यासीत् ।अव्यासिष्टां ह्वेञ् स्पर्द्धायां । शब्देच । शब्दे इति सामान्योक्तावपिसंबोधनरूपः शब्द एवात्र गृह्यते । तथाच माघे ॥ यांतोऽन्यतः प्लुतकृतस्वरमाशुदूराद्दुद्धाहुना जुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः । इति कर्माणि प्रयोगः । द्विरुक्तस्य हूयतेः संप्रसारणम् । ह्वेञः पूर्वं द्वित्वं तेन उभयत्र संप्रसारणं स्यात् ॥

मू०— लिपिसिचिह्वयतीनांङोलुङिवाआति ॥ अह्वत् । अह्वास्त । अहूत । डुपचष् पाके । पचति । पेचिथ । पपक्थ । पेचे । अपाक्षीत् । अपाक्ताम् । अपाक्षुः । षच समवाये । सेचे । असाचीत् । असचिष्ट । शप आक्रोशे । शेपे । शप्ता । अशाप्सीत् । अशप्त । हिक्क अव्यक्ते शब्दे । जिहिक्क । अहिक्कीत् । अंचु गतौ याचने च । आनंचे आञ्चीत् । रेटृ परिभाषणे । रिरेटे । अरेटीत् । चते चदे याचने च । चेते अचेतीत् । चेदे । अचेदीत् । अचेदिष्ट । प्रोथृ पर्य्याप्तौ । पुप्रोथ । पुप्रोथे । अप्रोथीत् । अप्रोथिष्ट । मिदृ मेदृ मेधाहिंसनयोः । मिमिदे । अमेदीत् अमेदिष्ट । मिमेदे । अमेदीत् अमेदिष्ट ।मेधृ संगमेच । मिमेधे मेधिता । णिदृ णेदृ कुत्सासन्निकर्षणयोः ॥ निनेदे । नेदिता । शृधु मृधु क्लेदने । शर्द्धति । शशर्द्ध । शशृधतुः । शशृधे । मर्द्धति । ममृधे । अमर्द्धीत् अमर्द्धिष्ट । बुधिर् बोधे । बोधति बोधते । अबोधीत् । अबुधत् अबोधिष्ट । उबुन्दिर् निशामने । बुन्दति । बुबुन्दे । अबुदत् । अबुन्दीत् । अबुन्दिष्ट । वेणृ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । वेणति वेणते । विवेण । अवेणीत् । अवेणिष्ट । नान्तोप्ययम् । वेनति । चीवृ आदानसंवरणयोः । चीवति । चिचीव चिचीवे अचीवीत् । अचीविष्ट । चायृ पूजानिशामनयोः । चायति । चचाय चचाये । अचायीत् अचायिष्ट । व्यय गतौ । व्ययति । वव्याय । वव्यये । अव्ययीत् । अव्ययिष्ट । दाशृ दाने । दाशति । ददाश ददाशे । अदाशीत् अदाशिष्ट । भ्रेशृ भ्लेशृ गतौ । भ्रेशति । भेषृ भ्लेषृ गतौ भये च । भेषति । बिभेषे बिभेष । बिभ्लेष ।

अभेषीत् । अभेषिष्ट । अस गतिदीप्त्यादानेषु । असति । आस आसे । आसीत् । आसिष्ट । अयं षान्तोऽपि । अषति । चष भक्षणे । चचाष । चेषतुः । चेषे । अचषीत् । अचषिष्ट । छष हिंसायाम् । छषति छषते । चच्छाष चच्छषे । अच्छाषीत् । अच्छषिष्ट । झष आदानसंवरणयोः । झषति । जझाष जझषे । अझाषीत् अझषीत् अझषिष्ट । भ्रक्ष भ्लक्ष अदने । बभ्रक्षे । अभ्रक्षीत् अभ्रक्षिष्ट । दासृ दाने । दासते, ददासे । माहृ माने । ममाह । ममाहिषे अमाहीत् अमाहिष्ट ॥ ॥ इत्युभयपदप्रक्रिया ॥

सुबोधिनी–लिपिसिचिह्वयतीनांङोलुङिवाआति । एभ्यो ङप्रत्ययो नित्यं स्यात्परस्मैपदे लुङि । आत्मनेपदेलुङि तु वा । लिप उपदेहे । षिच क्षरणे । अलिपत् । असिचत् । आतोऽनपीत्यालोपः । अव्हत् । षच समवाये । समवायः संबंधः । शप आक्रोशे आक्रोशो विरुद्धाऽनुध्यानम् । अंचुगतौ याचने च । नुगशामिति नुक् । आनंचे । नोलोप इति नलोपः । अच्यात् । अयमिदिदिति मते तु इदितो नलोपो नेति निषेधात् । अंच्यात् । रेटृपरिभाषणे । "यःसनिदउपालंभस्तत्रस्यात्परिभाषणमि"त्यमरः । ऋदित्त्वात् नेरित इत्युपधाया ह्रस्वो न । अरिरेटत् । प्रोथृ पर्य्याप्तौ । पर्य्याप्तिःसमाप्तिः । मिदृ मेदृ मेधाहिसनयोः । थांताविमाविति स्वामी । धांताविति न्यासः । मेधृ सगमे च । चात्पूर्वोक्तेर्थे । प्रजायै गृहमेधिनामित्यत्र गृहैर्दारैर्मेधंते संगच्छंते इतिविग्रहः णिनूप्रत्ययांतः । णिदृ णेदृ कुत्सासंनिकर्षयोः । संनिकर्षः संबंधः । शृधु मृधु उंदने । उंदनं क्लेदनम् । आर्द्रीभाव इत्यर्थः । उदित्त्वात् क्त्वायां वेट् । शर्द्धित्वा शृद्धा । बुधिर् बोधने । बुध्यतेरेवानिट्कारिकासु पाठादयं सेट् । इरितोवेति वाङः । अबुधत् । अबोधीत् । दीपजनेतीण् तु न । पूर्वोत्तरसाहचर्येण दैवादिकस्यैव सूत्रे ग्रहणात् । उबुंदिर् निशामने । निशामनं चाक्षुषं ज्ञानमित्यर्थः । वेणृ गति ज्ञान चिंता निशामन वादित्र ग्रहणेषु । गत्यादयःपदार्थाः । वाद्यभांडस्य वादनार्थं ग्रहणं वादित्रग्रहणम् । वेणिः वेणी वेणुरित्यादिरूपाण्यस्यैव धातोः । चीवृ आदानादौ । चीवते औणादिके रप्रत्यये चीवरं वस्त्रं । ह्म्यंतेति न वृद्धिः । अव्ययीत् । भेषृ भये च । चाद्गतौ ।

॥ इत्युभयपदप्रक्रिया ॥

तत्त्वदीपिका–शप आक्रोशे । आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम् । अचदीदितिएदित्त्वान्न वृद्धिः । प्रोथृ इत्यादीनामृदित्त्वमङचुक्ताभावार्थम् । अबोधीदिति । दीपजनइत्यात्मनेपदिभि. साहचर्य्यात्तथाभूतस्यैव ग्रहणात् । उबुदिर् । उदित्त्वाद्वेट् । बुदित्वा । बुत्त्वा । निशामन चाक्षुषज्ञान । वेणृ । वाद्यभाण्डस्य वादनापादनं वादित्रग्रहणम् ।

मू०– ऋत जुगुप्सायां कृपायाञ्च ।

सुबोधिनी–ऋत जगुप्सायांच कृपायांच । "अर्त्तनं च ऋतीया च घृणीया च घृणार्थकाः" इति । "जुगुप्सा करुणे घृणे" इति चामरः ॥

मू०–ऋतेरीयङ्स्वार्थेऽनपितुवा ॥ ऋतीयते । ऋतीयेत । ऋतीयताम् । आर्तीयत । ऋतीयाञ्चक्रे । ऋतीयिषीष्ट । ऋतीयिता । ऋतीयिष्यते । आ-

तीर्यिष्यत् । आनर्त । अर्त्यात् । अर्तिता । अर्तिष्यति । आर्तिष्यत् । आ-र्तीत् । आर्तीयिष्ट । ॥ इतिभ्वादिप्रक्रिया ॥

सुबोधिनी—ऋतेरीयङ्स्वार्थेऽनपितुवा । ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात् स्वार्थे अनपि तु वा । स धातुरिति धातुत्वम् आदनुदात्तङित इत्यात्मनेपदम् । ऋतीयते । इयङभावे । परतो-यदिति परस्मैपदं । नुगशामिति नुक् । आनर्त ॥

तत्त्वदीपिका—रामाश्रमेण विहिता या हि सिद्धांतचद्रिका । तट्टीकायामगादेतद्व्यं भ्वादिनिरूपणम् ।

॥ इतिभ्वादिप्रक्रिया ॥

मू०— अदभक्षणे । अदादेर्लुक् ॥ अदादेः परस्यापोलुक् । अत्ति । अत्तः । अदंति । अत्सि । अत्थः । अत्थ । अद्मि । अद्वः । अद्यात् ।

सुबोधिनी—अद भक्षणे । भक्षणं खादनम् ॥ अदादेर्लुक् । अप्कर्त्तरीत्यतः अबित्यनु-वृत्तं तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते । अद् आदिर्यस्य सोऽदादिस्तस्माददादेः ॥

तत्त्वदीपिका—अदादेर्लुक् । अदआदिर्यस्य सोऽदादिस्तस्मात् । अप्कर्त्तरीत्यतोनुवृत्तमबितिषष्ठ्याविप-रिणम्यते । चतुर्थीति तु न तत्रापोऽभावात् । तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहेरदेरप्यपोलुक् ।

मू०— झसाद्धिर्हेः ॥ झसाद्धकाराच्च परस्य हेर्द्धिर्भवति । अद्धि । अत्ता-त् । अत्तम् । अत्त ।

सुबोधिनी—झसाद्धिर्हेः । झसात् हृधिः हेरिति पदच्छेदः । हस्यहोझभा इति धत्वे झबेज-बा इतिदत्वे हसात्परस्य झसस्येति दलोपः । अत्तादित्यत्र स्थानिवद्भावेन तातङो हित्वेपि स-कृद्गताविति न्यायेन धिरादेशो न ॥

तत्त्वदीपिका—झसाद्धिर्हे । झसात् हृ धि. हेरिति छेदः । हस्य होझभाइति धत्वे झबे जबा इति दत्वे हसात्परस्य झबस्येति लोपेन सिद्ध । इह लुप्तपचमीकपदमित्यभिप्रेत्याह । हकाराच्चेति ।

मू०— अदादेर्दिप्सिपोरट् ॥अदादेश्च परयोर्दिप्सिपोरडागमः । आ-दत् । आदः ।

सुबोधिनी—अदादेर्दिप्सिपोरट् । अदःपरयोर्दिप्सिपोरडागमः स्यात् ॥

मू०— सिसयोरदेर्घस्ललिटितुवा ॥ जघास । गमांस्वरे । घसादेरि-ति षः । जक्षतु । जघसिथ । जक्षथुः । जक्ष । आद । आदतुः । आदुः । आदिथ । अत्ता । लृदित्वात् ङः । अघसत् । प्साभक्षणे । प्साति । प्सायात् । प्सातु । अप्सात् ।

सुबोधिनी—सिसयोरदेर्घस्लालिटितुवा । अदो घस्लृ इत्यादेशः स्यात् सिप्रत्यये सप्र-त्यये च लिटि तु वा । सप्रत्यये जिघत्साति । जघास । गमामित्युपधालोपः । खसे चपा इति घस्य कः । घसादेरिति षत्वं कत्वं च । जक्षतुः । घसस्तादावभावात् थपिनित्यमिट् । जघ-सिथ । पक्षे अत्यर्त्तिव्ययतीनामिति नित्यमिट् । आदिथ ॥

मू०- आदंताद्विषोलङोऽनउस्वा ॥ अप्सुः अप्सान् । पप्सौ।आतोऽनपि पप्सुः । प्सायात् प्सेयात् । अप्सासीत् । मा माने माति । अमात् । अमुः अमान् । ममौ । मेयात् । अमासीत् । या प्रापणे । याति । ययौ । अयासीत् । वा गतिगन्धनयोः । वाति । रा दाने । राति । ला दानग्रहणयोः । लाति । ललौ । अलासीत् । श्रापाके । श्राति । श्रायात् श्रेयात् । दा लवने । दाति । ददौ । दायात् अदासीत् । ख्या प्रकथने । ख्याति चख्यौ ।

सुबोधिनी–आदंताद्विषोलङोऽनउस्वा । आदंताद्धातोर्द्विषश्च परस्यानो वा उस् स्यात् । उस्यालोप।इत्यालोपः । अप्सुः । लिटि आतोणल्डावित्यौ पप्सौ ।संयोगादेरादंतस्येत्येकारोवा। प्सेयात् प्सायात् । यामिरमिनमातामितीट्सकौ । अप्सासीत् । मा माने । अकर्मकः । " तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषः" इति माघे ॥ उपसर्गवशेनार्थांतरे सकर्मकः । " उदरं परिमाति मुष्टिना " इति नैषधे । या प्रापणे । प्रापणमिह गतिः। रा दाने । ला आदाने । आदानं ग्रहणं । द्वावपि दाने इति चंद्रः । ख्या प्रकथने । चतुर्ष्वेवास्य प्रयोग इति भाष्यम् ॥

तत्त्वदीपिका–आदन्तादिति । अत्र स्थानिवद्भावेन तातङो द्वित्वेपि सकृद्गताविति न्यायेन न धिरादेशः ।

मू०-अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङोलुङि ॥ सेरपवादः । अख्यत् । द्रा कुत्सायाम् । द्राति । द्रेयात् । द्रायात्। आद्रासीत् । पा रक्षणे । पाति । पपौ। पायात् । अपासीत् । भा दीप्तौ । भाति।बभौ । ष्णा शौचे । स्नाति । स्नायात् । वश कान्तौ । वष्टि।उष्टः । उशन्ति । वक्षि।उष्ठः । उष्ठ । वश्मि । उश्वः । उश्मः । उश्यात् । वष्टु । उष्टात् । उष्टाम् । उशन्तु । उड्ढि । उष्टम् । उष्ट । वशानि । वशाव । वशाम

सुबोधिनी–अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङोलुङि । असु क्षेपणे । ब्रुवोवचिः । वच परिभाषणे इत्युभयोर्ग्रहणं । एभ्यो ङप्रत्ययः स्यात् लुङि।सेरपवादः।वश कांतौ कांतिरिच्छा । छशषेति षत्वम् । वष्टि । ग्रहामिति संप्रसारणम् । उष्टः । वष्टु । उष्टात् । उष्टां । उशंतु । हौ संप्रसारणम् । छशषेति षत्वम्।झसाद्धिर्हेरिति धिः । षोड इति डत्वं । ष्टुभिः ष्टुरिति ढत्वं । उड्ढि ॥

मू०- दिस्योर्हसात् ॥ हसात्परयोर्दिप्सिपोर्लोपः । अवट् , अवड् । औष्टाम् । औशन् । अवट् अवड् । औष्टम् । औष्ट । औश्व । औश्म । उवाश । ऊशतुः । उवशिथ । उश्यात् । वशिता । अवाशीत् । अवशीत् । हन हिंसागत्योः । हन्ति ।

सुबोधिनी–दिस्योर्हसात् । दिप्सहचरितस्य सेर्ग्रहणान्नेह । अत्सि । ननु संयोगांतलोपेनैव गतार्थमिदं । सत्यं । सभिन्नस्य रान्नेति सूत्रमनेन ज्ञाप्यते । तेन अबिभर्भवानित्यादौ संयोगांतलोपाभावादस्यारभः । अवट् । औष्टाम् । औशन् । उवाश । ऊशतुः । उश्यात् । वशिता । वशिष्यति । अवशिष्यत् । अतोहसादेरिति वा वृद्धिः । अवाशीत् अवशीत् ॥

तत्त्वदीपिका–दिस्योर्हसात् । दिश्च सिश्च दिसी तयो. अत्र दिसाहचर्य्याल्लिङ एव सिप् गृह्यते । नत्वन्यः । तेनात्सीदित्यादौ नातिप्रसग. । सयोगांतलोपेनैव सिद्धे सभिन्नस्य रात्रेति ज्ञापयितुमस्यारभ. सिग्रहणं तूत्तरार्थम् । ननु अरोदीदरोदादित्यत्रातिप्रसंग यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेनगृह्यत इति न्यायादितिचेन्न । तेन विभक्तिप्रत्ययत्वयोरेव ग्रहणान्न तु दित्वसित्वयो. ।

मू०–लोपस्त्वनुदात्ततनाम् ॥ अनुदात्तानां ञमान्तानान्तनादीनां वनतेश्च यमस्य लोपो भवति झसे क्ङिति हकारे च । हतः । घ्नन्ति । हन्यात् । हन्तु । हतात् । हताम् । घ्नन्तु ।

सुबोधिनी–लोपस्त्वनुदात्ततनां । यमि रमि नमि गमि हनि मन्यतयोऽनुदात्ताः षट् । तनु क्षणु क्षिणु ऋणु तृणु घृणु वनु मनु इति तनोत्यादयो नव । अनुदात्तेति लुप्तषष्ठीकं पदं । तुशब्देन ञमांतानां ग्रहणं । वन संभक्तौ । वनति । इह हवक्त्योर्नेडिति इण्निषेधात् क्ङिति झसे नस्य लोपः । झसे किं । गम्यते । क्ङितीति किं । गता । गमांस्वरेइत्युपधालोपः हनोघ्ने इतिघः । घ्नंति ॥

तत्त्वदीपिका–लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयोनुदात्ता. । तनुक्षणुक्षिणुऋणुतृणुघृणुवनुमनुतनोत्यादयः । अनुदात्तेति लुप्तषष्ठीक पृथक्पदम् । तुशब्दोपरलाभार्थ इत्याह । **ञमान्तानामितिः।** लुप्तषष्ठीनिर्दिष्टन्यायेनान्त्यलोप इत्याशयेनाह। **ञमस्येति** । अन्यथा ञम्यादिष्वन्त्यस्यापि ञमस्य सभवाल्लोप स्यात् ।

मू०– जह्योधिशाधि ॥ हन्तेर्ज्जहिरस्तेरेधिः शास्तेः शाधिर्निपात्यते हिविषये । जहि । हनानि । अहन् । अहताम् । अघ्नन् ।

सुबोधिनी–जह्योधिशाधि । हिसहितानां हनाऽस्तशासीनां यथासंख्यमेते स्युः ॥

मू०–पूर्वाद्धन्तेर्हस्यघः ॥ जघान । जघ्नतुः । जघ्नुः । जघनिथ, जघन्थ ।

सुबोधिनी–पूर्वाद्धन्तेर्हस्यघः । द्वित्वे सति पूर्वरूपात् परस्य हंतेर्हस्यघत्वं भवति । जघनिथ ।

मू०– हनोलुङ्लिङोर्वधोलुङ्च्यातिवा ॥ वध्यात् । हनिष्यति ।

सुबोधिनी–हनोलुङ्लिङोर्वधोलुङ्च्यातिवा । लुङालिङोः परस्मै हंतेर्वधः स्यात् । आत्मनेपदे लुङि तु वा । वध्यात् । इनृत इतीट् । हनिष्यति ॥

तत्त्वदीपिका–हन्तेरिति । लुङि साहचर्य्यादनविषय एव लिङ् गृह्यते तेन विधौनातिप्रसगः । यत्तु विधावतिप्रसगवारणाय किदिति लिङोविशेषणमुपन्यस्त तद्भ्रमसात् । वृश्चिकभियेति न्यायेन कर्मणि पक्षे वधिषीष्टेत्यत्रातिव्याप्तेरनिवारणात् ।

मू०– जानिवध्योर्नवृद्धिः ॥ अवधीत् । यु मिश्रणे अमिश्रणे च ।

सुबोधिनी–जानिवध्योर्नवृद्धिः । अनयोर्वृद्धिर्न भवति । जन जनने जनी प्रादुर्भावे च । वध हिंसायां । वधादेशोऽदंतः । तेनाद्योच्चारणेनेकस्वरत्वात् नैकस्वरादितीण्निषेधो न प्रवर्त्तते । यत इत्यल्लोपः । अवधीत् ॥

मू०– ओरौ ॥ उकारस्याऽद्विरुक्तस्यौकारो भवत्यबादौ पिति । यौति । युतः । युवन्ति । यौषि । यौमि । युवः । युयात् । यौतु । युहि । अयौत् ।

अयौः । युयाव । युयविथ । यूयात् । यविता । अयावीत् । तु गतिवृद्धिहिंसासु ।

सुबोधिनी–ओरौ । अद्विरुक्तस्य धातोरुत औ स्यात् पिति तकारसकारदकारादौ लुग्विषये । उतःकिम् । एति एषि । लुकि कि । सुनोति । पिति कि । रुतः । अद्विरुक्तस्य कि । योयोति । नुधातोरित्युव् युवंति । ये दीर्घः स्यात् यूयात् । धातोर्नामिन इति वृद्धिः । अयावीत् । तु इति सौत्रो धातुः गतिवृद्धिहिंसासु । अयं च लुग्विकरण इति ।वरामः ॥

तत्त्वदीपिका–ओरौ इति । विदो नवानामित्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थयाद्विरुक्तस्येति बोध्यम् । तेन जुहोतीत्यादौ नातिप्रसग. ।

मू०– तुरुस्तुभ्योऽद्विरुक्तेभ्योहसादीनांचतुर्णामीड्वा ॥ तौति, तवीति । तुतः, तुवीतः । तुवन्ति । तौषि, तवीषि । तुथः, तुवीथः । तुथ, तुवीथ । तौमि, तवीमि । तुयात्, तुवीयात् । तौतु, तवीतु । तुवीतात्, तुवीताद्, तुतात्, तुताद् । तुहि, तुवीहि । अतौत्, अतवीत् । तुताव । तोता । तोष्यति। अतौषीत् । रुशब्दे । रौति, रवीति । रुरविथ । अरावीत् । णुस्तुतौ । नौति । नुतः । नुनाव । नुनविथ । अनावीत् । टुक्षु शब्दे । क्षौति । क्षुयात् । क्षौतु । अक्षौत् । चुक्षविथ । क्षविता । अक्षावीत् । क्ष्णु तेजने । क्ष्णोति । चुक्ष्णविथ । अक्ष्णावीत् । ष्णु प्रस्रवणे । स्नौति । सुष्णविथ । अस्नावीत् । द्युअभिगमने । द्यौति । दुद्यविथ, दुद्योथ । अद्योषीत् । षु प्रसवैश्वर्य्ययोः । सौति । सुषाव । सुषविथ, सुषोथ । असौषीत् । कु शब्दे । कौति । चुकविथ, चुकोथ । अकौषीत् । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । वेति । वीतः । वियन्ति । वेषि । वेतु । वीहि । अवेत् । अवियन् । विवयिथ, विवेथ । अवैषीत् । एति । ईतः ईयात् । ऐत् । ऐयन् । आयम् । अयांचकार । एता । ऐषीत् । इण गतौ । एति इतः ।

सुबोधिनी–तुरुस्तुभ्योऽद्विरुक्तेभ्योहसादीनांचतुर्णामीड्वा । अद्विरुक्तेभ्यः एभ्यः परेषां हसादिचतुर्णामीडागमो वा भवति । क्ष्णु तेजने तेजनं तीक्ष्णीकरणं ष्णु प्रस्रवणे प्रस्रवणमुत्कंठा । षु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञान । वी गतिव्याप्तिप्रजनकांत्यसनखादनेषु । प्रजनोगर्भग्रहणम् । असनं क्षेपण । अडागमात्प्राग् नुधातोरितीय् अवियन् । नित्यत्वादडागमे कृते सत्यनेकस्वरत्वाद्य इति केचित् अव्यन् अत्र ईकारोपि धात्वंतरं प्रक्षिप्यते । तथा च प्रयुंजते । नहि तरणिरुदीतेविक्रुपराधीनवृत्तिरिति । व्याख्यातं च मनोरमायां । कर्मव्यतिहारेआत् । नच गतिहिंसार्थेत्यात्निषेधः शंक्यः । उत्पूर्वस्याविर्भावार्थत्वादिति । इण् गतौ ॥

तत्त्वदीपिका–तुरुस्तुभ्यइति । यत्तु प्राचा तुरुणुस्तुभ्य इत्युक्तं यच्च वासुदेवेन व्याख्यात । यु मिश्रणे । रुशब्दे । णुस्तुतौ ष्टुञ् स्तुतौ । एभ्य. पितिस्मिईकारो वक्तव्य इतितत्सर्वम्प्रामादिकम् । पुणुएतयोरत्राग्रहणस्य सर्वसमतत्वात् । पितिस्मीति निमित्तोपादानमप्ययुक्तम् । रुचीत इत्यादावव्याप्ते. ॥

मू०–इणः क्ङितिस्वरेयः ॥ यन्ति । एषि । इयात् । एतु । यन्तु । इहि । आयम् । ऐव । ऐम् । इयाय ।

सुबोधिनी–इणःङ्क्तिस्वरेयः । इणो यत्व भवति किति ङिति च स्वरे । यंति । लिटि द्वित्वे वृद्धौ च कृतायाम् असवर्णेस्वरे इतीय् इयाय ॥

मू०–इणःकितिणादौपूर्वस्यदीर्घः ॥ ईयतुः । ईयुः । इययिथ, इयेथ । ईयात् । एता । दादेःपे । इणःसिलोपे गा । अगात् । अगाताम् । अगुः । इक् स्मरणे । इङिकावध्युपसर्गतोनव्यभिचरतः । अध्येति । अधीतः । अधियन्ति । अध्यैत्, अध्यैद् ।

सुबोधिनी–इणः कितिणादौपूर्वस्यदीर्घः । इणःपूर्वरूपस्य दीर्घो भवति किति लिटि । आशिषिये इति दीर्घः । ईयात् । इक् स्मरणे । ककर इइइण्वदिक्-इति विशेषणार्थः । अयमधिपूर्वः । तथाच भट्टिः । ससीतयोराघवयोरधीयन् । स्मरन्नित्यर्थः। राघवयोरित्यत्र कर्मणि षष्ठी । इङिकाविति । इङिकावध्युपसर्गं विना प्रयोग नार्हत इत्यर्थः ॥

मू०–इण्वदिकः ॥ अधीयाय । अधीयतु । अधीययिथ, अधीयेथ । अधीयिव । अधीयात् । अध्येता । अध्यगात् । विद ज्ञाने । वेत्ति । वित्तः । विदन्ति । वेत्सि । वित्थः । वित्थ । वेद्मि ।

सुबोधिनी–इण्वदिकः । इणो यत् कार्यमुक्तं तदिकोपि भवति । कार्यातिदेशोयम्। विद ज्ञाने । ज्ञप्तिर्ज्ञानं ॥

मू०–विदोनवानान्त्यादीनांणबादिर्नवकोवा ॥ विदःपरेषांत्यादीनां नवानां णबादिर्नवको वा । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्यात् । वेत्तु । विद्धि ।

सुबोधिनी–विदोनवानांत्यादीनांणबादिर्नवकोवा । वर्तमानार्थकणादियोगे धातोर्द्वित्वं न उक्तार्थणादियोगे इत्युक्तत्वात् । झसादिति धिः । विद्धि ॥

तत्त्वदीपिका–वेदेति । अनन्तरस्येति न्यायादुक्तार्थणादियोग एव द्वित्व नान्यत्र ।

मू०– वेत्तेर्लोट्याम्गुणाभावः करोत्यनुप्रयोगश्चवा ॥

सुबोधिनी–वेत्तेर्लोट्याम्गुणाभावःकरोत्यनुप्रयोगश्चवा । वेत्तेराम् प्रत्ययो गुणनिषेधः करोतेरनुप्रयोगश्च वा स्याल्लोटि ॥

मू०– तनादेरुप् ॥ विदांकरोतु ।

सुबोधिनी–तनादेरुप् । तन आदिर्यस्य स तनादिस्तस्मात्तनादेरुप् प्रत्ययः स्यात् कर्तरि चतुर्षु । नूप इति गुणे कृते विदांकरोतु ।

मू०– ङित्यदुः ॥ कृञोऽतउत् ङिति । विदांकुरुतात् । विदांकुर्वन्तु । अवेत्, अवेद् । स्याविदः । अविदुः ।

सुबोधिनी—ङित्यदुः । कृञोये इत्यतः कृञइत्यनुवृत्तम् ।लङिदिस्योरिति दिप्सिपोर्लोपः स्यात् । अवेत् । आदंतविदेत्यन उस् वा । अविदुः ।

तत्त्वदीपिका—ङित्यदुः । ङिति अत् उरीतिछेदः । कृञो ये इत्यत कृञइत्यनुवर्त्तते । विदांकुरुतादित्यत्र तपरत्वादुप्रत्ययनिमित्तो गुणो न कुर्वत्वित्यत्र तु सञ्ज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वात् य्वोर्विहस इति दीघा न । तपरः किम् । अकार्थं ॥ तपरकरणं सुखमुखोच्चारणार्थमिति वासुदेवः । तन्न । ङित्यउरिति पाठेपि सुखोच्चारस्याव्याहतत्वात् ।

मू०—दःसः ॥ पदान्ते दस्य सोवा सिपि । अवेः । अवेद् । अवेत् ।

सुबोधिनी—दःसः । पदांते धातोर्दस्य सो वास्यात् । सिपि किम् । अवेद् । पदांते किम् । वेत्सि ।

तत्त्वदीपिका—दःसः । अत्र रोरात्रिष्वित्यतो मडूकप्लुत्या रइत्यनुवर्त्तते । अजर्घा इत्यादिसिद्ध्यर्थम् द इति त्वव्यवहितमपि न दोषादिकल्पने च गौरवम् । यदि दोषादिकल्पन व्यवहितानुवृत्त्या गौरव समान तदा सानुवृत्तिरप्यस्तु ।

मू०— आमिविदेर्नगुणः ॥ विदाञ्चकार । अवेदीत् । अस भुवि ।अस्ति ।

सुबोधिनी—आमिविदेर्नगुणः । वेत्तेर्गुणो न स्यात् आमि । विदद्रिद्रेत्याम् । विदांचकार । अस भुवि सत्तायामित्यर्थः ॥

मू०— नमसोऽस्य ॥ प्रत्ययस्यनमोऽस्तेश्चाकारस्य लोपो ङिति । स्तः । संति ।

सुबोधिनी—नमसोस्य । नम् च अस् चानयोः समाहारो नमस् तस्य । नामिति प्रत्ययो गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात् न धातुः लाक्षणिकत्वात् । तस्य हि आदेःष्णः स्नइति कृते नमितिरूपम् । अस्तेरीडित्यतोस्तेरित्यनुवृत्त्याऽस्तेरित्यस्ययोऽसुतस्येतिव्याख्यानात् । असप्रत्ययस्य असूदीप्तौ असु क्षेपणे इत्यादीनांच ग्रहणं न भवति । ङित्यदुरित्यतो ङितीति ओर्वमोरित्यतोलोप इति चानुवृत्तम् ॥

तत्त्वदीपिका—नमसोस्य । नम् च अस् चानयो. समाहार. नमस् तस्य । नमधातोरादे ष्णः स्न इति सूत्रेण नत्वकरणाल्लाक्षणिकेनाग्रहात् । अस्तेरिडित्यतोस्तेरित्यनुवृत्तेरस्तेरिति रूपस्य प्रकृतिभूतोयोऽसुतस्येति व्याख्येयम् । तेनास् प्रत्यय. अस दीप्तौ असु क्षेपणे इत्यादीनां न ग्रहणम् । यत्तु वासुदेवेन असाधातुना साहचर्यान्नमपि धातुरेव गृह्यतां इत्युक्तम् तन्न । अस प्रत्ययस्यापि सभवेन धातोर्ग्रहणमिति निर्णयाभावात् ।

मू०—सिसः ॥ अस्तेस्सस्य लोपो भवति सादौ । असि । स्थः । स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः । स्यात् । अस्तु । स्तात् । सन्तु । जह्येधिशाधि । एधि । असानि ।

सुबोधिनी—सिसः । नमसोस्येत्यतोऽसुग्रहणमप्यनुवृत्तं जह्येधीति एध्यादेशः । एधि ।

तत्त्वदीपिका—सिसः । अत्र नम सकारासभवादस एवानुवृत्तिः ।

मू०— अस्तेरीट् ॥ विद्यमानादस्तेः रुदादेश्च परयोर्दिप्सिपोरीट् । आसीत् । आस्ताम् । आसीः । आसम् ।

सुबोधिनी—अस्तेरीट्। दिस्योर्हसादित्यतोदिस्योरित्यनुवृत्तम् अस्तेरिति तु तंत्रादिना वाख्येय तेन विद्यमानादस्तेरिति लभ्यते। विद्यमानात्किम्। अस्तेर्भूरित्यादेशेऽभूदित्यादौ माभूत्। स्थानिवद्भावेन नमसोस्येत्यत्र ओर्वमोर्वेत्यतो वानुवृत्त्या व्यवस्थयालोपाभावे स्वरादित्वात् द्वितीयोऽट्। आस्ताम्।

तत्त्वदीपिका—अस्तेरीट्। अत्रारुदादेरिति सूत्रात् रुदादेरित्येकदेशोऽनुवर्त्तते नत्वदिति। क्वचिदेकदेशोनुवर्त्ततइति स्वीकारात्। अस्तेरित्यस्य तन्त्रादिना विद्यमानादिति। तेन भ्वादेशे अभूदित्यादौ नातिप्रसङ्गः। आस्तामिति। अत्र ओर्वमोर्वेत्यतो वानुवृत्त्याव्यवस्थया लोपाभावेद्वितीयोऽट्। उपदेशस्वरादिति तु न। अगादित्यत्रातिव्याप्तेः।

मू०— अस्तेरनपिभूः ॥ बभूव। इत्यादिसिद्धम्। मृजू शुद्धौ।

सुबोधिनी—अस्तेरनपिभूः। अस्तेर्भूरादेशः स्यादचतुर्षु। मृजू शुद्धौ। अय न षित्। भिदादिपाठसामर्थ्यात्।

मू०— मृजेर्वृद्धिः ॥ क्ङिति स्वरे वा। मार्ष्टि। मृष्टः। मृजन्ति, मार्जन्ति। मार्क्षि। मृज्यात्। मार्ष्टु। मृड्ढि। मार्जानि। अमार्ट्, अमार्ड्। ममार्ज। ममृजतुः, ममार्जतुः। ममार्जिथ। ममार्ष्ठ। मृज्यात्। मार्जिता, मार्ष्टा। अमार्जीत्। वचपरिभाषणे। वक्ति। नहिवचिरन्तिपरः। वक्षि। वक्थः। वच्मि। वच्यात्। वक्तु। वग्धि। अवक्, अवग्। उवाच। ऊचतुः। उवचिथ। उवक्थ। उच्यात्। वक्ता। वक्ष्यति। अवक्ष्यत्। अस्यतिवक्तीतिङः।

सुबोधिनी—मृजेर्वृद्धिः। गुणापवादः। अक्ङिति प्रत्यये परे मृजेर्वृद्धिर्भवति क्ङिति स्वरे वेष्यते। छशषेति षत्वम्। मार्ष्टि। झसादिति हेर्द्धिः। छशषेति षत्वं ष्टुत्व झबजबा इति षस्य डः स्थानेकत्वात् मृड्ढि। दिस्योरिति दिप्सिपोर्लोपः। अमार्ट्। अमार्ड्। लुङि इडभावे षत्वकत्वे अमार्क्षीत्। झसादिति सिलोपः। अमार्ष्टां। स्याविदइत्यन उस्। अमार्क्षुः। वच परिभाषणे। अयमतिपरो न प्रयुज्यते इत्येके। बहुवचनपरो न प्रयुज्यते इत्यपरे। झसादिति हेर्धिः। चोःकुरिति कः। झबेजबा इति गः। वग्धि। दिस्योरिति दिप्सिपोर्लोपः। अवक्। णबादौ। पूर्वस्येति संप्रसारण अतउपधाया इति वृद्धिः। उवाच। अस्यतिवक्तिख्यातिभ्य इतिङः।

तत्त्वदीपिका—नहिवचिरिति। बहुवचनपरइत्येके अतिमात्रपरइत्यन्ये।

मू०—वचेरुम् ॥ अवोचत्। अवोचताम्। अवोचन्। रुदिर् अश्रुविमोचने।

सुबोधिनी—वचेरुम्। वचेरुमागमः स्यात् ङप्रत्यये। अवोचत्। रुदिर् अश्रुविमोचने। अश्रुविमोचनं रोदनम्॥

मू०-रुदादेश्चतुर्णांह्वसादेः ॥ रुदादेः परस्य तिबादिचतुर्णांमध्ये हकारवसादेः प्रत्ययस्येट्। रोदिति। रुदितः। रुदन्ति। रोदिषि। रुदिथः। रुदिथ। रुद्यात। रोदितु। रुदिहि।

सुबोधिनी—रुदादेश्चतुर्णां ह्लादेः । हच वसश्च ह्लसौ तौ आदी यस्य स ह्लसादिस्तस्य । रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा । जक्षितिश्चेति विज्ञेयो रुदादिः पंचको गणः। ह्लादेः किं । रुदंति । चतुर्णां किं । स्वप्ता । हौ परत्वादिटि कृते धिरादेशो न । रुदिहि ।

मू०—रुदादेर्दिस्योरीडटौ ॥ अरोदीत् । अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । इरितो वा । अरुदत् । ञिष्वप् शये । स्वपिति । स्वप्यात् । स्वपितु । अस्वपीत् । अस्वपत् । सुष्वाप । स्वप्ता । अस्वाप्सीत् । श्वस् प्राणने । श्वसिति । श्वस्यात् । श्वसितु । अश्वसत् । अश्वसीत् । शश्वास । अन प्राणने । अनिति ।

सुबोधिनी—रुदादेर्दिस्योरीडटौ । रुदादेः परयोर्दिप्सिपोरीडटावागमौ भवतः।लुङिइरिति इति वाङः। अरुदत् । णबादौ पूर्वस्येति सम्प्रसारणं । सुषुपतुः । अतउपधाया इति वृद्धौ। अस्वाप्सीत् । ह्म्यतेति न वृद्धिः । अश्वसीत् ॥

तत्त्वदीपिका—रुदादेरिति । ह्चासश्चह्लसो तौ आदी यस्य स तथा तस्य। रोदिति स्वपितिश्चैव श्वसिति प्राणितिस्तथा । जक्षितिश्चेतिविज्ञेयो रुदादि पचको गण ॥१॥अरुदत् । आरोदीदिति । अद्गुदादेरडित्यट् । अस्तेरीडितिपक्षेईट् ।

मू०—प्रादेरेफादनितेर्नस्यणत्वम् ॥ प्राणिति । प्राणिहि । आनीत् । आनत् । आन । आनतुः । अन्यात् । अनिता । आनीत् । जक्ष भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ।

सुबोधिनी—प्रादेरेफादनितेर्नस्यणत्वं । प्रादिस्थरकारात्परस्यानेर्नस्यणत्वंस्यात् ।

मू०—जक्षादेरन्तोऽदनउस् ॥ जक्षजागृदरिद्राशास्चकास्भ्यः परस्यान्तोऽत् । जक्षति । जक्ष्या । जक्षितु । जक्षिहि । अजक्षीत् । अजक्षत् । जक्षिता ॥

॥ इतिरुदादयः ॥ जागृ निद्राक्षये । जागर्ति । जागृतः । जाग्रति । जागृयात् । जागर्तु । अजागः।अजागृताम् ।

सुबोधिनी—जक्षादेरंतोऽदनउस् । जक्षप्रभृतयः सप्त । उक्तं च । " जक्ष जागृ दरिद्राति चकास्ति शास्तयस्तथा ॥ दीधीङ्वेवीङ् च विज्ञेयो जक्षादिः सप्तको गणः ॥ १ ॥ " दिस्योरिति दिप्सिपोर्लोपः । अजागः ।

मू०—उसिगुणः ॥ अजागरुः । जजागार ।

सुबोधिनी—उसि गुणः । नामन्तस्य धातोर्गुणः स्यादनादेशे उसि परे। विदारेद्रेतिवाऽम्। जागरांचकार ॥

मू०—जागर्तेर्वीण्णबूङिद्धित्रेषुगुणः॥ जजागरतुः।जजागरुः।जजागरिथ । जागराञ्चकार । जागर्यात् । जागरिता । जागरिष्यति । अजागरिष्यत् । अजागरीत् । दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ।

सुबोधिनी–जागर्त्तेर्वीण्णब्ङिद्भिन्नेषुगुणः । जागर्त्तेर्विइणृणब्ङिद्भिन्नप्रत्ययगुणः स्यात् । वि इणृणब्ङिद्भ्योऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च । विशब्देन वादि प्रत्ययो गृह्यते । इकारस्तु उच्चारणार्थः।क्वसुप्रत्यये जजागृवान् । जजागृवांसौ इति। इणि अजागारि । णपि जजागार । ङिति जागृतः । वृद्धिविषये वुणि जागरकः । घञि जागरः । ञि प्रत्यये । जागरयति।नचैतेषु गुणेकृतेप्यतउपधाया इति वृद्धिस्स्यादिति वाच्यम्।गुणविधेरिणृणप्प्रतिषेधस्य चानर्थक्यापत्तेः । लुङि जागृ इस् ईदित्यत्र रत्वं प्राप्तं तद्गुणो बाधते । तंणित्प इति सेर्णित्वाद्धातोर्नामिन इति वृद्धिर्बाधते । तां जागर्तेरिति गुणो बाधते । तत्र गुणे कृते अतोहसादेरिति विकल्पं बाधित्वा ल्रांतस्येति वृद्धिः प्राप्ता ह्यतेतिसूत्रेण निषिध्यते । अजागरीत् । दरिद्रा दुर्गतौ ॥

मू०–दरिद्रातेरिदालोपश्चङिति ॥ दरिद्रातेरातो लोपो ङितिस्वरे । इकारश्च ङिति हसे।दरिद्रितः ।दरिद्राति। दरिद्रियात् । दरिद्रातु । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः ।

सुबोधिनी–दरिद्रातेरिदालोपश्चाङिति । हसे इति स्वरे इति चानुवृत्तम् ॥

तत्त्वदीपिका–अदरिद्रुरिति । जक्षादेरित्यनेन उस् दरिद्रातेरिदालोपइत्यनेन परत्वादालोपआदन्तत्वाभावादादन्तद्विष इत्यादिलक्षणविकल्पाप्रवृत्तिः ।

मू०–दरिद्रातेरनप्यालोपःसौवाणब्वुणनिट्सयुट्सुन ॥ ददरिद्रौ । ददरिद्रतुः । दरिद्राञ्चकार । दरिद्र्यात् । दरिद्रिता । अदरिद्रीत्।अदरिद्रिष्टाम् । अदरिद्रासीत् । शासुअनुशिष्टौ । शास्ति ।

सुबोधिनी–दरिद्रातेरनप्यालोपः सौवाणब्वुणऽनिट्सयुट्सुन । दरिद्रातेरातोलोपः स्यात् अचतुर्षु सिप्रत्यये तु वा णबादिषु परेषु न वुणि । दरिद्रायकः । अनिटि सप्रत्यये दिदरिद्रासति । युटि दरिद्राणः । लुङि आलोपाभावे यमिरमीतीट्सकौ । अदरिद्रासीत् । अदरिद्रासिष्टां । शासु अनुशिष्टौ । अनुशिष्टिरनुशासनम् ।

मू०–शासेरिः ॥ शासेरातो हसेक्ङिति ङे च इद्भवति । घसादेःषः । शिष्टः । शासति । शास्सि । शिष्ठः । शिष्ठ । शास्मि । शिष्यात् । शास्तु । जक्षेधिशाधि । शाधि ॥ **दिपिधातोः ॥** सस्य तः स्याद्दिपि । अशाद् । अशात् । अशिष्टाम् । अशासुः ॥ **सिपिवाधातोः ॥** सस्यवा तः स्यात्सिपि। अशाः । अशाद् अशात् । अशाः । शशास । शिष्यात् । शासिता । अशासिष्यत् । अशिषत् । चकासृदीप्तौ।चकास्ति।चकास्तः। चकासति।झसाद्धिर्हेः। **धेसलोपः ॥** चकाधि । अचकात् ।अचकासुः । अचकाः । अचकात्, अचकाद् । चकासाञ्चकार । अचकासीत् ॥ इतिपरस्मैपदम् ॥

सुबोधिनी–शासेरिः । शास उपधाया इत् स्यात् ङप्रत्यये हसादौ क्ङिति च । ङस्यानुवर्त्तनात् आङः शासु इच्छायामित्यस्य तु न ग्रहणम्। आर्ति सर्ति साहचर्य्यात्परस्मैपादिन एव शासेर्ङविधानात् । तेन पेएवेत्व । नेह । आशास्ते ।अन्ये तु व्यतिशिष्टे । व्यतिशिड्ढ्वे।

इत्यात्मनेपदेपि इत्वं स्वीकुर्वंति । हौ जह्येधिशाधीति शाधिरादेशः । शाधि । ससिंशास्तीति डः । आशिषत् । चकासृ दीप्तौ । दीप्तिस्तेजः । जक्षादेरित्यंतोऽत् । चकासति । धेचसलोपः । धातोः सकारस्य लोपः स्यात् धकारे परे । दिस्योरिति दिपसिपोर्लोपः । दिपि सस्येतितः । अचकात् । सिपि तु वा तः । अचकाः । अचकात् । कासादित्याम् । चकासांचकार । इति परस्मैपदम् ।

तत्त्वदीपिका-शास्तेरि । डे चेति। डातुवृत्तेराड. शासु इच्छायामित्यस्य नेत्वम् । अर्तिसाहचर्यात्परस्मैपदिन एव शास्तेर्ङविधानात् । भाष्यसमतमाह । धेसलोपइति ॥ कृतायामिहटीकाया लोकेशकरशर्म्मणा । अगाददादिमध्यस्थपरस्मैपदसाधनम् ।

मू०- चक्षिङ् व्यक्तायांवाचि । स्कोराद्योश्च । चष्टे । चक्षाते । आतोऽन्तोदनतः । चक्षते । चक्षे । चक्षाथे । चड्ढे । चक्षे । चक्ष्वहे । चक्ष्महे । चक्षीत । चष्टाम् । अचष्ट ।

सुबोधिनी-दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । देवनं शोकः । वेवीङ् वेतिनातुल्ये । वीगतीत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्त्तत इत्यर्थः । छांदसाविमौ । अत एव न व्याख्यातौ ॥ चक्षिङ् व्यक्तायांवाचि । अयं दर्शनेपि । इकारोऽनुदात्तः इदितोनुमिति नुम् तुन । अंतेदित इति व्याख्यानात् । ङकारस्तु अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः स्कोरिति कलोपः । ष्टुत्व चष्टे । आतोन्तोदनत इत्यत् । चक्षते । मध्यमे तु स्कोरिति कलोपः । षढोरिति कः । षत्वं चक्षे । कलोपे ष्टुत्वे झबेजबा इति डः । चड्ढे । लङि अचष्ट ।

तत्त्वदीपिका-चक्षिङ् अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थो ङकार. । तेनानुक्तमप्यूहति पडितो जन इत्यादिसिद्धम् । इदित् इतिनुम् तु नभवतिअन्तेदिति व्याख्यानात् । अकारस्तुवक्तुमुचितः ।

मू०-चक्षिङोनपिख्याञ्क्शाञौणादौतुवा ॥ चख्यौ चख्यतुः । चख्ये । चख्याते । चक्शौ । चक्शे । चचक्षे । ख्येयात् । ख्यायात् । ख्यासीत् । क्शायात् । क्शेयात् । अख्यत् । अख्यत । अक्शास्त । ईर् गतौ कम्पने च । ईर्ते । ईराते । ईर्ताम् । ईराताम् । ऐर्त । ईराञ्चक्रे । ईर्षीष्ट । ऐरिष्ट । आङःशासु इच्छायाम् । आशास्ते । आशशासे । आशासिष्ट । कसि-गतिशासनयोः । कंस्ते । कंसाते । अयमनिदिदित्येके । कस्ते । तालव्यान्तोऽप्यनिदित् । कष्टे । कशाते । कक्षे । कड्ढ्वे । अकशिष्ट । णिसि चुम्बने । निंस्ते । निंसाते । निंस्से । निंसिता । णिजि शुद्धौ । चोःकुः । निंक्ते । निंक्षे । निंजिता । शिजि अव्यक्तेशब्दे । शिंक्ते । शिंक्षे । शिंजिता । पिजि वर्णे सम्पर्चने च । पिङ्क्ते । पिपिञ्जे । पिंजिता । पृचि सम्पर्चने । पृङ्क्ते । पपृञ्चे । पृचिता । पृची सम्पर्चने । पृक्ते पपृचे । अपर्चिष्ट । ईड स्तुतौ । ईट्टे ।

सुबोधिनी-चक्षिङोऽनपिख्याञ्क्शाञावादेशौ भवतः अचतुर्षु । लिटि परे तु वा । ञित्वात्पदद्वयम् । आतोणब्डाविति डौ । चख्यौ । आतोनपीत्यालोपः । चख्ये चक्शौ । चक्शे चचक्षे

संयोगादेरादंतस्यैकारो वा। ख्यायात् ख्येयात्। क्शायात् क्शेयात्। ख्यासीष्ट। क्शासीष्ट ख्याता, क्शाता। ख्यास्यति। ख्यास्यते क्शास्यति। क्शास्यते। अख्यास्यत्। अख्यास्यत। अक्शास्यत् अक्शास्यत। अस्यति वक्तीतिङः। आतोनपीत्यालोपः। अख्यत्, अख्यद्। अक्शासीत् अक्शास्त। वर्जने ख्याञ्क्शाञौ नेष्टौ। समचक्षिष्ट। आङः शासु इच्छायाम्। आङ्पूर्वकत्व प्रायिकं। तेन नमोवाक प्रशास्महे इति सिद्धम्। वचेर्घञ्चजोरिति कः। कसिगतिशासनयोः। शासनमाज्ञा। तालव्यांतोप्यनिदित् छशषेति षत्वं ष्टुत्वम्। कष्टे। षढोरिति कः षत्वं च। कक्षे। षत्वष्टुत्वे। झषे इति डः। कड्ढ्वे। णिजि शुद्धौ। अनिट्कॆषु णिजिरिति जौहोत्यादिकस्य ग्रहणादयं सेट्। चोः कुरिति जस्य गः। खसेचपा इति कः। निक्ते गत्वकत्वषत्वानि। निक्षे। शिजि अव्यक्ते शब्दे। क्तप्रत्यये शिजितं। णिन्यंतादपि कृते। शिजिनी भूषणानांतु शिजितमित्यमरः। मौर्वी ज्या शिजिनी गुण इतिच। चोःकुरिति जस्यगः। खसे चपा इति कः। शिंक्ते। पिजि वर्णे सपर्चने च। संपर्चन मिश्रीभावः।

मू०– ईडीशिभ्यांसध्वयोरिट्॥ ईडिषे। ईडिध्वे।

सुबोधिनी–ईडीशिभ्यांसध्वयोरिट्। आभ्यां परयोः सध्वशब्दयोरिट् स्यात्।

मू०–लङोध्वस्यनेट्॥ ऐड्ढ्वम्। ईड अश्वक्रे। ऐडिष्ट। ईश ऐश्वर्ये। ईष्टे। ईशिषे। ईशिध्वे। ईशाचक्रे। ईशितासे। आसउपवेशने। आस्ते। आध्वे। आसांचक्रे। वस आच्छादने। वस्ते। ववसे। अवसिष्ट। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने। सूते। नुधातोः। सुवाते। सूताम्।

सुबोधिनी–लङोध्वस्यनेट्। ईडीशिभ्यां परस्य लङो ध्वशब्दस्य इण्नस्यात्। आस उपवेशने। उपवेशन स्थितिः। धिचेति सलोपे आध्वं। कासादिप्रत्ययादित्याम्। आसांचक्रे। वस आच्छादने। धिचेति सलोपे। वध्वे शसददेत्येत्वपूर्वलोपौ न। ववसे। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने। प्राणिगर्भविमोचनं प्रसवः।

मू०– सुवोनगुणश्चतुर्षु॥ सुवावहै। सुषुवे। सविषीष्ट, सोषीष्ट। सविता, सोता। शीङ्। स्वप्ने।

सुबोधिनी–सुवोनगुणश्चतुर्षु। सुवो गुणो न स्यात् त्यादिषु चतुर्षु। स्वरतिसूतीति विकल्पं बाधित्वा कित इति निषेधे प्राप्ते ऋादेर्णादेरिति नित्यमिट्। नुधातोरित्युव्। सुषुविषे। स्वरतिसूतीति वेट्। सविषीष्ट सोषीष्ट। शीङ्। स्वप्ने। स्वप्नमालस्यं निद्रा च।

मू०–शीङोगुणश्चतुर्षु॥ शेते। शयाते।

सुबोधिनी–शीङोगुणश्चतुर्षु। क्ङित्यद्युसीत्यस्यापवादः।

मू०–शीङोऽतोरुट्॥ शीङः परस्यातो रुडागमः। शेरते। शेताम्। अशेत। अशेरत। शिश्ये। अशयिष्ट। इङ्अध्ययने अधिपूर्वः। अधीयाते। अधीयीत। अधीयीयाताम्। अध्यये। अध्येत। अध्येयाताम्।

सुबोधिनी–शीङोतोरुट्। शीङः परस्यातः प्रत्ययस्य रुडागमः स्यात्। नुधातोरिति यः। शिश्ये। इङ् अध्ययने। अध्ययनं पठन्। नुधातोरितीय्। अधीयाते।आतोतोदनत इत्यत्। अधीयते। लोटि उत्तमपुरुषे गुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य इयङ्स्वरे इति यत्वम्। अध्ययै। लङि अध्यैत। प्रथममियू ततोऽटौ। अध्यैयाताम्। अध्यैयत। उतमे तु अध्यैयि। अध्यैवहि।

तत्त्वदीपिका–अध्यैयातामिति। परत्वादियादेशेपुनरडागमद्वयेन सिद्धिः।

मू०–इङोणादौगाङ्॥ अधिजगे। अध्येषीष्ट।

सुबोधिनी–इङोणादौगाङ्। इङो गाङादेशः स्याल्लिटि। आतोनपीत्यालोपे। अधिजगे।

मू०–इङोवागीर्लुङ्लङोर्गुणाभावश्च॥ अध्यगीष्यत, अध्यैष्यत। अध्यगीष्ट, अध्यैष्ट।

सुबोधिनी–इङोवागीर्लुङ्लङोर्गुणाभावश्च। इङो गी इत्यादेशो वा स्यात् गुणनिषेधश्च लुङ्लङोः परयोः। इत्यात्मनेपदम्॥

तत्त्वदीपिका–कृतायामिह टीकाया लोकेशकरशर्मणा। अगाददादिमध्यस्थमात्मनेपदसाधनम्॥

मू०–द्विष अप्रीतौ। द्वेष्टि। द्विष्ट। द्वेष्टु। द्विड्ढि। अद्वेट् अद्वेड्। आद्विष्टाम्। अद्विषुः। अद्विषन्। दिद्वेषिथ। द्विक्षीष्ट। अद्विक्षत्। दुह प्रपूरणे। दादेर्घः। तथोर्धः। दोग्धि।दुग्धः दुहन्ति। धोक्षि। दुग्धे।दोग्धु दुग्धि। दोहानि। अधोक् अधोग्। दुदोह। धुक्षीष्ट। अधुक्षत। अदुग्ध। अधुक्षत। अधुक्षाताम्। अदुग्धाः अधुक्षथाः।अधुग्ध्वम्।अधुक्षध्वम्।अदुह्वहि।अधुक्षावहि।दिह उपचये।देग्धि। लिह आस्वादने।लेढि। लीढः।ष्टुञ् स्तुतौ। स्तौति, स्तवीति। स्तुतः स्तुवीतः। स्तुवन्ति। स्तौषि। स्तवीषि। स्तुते। स्तुवीते। स्तुवीष्व। अस्तोत्। तुष्टोथ। तुष्टुव। तुष्टुम। स्तोषीष्ट।

सुबोधिनी–द्विष अप्रीतौ। अप्रीतिः शत्रुता। ष्टुत्वं। द्वेष्टि।द्विष्टे। द्विष्यात् द्विषीत। द्विष्टां। हौ ढुत्व। झबेजबा इति डत्वा।द्विड्ढि।द्वेषाणि द्वेषै।दिस्योरिति दिप्सिपोर्लोपः।वावसाने इति वाटः। अद्वेट् अद्वेड्। आदंताद्विष इत्यत उस् वा। अद्विषुः अद्विषन्। आति तु। अद्विष्ट। दिद्वेष दिद्विषे। द्विष्यात्। षढोरिति कः। षत्वं च। द्विक्षीष्ट। द्वेष्टा। द्वेक्ष्यति द्वेक्ष्यते।अद्वेक्ष्यत्। अद्वेक्षत।हशषांतादिति सक्। अद्विक्षत् अद्विक्षत। आतिसकोलोप इत्यल्लोपे अद्विक्षाताम्। दुह प्रपूरणे। प्रपूरणं त्यजनम्। दादेर्घइति घः तथोरिति तस्यधः झबेजबा इति गः। दोग्धि। सिपि तु घत्वम् आदिजबानामिति घ खसेचपा इति कः षत्वं च धोक्षि। लुङि दिस्योरिति दिप्सिपोर्लोपः घत्वढत्वकत्वानि। अधोक्।लुङि हशषांतादिति सक्। ढत्वकत्वषत्वानि। अधुक्षत् आति तु अधुक्षत। दुहदिहेतिसको लुक्पक्षे तन्थास्ध्वंवहिषु लङ्वत् धत्वं तथोर्ध इति धत्व झबेजबाइति गः अदुग्ध। अदुग्धाः। धत्वे अदुग्धम् अदुह्वहि। दिह उपचये। उपचयो वृद्धिः। लिह आस्वादने। ह्रोढ

इति ढः तथोर्द्ध इति धः ष्टुत्व ढिढोलोप इति ढलोपः। लेढि। सिपि ढत्वं षढोःसिति कः षत्वं। लेक्षि। हौ ढत्वं झसादिति हेर्धिः ष्टुत्वं ढिढ इति ढलोपपूर्वदीर्घौ। लीढि। लुङि हशषांतादिति सक्। अलिक्षत। आति तु अलिक्षत। दुहदिहेति सको लुक्पक्षे ढत्वधत्वष्टुत्व ढलोपपूर्वदीर्घाः। अलीढ। आतिसक इत्यल्लोपे। अलिक्षाताम्। अलिक्षत। अलीढाः अलिक्षथाः। अलोपः। अलिक्षाथाम्। अलीढ्वम्। अलीक्षध्वम्। अलिक्षि। अलिह्वहि। अलिक्षावहि। अलिक्षामहि। ओरौ इत्यौ। स्तौति। तुरुस्तुभ्य इतीड्वा। स्तवीति। नुधातोरित्युव्। स्तुवंति॥

मू०–स्तुसुधूञ्भ्यःपेसेरिट्॥ अस्तावीत्। अस्तोत्। ब्रूञ् व्यक्तायांवाचि।

सुबोधिनी–स्तुसुधूयांपेसेरिट्। ष्टुञ् स्तुतौ। षुञ् अभिषवे। धूञ् कंपने। एषां परस्मैपदस्य सेरिट् आति तु न। धातोर्नामिन इति वृद्धिः। अस्तावीत्। आति तु गुणः। षत्वष्टुत्वे। अस्तोष्ट।

मू०–अबादौपितित्स्मि॥ब्रूञईप्रत्ययोऽबादौ पितित्स्मि। ब्रवीति। ब्रूतः। ब्रुवन्ति।

सुबोधिनी– अबादौपितित्स्मि। ब्रुवः परेषां पितां तिबादीनां चतुर्णां तकारसकारमकारादिप्रत्ययानामिडागमः स्यात्।

तत्त्वदीपिका–अबादाविति। अप्आदि.स्थानीयस्यसतथाअलुक्। तेनलुग्विषय इत्यर्थ.। त्स्मीत्यत्र हिसतकारकोनिर्देश दस्यखसेचपा इतित.। तेनाब्रवीदितिसिध्यति।

मू०–ब्रुवआहश्चपञ्चानाम्॥ ब्रुवः परेषां पञ्चानां सिबादीनां णबादयः पंचादेशा वा स्युः। ब्रुव आहश्च। आह। आहतुः।आहुः।

सुबोधिनी–ब्रुवआहश्चपंचानां। ब्रुवः धातोराहादेशः अकार उच्चारणार्थः तिबादीनां पंचानां क्रमेण णबादयः पचादेशाश्च। अत्रद्विश्चेति द्वित्वं न उक्तार्थइत्युक्तत्वात्॥

तत्त्वदीपिका–पंचानामिति। आदेशादेशिनो सख्यासाम्यादादेशा अपि पचैव ग्राह्या। द्विश्चेत्यत्र परोक्षार्थणादियोगेद्वित्वविधानादेतद्योगेद्वित्वन। तथा। आहइत्यनुवर्त्य तच्च षष्ठ्याविपरिणम्यषष्ठानिर्दिष्टत्वेनान्तस्येत्याह हस्येति।

मू०–तस्थे॥ आहो हस्य तस्थे परे। आत्थ। आहथुः। ब्रूते।ब्रवीतु। अब्रवीत्।

सुबोधिनी–तस्थे॥ आह इत्यनुवर्त्तते तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनांतस्य हस्येत्यर्थः।

मू०–ब्रूञोऽनपिवच्॥ उवाच। ऊचे। अवोचत्। अवोचत।आदाथइः। अवोचेताम्। अवोचन्त। अवोचथाः। अवोचेथाम्। अवोचध्वम्। अवोचे। अवोचावहि। ऊर्णुञ् आच्छादने।

सुबोधिनी—ब्रूञोनपिवच् । ब्रूञो वचादेशः स्यादचतुर्षु णबादौ । पूर्वस्येति पूर्वस्य सम्प्रसारणम् । उवाच । यजामितिसंप्रसारणम् । ऊचतुः । अस्यतिवक्तीति ङः । डवचेरित्युम् । अवोचत् । ऊर्णुञ् आच्छादने । आच्छादनमावरणम् ॥

मू०—ऊर्णोतिर्वावृद्धिर्हसादौपितिचतुर्षु ॥ ऊर्णोति, ऊर्णौति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवंति, ऊर्णुते । ऊर्णुयात्, ऊर्णुवीत् । ऊर्णौतु, ऊर्णोतु । ऊर्णुहि ।

सुबोधिनी—ऊर्णोतेर्वावृद्धिर्हसादौपितिचतुर्षु । ओरौ इति नित्ये औत्वे प्राप्ते इयं विभाषा । हसादौ किम् । ऊर्णवानि । पिति किं । ऊर्णुतः । वृद्ध्यभावे गुणः । ऊर्णौति । ऊर्णोति । नुधातोरित्युव् । ऊर्णुवंति ॥

तत्त्वदीपिका—ऊर्णोतेरिति । श्तिपानिर्देशो यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थः ।

मू०—ऊर्णोतेर्गुणोदिस्योः ॥ वृद्धेरपवादः । और्णोत् । और्णोः ।

सुबोधिनी—ऊर्णोतेर्गुणोदिस्योः । ऊर्णोतेर्गुणः स्यात् दिपि सिपि च । ऊर्णोतेर्वा इत्यस्यापवादः ॥

मू०—ऊर्णोतेराम्न ॥

सुबोधिनी—ऊर्णोतेराम्न । अनेकस्वरत्वात्प्राप्त आम् अनेन निषिध्यते ॥

मू०—स्वरादेः परः ॥ स्वरादेर्द्धातोर्द्वितीयोऽवयवोऽद्विरुक्तःसस्वरोद्विर्भवति । स्वरात्परास्संयोगादयोवनदराद्विर्न ॥ ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः ।

सुबोधिनी—स्वरात्पराःसंयोगादयोवनदराद्विर्न। संयोगादयो वकारनकारदकाररकारास्तेषां द्वित्वनेत्यर्थः । यथा । उंदी । उदिदिषति । इदि । इंदिदिषति । अड्ड । अड्डिडिषति । अर्च् । अर्चिचिषति । स्वरादेः परः सस्वरआदिरित्यस्यापवादः । अद्विरुक्तेत्युक्तत्वात् इयायेत्यादौ नातिप्रसंगः । आद्योच्चारणनकार एव णत्वं तु ष्रुनोर्ण इत्यनेन विधीयते तेन नुशब्दस्य द्वित्वम् ॥

तत्त्वदीपिका—स्वरादेरिति । सस्वरआदिरित्यस्यापवादः । अद्विरुक्तइति । तेनइयाजेत्यादौ नातिप्रसंगः।

मू०—ऊर्णोतेरिडादिप्रत्ययोवाङित् ॥ ऊर्णुनुविथ, ऊर्णुनविथ । ऊर्णुविता, ऊर्णविता । ऊर्णोतेर्वावृद्धिस्सौपे ॥ पक्षे वा गुणः । और्णावीत् । और्णाविष्टाम् । और्णवीत्, और्णुवीत् । और्णुविष्टाम् । और्णविष्ट, और्णुविष्ट ॥ इत्यदादयः ॥

सुबोधिनी—ऊर्णोतेरिडादिप्रत्ययोवाङित् । ङित्त्वपक्षे तु नुधातोरित्युव् । ऊर्णुनुविथ । पक्षे गुणः । ऊर्णुनविथ । और्णावीत् और्णवीत् और्णवीत इत्यात्पे ।

तत्त्वदीपिका—कृतायामिहटीकायांलोकेशकरशर्मणा । गणोदादिरगादेषशेषभाषितदष्टग. ।

इत्यदादय ।

मू०—हु दानादनयोः । ह्वादेर्द्विश्च ॥ हुइत्यादेरुत्पन्नस्यापो लुक् धातोश्च द्वित्वम् । जुहोति । जुहुतः ।

सुबोधिनी–हुदानादनयोः । आदानेचेत्येके । प्रीणनेपीतिभाष्यम् । दानं चेह प्रक्षेपः ॥ ह्वादेर्द्विश्च । हु आदिर्यस्य स ह्वादिस्तस्य ह्वादेः । अदादेरित्यतो लुगित्यनवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यते । ह्वादेरिति कर्म्मणिषष्ठी । उच्चारणक्रियायाः कर्म्मत्वात् । तथा च लुकि सति ह्वादिर्द्विर्वारमुच्चारणीय इति फलितम् । द्विःप्रयोगोद्विर्वचनमिति सिद्धांतः ॥

तत्त्वदीपिका–हु दानादनयो । दानमिह प्रक्षेपमात्रम् । अग्नौ हविषश्चेति स्वभावाल्लभ्यते । अस्य च नित्यपरस्मैपदित्वात् कुत्रचिद्धोष्यत इत्यादिप्रयोगा. प्रामादिका एव स्मर । अग्नौ जुह्वाना इत्यत्र न शान. किन्तु आनशप्रत्ययान्तम् । ह्वादे हु आदिर्यस्य तथा तस्य । द्वौ वाराविति द्वि योग्यतयेहोच्चारणक्रियालभ्यते । तदावृत्तो द्विशब्दात्सु लुगित्यनुवृत्त सप्तम्या विपरिणम्यते । तस्मिन्सतीत्यर्थ ।

मू०–द्वेः ॥ द्विरुक्तारपरस्यान्तोऽत् । जुह्वति । जुहोषि । जुहुथः । जुहुथ । जुहोमि । जुहुवः जुहुमः । जुहुयात् ।

सुबोधिनी–द्वेः । द्वेः कि । युवंति । हुश्नुवोरिति वः । जुह्वति ॥

तत्त्वदीपिका–द्वेः । द्विर्वचनमस्यास्तीति विग्रहे मत्वर्थीय इप्रत्ययोऽव्ययस्य तद्धितेयस्वरयोष्टिलोपश्चास्मादेव लिंगात् द्विस्तस्मात् । आतोन्त इति द्वयमप्यनुवृत्तम् ।

मू०–जुहोतेर्हेर्द्धिः ॥ जुहुधि । अजुहोत् ।

सुबोधिनी–जुहोतेर्हेर्द्धिः । जुहोतेः परस्य हेर्धिः स्यात् लोडुत्तमे तु परत्वाद्गुणः । जुहवानि ॥

मू०–अनउस् ॥ द्विरुक्तादन उस् । उसि गुणः । अजुहवुः । जुहाव ।

सुबोधिनी–अनउस् । द्वेरित्यनुवृत्तं । परत्वादुसिचेति गुणः । अजुहवुः ॥

तत्त्वदी०–अनउस् । द्वेरित्यनुवृत्तेराह । द्विरुक्तादिति ।

मू०–भीन्हीभृहुवामाम्वासचलुग्वत् ॥ जुहवांचकार । ये । हूयात् । होता । होष्यति । अहौषीत् । ञिभी भये । बिभेति ।

सुबोधिनी–भीन्हीभृहुवामाम्वासचलुग्वत् । एभ्यश्चतुर्भ्यो वाम् प्रत्ययो भवति लिटि स चाऽऽमलुग्वत् । कार्य्यातिदेशोयम् । तेन लुकि सति यत्कार्य्यं द्वित्वादितदामिपरेपि भवतत्यिर्थः । जुहवांचकार । पक्षे जुहाव । येइति दीर्घः । हूयात् । होता । होष्यति । अहोष्यत् । धातोर्नामिन इति वृद्धिः । अहौषीत् ॥

मू०–ङितिहसेभीह्राकोरिद्वा ॥ बिभीतः, । बिभितः बिभ्यति । बिभीयात् बिभियात् । बिभेतु बिभीतात् बिभितात् । अबिभयुः । बिभयांचकार । बिभाय । अभैषीत् । न्ही लज्जायाम् । जिन्हेति । अजिन्हयुः । जिन्हयांचकार । जिन्हाय । न्हीयात् । हेता । अह्रैषीत् । पृपालनपूरणयोः ।

सुबोधिनी–ङितिहसेभीह्राकोरिद्वा । अनयोः स्वरस्य वेकारो भवति ङिति हसे परे ॥

मू०–ऋप्रोरिःपूर्वस्य ॥ ऋप्रोः पूर्वस्यात इत् लुकि । पिपर्ति ।

सुबोधिनी–ऋप्रोरिःपूर्वस्य । ऋ गतौ । पृ पालनादौ । गुणे कृते । पिपर्ति ॥

मू०-पोरुर् ॥ पवर्गात् वकाराच्च ऋत उर् अगुणवृद्धौ प्रत्यये ॥ य्वोर्विहसे । पिपूर्तः । पिपुराति पिपूर्य्यात् पिपूर्ताम् । पिपुरतु । दिस्योर्हसात् अपिपः । पपार । पपरतुः । पपरिथ । पूर्य्यात् । परिता परीता । परिष्यति । परीष्यति । अपारीत् । पृपालनपूरणयोः । पिपर्ति । पिपृतः । पिप्रति । पिपृयात् । पिपर्तु, पिपृतात् । पिपृताम् । पिप्रतु । पिपृहि, पिपृतात् । पिपृतम् । पिपृत । पिपराणि । पिपाराव । पिपराम । अपिपः अपिपृताम् । पपार । पप्रतुः । पप्रुः । पपर्थ । प्रियात् । पर्ता परिष्यति । अपरिष्यत् । अपार्षीत् । अपार्ष्टाम् । ओहाक् त्यागे । जहाति ।

सुबोधिनी-पोरुर् । पवर्गात् वकारादुत्तरस्य ऋत उर् । यथा वुवूर्षति य्वोर्विहसे इति दीर्घः । पिपूर्तः । द्विरित्यंतोऽत् पिपुराति । दिस्योरिति दिप्सिपोर्लुक् । अपिपः । डसि तु गुणः । आपिपरुः । ऋसयोगादित्यकित्वाद्गुणः । पपरतुः । वृङ्वृञिति वेटोदीर्घः । परिता, परीता ॥

तत्त्वदीपिका-पोरुर् । धात्ववयवात्पवर्गादिति बोध्यम् । तेन समीर्णमित्यादौ नातिप्रसंग ।

मू०-द्वेस्तौ ॥ द्विरुक्तस्य धातोरातो लोपः ङिति स्वरे । ईकारश्च ङितिहसे । जहीतः जहितः । जहति । जहातेर्यादादावालोपः । जह्यात् ॥

सुबोधिनी-द्वेस्तौ । द्वौवाराविति द्विरुच्चारणं । सुप्रत्ययः द्विरकारि इति । ञिङित्करणे इति ञिञौ । स्वतस्य टिलोपः । औणादिके इप्रत्यये ञिलोपः । अत्रानुवृत्त्यैव ईलोपयोर्लाभेपि अनंतरत्वादीकारस्यैव ग्रहण माभूदित्येतदर्थं तावित्युक्त । ननु तर्हि द्वेश्चेति पाठ्य अनंतरत्वादीश्चालोपोनुवर्ततां एवं ङिति हसे लोपः । ङिति स्वरे ईरिति विपर्ययस्यापि संभवात् । तावित्युक्ते तु नातः ईहसे अनयोर्यादृशौ दृष्टौ तावेवाऽत्र स्त इति न दोषः । पक्षे भीहाकोरिति इत्व । जहितः हाको यादादावालोपः ॥

तत्त्वदीपिका-द्वेस्तौ द्वेरित्यस्य पूर्ववत्प्रक्रिया । अनुवृत्त्यैव ईलोपयोर्लाभेऽपिअनन्तरत्वादीकारस्यैव ग्रहण मा भूदित्येतदर्थंतावित्युक्तम् । ओर्वमोरितो लोप ईहसे इत्यत ईकारस्तस्य हसे इत्यनेन योगाद्धसे ईकार. परिशेषात्स्वरे लोप. ।

मू०-ईर्वाहौ ॥ जहातेर्हौ परे इकार ईकारश्च वा । जहिहि जहीहि जहाहि । अजहात् । अजहिताम् अजहीताम् । अजहुः । जहौ । दादेरे । हेयात् । अहासीत् ऋ गतौ । असवर्णे स्वरेइय् । इयर्ति । इयृतः । इय्रति इयृयात् । इयर्तु । ऐयः । ऐयृताम् । ऐयरुः । आर । आरतुः । आरुः । अत्यर्तिव्ययतीनामितीट् । आरिथ । आरत् । सृ गतौ ससर्ति । ससर्थ । स्रियात् । असरत् । इतिपरस्मैपदम् ।

सुबोधिनी-ईर्वाहौ । जहातेर्हौ परे इत्वमीत्वमात्वं च भवति । अत एव भट्टिः प्रायुंक्त । जहिहि जहीहि जहाहि रामभार्यामिति दादेरित्येत्व । हेयात् यमिरमिनमातामितीट्सकौ ।

अहासीत् । ऋप्रोरिति पूर्वस्येत्वं । असवर्णे स्वरे इतीय् । इयर्ति । लङि अडागमोदिस्योरिति दिप्सिपोर्लोपः । ऐयः । उसि तु गुणः । ऐयरुः । अत्यर्तिव्ययतीनामिति थपि नित्यमिट् । आरिथ । आशिषि गुणोर्त्तीति गुणः अर्यात् । ह्नृत इतीट् । अरिष्याति । सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्य इति ङः । ऋवर्णदृशोरिति गुणः । आरत् । आरतां । आरन् । इति परस्मैपदम् ।

तत्त्वदी०–ईर्वाहौ ई इरिति छेद तयोरभावपक्षे आकार' स्थित एव ।

कृतायमिहटीकायांलोकेशकरशर्मणा । अगमद्भ्वादिमध्यस्थपरस्मैपदसाधनम् ।

इतिपरस्मैपदम्

मू०–ओहाङ्गतौ । भृञ्ञांलुकि ॥ डुभृञ् हाङ् माङां पूर्वस्यात इत् लुकि । जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । अहास्त । माङ्माने । मिमीते । ममे । अमास्त । इत्यात् ।

सुबोधिनी–भृञ्ञांलुकि । बहुवचनेन डुभृञ् हाङ् माङामिति त्रयाणां ग्रहणं । द्वेरित्यतोत् । जिहते । आतोनपीत्यालोपः । जहे । जहाते । इत्यात्मनेपदम् ।

तत्व०–कृतायामिहटीकायांलोकेशकरशर्मणा । अगमद्भ्वात्मनेपदमृमध्यस्थमात्मनेपदसाधनम् । इत्यात् ।

मू०–डुभृञ् धारणपोषणयोः । बिभर्ति । बिभृतः बिभ्रति । बिभृयात् । बिभर्तु । अबिभः । बिभरांचकार । बभर्थ । बभृव । बभृम । बभ्रे बभृद्वे । भृषीष्ट । अभार्षीत् अभृत । डुदाञ्दाने । ददाति ।

सुबोधिनी–डुभृञ् धारणपोषणयोः । ड्वितस्त्रिमक् इति त्रिमक् । भृत्रिमं । भृञ्ञांलुकि इति पूर्वस्येत्वं बिभर्त्ति । बिभृते । बिभृयात् । बिभ्रीत । बिभर्तु । बिभृतां । दिस्योरिति दिप्सिपोर्लोपः । अबिभः । उसि तु गुणः । अबिभरुः अबिभृत । भीऱ्हीभृहुवामिति वाम् । बिभरांचकार बिभरांचक्रे । पक्षे बभार । बभ्रे । यादादापे इति रिङ् । भ्रियात् । उरिति न गुणः । भृषीष्ट ।भर्त्ता । ह्नृत इतीट् । भरिष्यते । अभरिष्यत् । अभरिष्यत । धातोर्नामिन इति वृद्धिः । अभार्षीत् । लोपोऽह्रस्वादिति सिलोपः अभृत ॥

तत्वदीपिका–भृञामिति । कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन धातुत्रयमेव लभ्यतइत्याह डुभृञ् हाङ्माङामिति । डुभृञ् । ड्वितस्त्रिमगर्थोडु ।

मू०–दादेः ॥ द्विरुक्तानामपिद्दाधामातोलोपोङिति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददातु ।

सुबोधिनी–दादेः । द्वेरित्यनुवृत्तं । द्वेस्त इत्यस्यापवादो येननाप्राप्तिन्यायात् ॥

तत्वदीपिका–दादेरिति । द्वेस्तावित्यस्यापवादो येननाप्राप्तिन्यायात् ।

मू०– दांहौ ॥ अपिद्दाधामेत्वं पूर्वस्य च लोपो हौ । देहि । अददात् । ददौ । ददिथ । ददाथ । देयात् । अदात् । अदित । अदिषाताम् । डुधाञ् धारणपोषणयोः । दधाति ।

सुबोधिनी–दांहौ । बहुवचनेन धाञो ग्रहण । लिटि आतोणवित्यौकारः । ददौ । आतोनपीत्यालोपः । ददे । दादेरित्येत्वं । देयात् । दादेःपे इति सेर्लुक् । अदात् । आति तु अपिद्दाधास्थामितीत्वं स्योलोपोऽह्रस्वादिति सिलोपः । अदित । डुधाञ् धारणपोषणयोः । दानेपीत्येके ॥

तत्व०—दामिति । बहुवचनेन दारूपाणां ग्रहणं धाग्रहणं च ।

मू०—पूर्वस्यङितिझसेधः ॥ धाञ्पूर्वस्य दकारस्य धो भवति ङिति झसे परे । धत्तः । दधति । धत्ते । धेहि । अधात् । धेयात् । अधित । अधिषाताम् । णिजिर् शौचपोषणयोः ।

सुबोधिनी—पूर्वस्यङितिझसेधः । धाञ्धातोरेवेत्यर्थः । झसे किम् । दधति दधाति । दादेरित्यालोपे तथोर्धे इति धत्वं न । दधातेर्नेत्युक्तत्वात् । धत्तः । धत्तेदादेरित्यालोपः दध्यात् । दधीत । दधातु । धत्तां । अदधत् । अधत्त । दधौ । दधे । धेयात् । धासीष्ट । धाता । धास्यति । धास्यते । अधास्यत् । अधास्यत । दादेःपे इति सिलोपे । अधात् अपिह्वाधास्थामितीत्वं । अधित् ॥

तत्वदीपिका—धत्त इति । तथोर्द्धइत्यत्र वावसान इत्यतो वानुवृत्तेर्व्यवस्थया तथात्वभावः ।

मू०—निजांगुणः ॥ णिजिविजिविषां पूर्वस्य गुणो लुकि । नेनेक्ति । नेनिक्तः । नेनिजति । नेनेक्षि नेनिक्षे । नेनिज्यात् । नेनेक्तु । नेनिग्धि ।

सुबोधिनी—निजांगुणः । बहुवचनमाद्यर्थं । बहुवचनेन त्रयाणां ग्रहणं । णिजिर् शौचपोषणयोः । विजिर् पृथक्भावे । विष्लृ व्याप्तौ । एषां पूर्वस्य गुणो लुकि ॥

मू०—द्वेःस्वरेपिनोपधागुणः ॥ द्विरुक्तस्य धातोः पितिविषयेस्वरे परे उपधाया गुणो न । नेनिजानि । अनेनेक् । अनेनेग् । निनिजिषे । निनेज । निनिजे । निक्षीष्ट । अनिजत् अनैक्षीत् । अनैक्ताम् । अनिक्त । विजिर् पृथक्भावे । वेवेक्ति । विवेजिथ । विक्षीष्ट । अविजत् । अवैक्षीत् । अविक्त । विष्लृव्याप्तौ । वेवेष्टि । विविषीध्वे । विक्षीष्ट । अविषत् । तनिहशषान्तात्सक् अविक्षत् । अविक्षाताम् । अविक्षन्त । इत्युभयपदप्रक्रिया ॥ इतिजुहोत्यादयः ॥

सुबोधिनी—द्वेःस्वरेपिनोपधायागुणः । द्विरुक्तस्य धातोरुपधाया गुणो न चतुर्षु पिति स्वरे । द्विरुक्तस्य किं । द्वेषाणि । स्वरे किं । वेवेष्टि । चतुर्षु किम् । निनेज । नेनेक्ति । नेनिक्ते । नेनिज्यात् । नेनिजीत् । नेनेक्तु । नेनिक्तां । दिस्योरिति दिप्सिपोर्लोपः । अनेनेक् । अनञसि अनेनिजुः । अनेनिक्त । निनेज । निनिजे । निज्यात् । सिस्योरिति न गुणः । निक्षीष्ट । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेक्ष्यते । अनेक्ष्यत् अनेक्ष्यत । इरितोवेति वा ङः । अनिजत् । अनिटोनामिति वृद्धिः । अनैक्षीत् । आति तु झसादिति सिलोपः । अनिक्त । अनिक्षातां । विजिर् पृथक्भावे । विवेजिथ । अत्र विजेरिडादिप्रत्यय इति ङित्वं न । ओविजीभयचलनयोरित्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । णिजिविज्जीरुधादावपि । विष्लृव्याप्तौ । व्याप्तिः कात्स्र्न्यं । लित्पुषादेरिति ङः । अविषत् । आति तु । हसषांतादिति सक् षढोरिति कः । अविक्षत । आतिसकोलोप इति स्वरे अल्लोपः । अविक्षातां । अविक्षंत । इत्यात्मनेपदपरस्मैपदे । ॥ इतिजुहोत्यादयः ॥३॥

तत्वदीपिका—कृतायामिहटीकायांलोकेशकरशर्मणा । सङ्क्षिप्तो बालबोधार्थं जुहोत्यादिगणोऽगमत् ।

इतिजुहोत्यादिः ।

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु

सू०— दिवादेर्यः ॥ कर्त्तरिचतुर्षु । अपोऽपवादः । य्वोर्विहसे । दीव्यति । दीव्येत् । दिदेव दीव्यात् । अदेवीत् । षिवु तन्तुसन्ताने । सीव्यति सिवादेरड्व्यवाये वा षः । न्यषेवीत् । न्यसेवीत् । ष्ठिवु गतिशोषणयोः । ष्ठीव्यति । तिष्ठेव । ष्ठिवु निरसने । ष्ठीव्यति । ष्णुसु अदनादानदर्शनेषु । सुष्णोस । ष्णसु निरसने । ष्णस्यति । क्नसु कौटिल्ये दीप्तौ च । चक्नासिथ । अक्नासीत् । अक्नसीत् । व्युषु प्लुषु दाहे । वुव्योष । नृती गात्रप्रक्षेपे । नृत्यति ननर्त ।

सुबोधिनी—दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु। उदित्करणं क्त्वाप्रत्यये इड्विकल्पार्थं क्तक्तवत्वोरनिडर्थं च । क्रिडति झषे कौ ञमे चेत्यः । द्यूत्वा । देवित्वा। द्यूतेन दीव्यति माणवकाः। क्रीडतीत्यर्थः। शत्रुं दीव्यति। विजिगीषतीत्यर्थः। कांतिरिच्छा। द्युतेः पृथग्ग्रहणात् ॥दिवादेर्यः। दिव आदिर्यस्य स दिवादिस्तस्माद्यप्रत्ययःस्यात् कर्त्रर्थेषु चतुर्षु परतः। य्वोरिति दीर्घः। दीव्यति षिवु ततुसताने। आदेः ष्णः स्नः इतिसः। सीव्यति। सिवादेरड्व्यवायेवाषः । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य सिवादेः सस्याड्व्यवधाने वाषः स्यात् ॥ प्रादेश्चेत्यत्र सिवादिरुक्तः। नृतीगात्रविक्षेपे। नर्तने इत्यर्थः। ईदित्करणमादीदित इत्यनेन क्तक्तवत्वोरिण्निषेधार्थम्। यद्यपि नृततृदेतीटौ विकल्पितत्वात् क्वचिद्वेट् इत्यनेनैवेष्टं सिद्ध्यति तथापि क्वचिद्वेट् इति सूत्रस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिदित्करणम् । तेन धातुगतिशुद्ध्योरित्यस्मात् क्तप्रत्यये इति च धावितमिभराजधियेत्यादि सिद्धं ॥

तत्त्वदीपिका—दिवु। व्यवहार क्रयादि। उकार. क्तप्रत्यये इड्विकल्पार्थं। दिवादेर्यः दिवआदिर्यस्य तथा तस्मात्। अपोपवाद इति। अपो गणविशेषाकांक्षाभावात्प्राप्ते । दीव्यतीति। यप्रत्ययस्य ङित्त्वाद्गुणो न।

सू०—नृतनृदछृदचृतकृद्धचोऽसेस्सादेरिड्वा॥ नर्तिष्यति। नर्त्स्यति। अनर्तीत्। त्रसी उद्वेगे। भ्राशभ्लाशेति वा यः। त्रस्यति। त्रसति। तत्रास। तत्रसतुः। कुथ पूतीभावे। कुथ्यति चुकोथ। चुकोथिथ। पुथ हिंसायाम्। पुथ्यति अपोथीत्। गुध परिवेष्टने। गुध्यति। अगोधीत्। क्षिप प्रेरणे। क्षिप्यति क्षेप्ता। अक्षैप्सीत्। पुष्प विकसने। पुष्प्यति। पुपुष्प। तिम तीम ष्टिम ष्टीम आर्द्रीभावे। तिम्यति। तीम्यति। तितेम। तिष्टीम। व्रीड लज्जायाम्। व्रीडयति। विव्रीड। इष गतौ। इष्यति इयेष। ईषतुः। एषिता, एष्टा। ऐषीत्। षह षुह तृप्तौ। सह्यति। ससाह। सेहतुः। सेहुः। असहीत्। सुह्यति। जृषिर् झृष वयोहानौ जीर्यति। जजरतुः। जेरतुः। जीर्यात्। जरिता, जरीता। ऋवर्णदृशोरित्यनेन गुणः। अजरत् अजारीत्। झीर्यति। जझरतुः। अझारीत्। शो तनूकरणे।

सुबोधिनी—नृततृदछृदचृदकृद्धचोऽसेःसादेरिड्वा। एभ्यः परस्य सिभिन्नस्य सादेः प्रत्ययस्येड्वा स्यात्। उतृदिर् हिंसानादरयोः। उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः। कृती छेदने। असेरित्यु-

क्त्वादिह नित्यमिट् । अनर्तीत् । सप्रत्यये निनर्तिषति । निनृत्सति । भ्राशभ्लाशेति वा यः त्रस्यति,त्रसति । फणराजृइत्येत्वपूर्वलोपौ त्रेसतुः । अतोहलादेरिति वा वृद्धिः । अत्रासीत् । अत्रसीत् । कुथ पूतीभावे । पूतीभावः पवित्रभवन । कुथ्यति भूमिः । पवित्रीभवतीत्यर्थः , पुष्प विकसने । पांतोयं । शतृप्रत्यये पुष्पत् । पचाद्यप्रत्यये पुष्प । संज्ञायां कप्रत्यये पुष्पकं व्रीड नोदने लज्जायां च । नोदनं प्रेरण । गुरोर्हलादित्यङ्प्रत्यये आवत इत्याप् व्रीडा । घञि तु व्रीडः । अत एव "व्रीडादिवाभ्यासगतैर्विलिल्ये" इति माघः । "व्रीडमावहति मे सम्प्रतीति"कालिदासः । षह षुह तृप्तौ । तृप्तिस्तर्प्पणम् । इषुसहेतीड्विकल्पस्त्वस्य न भवति सहेत्यपानिर्देशात । नपुंसक भावे क्तप्रत्यये सुहितं तृप्तिः । जॄषिर् वयोहानौ । षित्वात्षिद्भिदामित्यङ्प्रत्यये जरा । ॠतइद् इतीर् । र्वोरिति दीर्घः । जीर्यति । ऋसंयोगान्तणादिरे.याकित्वाद्गुणे कृते शशददेति गुणशब्देन भावितस्य निषेधाल्लोपः । पचामित्यस्याऽप्रवृत्तौ फणराजृ इत्येत्वपूर्वलोपविकल्पः । जेरतु',जजरतुः । वृङ्वृञ्ॠदतानामिति वा दीर्घः । जरिता, जरीता । इरितोवेति वाङ ऋवर्णदृशोरिति गुणः अजरत् । पक्षे णित्पे इति णित्वाद्धातोर्नामिन इति वृद्धिः । अजारीत् ॥

तत्त्वदीपिका—नृत । उतृदिर् हिंसानादरयो उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयो । त्रस्यति । भ्राशेति वा य· पक्षेऽय् पुष्पविकसने । पान्त । तया नभ पुष्प्यतु कोरकर्णैति श्रीहर्ष ॥ व्रीडा । व्रीडादिवाभ्यसगतैर्विलिल्ये इत्यत्र घञ् । मदाक्ष ह्रीत्रपा व्रीडेत्यत्र गुरोश्चेत्य । षह अत्रषसहेतीड्विकल्प कस्यचिन्मते न भवति । अवन्तनिर्देशाद्भौवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात् महान्तस्तु । विकल्प मन्यते । अकारस्योच्चारणार्थत्वात् । जॄष् । षकारो-जरेत्यत्राङर्थ । अजरत् । ऋवर्णदृशोरिति गुण ।

सू०—य्योः ॥ यप्रत्यये परे धातोरोतो लोपः । श्यति । शशौ । शाता । अशात् । अशासीत् । छो छेदने । छ्यति । अच्छात् । अच्छासीत् । षो अन्तकर्म्मणि । स्यति सेयात् । असात् । असासीत् । दोऽवखंडने । द्यति देयात् अदात् । राध साध संसिद्धौ ।

सुबोधिनी—य्योः । यि ओरिति च्छेदः । धातोरोतो लोपः स्यात् दिवादिविकरणे ये परे । तेन लव्यमित्यादौ न । शाछोति वा सेर्लुक् । अशात् । लुगभावे यमिरमीतीट्सकौ । अशासीत् । षोंतकर्म्मणि । अंतकर्म नाशः । दादेरे इत्येत्वं । सेयात् । राघवस्य शरैर्घोरैर्घोरं रावणमाहवे इत्यत्र राघवेति सबोधनं स्येति लोटो मध्यमस्यैकवचनांतम् दादेरित्येत्वम् । देयात् उपसर्गस्थान्निमित्तान्नेरिति णत्वम् । प्रणिदाता । दादेः पे इति सिलुक् । अदात् ॥

तत्त्वदीपिका—य्यो । यि ओरिति छेद । विकरणप्रकरणत्वाद्दिवादेर्य इतिविहित एव गृह्यते । नत्वन्यः । तेन लव्यमित्यादौ नातिप्रसगः । षो । अन्तकर्म नाशः ।

सू०— राधोऽकर्म्मकाद्वयः ॥ राध्यति । रराधिथ । राद्धा । रात्स्यति । अरात्सीत् । व्यध ताडने । ग्रहांकितिच । विध्यति । विव्याध । विविधतुः । विव्यधिथ । विव्यद्ध । व्यद्धा । अव्यात्सीत् । पुष पुष्टौ । पुष्यति । पुपोषिथ । पोष्टा । पोक्ष्यति । पुषादित्वात् ङः । अपुषत् । शुष शोषणे । शोष्टा । शोक्ष्यति । अशुषत् । तुष तुष्टौ । तोष्टा । तोक्ष्यति । अतुषत् । दुष वैकृत्ये । दोष्टा । अदोषत् । श्लिष् । आलिंगने । श्लेष्टा ।

सुबोधिनी–राधोऽकर्म्मकादेवयः। अकर्म्मकाद्राधेर्यप्रत्ययः स्यात् सकर्म्मकात्तु न यन्म-ह्यमपराध्यति । द्रुह्यतीत्यर्थः । विराध्यतं क्षमेत कः । द्रुह्यंतमित्यर्थः राध्यत्योदनः । सिध्यतीत्यर्थः । अकर्म्मकात् किं शत्रुमपराध्नोति । हिनस्तीत्यर्थः । राध संसिद्धौ हिंसायां च । स्वादिश्रुरादिश्चायम् । राधोहिंसायामित्यनेनैत्वपूर्वलोपाविह न । हिंसार्थकस्य सकर्म्मकतया दैवादिकत्वाऽयोगात् । ग्रहामिति संप्रसारणं । विध्यति लित्पुषादेरिति ङः। अपुषत् । षढोरिति कत्वं षत्व च शोक्ष्यति ॥

मू०–आलिङ्गनेश्लिषेस्सक् ॥ ङोऽपवादः । अश्लिक्षत्कन्यां चैत्रः । अना-लिंगने तु । समश्लिषज्जतुकाष्ठम् । ष्विदा गात्रप्रक्षरणे । स्वेत्ता । आस्विदत् । क्रुध क्रोधे । क्रोद्धा । अक्रुधत् । क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षोद्धा।अक्षुधत् । शुध शौचे । शोद्धा । अशुधत् । सिधु संराद्धौ । सेद्धा । असिधत् । रध हिंसायां च । रध्यति । ररन्ध । ररन्धतुः । ररन्धिथ, ररद्ध । ररन्धिव, रेध्व । ररन्धिम रेध्म ।

सुबोधिनी–आलिगनेश्लिषेस्सक् । अनिटः श्लिषेः सक् प्रत्ययः स्यात् आलिंगनर्थे । नान्यत्र । प्राणिकर्तृकमुपगूहनमालिगनम् लित्पुषादेरित्यस्यापवादः । अनिटः किम् । श्लिषां दाहे इति सेटो भौवादिकस्य मा भूत् । अश्लेषीत् । इगुपधांतादिति सकिसिद्धे पुनः सको विधानं नियमार्थम् । तेन कर्म्मणि आतां प्रभृतिषु परतोऽनालिगने सेरेव न तु सक् यथा इणुतनीतीण् । अश्लेषि । अश्लिक्षातां । अश्लिक्षत । अश्लिष्ठाः अश्लिक्षाथाम् । अश्लिड्ढ्वम् । अश्लिक्षि । अश्लिक्ष्वहि अश्लिक्ष्महि । ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । गात्रप्रक्षरणं घर्मस्रुतिः । ञीदिति न्यासकारः । नेति हरदत्तः । ञीतांतक्तवर्तमानेपीति तक् । आदीदित इति नेट् स्विन्नः । भावे कर्तरि चादित इतीट्वा । स्विन्नम् । स्वेदित । क्षुध बुभुक्षायाम् । भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा अनिडयं । कथं तर्हि क्षुधित इति । किंबंतादितोजातार्थे इतीत् प्रत्यय इति माधवः वस्तुतस्तु वसिक्षुध्योरिडिति वक्ष्यते । षिधु संराद्धौ । सराद्धिर्निष्पत्तिः । उदितः क्त्वावेति क्त्वाप्रत्यये इड्विकल्पः । सिद्धः । इट्पक्षे इवर्णोवर्णोपधाद्धसादेरिति वाकित्वं । सेधित्वा सिधित्वा । राधिजभोः स्वरे इति नुम् । रंध । नुमि कृते संयोगात् परत्वेनाकित्वात् नलोपो न ररन्धतुः स्वरतिसूतीति सूत्रे रधाद्यष्टकोऽवांतरगणो ज्ञेयस्तेन गणनिर्दिष्टत्वाद्य-ङ्लुकि न वेट् । राराधिता । स्वरतीति । वेट् ररंधिथ ररद्ध । लोपः पचामित्येत्वपूर्वलोपौ रेध्व । इट्पक्षे ररधिव ॥

तत्वदीपिका–अनालिगनेत्विति । आलिंगन प्राणिकर्तृकमुपगूहनं । षिधु । उदितो वेति वेट्त्वार्थ उ । सराद्धि' निष्पत्ति. । रधहिंसाया चेति । चात्सराद्धावित्यर्थ· । ररधिवेति नित्यत्वान्नुमि सयोगात्। कित्वाभावे न लोपो न ।

मू०–लिड्वर्जितेइटिरधेर्नुम्न ॥ रधिता रद्धा । रधिष्यति रत्स्यति । अर-धत् । णश् अदर्शने । नश्यति । ननाश । नेशतुः नेशिथ ।

सुबोधिनी–लिड्वर्जितेइटिरधेर्नुम्न । रधेर्नुम् न स्यात् इटि परे । लिट्संबंधिनीटि तु नुम् स्यादेव । इटि किं । रंधकः । लित्पुषादेरिति ङः । नुम् । नोलोप इति नस्य लोपः । अरधत् ॥

तत्वदीपिका—णश् अदर्शने ।

मू-मस्जिनशोर्झसेनुम् ॥ ननंष्ठ । नेशिव नेश्व । नेशिम नेश्म । नशिता । नंष्टा । नशिष्यति । नङ्क्ष्यति । अनशत् । तृप् प्रीणने । तृप्यति। ततर्पिथ तत्रप्थ ततर्प्थ । तर्पिता त्रप्ता तर्प्ता । तर्पिष्यति त्रप्स्यति। तर्प्स्यति । अतृपत् अतर्पीत् अत्राप्सीत् अतार्प्सीत् । दृप् हर्षगर्वयोः । दृप्यति । अद्राप्सीत् अदृपत् । द्रुह जिघांसायाम् । दुद्रोहिथ दुद्रोढ । दुद्रोग्ध । दुद्रुहिव दुद्रुह्व । दुद्रुहिम दुद्रुह्म । दुद्रोहिथ । द्रोग्धा द्रोढा । द्रोहिष्यति ध्रोक्ष्यति । अद्रुहत् । मुह वैचित्ये । मुह्यति । मुमोहिथ मुमोढ मुमोग्ध । ष्णुह उद्गिरणे । स्नुह्यति । सुष्णोहिथ सुष्णोढ सुष्णोग्ध । ष्णिह प्रीतौ । सिष्णेग्ध । शमु उपशमे ।

सुबोधिनी—मस्जिनशोर्झसेनुम् । अनयोर्नुम् स्यात झसे परे। टुमस्जो शुद्धौ। णश् अदर्शने। छशषेति षत्वं ष्टुत्वं ननष्ठ। नशेरिति कत्वमिह कर्तुं न शक्यं पदांत एव तद्विधानात् । अन्यथा नष्टं नष्टिरित्यादि न सिध्यति। तृप् प्रीणने। प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणं च। नाग्निस्तृप्यतिकाष्ठ नां करणस्य संबंधविवक्षायां षष्ठी । पितॄन् अतार्प्सीत् इत्युभयत्र दर्शनात् । स्वरतीति वेट्। ततर्पिथ । कृषादीनामिति वा रः । ततर्प्थ तत्रप्थ कृष्स्पृश्मृश्तृप्दृपामिति वासिः अतर्पीत् । इडभावे अनिटोनामिवत इति वृद्धिः । अतार्प्सीत् । रत्वे अतउपधाया इति पुनर्वृद्धिः । अत्राप्सीत्, अतृपत् । दृप् हर्षमोहनयोः । मोहन गर्वः । मुह वैचित्ये । वैचित्यमविवेकः । दुहादेरिति घत्वढत्वे तथोर्द्धइति थस्य धत्व । झबे इति गः । मुमोग्ध। ष्टुत्वे ढिढ इतिढलोपः । मुमोढ मुमोहिथ । ल्टि घत्वढत्वयोस्तुल्यंरूपं खसे इति षढोरिति च कत्वविधानात् । मोक्ष्यते । शमु उपशमे । उदित्त्वात् क्त्वाप्रत्यये वेट् । शमित्वा शांत्वा । क्वचिद्वेटः इति क्तक्तवत्वोरनिट् । शांतः ।

तत्वदीपिका—नंष्टेति । अत्र नशेः कोवेति पक्षे ककारोस्त्विति न भ्रमितव्यम् । तस्य पदान्त एव विधानात् । स्याद्यधिकाराच्च ।

मू०—शमांदीर्घः ॥ शमादीनांदीर्घः कर्तरि ये । शाम्यति । शमिता । अशमत् । तमु कांक्षायाम् । ताम्यति । तताम । तेमतु । अतमत् । दमु शमनायाम् । दाम्यति । देमतुः । अदमत् । श्रमु तपसि खेदे च । श्राम्यति शश्राम । शश्रमतुः । अश्रमत् । भ्रमु अनवस्थाने । भ्राम्यति भ्रमति । बभ्राम । भ्रेमतुः । बभ्रमतुः । अभ्रमत् । क्षमू सहने । क्षाम्यति । चक्षमिथ, चक्षन्थ । अक्षमत् । क्लमु ग्लानौ । भ्राशृ भ्लाशेति यो वा । क्लाम्यति । ष्ठिवु क्लम्वाचमांदीर्घेऽपि । क्लामति । मदी हर्षे । माद्यति । मेदिथ । अममदत् । शमाद्ययोऽष्टौ । असु क्षेपणे । अस्यति । अस्येत् । आस । आसतुः । आसिथ ।

सुबोधिनी-शमांदीर्घः । शमादीनामष्टानां दीर्घः स्यात् ये परे । लोपःपचामित्येत्वपूर्वलोपौ । शेमतुः । दमु शमनायामकर्मकः । भ्रमु अनवस्थाने इति यो वा । भ्राम्यति, भ्रमति । फणू-राजृ इत्येत्वपूर्वलोपौवा । भ्रेमतुः । क्षमू सहने । नायं षित् । भ्वादिस्तु षित् । अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिःक्षमूषः क्षमतेः क्षमा । ऊदित इति वेट् । चक्षमिथ, चक्षन्थ । मोनोधातोरिति मस्य नत्वणत्वे । चक्षण्व । क्लमु ग्लानौ । अत्रापिश्यप्रत्ययपि ष्ठिवुक्लम्वाचमामित्येव दीर्घे सिद्धे शमादिपाठः शमादिभ्य इति घिनुणर्थः ॥

मू०-अस्यतेस्थुकृङे ॥ आस्थत् । यसु प्रयत्ने ।

सुबोधिनी-अस्यतेस्थुकृङे । असेःथुगागमः स्यात् ङे परे । असेः पुषादित्वात् ङप्रत्यये सिद्धे अस्यतिवक्तीति वचनमात्मनेपदार्थम् । उपसर्गादस्यत्यूह्योरित्यात्मनेपदं वक्ष्यते । पर्यास्थत ।

मू०-अनुपसर्गाद्यसस्सम्पूर्वाच्चयोवा ॥ यस्यति यसति । संयस्यति संयसति । ययास । येसिथ । अयसत् । उपसर्गे तु प्रयस्यति । जसु मोक्षणे । जस्यति । जजास । जेसिथ । अजसत् । तसु दसु उपक्षये । तस्यति । दस्यति । ददास । देसिथ । अदसत् । वसुस्तम्भे । वस्यति । ववास । ववसतुः । अवसत् । बिस् प्रेरणे । बिस्यति । बिबेस । अबिसत् । कुश संश्लेषणे । कुश्यति । चुकोश । कोशिता । अकुशत् । बुस उत्सर्गे । बुस्यति । बुबोस । बोसिता । अबुसत् । मुस खण्डने । मुस्यति । मोसिता । अमुसत् । मसी समी परिणामे । मस्यति । मेसिथ । अमसत् । लुठ विलोडने । लुठ्यति । लोठिता । अलुठत् । उच समवाये । उच्यति । उवोच । ऊचतुः । औचत् । भृशु भ्रशु अधःतपने । भृश्यति । बभर्शिथ । अभृशत् । भ्रश्यति । बभ्रंश । अभ्रशत् । वृश वरणे । वृश्यति । ववर्शिथ । अवृशत् । कृश तनूकरणे । कृश्यति । चकर्शिथ । अकृशत् । ञितृष् पिपासायाम् । तृष्यति । ततर्षिथ । अतृषत् । हृष् तुष्टौ । हृष्यति । जहर्षिथ । अहृषत् । रुष् रिष् हिंसायाम् । रुष्यति । रोषिता । रोष्टा । अरुषत् । रिष्यति । रेषिता । रेष्टा । अरिषत् । डिप क्षेपे । डिप्यति । अडिपत् । कुप् क्रोधे । कुप्यति । अकुपत् । गुप् व्याकुलत्वे । गुप्यति । अगुपत् । युप् रुप् लुप् विमोहने । युप्यति । युयोपिथ । अयुपत् । रुप्यति । रुरोपिथ । अरुपत् । लुप्यति । लुलोपिथ । अलुपत् । लुभ आकांक्षायाम् । लुभ्यति । लुलोभ । लोभिता । लोब्धा । अलुभत् । क्षुभ् संचलने । क्षुभ्यति । चुक्षोभ । अक्षुभत् । क्लिदू आर्द्रीभावे । क्लिद्यति । चिक्लेद । क्लेत्ता । अक्लिदत् । ञिमिदा स्नेहने ।

सुबोधिनी-अनुपसर्गाद्यसः संपूर्वाच्चयोवा । अनुपसर्गात् संपूर्वाच्च यसेर्यप्रत्ययो वा स्यात् । वादित्वान्नेत्वपूर्वलोपौ । ववसतुः । बुस उत्सर्गे । उत्सर्गस्त्यागः । मसी समी परिणामे । परिणा-

ओविकारः । इषुसहेति वेट् । रोषिता रोष्टा । लुभ्यति सेट्कः । अनिट्कारिकासु लिपि साहचर्य्यात् तौदादिकस्यैव ग्रहणात् इषुसहेतिवेट् । लोभिता लोब्धा ।

मू०—मिदेर्गुणोये ॥ मेद्यति । मिमेद । मिद्यात् । अमिदत् । ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः । क्ष्वेदिता । अक्ष्विदत् । ऋधु वृद्धौ । ऋध्यति । आर्धत् । आनर्द्ध । ऋध्यात् । आर्द्धत् । गृधु अभिकांक्षायाम् । गृध्यति । जगर्द्धिथ । अगृधत् । इतिपुषादयः । इतिपरस्मैपदम् ।

सुबोधिनी—मिदेर्गुणोये । मिदेर्गुणः स्यात् दिवादिविकरणे ये परे । नुगशामितिनुक् । आनर्द्ध इति परस्मैपदम् ।

तत्त्वदीपिका—कृतामिमिहटीकायांलोकेशकरशर्मणा ॥ अगात् दिवादिगणस्य परस्मैपदसाधनम् ॥

मू०—षूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते । सुषुवे । सुषुविषे । सविता । असविष्ट । दूङ् परिताप । दूयते । दुदुविढ्वे । दुदुविध्वे अदविष्ट । दीङ् क्षेपे । दीयते ।

सुबोधिनी—षूङ्प्राणिप्रसवे । प्रसव उत्पत्तिः । मृत्पिंडो घट सूयते इत्यादिप्रयोगाभावात् प्राणीत्युक्तं । स्वादय ओदितः वक्ष्यमाणत्वात्तत्वाद्योदितश्चेति नत्व । प्रसूनं । नानप्योरित्युत्व । सुषुवे । स्वरतिसूतीतिविकल्पं बाधित्वा कितइतीण्निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् । सुषुविषे ॥

तत्त्वदीपिका—सवितेति । स्वरतिसूतीति वेट् । ओदित इतिफल तु क्तक्तवतोस्तस्यनत्वम् ।

मू०—दीङोयुट्क्ङितः ॥ स्वरस्य । दिदीये ।

सुबोधिनी—दीङो युट्क्ङितः । स्वरस्य दीङः परस्य स्वरादेः क्ङितः प्रत्ययस्य युट् स्यात् । स्वरादेः किं । देदीयते । क्ङितः किं । उपादानम् ।

मू०—मीनातिमिनोतिदीङांगुणवृद्धिविषयेक्यपिचात्वम् ॥ दासीष्ट । दाता । दास्यते । अदास्त । डीङ् विहायसागतौ । डीयते । डयिष्यते । अडयिष्ट । धीङ् धारणे । धीयते । दिध्यिढ्वे दिध्यिध्वे । अधेष्ट । मीङ् प्राणवियोगे । मीयते । मेता । रीङ् स्रवणे । रीयते । रिय्ये । अरेष्ट । लीङ् श्लेषणे । लीयते । लिल्ये ।

सुबोधिनी—मीनातिमिनोतिदीङांगुणवृद्धिविषये क्यपि चात्वम् । एषामात्वं स्यात् गुणवृद्धिविधायके प्रत्यये क्यपि च । मीञ् हिंसायाम् । डुमिञ् प्रक्षेपणे । दीङ् क्षये । घञि उपादायः तव्यप्रत्यये प्रमातव्यम् । लुङिअदास्तेत्यत्रापिद्दाधास्थामितीत्वं न । दीङोऽनुकरणे दारूपासंभवात् । डीङ् विहायसागतौ । आकाशेनगमने । डीनः । डीनवान् । डीङः स्वादिषु पाठसामर्थ्यात् क्तक्तवत्वोरितिइट् । इटिसति व्यवधानात् ल्वाद्योदितश्चेति नत्वं न स्यादित्यर्थः । मीङ् प्राणवियोगे । मीयते । प्राणैर्वियुज्यते इत्यर्थः ।

मू०—लीलीङोरात्वंवागुणवृद्धिविषयेक्यपिच ॥ लाता । लेता । अलास्त अलेष्ट । व्रीङ् वरणे । व्रीयते । विव्रिये । व्रेष्यते । अव्रेष्ट । स्वादय

ओदितः । पीङ् पाने । पीयते । अपेष्ट । माङ् माने । मायते । ममे । अमास्त । अमासाताम् । ईङ् गतौ । ईयते । अयाञ्चक्रे । प्रीङ् प्रीतौ । प्रीयते । पिप्रिये । अप्रेष्ट । जनी प्रादुर्भावे ।

सुबोधिनी–लीलीङोरात्वंवागुणवृद्धिविषये क्यपि च । अनयोरात्वं वास्यात् गुणवृद्धिविधायके प्रत्यये क्यपि च परे । ली श्लेषणे क्र्यादिः । लिङ् श्लेषणे दिवादिः । क्यपि विलाय । विलीय । व्रीङ् वरणे । वरणमंगीकारः । व्रीवरणे क्र्यादिः । स्वादय ओदित इति । तत्फलंतु क्तक्तवत्वोस्तस्य नत्व ल्वाद्योदित इत्यनेन वक्ष्यते । प्रीङ् प्रीतौ । सकर्मकः ।

मू०–ज्ञाजनोर्जा ॥ कर्त्तरि चतुर्षु । जायते । गर्मां स्वरे । जज्ञे । जनिता । दीपजनेति इण् । जनिवध्योर्नवृद्धिः । अजनि अजनिष्ट । तूरीगतित्वरणहिंसनयोः । तूर्यते । तुतूरिषे । दीपी दीप्तौ । दीप्यते । अदीपि अदीपिष्ट । पूरी आप्यायने । अपूरि अपूरिष्ट । तप ऐश्वर्य्ये । तप्यते । तेपे । तप्ता । अतप्त । वावृतु वरणे । वावृत्यते । वावर्त्ताञ्चक्रे । पद गतौ । पेदे । पत्ता ।

सुबोधिनी–ज्ञाजनोर्जा । अनयोर्जादेशः स्यात् चतुर्षु । ज्ञा अवबोधने । जनी प्रादुर्भावे । चतुर्षुकिम् । ज्ञाता । दीपजनेतीण्वा । अजनि । वावृतु वरणे । ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यवीक्षतेतिभट्टिः ।

तत्त्वदीपिका–अजनि । दीपजनेति वाइण् ।

मू०–पदेरिण्तनि ॥ अपादि । अपत्साताम् । खिद दैन्ये । खेत्ता । विद सत्तायाम् । विद्यते । वित्सीष्ट । वेत्ता । अवित्त । बुध अवगमने । बुध्यते भुत्सीष्ट । दीपजनेति इण् । अबोधि । अबुद्ध । युध सम्प्रहारे । युध्यते । युयुधे । युत्सीष्ट । अयुद्ध ।

सुबोधिनी–पदेरिण्तनि । पदेरिण् प्रत्ययः स्यात् कर्त्रर्थे तनि परे । अपादि । दीपजनेतीण् । वाल्लुगिति तनो लुक् । अबोधि । झसादिति सिलोपः । अबुद्ध । आदिजबानामिति भः । अभुत्साताम् ।

मू०–अनोरुधकामे ॥ अनुरुध्यते । अनुरुरुधे । अनुरुत्सीष्ट । अनुरोद्धा । अन्वरुद्ध । मन ज्ञाने । मन्यते । मेने । मेनिषे । मन्ता । अमंस्त । युज् समाधौ । युज्यते । योक्ता । अयुक्त । सृजविसर्गे । सृज्यते । रारो झसे दृशाम् । स्रष्टा । असृष्ट । असृक्षाताम् । लिश अल्पीभावे । लिश्यते । लिक्षीष्ट । लेष्टा । अलिक्षत । अलिक्षाताम् ॥ इत्यात् ।

सुबोधिनी–अनोरुधकामे । अनूपसर्गात् परो रुधधातुरिच्छायामस्ति । दिवादिपाठसामर्थ्यात् रुधादेरिति नमं बाधित्वा यः । युज् समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः । अकर्मकः । सृजविसर्गे । अकर्मकः । संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैरिति सिस्योरिति न गुणः । सृक्षीष्ट

छशषेति षत्वं ष्टुत्वं झसादिति सिलोपः। असृष्ट। लिश् अल्पीभावे। अनल्पस्याल्पत्वेन भवनमल्पीभावः सिस्योरिति न गुणः। छशषेति षत्वं षढोरिति कत्वं। लिक्षीष्ट। लुङि हस-षांतादिति सक्। अलिक्षत्। इत्यात्।

तत्वदीपिका—कृतायामिहटीकायांलोकेशकरशर्मणा। अगाद्दिवादिमध्यस्थमात्मनेपदसाधनम्।

मू०—मृष् तितिक्षायाम्। मृष्यति। मृष्यते। ममर्ष। ममृषे। अमर्षीत्। अमर्षिष्ट। ईशुचिर् क्लेदने। शुच्यति। शुच्यते। अशुचत्। अशोचीत्। अशोचिष्ट। रञ्ज रागे। अपिरञ्जदंशेति नलोपः। रज्यते। रज्यति। अराङ्क्षीत्। अरङ्क्त। शप् आक्रोशे। शप्यति शप्यते। शेपतुः। शेपे। शप्ता। अशाप्सीत्। अशप्त। शक् मर्षणे। शेकिथ। शशकथ। पुषादित्वात्ङः। अशकत्। अशक्त। सेट्कोऽयमित्येके। शकिता। णह बन्धने। नह्यति। नह्यते। नेहिथ। ननद्ध। नत्सीष्ट। नद्धा। अनात्सीत्। अनद्ध॥ इतिदिवादयः।

सुबोधिनी—ईशुचिर् क्लेदे। आदीदित इति नेट्। शुक्तम् क्लिन्नम्। इरितइतिवाङः। अशुचत्। स्वरांतादत्वतश्चेति वेट्। नेहिथ। नहइति धः तथोरिति थस्यधः ननद्ध। अत उपधायाइति वृद्धिः। अनात्सीत्।

॥ इतिदिवादिगणः ॥

तत्वदीपिका—ननद्धेति। नहोधइति धत्वे तथोर्द्धइति धत्वमित्यर्थः। कृतायामिहटीकायांलोकेशकरशर्मणा। अगात्समाप्तिसक्षिप्तदिवादिगणसाधनम्। इति दिवादय।

मू०—षुञ् अभिषवे। स्वादेर्नुः॥ कर्तरि चतुर्षु। नूपः। नुप्रत्ययस्य उप्रत्ययस्य च गुणो भवति पिति। सुनोति। सुनुते। ओर्म्वोर्वालोपः। सुन्वः, सुनुवः। सुनोतु। ओर्वाहेः। सुनु। सुनवानि। सुनवै। असुनोत्। असुनुताम्। सुषाव। सुषुवतुः। सोषीष्ट। असावीत्। स्तुसुधूञ्भ्यःपेसेरिट्। असोष्ट। षिञ् बन्धने। सिनोति। सिनुते। सिष्ये। सिष्यति। असैषीत्। असेष्ट। शिञ् निशाने। शेता। अशेष्ट। डुमिञ् प्रक्षेपे। मीनातिमिनोतीत्यात्वम्। ममौ। मिम्यतुः। ममिथ, ममाथ। मिम्ये। अमासीत्। अमास्त। चिञ् चयने। चिनोमि।

सुबोधिनी—षुञ् अभिषवे। स्नपनं स्नान पीडनं सुरासंधानं चाभिषवः। स्नानेऽकर्मकः॥ स्वादेर्नुः। सुरादिर्यस्य सः स्वादिस्तस्मान्नुप्रत्ययः स्यात् कर्त्रर्थेषु परेषु। नूपः। उपसाहचर्यान्नुःप्रत्ययएवगृह्यते न धातुः। हुन्वोरिति वः। सुन्वंति। ओर्म्वोरित्युकारलोपो वा। सुन्वः, सुनुवः। ओर्वाहेरिति हेर्लुक्। सुनु। नानप्योरित्युव्। सुषुवे। स्तुसुधूञ्भ्यामितीट्। असावीत्। मीनातिमिनोतीत्यात्वं आतोणबित्यौकारः। ममौ। नुधातोरियिति यः। मिम्यतुः। यमिरमीतीट्सकौ। अमासीत्। चिञ्चयने। चयनं रचनाविशेषः।

तत्वदीपिका–षुञ्। अभिषवः स्नपन स्नान पीडन सुरासधान च। तत्रस्नानेऽकर्मकः। स्वादेर्नुः। स्वादिर्यस्य स तथा तस्मात्। नूप। उपसाहचर्य्यान्नुप्रत्यय एव गृह्यत इत्याह। नुप्रत्ययस्येति।

मू०– चिनोतेस्सणादौकिर्वा ॥ चिकाय चिचाय। चिच्यतुः। अचैषीत्। अचेष्ट। स्तृञ् आच्छादने। स्तृणोति। स्तृणुतः। स्तृण्वन्ति। तस्तार। गुणोर्तिसंयोगाद्योः। तस्तरतुः। ऋदन्तात्थपोनेट्। तस्तर्थ। तस्तरे। स्तर्यात्।

सुबोधिनी–चिनोतेःसणादौकिर्वा। चिनोतेः किरादेशः स्यात् लिटि सप्रत्यये च से परे। चिकीषति चिचीषति। णादौतु चिकाय चिचाय। गुणोर्तिसयोगाद्योरिति गुणः। तस्तरतुः। स्तर्य्यात्।

मू०– ऋदन्तात्संयोगादेःसिस्योरिड्वाति ॥ स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट। अस्तार्षीत्। अस्तरिष्ट। अस्तृत। लोपोऽह्स्वाज्झसे। कृञ् हिंसायाम्। कृणोति कृणुते। चकर्थ। चकृवहे। अकार्षीत्। अकृत। वृञ् वरणे। ववार। वव्रतुः।

सुबोधिनी–ऋदंतात्संयोगादेःसिस्योरिड्वाति। ऋदंतात्संयोगादेर्द्धातोः परयोः सिस्योरिड्वास्यादात्मनेपदे परे। स्तरिषीष्ट। उरिति न गुणः। स्तृषीष्ट।

मू०–वृञःस्थपइट् ॥ ववरिथ।

सुबोधिनी–वृञः स्थपइट्। वृञः परस्य थप इट् स्यात्। ववरिथ।

मू०– वृङ्वृञृदन्तात्सिस्योरिड्वाति ॥ वरिषीष्ट वृषीष्ट। वरिता वरीता। वरिष्यति वरीष्यति। अवारीत्। अवारिष्टाम्। अवरिष्ट अवरीष्ट। अवृत। धुञ् कम्पने। धुनोति धुनुते। दुधाव। दुधुवतुः। धोष्याति। अधौषीत् अधोष्ट। दीर्घान्तोप्ययम्। धूनोति। स्तुसुधूञ्भ्यामितीट्। अधावीत्। स्वरतिसूतीतिवेट्। अधविष्ट। अधोष्ट इत्युभयपदिनः। टुदु उपतापे। दुनोति। दुदाव। दुदुवतुः। अदौषीत्। हिगतौ वृद्धौच। हिनोति।

सुबोधिनी–वृङ्वृञृदंतात् सिस्योरिड्वाति। वृङ्वृञ्भ्यां ऋदंताच्च परस्य सिप्रत्ययस्य सीष्टादेश्चेड्वा स्यात् आत्मनेपदे परे। पेसेरिटोनदीर्घः। सीष्टादेरितिनदीर्घः वरिषीष्ट। वृङ्वृञिति वा दीर्घः। वारिता वरीता। स्वरतिसूतीति वेट्। दुधविथ दुधोथ। किति लिटि तु कितइतीण् निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमान्नित्यमिट्। नानप्योरित्युव्। दुधुविव। स्तुसुधूञ्भ्यामितीट्। अधावीत्। इत्यात्पे।

तत्त्वदीपिका–धुञ्। दीर्घांतोप्ययमिति। तथा च कविरहस्ये। धूनोतिचपकवनानिधुनोत्यशोक चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम्। वायुर्विधूनयाति केशरपुष्परेणून्यत्कानने धवति चदनमजरीश्चेति। हिगतौ

मू०–पूर्वाद्धिनोतेर्हस्यघोनत्वङि ॥ जिघाय। जिघ्यतुः। अहैषीत्। आप्लृ व्याप्तौ। आप्नोति। आप्नुवन्ति। आप्नुहि। आप। आपतुः। आप्ता।

आपत् । शक्ल शक्तौ । शक्नोति । शशाक । शेकतुः । शक्ता । अशकत् । राध साध संसिद्धौ । राध्नोति । राध्नुवन्ति ।

सुबोधिनी—पूर्वाद्धिनोतेर्हस्यघोनत्वाङि । द्वित्वे सति पूर्वात् परस्य हिनोतेर्हस्य घः स्यात् आङि तु न । अङिकिम् । अजीहयत् । संयोगपूर्वकत्वात् ओर्वाहेरिति नहेर्लुक् । आप्नुहि ।

तत्त्वदीपिका—नत्वङीति । अङीति किं। अजीहयत्। ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वेन हिनोग्रहणादग्रहणेपि जिघाययिष्यतीत्यत्रव्याधिकस्यापि कुत्वज्ञापनार्थमिदमिति बोध्यम् ।

मू०—राधोहिंसायामेत्वपूर्वलोपौकितिलिटिसेटिथपिच ॥ रराध । रेधतुः । रेधिथ । अरात्सीत् । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । धृष्णोति । दधर्ष । अधर्षीत् । दम्भु दम्भे । दभ्नोति ।

सुबोधिनी—राधोहिंसायामेत्वपूर्वलोपौकितिलिटिसेटिथपिच । हिंसार्थकस्यराध एत्वपूर्वलोपौ स्तः नान्यार्थकस्य । दंभु दंभे । लोकवचनाय विहितकर्मानुष्ठान दंभः ।

मू०—श्रन्थिग्रन्थिदम्भिभ्योलिटःकित्त्वंवा ॥ दम्भेर्लिटचेत्वपूर्वलोपौ । ददम्भ । देभतुः, ददम्भतुः । देभिथ, ददंभिथ । अदम्भीत् । ऋधु वृद्धौ । आनर्द्ध । नुगशाम् । आनृधतुः । अर्द्धिता । क्षि हिंसायां । क्षिणोति । क्षिण्वन्ति । क्षेता ॥ इतिपम् ॥ अशूङ् व्याप्तौ संघाते च । अश्नुते । नुगशाम् । आनशे । अशिषीष्ट, अक्षीष्ट । अशिता, अष्टा । आशिष्ट । आक्षाताम् । ष्टिघ आस्कंदने । स्तिघ्नुते । स्तिघ्नुवाते । तिष्टिघिध्वे । अस्तेघिष्ट । इति स्वादयः ।

सुबोधिनी—श्रथिग्रंथिदंभिभ्यो लिटः कित्त्वं वा । एभ्यः परस्य लिटः कित्त्वं स्याद्वा । श्रंथ ग्रंथसदर्भे । दंभु दम्भे । ष्वज परिष्वगे । दंभेः किति लिटचेत्वपूर्वलोपौ । श्रंथीति कित्संज्ञायां नोलोपइति नलोपस्तस्यासिद्धत्वात्पूर्वलोपयोरप्राप्तौ सत्यामारंभः॥ इतिपं। नुगशामिति नुक् । आनशे । ष्टिघ आस्कंदने । आस्कदनं संग्रामः । स्तिघ्नुते। इत्यात् ॥ इतिस्वादयः

तत्त्वदीपिका—कृतायामिहटीकायांलोकेशकरशर्मणा । बाधन दुष्टबुद्धीनामगमत्स्वादिसाधनम् ॥ इति स्वादय. ।

मू०—रुधिरावरणे । रुधादेर्नम् ॥ कर्तरि चतुर्षु । रुणद्धि । नमसोऽस्य । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुणत्सि । रुन्धे । रुन्धाते । अरुधत् । अरुद्ध । भिदिर् विदारणे । अभिदत् अभैत्सीत् अभित्त । छिदिर् द्वैधीकरणे । अच्छिदत् अच्छैत्सीत् । अच्छित्त । रिचिर् विरेचने । रिणक्ति । अरिणग् आरिणक् । आरिचत् अरैक्षीत् आरिक्त । विचिर् पृथग्भावे । विङ्क्ते । अविचत् अवैक्षीत् अविक्त । क्षुदिर् संपेषणे । अक्षुदत् अक्षौत्सीत् । अक्षुत्त । युजिर् योगे । अयुजत् अयौक्षीत् अयुक्त । उच्छृदिर् दीप्तदेवनयोः । छृणत्ति छृन्ते । नृत तृदइति वेट् । छृत्सीष्ट छर्दिषीष्ट । अछृदत् अछर्दीत् अछर्दिष्ट । उतृदिर् हिंसानादरयोः । अतृदत् अतर्दीत् । इत्युभयपदप्रक्रिया । शिष्ल

विशेषणे । शिनष्टि । शिंष्टः । शिंषन्ति । शेष्टा । शेक्ष्यति । अशिषत् । पिष्लृ सञ्चूर्णने । पिनष्टि । पेक्ष्यति । अपिषत् । भञ्जो आमर्दने । भनक्ति । बभञ्जिथ बभंक्थ । भङ्क्ता । अभाङ्क्षीत् । भुज पालनाभ्यवहारयोः । भुनक्ति । भुङ्क्तः । अभुनक् अभुनग् । अभौक्षीत् । तृह हिसि हिंसायाम् ।

सुबोधिनी–रुधिर् आवरणे । रुधादेर्नम् । रुध् आदिर्यस्य स रुधादिस्तस्माद्रुधादेर्नम् प्रत्ययः स्यात् कर्त्रर्थेषु चतुर्षु । मित्त्वादंत्यात्स्वरात्परः नित्यत्वाद्गुणं बाधते । तथोरिति धत्व णत्व । रुणद्धि । नमसोऽस्यइत्यल्लोपः । रुन्धः । दिस्योरिति दिप्सिपोर्लोपः । वावसाने इति धस्य दकारतकारौ । सिपिदः स इति दस्य वा सः । अरुणत्,अरुणः । नृतदृदेति वेट् । चछृदिषे, चछृत्से । इत्यात्पे । झसादिति हेर्द्धिः । झबे इति षस्य डत्वं । ष्टुत्वं अनुस्वारपरसवर्णौ शिण्ड्ढि । हसात्परस्य झसस्येति डलोपे शिण्ढि । लित्पुषादेरिति ङः । अशिषत् । भंजो आमर्दने । ओदित्करणं ल्वाद्योदित इति नत्वार्थं । भग्नः । भुजपालनाभ्यवहारयोः । भुजोऽपालनेइत्यात्मनेपदं वक्ष्यते ।

तत्वदीपिका–रुधिर् । रुधादेर्नम् । रुध आदिर्यस्य स तथा तस्मात् । न च रुदादेरिति भविष्यति अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वादिति वाच्य । असंदेहार्थमिद । अन्यथा रुध् आदि रुद् आदिरिति संदेहः स्यात् । यद्यपि व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिरिति न्यायाद्रुधिरादिरेव गृह्यते । तथापि क्वचिदान्तरपदकार्यं नेतिज्ञापनार्थमिद । नम प्रत्ययत्वेपिमित्त्वसामर्थ्यादन्त्याच परत्वम् । अन्यथा मित्त्व व्यर्थं स्यात् । नच नमइति विशेषणार्थं तदितिवाच्यम् । अनुरुधान्तरस्यैव श्रुवचत्वात् । अथनमि मध्येपि तिबादिपरत्वस्याबाधनादपा भाव्यमिति वाच्य । न । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्र कौडिन्यायेति तक्रकौडिन्यन्यायेन तक्रदानेन दधिदानस्येव नमापो बाधनात् नमा नित्यत्वाद्गुणो बाध्यते । उच्छृदिर् ङ क्त्वायामिड्विकल्पार्थ । छृत्त्वा । छृदित्वा ।

मू०–तृहोनमिक्ङितेइमागमःपितिहसे । तृणेढि । अतृणेट् । अतर्हीत् । इदितोनुम् । नमःप्रत्ययात् परस्य नस्य लोपः । हिनस्ति । हिंस्तः । हिंसंति । धेसलोपः । हिन्धि । अहिनः । जिहिंस । अहिंसीत् । उन्दी क्लेदने । उनत्ति । उन्तः । उन्दन्ति । औनत् । औन्दन् । उन्दांचकार । औन्दीत् । अन्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति । नुगशाम् । ऊदितो वा । आनञ्जिथ । आनंक्थ । अञ्जिता अङ्क्ता ।

सुबोधिनी–तृहोनमिक्ङितेइमागमः पिति हसे । तृहेः पूर्वं नम् ततः इम् स्यात् पितिहसे परे । नमःप्रकरणात्प्रत्ययस्य ग्रहणं । उंदी क्लेदने । क्लेदनमार्द्रीभावः । नम इति नलोपः । उनत्ति । उंद्यात् ।उनत्तु ।औनत् । उंदांचकार । उंद्यात् । उंदिष्यति । औन्दिष्यत् । औदीत् । अंजू व्यक्तिम्रक्षणकांतिगतिषु । व्यक्तिर्विवेचनं । म्रक्षणं स्निग्धता । नुगशामिति नुक् । आनंज ।

तत्वदीपिका–तृहोनमि क्ङिते इति । यद्येव न स्यात् तर्हि येन नाप्राप्तिन्यायेनेमा नम् बाध्येत अबाधने वा पूर्वमिमेव स्यादिति शङ्कानिवृत्तये नमिक्ङिते इति नम प्रकरणत्वात्प्रत्ययग्रहणम् ।

मू०–अञ्जेस्सौनित्यमिट् ॥ आञ्जीत् । तञ्चु संकोचने । तनक्ति । अतञ्चीत्, अतांक्षीत् । ओविजी भयचलनयोः । विनक्ति ।

सुबोधिनी—अञ्जेःसेर्नित्यमिट् । अञ्जेः परस्य सिप्रत्ययस्य इडागमः स्यात् ऊदित्त्वाद्विकल्पेप्राप्ते इदम् ॥

मू०—विजेरिडादिप्रत्ययोङित् ॥ विविजिथ । विजिता । अविजीत् । वृजी वर्ज्जने । वृणक्ति । अवर्जीत् । पृची संपर्के । पृणक्ति । अपर्चीत् ॥

सुबोधिनी—विजेरिडादिप्रत्ययोङित् । विजेः परस्य इट्सहितस्य प्रत्ययस्य ङित्त्वं स्यात् । इति पम् ॥

मू०—ञिइन्धी दीप्तौ । इंद्धे । इन्धीत । ऐंद्ध । इन्धाञ्चक्रे । ऐन्धिष्ट । खिद दैन्ये । खिन्ते । खित्सीष्ट । अखित्त । विद विचारणे । विन्ते । वित्सीष्ट । अवित्त । इति रुधादयः ।

सुबोधिनी—ञिइंधी दीप्तौ । तथोर्द्ध इतिधत्वं झबेजबाइति दत्वम् इंद्धेर्नमोनकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ । नोलोपइति नलोपस्तु न भवत्यल्लोपस्यासिद्धत्वात् स्थानिवत्त्वाद्वा ॥ इत्यात् । इति रुधादयः ॥

तत्व०—**ञिइंधि** । ञीतांतगित्येतदर्थोञि इद्ध इत्यत्रेणिषेधार्थं । इद्धे इति नम इति न लोप. नमसोस्येति सलोपः । कृतायामिहटीकायांलोकेशकरशर्मणा । मताभाष्यकृताभाव्यारुधादिप्रक्रियागता ।

मू०— तनुविस्तारे । **तनादेरुप्** ॥ कर्तरि चतुर्षु । नूपः । तनोति । तनुतः । तन्वन्ति । ओव्मोर्वालोपः । तनुवः, तन्वः । तनुते । ततान । तेनतुः । तेने । अतानीत् अतनीत् ।

सुबोधिनी—तनुविस्तारे । तनादेरुप् । तनूआदिर्यस्य स तनादिस्तस्मादुप् कर्त्रर्थेषु चतुर्षु । अपोऽपवादः । तनोति । तनुते । तनुयात् । तन्वीत । तनोतु । तनुताम् । अतनोत् । अतनुत । ततान । तेने । तन्यात् । तनिषीष्ट । तनिता । तनिष्यति । तनिष्यते । अतनिष्यत् । अतनिष्यत । अतोहसादेर्लघोरितिवा वृद्धिः । अतनीत्, अतानीत् ॥

तत्त्वदीपिका—तनु । उकारः क्त्वायामिड्विकल्पार्थ. । **तनादेरुप्** । तन आदिर्यस्य स तथा तस्मात् नलोपाभावस्त्वसदेहार्थं । यदि व्याख्यानत इति न्यायादसदेहस्तदा क्वचिन्नलोपो नेति ज्ञापनार्थं । तेन सन् आदिर्येषांतेसनाद्य इत्यादि सिद्ध । उप पित्त्व कुरुत इत्यादौ गुणार्थं । यदिङित्यदुरिति सामर्थ्याद्गुण. अन्यथा ऽकारस्यासभव इति विभाव्यते । तदा घूर्णोतीत्यत्र गुणार्थमिति बोध्यम् ।

मू०—तनादेस्तथासोर्वासेर्लुक् ॥ **लोपस्त्वनुदात्ततनां** ॥ अतत, अतनिष्ट । अतथाः, अतनिष्ठाः । षणु दाने । सनोति । सनुते । सेनतुः । सेने । जनसनखनामात्वमिति । सायात् सन्यात् । असात् । असनिष्ट । असाथाः । असनिष्ठाः । क्षणु क्षिणु हिंसायाम् । क्षणोति । ह्यन्तक्षणेति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत् । अक्षणिष्ट । अक्षथाः, अक्षणिष्ठाः ।

सुबोधिनी—तनादेस्तथासोर्वासेर्लुक् । तनादेः परस्य सेर्लुक् वा भवति तनि थासि च परे । अतत, अतनिष्ट । षणु दाने । नांतोयं । णकारस्तु लाक्षणिकः । तेन यङ्लुकि संस-

न्ति। संसन्तः। इत्यादावनुस्वारपरसवर्णौ स्तः। जनसनेत्यात्वं। सायात्, सन्यात्। असात, असनिष्ट। असाथाः, असनिष्ठाः। क्षणु क्षिणु हिंसायां। इमावपि लाक्षणिकौ णकारौ तेन यङ्लुकि चक्षन्ति इत्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ। ह्म्यन्तेति न वृद्धिः। अक्षणीत्। तनादेस्तथासोरिति वासेर्लुक् लोपस्त्वनुदात्ततनामिति नलोपः। अक्षत, अक्षणिष्ट॥

तत्त्वदीपिका–क्षणु। द्वावपि दन्त्यान्तौ। णत्व तु सूत्रबलात्। अन्यथा यङ्लुकिचाक्षति चक्षतीत्यत्रानुस्वारो न स्यात्।

मू०–तनादेरुपधायागुणोवापि॥ क्षिणोति क्षेणोति। अक्षेणीत्। अक्षितः अक्षेणिष्ट। अक्षिथाः। अक्षेणिष्ठाः। ऋणु गतौ। ऋणोति अर्णोति। ऋणुतः। आनर्ण। आनृणे। आर्णीत्। आर्त आर्णिष्ट। आर्थाः। आर्णिष्ठाः। तृणु अदने। तृणोति, तर्णोति। तृणुते, तर्णुते। अतर्णीत्, अतृत अतर्णिष्ट। अतृथाः अतर्णिष्ठाः। घृणु दीप्तौ। घृणोति, घर्णोति। जघर्ण। अघर्णीत्, अघृत, अघर्णिष्ट। अघृथाः, अघर्णिष्ठाः। डुकृञ् करणे। करोति। ङित्यदुः। कुरुतः।

सुबोधिनी–तनादेरुपधायागुणोवापि। तनु षणु क्षणु धातूनां गुणासंभवात् क्षिण्वादिष्वस्य प्रवृत्तिर्बोध्या। अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। उवमितिवः। कुर्वन्ति॥

मू०–कुरछुरोर्नदीर्घः॥ कुर्वन्ति।

सुबोधिनी–कुरछुरोर्नदीर्घः। कृञः कुररूपस्य छुरछेदने इत्यस्य च दीर्घो न भवति। कुर शब्दे इत्यस्य तु न निषेधः॥

मू०–कृञोनित्यंवमोरुलोपः॥ कुर्वः। कुर्मः।

सुबोधिनी–कृञोनित्यवमोरुलोपः। कृञः परस्य उप्रत्ययस्य लोपः स्यात् वमयोः परयोः॥

तत्त्वदीपिका–कृञोनित्यमिति। कृञो ये इत्यत्र वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थया बोध्यम्।

मू०कृञोये॥ कृञ उप्रत्ययस्य लोपो यि। कुर्यात्। चकर्थ। क्रादेर्नेट्। क्रियात्। कृषीष्ट। अकार्षीत्। अकृत। अकृथाः।

सुबोधिनी–कृञोये। रिइत्यनुवृत्तम् आशिषि यादादौ पे इति रिङ्। क्रियात्। उरिति न गुणः। कृषीष्ट। तनादेरिति सेर्लुगभावे लोपो ह्रस्वादिति सिलोपः। अकृत॥

मू०–संपर्युपेभ्यः करोतेर्भूषणेसुट्॥ संस्करोति। अड्द्वित्वव्यवधानेपि कात् पूर्वः सुट्। समस्करोत्। संचस्कार।

सुबोधिनी–संपर्युपेभ्यःकरोतेर्भूषणेसुट्। संपर्युपपूर्वस्य करोतेः सुट् स्यात् भूषणे सन्घे चार्थे। संस्करोति। अलंकरोतीत्यर्थः। संस्कुर्वन्ति। संघीभवंतीत्यर्थः॥ अड्द्वित्वव्यवधानेपि कात् पूर्वः सुट्। सपर्युपेभ्यः परस्य कृञोऽड्व्यवधाने द्वित्वव्यवधाने च कात्पूर्वः सुट् भवति॥

तत्त्वदीपिका—संपर्युपेभ्य इति । वृत्तिकारमतेनाय पाठः । भाष्यवार्तिककारादिमते तु समारिभ्या-मित्येव ।

मू०—ससुटः कृञोलिटइट् ॥ सञ्चस्करिथ । संचस्करिव । संस्क्रियात् । संस्कृषीष्ट । एवं परिष्कुरुते । उपस्कुरुते । परिष्कारिष्यते । पर्यस्कार्षीत् पर्यष्कार्षीत् । इत्यात्पे ॥ वनुयाचन । वनुते । ववने । परस्मैपदमित्येक । वनोति । शसददइति । ववान । ववनिथ । अवानीत् । मनु अवबोधने । मनुते । मने । मनिषीष्ट । अमत, अमनिष्ट ॥ इतितनादयः ॥

सुबोधिनी—ससुटः कृञोलिटइट् । सुटसहितात् कृञोलिट इट् भवति । इतितनादयः ॥

तत्त्वदीपिका—कृतायामिहटीकायांलोकेशकरशर्मणा । मताभाष्यकृता भव्या तनादिप्रक्रियागता । इति तनादय. ।

मू०—तुदव्यथने । तुदादेरः ॥ कर्तरि चतुर्षु । तुदति तुदते । तुत्सीष्ट । अतौत्सीत् । अतुत्त । णुद प्रेरणे । नुदति । नुत्सीष्ट । अनौत्सीत् । अनुत्त । दिश अतिसर्जने । दिशति । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । भ्रस्ज पाके । ग्रहांक्ङिति च । झबेजबाः । भृज्जते ।

सुबोधिनी—तुद व्यथने ॥ तुदादेरः । तुद आदिर्यस्य स तुदादिः तस्मादप्रत्ययः स्यात् कर्त्रर्थेषु चतुर्षु । अपोपवादः । तुदति । तुदते । तुदेत् । तुदेत । तुदतु । तुदताम् । अतुदत अतुदत । अतुदेताम् । अतुदंत । तुद्यात् तुत्सीष्ट । सिस्योरिति न गुणः । तोत्ता । तोत्स्यति । तोत्स्यते । अतोत्स्यत् । अतोत्स्यत । अतौत्सीत् । झसादिति सिलोपः । अतुत्त । दिश अतिसर्ज्जने । अतिसर्जनं दानम् । इशषांतात्सगिति सक् छशषेति षत्व षढोरिति कत्वं च । अदिक्षत् । अदिक्षत । भ्रस्ज पाके । भर्जनरूपः पाकोत्र धात्वर्थो नत्वोद्नादेः पाकस्तत्र प्रयोगाभावात् ग्रहामिति संप्रसारणं सस्य श्चुत्वेन शः शस्य झबेजबाइति जः । भृज्जति । भृज्जेत् भृज्जेत । भृज्जतु । भृज्जताम् । अभृज्जत् । अभृज्जत ॥

तत्वदीपिका—तुदादेरः । तुद आदिर्यस्य स तथा तस्मात् । अप्रत्ययस्यापित्त्वादपित्तादिर्ङिदिति ङित्वतेन गुणो न । भ्रस्ज भ्रस्जे । इत्यय पाठे भ्रष्ट. भ्रष्टवानित्यत्रत्वाद्योदित इति नत्व स्यात् ।

मू०— भ्रस्जोरसोरमनपिवा ॥ बभर्ज, बभ्रज्ज । बभर्जतुः, बभ्रज्जतुः । बभर्जिथ, बभ्रज्जिथ , बभर्ष्ठ, बभ्रष्ठ । स्वरान्तादत्वतश्चेति वेट् । क्ङितिसंप्रसारणं बाधकम् । भृज्ज्यात् । अभ्राक्षीत् , अभार्क्षीत् । अभ्रष्ट, अभर्ष्ट । क्षिप प्रेरणे । क्षिप्सीष्ट । अक्षैप्सीत् । अक्षिप्त । कृषविलेखने । कृक्षीष्ट । क्रष्टा, कर्ष्टा । अक्राक्षीत् अकार्क्षीत् । अकृक्षत् । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त । मिलसंगमे । मिलति । मिमिले । अमेलीत् । अमेलिष्ट । मुचॢ मोचने । मुचादेर्मुम् । मुचलुपविदलिपषिचकृतपिशखिदामप्रत्ययेमुम् । मुञ्चति । मुक्षीष्ट । लितृपुषादेर्ङः । अमुचत् । अमुक्त । लुपॢ छेदने । लुम्पति । लुलोप । लुप्सीष्ट । अलुपत् । अलुप्त । विदॢलाभे । विन्दति । अविदत् । अवेदिष्ट ।

अनिडयमित्येके । वेत्ता । लिप उपदेहे । लिम्पति । लिपिसिचीतिङः । अलिपत् । अलिपत । अलिप्त । षिच क्षरणे । सिञ्चति । सिषिचिषे । असिचत् । असिचत । असिक्त । इत्यात्पे ॥ ऋषी गतौ । ऋषति । आनर्ष । ओव्रश्चू छेदने । वृश्चति । वव्रश्च । वव्रश्चतुः । वव्रश्चुः । वव्रश्चिथ, वव्रष्ठ । व्रश्चिता, व्रष्टा । व्रश्चिष्यति व्रक्ष्यति । अव्रश्चीत् अव्राक्षीत् । अव्राष्टाम् । व्यच व्याजीकरणे । विचति । विव्याच । विविचतुः । विच्यात् । व्यचिता । व्यचिष्यति । अव्याचीत् अव्यचीत् । उछि उंच्छे । उंच्छति । उञ्छाञ्चकार । औञ्छीत् । उच्छी विवासे । उच्छति । उच्छाञ्चकार । औच्छीत् । ऋच्छ गतींद्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । ऋच्छति ।

सुबोधिनी—भ्रस्जोरसोरमनपिवा । भृज्जेरेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यात् अनपि मित्त्वादंत्यात् स्वरात्परो भवति । स्थानषष्ठीनिर्देशात् रकारोपधयोर्निवृत्तिः । बभर्ज, बभ्रज्ज । बभर्ज्जतुः, बभ्रज्जतुः । थपि बभर्जिथ, स्वरांतादत्वतश्चेतिवेट् बभ्रज्जिथ । स्कोरिति सलोपः छशषेतिषः । बभर्ष्ठः, बभ्रष्ठ । आति । बभर्ज्जे । बभ्रज्जे । क्ङिति रमागम बाधित्वा संप्रसारणम् भृज्यात् । भर्क्षीष्ट, भ्रक्षीष्ट । भर्ष्टा, भ्रष्टा । भर्क्ष्यति, भ्रक्ष्यति । भर्क्ष्यते, भ्रक्ष्यते । अभार्क्ष्यत् अभर्क्ष्यत् अभ्रक्षत् । अभार्क्षीत् अभ्राक्षीत् । अभर्ष्ट, अभ्रष्ट । कृषविलेखने । कृषादीनांवेति वा रः । क्रष्टा, कर्ष्टा । सिस्योरिति न गुणः । कृक्षीष्ट । कृष स्पृश मृशेति वा सिः । अनिटोनामिवद् इति वृद्धिः अकार्क्षीत्, अक्राक्षीत् । अकार्क्षीत् । पक्षे । इशषांतादिति सक् । अकृक्षत् । सिस्योरिति न गुणः । अकृष्ट । साकि । अकृक्षत । आति सको लोपः स्वरे इत्यलोपः । अकृक्षाताम् । मिल संगमे । अस्मिन्नेव गणे परस्मैपदिषु मिलसंश्लेषणे इति धातुपाठे पठ्यते इह तस्य पुनः पाठः कर्तर्यात्मनेपदार्थः मिलति । मिलते । मुचादेर्मुम् । मुच्ऌमोक्षणे लुप्ऌछेदने विद्ऌलाभे लिपउपदेहे षिचक्षरणे कृतीछेदने पिशअवयवे खिदपरिघाते विद्ऌलाभे । व्याघ्रभूतिमतेसेट्कः । वेदिता । भाष्यमतेत्वनिट्कः । वेत्ता । लिपउपदेहे । उपदेहोवृद्धिः । लिपिसिचीतिङः । आतितुवाङः । अलिपत् । झसादितिसिलोपः । अलिप्त । अलिपत् ॥ इत्यात्पे ॥ नुगशामिति नुक् । आनर्ष । ओव्रश्चू छेदने । ग्रहामिति संप्रसारणं । वृश्चति । लिटि । णबादौ पूर्वस्येत्यनेन पूर्वरेफस्य ऋकारः ततो नसंप्रसारणे संप्रसारणमिति परिभाषया निषेधात्सकृत्सूत्रं प्रवर्त्तते इति न्यायाद्वा पुनर्वस्य संप्रसारणं न । वव्रश्च । ऊदितोवेति वेट् । वव्रश्चिथ । स्कोरिति सलोपः छशषेति षत्वं ष्टुत्वं । वव्रष्ठ । ऊदितोवेतीटि । अव्रश्चीत् । इडभावे स्कोरितिसलोपः । छशषेति षत्वं षढोरिति कः । ततः सस्य षत्वम् । अव्राक्षीत् । नन्वत्र शकारस्य कथं लोपः उच्यते । नकारजावनुस्वारपंचमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारश्च षाट्टवर्गस्तवर्गजइति ॥ १ ॥ व्यच व्याजीकरणे । व्याजीकरणं छद्मकरण । ग्रहामिति संप्रसारणं णबादौ पूर्वस्येति पूर्वस्य संप्रसारणं च । विविचतुः । अतोहसादेरिति वा वृद्धिः । अव्याचीत्, अव्यचीत् । उछि उञ्छे । उच्छी विवासे । स्वदेशं परित्यज्य देशांतरे गमनं विवासः । सम्प्रति धातुपाठे इमौ भ्वादिगणे पठितौ इह पुनः पाठस्तु उंछतीत्यत्र वादीपोः शतुरिति नुम्विकल्पार्थः । अप्प्रत्यये तु अप्यपोरान्नित्यमिति नित्यं नुम् । उंछंति ॥

तत्त्वदीपिका—रसोरिति । रश्च सूच रसौ तयो रेफसकारयोरादेशो भवतीत्यर्थः ।

मू०—ऋच्छेर्नाम् ॥ ऋच्छेर्लिटिगुणः ॥ नुगशाम् । आनर्छ । आनर्छतुः । ऋच्छिता । उब्जआर्जवे । उब्जाञ्चकार । उज्झ त्यागे । उज्झाञ्चकार । लुभ विमोहने।लुभति । लोभिता लोब्धा । अलोभीत् । तृप तृम्प तृफ तृम्फ तृप्तौ । तृपति । अतर्पीत् । तृफादीनामप्रत्यये मुम् । तृम्फति । तुप तुम्प तुफ तुम्फ हिंसायाम् । तुपति । तुतोप । अतोपीत् । तुम्पति । अतुम्पीत् । तुफति । तुतोफ । अतोफीत् । तुम्फति । तुतुम्फ । अतुम्फीत् । दृप दृंफउत्क्लेशे । दृपति । दृम्फति । ऋफ ऋम्फ हिंसायाम् । ऋफति । ऋम्फति । ऋम्फाञ्चकार । गुफ गुम्फ ग्रन्थे । गुफति । गुम्फति । अगुम्फीत् । उभ उम्भ पूरणे । उभति । उवोभ । औभीत् । उम्भति । उम्भाञ्चकार । औम्भीत् । शुभ शुम्भ शोभार्थे । शुभति । अशोभीत् । शुम्भति । अशुम्भीत् । दृभी ग्रन्थे । दृभति । अदर्भीत् । चृती हिंसाग्रन्थनयोः । चृतति । नृततृदचृतेतीड्वा । चर्तिष्यति चर्त्स्यति । अचर्तीत् । विध विधाने । विधति । वेधिता । लिख अक्षरविन्यासे । लिखति लेखिता । कुट कौटिल्ये । कुटति । चुकोट ।

सुबोधिनी—ऋच्छेर्नाम् । ऋच्छतेराम् प्रत्ययो न लिटि । गुरुनाम्यादित्वात्प्राप्तेनिषेधः ॥ ऋच्छेर्लिटिगुणः । ऋच्छतेर्गुणः स्याल्लिटि । लुभ विमोहने विमोहनमाकुलीकरणम् । इषुसहेति वेट् । लोभिता, लोब्धा । तृप तृफ तृप्तौ । कृष स्पृशमृशेति सिविकल्पस्तु पौषादिकस्यैव ङस्यापवादत्वात् । तेनात्र नित्यं सिः । अतर्पीत् । तृफादीनामप्रत्यये नुम् । आदिशब्दः प्रकारे तेन येत्र नकारानुषक्तास्ते तृंफादयः अप्रत्ययस्य ङित्त्वान्नोलोपइति नलोपे कृते नुम् । तृंफति।दृपदृफउत्क्लेशे । उत्क्लेशः पीडा । चृती हिंसाग्रंथनयोः । ईदित्करणमादीदितइतीण्निषेधार्थं।यद्यप्यस्य वेट्कत्वादिण्निषेधः सिद्ध्यति । तथापि क्वचिद्वेट्इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयितु ईदित्करणं । तेन धावितमिभराजाधियेत्यादिसिद्धमिति । नृततृदेतिवेट् । चर्त्स्यति । विध विधाने । विधानं करणं । कुट कौटिल्ये । कुटिलस्य भावः कौटिल्यं तस्मिन् ॥

तत्त्वदीपिका—ऋच्छ गुरुनामित्यादाम्प्राप्त इत्याह । ऋच्छेरिति । ह्रस्वाच्छकारस्य द्वित्वे संयोगपरत्वाल्लघूपधत्वाभावाद्गुणप्राप्तौ लिटि गुण इति ।

मू०— कुटादेर्ञ्णिद्वर्जःप्रत्ययोङित् ॥ चुकुटिथ । कुटिता । अकुटीत् । पुट संश्लेषणे । पुटति । पुपोट । अपुटीत् । कुचसंकोचने । कुचति । चुकोच । अकुचीत् । गुजशब्दे । गुजति । गुजिता । अगुजीत् । गुड रक्षायाम् । गुडति । गुडिता । अगुडीत् । कुड शब्दे । कुडति । कुडिता । डिप क्षेपे । डिपिता । छुर च्छेदे । कुर्छुरोर्नदीर्घः । छुर्यात् । छुरिता । स्फुट विकसने । स्फुटति । मुट आक्षेपप्रमर्दनयोः । मुटति । मुमोट । मुटिता । त्रुट छेदे । त्रुट्यति, त्रुटति । तुत्रोट । त्रुटिता । तुट कलहकर्म्मणि । तुटति । तुटिता । तुटिष्यति । छुट चुट छेदे । छुटति । छुटिता । चुटिता । जुटबन्धने ।

त्रुटति । त्रुटिता । कड मदे । कडति । अकडीत् । लुठ संश्लेषणे । लुठति । लुठिता । कुड घनत्वे । कुडिता । कुड बाल्ये । कुडति । पुड उत्सर्गे । पुडिता । घुट प्रतीघाते । घुटिता । स्फुर स्फुरणे । स्फुरिता । स्फुल संचलने । स्फुलिता ।

सुबोधिनी–कुट देर्ङिगद्वर्जः प्रत्ययोङित् । कुटादेर्गणात्परः प्रत्ययो ङित् स्यात् ञिणिं णितं च वर्जयित्वा । ङित्त्वान्नगुणः । चुकुटिथ । छुर छेदने । न्याविहसेइत्यनेन दीर्घेप्रसे कुर्छुरो रितिनिषेधः । छुर्यात । त्रुटभ्राशभ्लाशिति वा यः । त्रुट्यति, त्रुटति । कडधातुपाठ भ्वादौ पठितस्य पुनरत्र पाठः शतृप्रत्यये वादीपोरिति नुम्विकल्पार्थः पूर्वे पाठस्तु कडतीति नित्यनुमर्थः । कुड घनत्वे । घनत्व सांद्रता ॥

मू०–निर्निर्विभ्यःस्फुरतिस्फुलत्योस्सस्यषोवा ॥ निःष्फुरति, निःस्फुरति निःस्फुरति निष्फुरति निस्फुरति । निःष्फुलति निःस्फुलति निष्फुलति निस्फुलति । णू स्तवने । अनुवीत् । धू विधूनने । अधुवीत् । गु पुरीषोत्सर्गे । जुगुविथ जुगुथ । गूयात् गोता । ध्रु गतिस्थैर्य्ययोः । ध्रुता । अध्रुषात् । इतिकुटादयः । कृतीछेदने । मुचादेर्मुम् । कृन्तति । नृततृदछृदचृतकृद्रचोऽसेस्सादेरिड्वा । कर्तिष्यति, कर्त्स्यति । अकर्तीत् । गृ निगरणे ।

सुबोधिनी–निर्निर्विभ्यःस्फुरतिस्फुलत्योस्सस्यषोवा । एभ्यः परस्यानयोः सस्य वा षत्वं भवति । णू दीर्घान्तः । परिणूत गुणोदयइत्यत्र कितइतीण्निषेधः । कुटादेरिति ङित्त्वान्न वृद्धिः । नुधातोरित्युव् । अनुवीत् । लोपोऽह्रस्वादिति सिलोपः । अगुता । वृत्ताः कुटादयः । कृती छेदने । मुचादेरिति मुम् । कृतति । नृततृदेति वेट् । कर्तिष्यति, कर्त्स्यति ॥

मू०–गृलोवा ॥ गिरतेः स्वरेरस्यलोवा ॥ ऋतइर् । गिरति, गिलति । गरिता, गरीता, गलिता गलीता । अगारीत् अगालीत् । स्पृश स्पर्शने । स्प्रष्टा स्पर्ष्टा । अस्प्राक्षीत् अस्पार्क्षीत् अस्पृक्षत् । प्रच्छज्ञीप्सायाम् । ग्रहां क्ङितिच । पृच्छति । पप्रच्छिथ पप्रष्ठ । अप्राक्षीत् । सृज विसर्गे । सृजति । सृजिदृशोस्यपोवेट् । ससर्जिथ सस्रष्ठ । स्रष्टा । अस्राक्षीत् । टुमस्जो शुद्धौ मज्जति । मस्जिनशोर्झलिनुम् । ममज्जिथ ममङ्क्थ । मङ्क्ता । अमाङ्क्षीत् । विच्छगतौ । आयः । विच्छायति । विच्छायाञ्चकार । विविच्छ । इषू इच्छायाम् । गमाञ्छः । इच्छति । इच्छेत् । इच्छतु । ऐच्छत् । इयेष । इयेषिथ । एषिता एष्टा । ऐषीत् । विश प्रवेशने । वेष्टा । अविक्षत् । मृश आमर्शने । अम्राक्षीत् अमार्क्षीत् अमृक्षत् । रि पि गतौ । रियति । पियति । रेता । पेता । धि धारणे । धियति । क्षिनिवासगत्योः । क्षियति । षु प्रेरणे । सुवति । सविता । कॄ विक्षेपे । किरति । चकार । चकरतुः । चकरुः ।

सुबोधिनी–गृलोवा । गिरतेः रेफस्य लत्वं वा स्यात् स्वरे परे । वृङ्वृञ्ऋदंतानां वेति वा इटो दीर्घः । गरिता, गरीता । स्पृशकृषादीना वेति वा रकारः । छशषेति षत्व ष्टुत्वं । स्प्रष्टा, स्पर्ष्टा । कृषस्पृशेति वा सिः । अनिटो नामिवत इति वृद्धिः । अस्प्राक्षीत् । अस्पार्क्षीत् । पक्षे हशषांतादिति सक् । अस्पृक्षत् । प्रच्छ ज्ञीप्सायां । ज्ञातुमिच्छा ज्ञीप्सा । वुण्प्रत्यये प्रच्छकः । षिद्भिदादिभ्योऽङिति भिदादित्वादङ्प्रत्यये सप्रसारणे च पृच्छा । ततो ञिङिद्करणे इति ञ्यतात् वुणप्रत्यये तु पृच्छकः । ग्रहामिति सप्रसारण । पृच्छति । ऋसयोगादित्यकित्त्वान्नसप्रसारण । पप्रच्छतुः । स्वरांतादत्वत इति वेट् । पप्रच्छिथ, पप्रष्ठ । सृजिदृशोस्थपेवेति थपि वेट् । ससर्जिथ, रागेझलिदृशामिति रः । सस्रष्ठ । टुमस्जो शुद्धो । द्वितोथुः । मज्जथुः । श्चुत्वेन सस्य शः । झबेजबाइति शस्य जः । मज्जति । मस्जिनशोरिति नुम् स्कोरिति सलोपः ॥ मङ्क्ता । विच्छ तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययांतादपि अः नत्वप् । तेन विछायतीति विछायतीत्यत्र वादीपोरिति नुम्विकल्पः । आयइत्यायप्रत्ययः । विच्छायति । आयादयोनपिवेति वा अायः । कासादिप्रत्ययादित्याम् यतइत्यलोपः । विच्छायां चकार । इषु भाष्यवार्तिकमतेऽनुदित् । गमांछइति छः । इच्छति । इषुसहेतिवेट् । एषिता, एष्टा । विश प्रवेशने । हशषांतादिति सक् । अविक्षत् । मृश आमर्शने । आमर्शन स्पर्शः । कृषस्पृशमृशेति वा सिः कृपादीनांवेति वा रः । अम्राक्षीत्, अमार्क्षीत्, हशषांतादिति सक् । अमृक्षत् । रि पि । नुधातोरियुः । रियति । पियति । ऋतइर्धातोः किरति । ऋसयोगादित्यकित्त्वाद्गुणः । चकरतुः । वृङ्वृञृऋदतानामिति वेटोदीर्घः । करिता, करीता ।

तत्व०–गृलोवेति । व्यवस्थितविकल्पोय तेन गरु इति कठे नित्य विषे तु गर इत्यत्र न । प्रच्छ अथ कथ वक्तार पृच्छक श्रोतॄनिति प्रच्छकमित्येव पाठ इति बहव पृच्छक इति पाठे तु भिदादराकृतिगणत्वादाङ्पृच्छा तत्करोतीति ञ्यन्ताद्वुणि बोध्य । विछ । तुदादिपाठसामर्थ्यादप्रत्ययान्तादपि अतएव नत्वप् । तेन विच्छायतीविच्छायन्तीत्यत्र वा दीपोरिति नुम्विकल्प । केचित्तु तुदादिपाठादिदमेव विकल्पयन्ति तन्मते तुदादिपाठस्य केवले विच्छती विच्छन्तीत्यत्र चरितार्थत्वादाय् प्रत्ययान्तादवेव नव । तेन विच्छायन्तीत्यत्र नित्यमेव नुम् । इषु अनुदित्पाठस्तु भाष्यवार्तिकसम्मत. । रियतीति रिअति इति स्थिते उपधाया लघोरिति गुण प्राप्तो बहिरगत्वान्निवारित । तथाहि । इय् अकारापेक्षत्वेनअतरग. । अल्पाश्रितत्वात् । गुणस्तु अकारातिबपेक्षत्वे बहिरग बह्वपक्षत्वात् ।

मू०–उपात्किरतेस्सुट्छेदेऽर्थे ॥

सुबोधिनी–उपात् किरतेः सुट्छेदेऽर्थे । उपोपसर्गात् परस्य किरतेः सुडागमः स्यात् छेदे वाच्ये नान्यत्र ॥

मू०–हिंसायाम्प्रतेश्च ॥ उपस्किरति । प्रत्यस्किरत् । रुजो भंगे । अरौक्षीत् । अरोक्ताम् । भुजो कौटिल्ये । भोक्ता । अभौक्षीत् । अभौक्ताम् । छुप स्पर्शे । छोप्ता । अच्छौप्सीत् । रुश रिश हिंसायाम् । रोष्टा । रोष्टारौ । अरुक्षत् । रेष्टा । अरिक्षत् । लिशगतौ । लेष्टा । अलिक्षत् । खिद परिघाते । मुचादेर्मुम् । खिन्दति । खेत्ता । अखैत्सीत् । पिशृ अवयवे । पिंशति । पेशिता ॥ इतिपम् ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः । जुषते । ओविजी भयचलनयोः । विजते ।

सुबोधिनी—हिंसायांप्रतेश्च। उपात् प्रतेश्च किरतेः सुट् स्यात् हिंसायाम्। अड्द्वित्वव्यवधानेऽपि सुट् कात् पूर्व इति वक्तव्यं। उपास्किरत् उपचस्कार। उरोविदारंप्रतिचस्करे नखैरिति माघः। कर्म्मणि लिट्। लिश गतौ। इशषांतादिति सक्। अलिक्षत्। मुचादेरिति मुम्। खिंदति। अय दैन्येपि दिवादौ रुधादौ च वर्त्तते। पिश् अवयवे। मुचादेरिति मुम्। पिंशति। अयं दीपनायामपि। त्वष्टा रूपाणि पिंशतु। दीपयत्वित्यर्थः॥ इतिपम्॥ ओविजी। प्रायेणायमुत्पूर्वः। उद्विजते॥

मू–विजइट्॥ विजेः परइडादिप्रत्ययोङित्। विजिता। ओलजीओलस्जी व्रीडे। लेजे। ललज्जे। पृङ् व्यायामे।

सुबोधिनी–विजइट्। विजेः परइडादिः प्रत्ययो डित्। इह ओविजी तुदादिः रुधादिश्च गृह्यते न तु विजिर् पृथग्भावे इति जुहोत्यादिः व्याख्यानात्। पृङ् व्यायामे। प्रायेणायं व्याङ्पूर्वः॥

मू०–अयकि॥ ऋतो रिङ्भवत्यकारे प्रत्यये यकि च। नुधातोः व्याप्रियते। व्यापरिष्यते। व्यापृत। व्यापृषाताम्। मृङ् प्राणोत्सर्गे।

सुबोधिनी–अयकि। निर्दिष्टत्वाहकारस्यैव रिङि सिद्धे ङकारग्रहणं व्यवधानार्थं। तेन येइति नदीर्घः॥

मू०–म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चतुर्ष्वेवात्॥ म्रियते। ममार। ममर्थ। मृषीष्ट। अमृत। दृङ् आदरे। आद्रियते। आदद्रे। आदृषीष्ट। आदर्ता। आदृत। धृङ् अवस्थाने। ध्रियते। अध्रियत। लोपो ह्रस्वात्झसे। अधृत।

॥ इतितुदादयः॥

सुबोधिनी–म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चतुर्ष्वेवात्। मृङश्चतुर्षु लुङ्लिङोश्च परतः आत्मनेपदं स्यादन्यत्र पम्। अयकीति रिङ् नुधातोरितीय्। म्रियते। ऊरिति न गुणः। मृषीष्ट। हनृतः स्यप इतीट्। मारिष्यति। लोपोह्रस्वादिति सिलोपः। अमृत। शानप्रत्यये म्रियमाणः। दृङ् प्रायेणाङ्पूर्वः। तथाद्रियंते न बुधाः सुधामपि इति श्रीहर्षः। इत्यात्। इति तुदादयः॥

तत्त्वदीपिका—कृतायामिहटीकायां लोकेशकरशर्मणा। मताभाष्यकृताभव्यातुदादिप्रक्रिया गता। इति तुदादयः।

मू०– डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये॥ नाक्र्यादेः॥ कर्तरिचतुर्षु। क्रीणाति।

सुबोधिनी–डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये। विनिमयो व्यतिहारः॥ नाक्र्यादेः। क्रीरादिर्यस्य स क्र्यादिस्तस्मात् ना प्रत्ययः स्यात् कर्त्रर्थेषु चतुर्षु॥

तत्त्वदीपिका—डुक्रीञ्। विनिमयः परिवर्त्तः। ना क्र्यादेः। क्री आदिर्यस्य स तथा तस्मात्।

मू०–ईहसे॥ न इत्यस्याकारस्य ई ङिति हसे। क्रीणीतः।

सुबोधिनी–ईहसे। ङित्यदुरितो ङितीत्यनुवृत्तं नात इति च॥

तत्त्वदीपिका—ईहसे। नात इत्यनुवर्त्तते।

मू०–नातः ॥ नाइत्यस्याकारस्य लोपो ङिति स्वरे । क्रीणन्ति । क्रीणीते । चिक्रयिथ, चिक्रेथ । अक्रैषीत् । अक्रेष्ट । प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । पिप्रिये । श्रीञ् पाके । अश्रैषीत् । मीञ् हिंसायाम् । मीनातिमिनोतीत्यात्वम् । ममौ । मिम्यतुः । ममिथ, ममाथ । मासीष्ट । माता । अमासीत् । स्कुञ् आप्लवने ।

सुबोधिनी–नातः । ना आत इति छेदः । ङित्यदुरित्यतोङितीत्यनुवृत्तम् ओव्मोरित्यतो लोपइति च ङिति हसे ईविधानात्परिशेषात्स्वरे इति लब्ध । नाइत्यविभक्तिकम् । आतोतोद्नतइत्यतोनातइत्यालोपे क्रीणते । नुधातोरितीय् । चिक्रिये । वृद्धिः । अक्रैषीत् । अक्रेष्ट । प्रीञ् तर्पणे कांतौच । कांतिः कामना । मीञ् मीनातिमिनोतीत्यात्वं । ममौ । नुधातोरितियः । मिम्ये । मीयात् । मासीष्ट । माता । मास्यति । मास्यते । अमास्यत् । अमास्यत । यमिरमिनमातामितीट्सकौ । अमासीत् । अमास्त ।

तत्त्वदीपिका–नात । न आत इति छेद. । नेत्यविभक्तिक । षष्ठीनिर्दिष्टत्वेननात्यस्यैव स्यादात इत्युत्तरार्थं स्पष्टार्थमिहैव कृत । हसे ईविधानात्परिशेषात्स्वर इति लभ्यत इत्याह स्वरेपरे । स्कुञ् । आप्लवनमुद्धरणम् ।

मू०–स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्योनुर्नाच ॥ स्कुनोति । स्कुन्वन्ति । स्कुन्वीत । स्कुनुताम् । स्कुनाति । अस्कुनीत । चुस्कुविषे । अस्कौषीत् । अस्कोष्ट । स्तुम्भु स्कम्भु रोधने । एते पमंताः । वेः स्तभ्नादीनां सस्यषःस्यात् । विष्टभ्नोति विष्टभ्नाति । व्यष्टभ्नात् । वितष्टम्भ । वितष्टम्भतुः । विष्टम्भोति ।

सुबोधिनी–स्तभुस्तुंभुस्कंभुस्कुम्भुस्कुञ्भ्योनुर्नाच । स्तंभादयश्चत्वारः सौत्राः । सर्वेरोधनार्थाइत्येके । माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तभार्थौ द्वितीयो निष्कोषणार्थः चतुर्थोधारणार्थ इत्याह । सर्व्वे पमंताः नोलोपइाति नलोपः । स्तभ्नोति स्तभ्नाति ।

तत्वदीपिका–स्तभु । पमन्ताइति । प परस्मैपदमन्तेयेषामिति पमन्ताः ।

मू०–हसादानहौ ॥ हसान्ताद्धातोर्नास्थाने आनस्स्याद्धौ परे । स्तुभान । स्कभान । अस्तुभत् । अस्तम्भीत् । युञ् बन्धने । युनाति । योता । पूञ् पवने ।

सुबोधिनी–हसादानहो । हसादिति धातोर्विशेषणं तेन तदतलाभः । अतइत्यारंभसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्हेर्लुक् । स्तभान । इरितोवेति वाङः । अस्तभत् अस्तंभीत् ।

तत्वदीपिका–हसादानहौ । हसादिति धातोः विशेषणात्तदन्तलाभ इत्याशयेनाह । हसान्तादिति । येन नाप्राप्तिन्यायेन नाप्रत्यय बाधित्वाऽऽन एवाय नतु नोरपि । तेन पक्षेस्तभ्नुहीत्येव ।

मू०–प्वादेर्ह्रस्वः ॥ कर्तरि चतुर्षु । पुनाति । अपावीत् । लुञ् छेदने । लुनाति । अलावीत् । स्तृञ् आच्छादने । स्तृणाति । तस्तार । तस्तरतुः । स्तीर्यात् । स्तरिषीष्ट । स्तीर्षीष्ट । अस्तारीत् अस्तरीष्ट । अस्तीर्ष्ट । कृञ्

हिंसायाम्। कृणाति। चकरे। करिषीष्ट। कीर्षीष्ट। अकरिष्ट। अकरीष्ट। अकीर्ष्ट। पेसेरिटोनदीर्घः सीष्टादेश्च। वृञ् वरणे। वृणाति। वूर्यात् वरिषीष्ट। वूर्षीष्ट अवरीष्ट। अवूर्ष्ट। धूञ् कंपने। धुनाति। दुधविथ, दुधोथ। धविता, धोता। अधावीत्। अधविष्ट अधोष्ट। ग्रहउपादाने। गृह्णाति। गृहाण। जग्राह। जगृहतुः। ग्रहीषीष्ट। ग्रहीता। अग्रहीत् अग्रहीष्ट। इत्यात्पे। शॄ- हिंसायाम्। शृणाति।

सुबोधिनी–प्वादेर्ह्रस्वः। प्वादेर्ह्रस्वो भवति चतुर्षु परेषु ऋसयोगादित्यकित्त्वाद्गुणः। तस्तरतुः। ऋतइरितीर् य्वोर्विहसेइतिदीर्घः। स्तीर्यात्। सीष्टादेश्चेतीटो न दीर्घः। स्तरिषीष्ट। वृङ्वृञ्ऋदतात् सिस्योरिड्वा इति वेट् पक्षे उरिति गुणो न। ऋतइरितीर्। य्वोर्विहसेइति दीर्घः। स्तीर्षीष्ट। वृङ्वृञिति वेटोदीर्घः। स्तरिता, स्तरीता। पसेरिटो न दीर्घः। अस्तारिष्टां। वृञ् पोरुरित्युर् य्वोर्विहसेइति दीर्घः। वूर्यात्। लुङि अवारीत्। पेसेरिति न दीर्घः। अवारिष्टाम्। आति तु। वृङ्वृञ्ऋदतात् सिस्योरिति वेट्। अवरिष्ट, अवरीष्ट। उरिति गुणो न पोरुर्इत्युर् य्वोरितिदीर्घः। अवूर्ष्ट। धूञ् स्वरतिसूतीतिवेट्। दुधविथ, दुधोथ। स्तुसुधूञ्आमितीट्। अधावीत। ग्रहामिति सम्प्रसारण। गृह्णाति, गृह्णीत। ईटोग्रहामितीटो दीर्घः ग्रहीषीष्ट। ह्ययेति न वृद्धिः। अग्रहीत्। ईटोग्रहामस्मिन्सूत्रे एकस्वराद्ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घ इति वक्तव्यम्। एकस्वरादितिकिं। जाग्रहिता। जाग्रहिष्यति इत्यादौ यङ्लुकि मा भूत्। ग्रहेर्विहितस्य किं। ग्राहितः। अत्रणेर्विहितत्वान्नदीर्घः। प्रकृतस्येटो ग्रहणात् ग्राहिष्यते इत्यादाविण्वदिटो न दीर्घः। इत्यात्पे।

मू–०शॄदॄप्रांह्रस्वोवालिटि॥ किति। शशरतुः शश्रतुः। शीर्यात्। शरिता, शरीता। पॄ पालनपूरणयोः। पृणाति। पपरतुः। पूर्यात्। वॄ वरणे। वृणाति। ववरतुः। वूर्य्यात्। भॄ भर्त्सनभरणयोः। भृणाति। मॄ हिंसायाम्। मृणाति। दॄ विदारणे। दृणाति। ददरतुः दद्रतुः। जॄ वयोहानौ जृणाति। नॄणये। नृणाति। कॄ हिंसायाम्। कृणाति। ॠ गतौ। ऋणाति। अराञ्चकार। ईर्यात्। अरिता अरीता। आरीत्। गॄ शब्दे। गृणाति। ज्यावयोहानौ। ग्रहांकितिच। जिनाति। जिज्यौ। जिज्यतुः जीयात्। अज्यासीत्। रीगतिरेषणयोः। रिणाति। रियतुः। ली श्लेषणे। लिनाति। ललौ। लिलाय। लिल्यतुः। ललिथ, ललाथ, लिलयिथ, लिलेथ। लाता, लेता। अलैषीत्। अलासीत्। व्लीवरणे व्लिनाति। प्ली गतौ॥ प्लिनाति। इतिप्वादयः॥ व्री वरणे। व्रीणाति। भ्रीभयभरणयोः। भ्रीणाति। क्षीष् हिंसायाम्। एषां त्रयाणां वा ह्रस्वः। ज्ञा बोधने। ज्ञाजनोर्जा। जानाति। जज्ञौ। ज्ञायात्, ज्ञेयात्। अज्ञासीत्। बन्ध बन्धने। बध्नाति। बबंधिथ। बबंध। बंधा। भंत्स्यति। अभांत्सीत्। सकारलोप आदेशइति नतु मात्रविधौ। तेन अबान्धाम्। मन्थ विलोडने। मथ्नाति। मथान। श्रन्थ ग्रंथ संदर्भे। श्रथ्नाति।

शश्रंथ । जग्रंथ । श्रन्थिग्रन्थीत्यादीनांवा लिटः कित्त्वम् । शश्राथ । जग्राथ । कुथ कुंथ संश्लेषणसंक्लेशनयोः । चुकोथ । चुकुन्थ । मृद मृड क्षोदे । मृदान । मृडान । गुध रोषे । गुध्नाति । कुष निष्कर्षे । कुषाण ।

सुबोधिनी–शॄदॄप्रांह्स्वोवालिटि । एषां वा ह्स्वो लिटयेव । शश्रतुः । अन्यत्र ऋसंयोगादित्यकित्त्वाद्गुणः । शशरतुः । कितइति निषेधस्य क्रादिनियमेन बाधः । शशरिव, शश्रिव । ऋतइरितीरि कृते र्वोर्विहसेइतिदीर्घः । शीर्यात् । वृड्वृञितिं वेटो दीर्घः । शरिता शरीता । ऋणाति । ऋणीयात् । ऋणातु आर्णीत् । अरांचकार । ईर्यात् । अरिता अरीता । अरिष्यति अरीष्यति । आरिष्यत् । आरीत् । ज्याग्रहामिति संप्रसारण दीर्घस्य दीर्घइति दीर्घे कृते प्वादेर्ह्स्वइति ह्स्वः । जिनाति ॥ रिगतिरेषणयोः । रेषण वृकशब्दः । लिलीङोरित्यात्वं वा । ललौ, लिलाय लेता । ल्वादयः । प्वादयोपि । क्षीष् षित्त्वादङ् । क्षिया । ज्ञाजनोर्जेति जादेशः । जीनाति । बंध नोलोपइति नलोपः । बध्नाति । हसादानहावित्यानः अतइति हेर्लुक् । बधान । आदिजबानामिति भत्व । भंत्स्यति । सावनिटोनित्यमिति वृद्धिः । अभांत्सीत् । तथोर्द्धइतितस्य धत्व झसादिति सिलोपः । अबांधा । अभांत्सुः । श्रंथ विमोचनप्रतिहर्षयोरित्यस्य श्रथ ग्रन्थ संदर्भे इत्यर्थभेदात् श्रंथेः पुनः पाठः श्रथिग्रंथीत्यादिना कित्त्वपक्षे एत्वपूर्वलोपावप्यत्रवक्तव्याविति हरदत्तादयः । श्रेथतुः । श्रेथुः । इदं कित्त्वं पितामपि इति सुधाकरमते श्रेथिथ । अस्मिन्नपि पक्षे णप् । शश्राथ । उत्तमेतु शश्राथ, शश्रथेति माधवः तत्र मूलं मृग्य । मृद मृड, ष्टुत्व मृड्नाति । कुष निष्कर्षे । अतर्गतस्य बर्हिर्निष्कासनं निष्कर्षः ॥

मू०–निरःकुषोवसादेरनपीड्वा ॥ निष्कोषिता, निष्कोष्टा । निरकोषीत्, निरकुक्षत् । क्षुभ् संचलने । क्षुभ्नादिषु न णत्वम् । क्षुभान । णभ तुभ हिंसायाम् । नभान । तुभान । क्लिशू विबाधने । क्लिश्नाति । अक्लेशीत् । अक्लिक्षत् । अश भोजने । अश्नाति । आशीत् । उध्रस् उञ्छे । ध्रस्नाति । उकारो धात्ववयवइत्येके । उध्रसाञ्चकार । औध्रासीत्, औध्रसीत् । विष विप्रयोगे । विषाण । वेष्टा । अविक्षत् । पुष् पुष्टौ । पोषिता । मुष् स्तेये । खच् खव हिठ भूतप्रादुर्भावे । खश्नाति ।

सुबोधिनी–निरः कुषोवसादेरनपीड्वा । निर्पूर्वात् कुषेः परस्य वसादिप्रत्ययस्य इड्वा स्यात् अनपि । इडभावे हशषांतादिति सक् । निरकुक्षत् । क्षुभ्नादिषु न णत्व । क्षुभ्नादिराकृतिगणः । णभतुभ भ्वादौ दिवादौ च । क्लिशू । नशादिति श्चुत्वनिषेधः । क्लिश्नाति । ऊदितोवेति वेट् । अक्लेशीत् । इडभावे हशषांतादिति सक् । अक्लिक्षत् । पुष् अनिट्केषु पुष्यति यप्रत्ययेन निर्देशादय सेडिति भावः । पोषिता । खच् खव् हिठ भूतप्रादुर्भावे भूतप्रादुर्भावः अतिक्रांतोत्पत्तिः । श्चुत्वं । खच्ञाति ।

मू०–खवोवस्यऔने ॥ खौनाति । हिठ्णाति । इतिपम् ॥ वृङ् संभक्तौ । वृणीते । वव्रे । वरिषीष्ट, वृषीष्ट ॥ अवरिष्ट, अवृत ।

इतिक्र्यादयः ।

सुबोधिनी—खवोवस्यऔने । खवेर्धातोर्वकारस्य औत्व भवति नाप्रत्यये परे । परत्वादौ हसांतत्वाभावात् हसादानहाविति न । खौनीहि । ष्टुत्व हिढ्णाति ॥ इतिपं ॥ वृङ् संभक्तौ संभक्तिर्भजन । क्रादेरिति नेट् । ववृषे । वृङ्वृञ्ऋदंतात्सिस्योरिड्वा । वरिषीष्ट, वृषीष्ट । वृङ्वृञ्ऋदतानामिति वेटो दीर्घः । वरिता, वरीता । इडभावे लोपोऽह्स्वादिति सिलोपः । अवृत । इत्यात् । ॥ इतिक्र्यादयः ॥

तत्त्वदीपिका—खव । भृतप्रादुर्भावोतिक्रान्तोत्पत्ति । खच्ञातीति । स्तो·श्चुभि श्चुरितिञ' ।

क्रतायामिह्टीकाया लोकेशकरशर्मणा ।
बाधनदुष्टबुद्धीनामगमत्क्रयादिसाधनम् ।
इति क्र्यादय ।

मू०—चुरस्तेये । चुरादेःस्वार्थेञिः ॥ चोरयति । चोरयेत । चोरयां चकार । चोर्य्यात् । अचूचुरत् । चिति स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिन्तत् । चुरादेर्ञिर्वेति केचित् । चिन्तति । यत्रिसङ्कोचने । यंत्रयति । अयंत्रयत् । ओलडि उत्क्षेपे । ओलण्डयति ओलण्डति । ओलण्डांचकार । औलल-ण्डत् । औलण्डीत् । ओकारइदित्येके । लण्डयति । अललण्डत् । लण्डति । पीड् अवगाहे । पीडयति पीडयते । पीडाञ्चक्रे ।

सुबोधिनी—चुरस्तेये । चुरादेःस्वार्थेञिः चुर आदिर्यस्य स चुरादिस्तस्मात् चुरादेर्ग-णात् स्वार्थे ञिः स्यात् । उपधायालघोरिति गुणः । धातुत्वात् तिप् गुणायादेशौ । ञित्स्व-रितेतउभे इत्युभयपदं । चोरयति, चोरयते । चोरयेत्, चोरयेत । चोरयतु, चोरयताम् । अचोर-यत्, अचोरयत । चोरयामास । चोरयांचक्रे । ञेरिति ञिलोपः । चोर्यात् चोरयिषीष्ट । चोर-यिता । चोरयिष्यति, चोरयिष्यते । अचोरयिष्यत्, अचोरयिष्यत । लुङि अचूचुरत्, अचूचु-रत । चिति स्मृत्यां । चितेति पठितव्ये इदित्करण ञिप्रत्ययस्य पाक्षिकत्वे ज्ञापकं । सर्वेपि चुरादयो विकल्पेन ञिप्रत्ययं लभते इत्यर्थः । तेन चिंत्यात् चिंत्यते इत्यादौ नोलोप इत्यनेन लोपो न । यत्रिसंकोचने । यत्रेति पठितु शक्यं । यत्तु इदित्करणाद्यत्रतीति माधवेनोक्तं तच्चिंत्यं । यंत्रइत्यत्र नकारे पठितेपि नोलोपो इति नलोपो न लभ्यते नकार-स्यानुपधात्वात् । चित्यादित्यत्र तु चित स्मृत्यामिति नकारोपधपाठे नस्यलोपः स्यादेवेति तद्वारणाय क्रियमाण इकारस्तु ज्ञापक इति भावः । ओलडि उत्क्षेपणे । ओदित्करणं त्वाद्योदितश्चेति धातोरव्यवहितस्य तकारस्य नत्वार्थमिति तद्बलात् नेडित्येके । ओदिद्ब-लादिड्व्यवधानेऽपि नत्वमित्यन्ये दंडिनः ।

तत्वदीपिका—चुरादेः । चुर् आदिर्यस्य स तस्मात् । तद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहि अनुद्भूतावयवभेदसमुदाय-स्यान्यपदार्थत्वेनाश्रयणादेकवचन । ननुधातो· प्रेरणे इत्यनेनैव चुरादेरपि स्यात्किमनेनेत्यत आह । स्वार्थे इति । ञिर्वेति । अय भाव चिन्तेति पठितव्ये इदित्करण ञे· पाक्षिकत्वे लिग तेन चिन्त्यादित्यादौ नलोपो न । यत्रि । यत्रेति पठितुं युक्त । इर्दित्वाभावेपि उपधाभूतनकाराभावे नलोपाभावात् ।

मू०— भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडांवोपधाया ह्रस्वोऽङ्प-रेञौ ॥ अपिपीडत, अपीपिडत् । प्रथ् प्रख्याने । प्राथयति ।

सुबोधिनी—भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडांवोपधायाह्रस्वोऽङ्परेञौ। एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्यात् अङ् परो यस्मात् सोऽङ्परस्तस्मिन् ञिप्रत्यये परे। भ्राजृ भासृ दीप्तौ। भाष व्यक्तायां वाचि। दीपी दीप्तौ। जीव प्राणधारणे। मील निमीलने। पीड अवगाहे। ह्रस्व-पक्षे लघोर्दीर्घ इति पूर्वस्य दीर्घः। अपीपिडत्। ह्रस्वाभावे अपिपीडत्। प्रथ प्रख्याने प्रख्यान कथनं। स्वार्थे ञौ ज्ञपादिभ्यइति वक्ष्यमाणेन मित्त्वाभावान्न ह्रस्वः। प्राथयति।

मू०—स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पृशांपूर्वस्यादङ्परेञौ ॥ इत्वापवादः। अपप्रथत्। पृथ प्रक्षेपे। पर्थयति।

सुबोधिनी—स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पृशांपूर्वस्यादङ्परेञौ। एषां द्वित्वे पूर्वस्य आत्वं स्यात् अङ्परे ञौ। अडिलघावित्यस्यापवादः। स्मृ चिंतायां। दृ भये। ञित्वरा संभ्रमे। प्रथ प्रख्याने। म्रद मर्दने। स्तृञ आच्छादने। स्पृश् बाधनग्रंथनयोः।

मू०—उपधायाऋवर्णस्यऋद्वाङ्परेञौ ॥ इररारामपवादः। अपीपृथत्, अपपर्थत्। भक्ष अदने। अबभक्षत्। श्रण दाने। विश्राणयति। अशिश्रणत्, अशश्रणत। तड आघाते। अतीतडत्।

सुबोधिनी—उपधायाऋवर्णस्यऋद्वाङ्परेञौ। ऋवर्णोपधस्य धातोरुपधाया ऋद्वा स्यात् अङ्परेञौ। इररारामपवादः। धातोरुपधायाऋतइरिति अचीकृतदित्यादौ इर्प्राप्तः। अमीमृजदित्यत्र मृजेर्वृद्धिरित्यार् प्राप्तः। इतरेषामृदुपधानामुपधाया लघोरिति अपीपृथदित्यादावर् प्राप्त इति विवेकः। श्रण दाने। प्रायेणायं विपूर्वः। विश्राणनं वितरणम्।

तत्वदीपिका—इररारामिति। दीर्घोपधे उपधाया ऋत इति इर्प्रातः। मृजेर्वृद्धिरित्यार्प्राप्तः। लघूपधत्वे त्वर्प्रात.।

मू०—ज्ञपज्ञानज्ञापनयोर्मित् ॥

सुबोधिनी—ज्ञपज्ञानज्ञापनयोर्मित् ॥ ज्ञपधातुर्ज्ञाने ज्ञापने च ञिप्रत्ययं लभते मित्संज्ञकश्च। प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः।

मू०—मितांह्रस्वः ॥ मितां धातूनामुपधाया ह्रस्वो ञौ। ज्ञपयति। अजिज्ञपत्।

सुबोधिनी—मितांह्रस्वः। म्इत् येषां ते मितः तेषां। घटादयो मित इत्यादिमितसंज्ञकानां ग्रहणम्।

तत्वदीपिका—मितां ह्रस्वः। म्इत् येषान्ते तथा तेषाम्।

मू०—यमवेष्टनेमित् ॥ यमयति। अयीयमत्।

सुबोधिनी—यमवेष्टनेमित्। चुरादौ यमधातुर्वेष्टने मित् नतु भोजने। यमयति चंद्रं। परिवेष्टते परिवेषंकरोतीत्यर्थः। यमधातुश्चुरादौ घटादौ च। घटादौ तु यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मिन्नेति भोजने एव मित्संज्ञकः। यमयति ब्राह्मणान्। भोजयतीत्यर्थः। अन्यत्र आयाम-

यति। द्राघयति। व्यापारयति वेत्यर्थः। जनीजृषित्यमंतत्वादेव सर्वार्थेषु मित्त्वे सिद्धे विशेषार्थं वचनम्।

तत्वदीपिका–यमयति। परिवेष्टत इत्यर्थ ।

मू०–चहचयपरिकल्कनेमित्॥ चहयति। अचीचहत्। चययति। अचीचयत्।

सुबोधिनी–चहचयपरिकल्कनेमित्॥ परिकल्कनं दंभः शाठ्यं च। अदंतेषु कथादिषु वक्ष्यमाणस्य तु अदंतत्वेनाग्वृलोपित्वान्नाङ्कार्यम्। अचचहत्।

तत्वदीपिका--परिकल्कने। परिकल्कन दभः शाठ्य च। कत्थनमित्यन्ये।

मू०–रहत्यागेमित्। रहयति। अरीरहत्।

सुबोधिनी–रहत्यागेमित्॥ कथादेस्तु अररहत्।

मू०–बलप्राणनेमित्॥ बलयति। अबीबलत्।

मू०–चिञ्चयने मित्॥

सुबोधिनी–चिञ्चयनेमित्। रचनायां मिदयम्।

मू०–चिस्फुरोर्ञावात्वंवा।

सुबोधिनी–चिस्फुरोर्ञावात्ववा। अनयोरात्वं वा स्यात ञिप्रत्यये परे॥

मू०–रातोञौपुक्॥ ऋधातोरादंतस्यच पुक् ञौ। चपयति। अचीचपत्। चययति। अचीचयत्। स्वार्थेञौ ज्ञपादिभ्योऽन्येमितोन। कृत संशब्दने।

सुबोधिनी–रातोञौपुक्। आच आश्चानयोः समाहारो रात् तस्य आत्वे पुकि ह्स्वे। चपयति। आत्वाभावे चययति। स्वार्थे ञौ ज्ञपादिभ्योन्ये मितो न। तेन शमादीनाममंतत्वप्रयुक्त मित्त्वं न मुख्यमते पंच ज्ञपादयः। मतांतरे सप्त। कृत संशब्दने ।

तत्त्वदीपिका–रातोञौ। आ च आश्च रात् तस्य रातः ऋइत्यनेनोभयोरपि ग्रहण तेन ऋच्छतमिति ऋच्छति वाप्रेरयतीतिविग्रहे अर्प्पयतीतिभवति । ज्ञपादिभ्य इति। सप्तभ्य इति मतान्तर बोध्य। तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्त मित्त्व न।

मू०–धातोरुपधायाऋतइर्॥ कीर्तयति। अचीकृतत्, अचिकीर्तत।

सुबोधिनी–धातोरुपधायाऋतइर्। ननु ऋतइर् इति सूत्रे धातोर्ऋतइर् व्याख्याने सिद्धमिष्टं किमनेन सूत्रेणेति चेन्मैवं तथाहि सति ऋकारीयति इत्यत्रापि इरः प्रसंगः स्यात्। उपधाऋवणस्य ऋद्वेति पक्षे आङ्लिघौह्रस्व इति इत्वे कृते लघोर्दीर्घ इति दीर्घः। अचीकृतत्। पक्षेअचिकीर्तत्।

मू०–आकुस्मादात्मनेपदिनः॥ चित् सञ्चेतने। चेतयते। अचीचितत। दंशिदंशने। दंशयते। अददंशत। आकुस्मीयमात्मनेपदं ञिसन्नियोगेनैव। दंशति। न लोपो न संजिसाहचर्य्यात् भ्वादेरेव तत्र ग्रहणात्। तात्रि

कुटुम्ब धारणे । तन्त्रयते । कुटुम्बयते । अततन्त्रत । अचुकुटुम्बत । अचु-कुटुम्बत् । मत्रि गुप्तभाषणे । मन्त्रयते । शम लक्ष आलोचने । शामयते । लक्षयते । अशीशमत । अललक्षत । दिवु परिकूजने । देवयते । गॄ विज्ञाने । गारयते । अजीगरत । विद चेतनाख्याननिवासेषु । वेदयते । अवीविदत् ।

सुबोधिनी—आकुस्मादात्मनेपदिनः । कुस्मनाम्नो वेति वक्ष्यते तमभिव्याप्येत्यर्थः । परगामिफलार्थमिदमात्मनेपदं । चित संचेतने । संचेतन मूर्च्छाद्यवस्थानिवृत्त्युत्तरकालकं ज्ञानं । शम् लक्ष् आलोचने । ननु निशामयतदुत्पत्तिमिति कथ संगच्छते । आकुस्मीयत्वादात्मनेपदे निशामयस्वेति रूपस्य सर्वसमतत्वादिति । यदि शमु उपशमे इत्यस्मात् ञिप्रत्ययस्तर्हीमं तत्त्वान्मित्वे सति ऱ्हस्वेन भाव्य । अत्राहुः । स्वार्थञ्यंतादस्माद्धातोः प्रेरणे इति ञिप्रत्ययेनिशामयेति रूप जानीहि । नचार्थासगतिरिति वाच्यम् । "निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेर्थे णिजिष्यते" इति सिद्धांतात । स्वार्थे ञौ ज्ञपादिभ्य इति मित्त्वानिषेधः । शामयते । विद् चेतनाख्याननिवासेषु । " सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति वित्ते विचारणे ॥ विदते विदति प्राप्तौ अप्लुक्श्नमशेष्विदं क्रमात् " ॥ १ ॥

तत्त्वदीपिका—शामयत इति आकुस्मीयत्वादात् । निशामय तदुत्पत्तिमित्यत्र तु निवृत्तप्रेरणात् प्रेरण इति ञौ बोध्य । धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्ति· ।

मू०—कुस्मनाम्नोवा ॥ कुस्मेतिधातुः कुत्सितस्मयने अथवा कुस्मेति नाम । ततो ञिः । कुस्मयते । अचुकुस्मत् । कण निमीलने । काणयति । अचीकणत्, अचकाणत् ।

सुबोधिनी—कुस्मनाम्नोवा । कुपूर्वात्स्मयतेर्डप्रत्यये टिलोपे समासे च कृते निष्पन्न कुस्मेतिाम । कण निमीलने । एकनेत्रनिमीलने एवायं । शब्दस्वभावात् । काण्यादीनां कणरण भणेति सूत्रेण अङि लघौ ऱ्हस्व इति ऱ्हस्वो विकल्प्यते । अचीकणत्, अचकाणत् ।

तत्त्वदीपिका- निमीलने स्वभावादेकनेत्रस्यैव ।

मू०—नवगण्यामुक्तेभ्योहिंसार्थेभ्यःस्वार्थेञिः ॥ हिसि हिंसायाम् । हिंसयति । ज्ञा नियोगे । आज्ञापयति । अजिज्ञपत् । भू मिश्रीकरणचिन्तनयोः । भावयति । अबीभवत् । लोकृ लोचृ परिभाषणे ।

सुबोधिनी—नवगण्यामुक्तेभ्यो हिंसार्थेभ्यः स्वार्थे ञिः । नवगण्यामुक्ता हिंसार्थाः स्वार्थे ञिप्रत्यय लभते । घातयतिहंतीत्येतौ समानार्थौ । भू मिश्रीकरणचिंतनयोः । भावयति मिश्रीकरोति चिंतति वेत्यर्थः ।

मू०—नरितः ॥ ऋदितः शासेश्चाङ्युपधाया ऱ्हस्वो न । अलुलोकत् । अलुलोचत् । धूञ् कम्पने ।

सुबोधिनी—नरितः । ऋइद्यस्य स रित् तस्य । शासु अनुशिष्टौ ।

मू०—धूञ्प्रीञोर्नुक्ञौ ॥ धूनयति । अदुधूनत् । प्रीञ् तर्पणे प्रीणयति ।

अपिप्रीणत् । अथादन्ताः । कथ वाक्यप्रबन्धने । यतः । अल्लोपस्थानिवत्त्वेन न वृद्धिः । कथयति ।

सुबोधिनी-धूञ्प्रीञोर्नुगागमः स्यात् ञिप्रत्यये । धूञ् कंपने । प्रीञ् तर्पणे। धूञ् धातुः स्वादौ क्र्यादौ तुदादौ चुरादौ च स्वादौ ह्रस्वश्च। तथाच कविरहस्ये काव्ये । "धूनोति चंपकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम्। वायुर्विधूनयति चंपकपुष्परेणून् यत्कानने धवति चंदनमंजरीषु । १ । " अथादंताः । वक्ष्यमाणेषु धातुषु अत्यावयवोऽकारो विवक्षितो नतूच्चारणार्थं इत्यर्थः । कथ वाक्यप्रबंधे । यत इत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्नवृद्धिः । कथयति ।

तत्त्वदीपिका--कथ । अदन्तप्रयोजनमाह । अल्लोप इति ।

मू०- अग्वृलोपिनोनाङ्कार्य्यम् ॥ अचकथत् । वर ईप्सायाम् । वरयति । अववरत् । गण संख्याने । गणयति । गणेः पूर्वस्य ईद्वाङ्परे ञौ । अजीगणत् । स्तनगदी देवशब्दे । स्तनयति । गदयति । अतस्तनत् । अजगदत् । पत गतौ । वा ञ्यन्तः । पतयति पतति । पताञ्चकार । पतयांचकार । अपपतत् । अपतीत् । वादन्तइत्येके । पातयति । अपीपतत् । रचप्रतियत्ने । रचयति । सूत्र वेष्टने । सूत्रयति । असुसूत्रत् । मूत्र प्रस्रवणे । मूत्रयति । कल गतौ संख्याने च। कलयति । स्पृह ईप्सायाञ्च । स्पृहयति । अपस्पृहत् । भाम क्रोधे । भामयति । अबभामत् । सूच पैशुन्ये । सूचयति । ऊन परिहानौ । ऊनयति । ञिनिमित्तः स्वरादेशो द्वित्वेकर्तव्ये स्थानिवत् । औननत् । अर्थङ् याचने । अर्थयते । आर्तथत । संग्राम युद्धे । अससंग्रामत् । अन्ध दृष्ट्युपघाते । अन्धयते । अन्धयति । आन्दधत् । अङ्क अङ्ग पदे लक्षणेच । आञ्चकत् । आञ्जगत् ॥

इतिचुरादयः ।

सुबोधिनी-अग्वृलोपिनोनाङ्कार्यं । अश्च इश्च उश्च आच तेषां समाहारोऽग्वृ अग्वृणो लोपो अस्यास्तीति अग्वृलोपी तस्य अइउऋलोपिनो धातोरङ्निमित्तं कार्यं न स्यात् । तत्किं । अङिलघोर्ह्रस्व इत्युपधाह्रस्वत्वं पूर्वस्येत्वं च लघोर्दीर्घ इति दीर्घः अङ्कार्यं । पतगतौ इति वा ञ्यंतः वाऽदंत इत्येके । आद्ये पतयति । पतति । अनेकस्वरत्वात्कासादिप्रत्ययादित्याम् । पतांचकार । पतइत्यल्लोपः । अपतीत् । द्वितीये तु । पातयति । अपीपतत् । स्तन गदी देवशब्दे । स्तनादेर्न्यंतादित्नुरितीत्नुः । "स्तनयित्नुर्बलाहकः " । स प्रत्यये तु तिस्तनयिषति । रच प्रतियत्ने । प्रतियत्नो गुणाधानम् । स्पृह ईप्सायाम् । आप्तुमिच्छा ईप्सा । भाम क्रोधे । अबभामदित्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ञौ अङि लघौ ह्रस्व इति ह्रस्वो न । सूच पैशुन्ये । पिशुनो दुर्जनस्तत्कर्म पैशुन्यं। लुङि असुसूचत् । ऊन परिहाने । ञिनिमित्तः स्वरादेशो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवत् । ञिप्रत्ययो निमित्तं यस्य ईदृशः । स्वरस्थाने आदेशः स स्थानिना तुल्यः स्थानिवद्भवति द्वित्वे कर्तव्ये । स्वरादेःपर इत्यनेन

नशब्दस्य द्वित्वं । उत्तरखडे यत इति अल्लोपः। औननत् । अर्थङ् याचने। कथादिषु उपधावृद्धिर्दीर्घपूर्वत्वविरहेण भामप्रभृतीनामुपधाऽह्रस्वस्य निषेधेन गृहमृगप्रभृतीनामुपधागुणस्य च व्यावर्तनेनादंतत्वं सार्थकम् । इहत्वदतत्वे प्रागुक्तफलाभावात् । किमर्थमदंतत्वमुच्यते वोपदेवस्तु धातोर्नामिन इति वृद्धौ कृतायां रातोञ्णौ पुकि अर्थापयते इति रूपमाह । शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह । तन्मते कथापयाति । गणापयतीत्यादि ॥इतिचुरादयः

तत्त्वदीपिका—प्रयोजनान्तरमाह। **अय्वृलोपिन** इति । अश्च इश्च उश्च आ च ते तथा तान् लोपयति स तथा तस्य अङ्कार्यं न द्वित्वे सतीकारदीर्घत्वादि न । गणसख्याने सख्यानिमित्तो ज्ञानविशेष· अकपदं सख्यानमेकत्वादि तेन च तन्निष्ठ क्रियाविशेषो लभ्यते । लक्षण चिह्नकरण ।

कृतायामिहटीकायांलोकेशकरशर्मणा । इयदशगणीपूर्णामाननीयामनीषिभि· ॥

॥ इति चुरादयः ॥

मू०—धातोःप्रेरणे ॥ धातोः प्रयोजकव्यापारेऽर्थे ञिप्रत्ययः । भवंतं प्रेरयति भावयते । भावयाञ्चकार ।

सुबोधिनी—धातोः प्रेरणे । प्रयोजकः प्रेरकः स च चेतनाचेतनसाधारण्येन विवक्षितः स च क्वचित्सिद्धः क्वचित् फलरूपः। देवदत्तः पाचयाति गमयतीत्यादौ सिद्धः। भिक्षां वासयति संग्रामो वासयतीत्यादौ तु फलरूपः । तस्य व्यापारः प्रेरण भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त्तना प्रेरणमाज्ञेत्यर्थः । धातोर्ञिः प्रत्ययः स्यात्प्रेरणेऽर्थे । ननु यदि धातोः प्रेरणे ञिर्भवति लोट् च तदा ञेर्लोटश्च पर्यायता स्यात् ततश्चेदानी पृच्छतु भवानिति वक्तव्ये प्रच्छयतीति ञिप्रत्ययेनापि प्रयुज्येतेति चेन्मैव । प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता या प्रयोजकनिष्ठप्रवृत्तिः सा ञिप्रत्ययस्यार्थः। प्रयोज्यवृत्त्यनुपहितादप्रयोजकप्रवृत्तिस्तु लोडर्थ इत्युभयोर्भेदः। उक्तं च। "द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे प्रच्छादेर्लोट् विधीयते । सक्रियस्य यदि प्रैषस्तदा स विषयो णिचः ॥" भवंतं प्रेरयाति भावयाति । ञित्स्वरितेतउभे इत्युभयपदम्। भावयते । भावयेत् । भावयेत । भावयतु । भावयताम् । अभावयत् । अभावयत। कासादिप्रत्ययादित्याम्। भावयांबभूव । भावयांचक्रे । ञेरिति ञिलोपः । भाव्यात् । भावयिषीष्ट । भावयिता । भावयिष्याति । भावयिष्यते । अभावयिष्यत् । अभावयिष्यत ॥

तत्त्वदीपिका—दशगणी निरूप्य स्वार्थञिप्रसगात्प्रेरणार्थ ञि दर्शयाति। **धातो प्रेरणे**। प्रेरण चानेकविधं। प्रेरणाध्येषणा तत्समर्थाचरणभेदात् । तत्र भृत्यादेर्निकृष्टस्यप्रवर्तना प्रेषणमाज्ञेति यावत् । गुर्वादे· प्रवर्त्तनाध्येषणं प्रार्थनेति यावत् । तत्समर्थाचरण तदनुकूलव्यापारकरण तच्चानुमित्युपदेशानुग्रहोन्नदानादिरूप । तत्र यस्यानुमिति विनार्थो निवर्त्तते तस्य राजादेरनुमित्याप्रयोजकत्व । वैद्यादेस्तूपदेशेन । पलायमान निरोधेनानुग्रहेण चौरस्यान्नदानेन सर्वश्चायं प्रकरणादिलभ्यः । सर्वत्रानुगतप्रकरणमात्रं व्यर्थम् । अथ पृच्छतु मां भवानित्यत्रास्त्विति चेदुच्यते । प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितप्रयुक्तिर्व्यर्था। केवला तु लोडर्था इति । उक्त च । द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे "पृच्छादेर्लोङ् विधीयते। सक्रियस्य यदा प्रैषस्तदा स विषयो णिच॥" इति। अथ कथ भिक्षां वासयन्तीति कारीषो अग्निरपध्यापयतीत्यत्र ञिः भिक्षादेश्च चेतनतया प्रेरणस्य च चेतनधर्मत्वात् । इति चेत् शृणु । अत्राप्यानुकूल्याचरणमेव प्रयोजकव्यापारित्वेनाध्यारोप्यते यतो भिक्षा अपि प्रचुरा व्यजनावाप्त्याश्चलभ्यमाना वा सप्रयुज्यते ॥ तथा कारीषो अग्निरेकान्ते निर्वाते प्रज्वलित· शीतकृतमुपद्रवमध्ययनविरोधिनमपनयनाध्ययनेनानुकूलो भवतीति। ञित्त्वादुभयपदमाह। भावयतीत्यादि ।

मू०–अङ्सयोःपूर्वस्योकारस्येत्वं पवर्गयलजकारेष्ववर्णपरेषु परतः ॥ अबीभवत् । मूङ् बन्धने । मावयति । अमीमवत् । यावयति । अयीयवत् । अरीरवत् । लावयति । अलीलवत् । अजीजवत् ।

सुबोधिनी–अङ्सयोःपूर्वस्योकारस्येत्वं पवर्गयलजकारेष्ववर्णपरेषु परतः । द्वित्वरूपस्य उत इत्वं भवति । अवर्णः परो येभ्यस्तेऽवर्णपरास्तेषु पवर्गयलजेषु परेषु । अवर्णपरेषु किं । बुभूषति । पवर्गयलजेषु किम् । ऊर्णुनुविषति।भू सत्तायाम्।एरङ्द्विश्चेति अङि कृते द्वित्वे च भूभू इति जात तत उत्तरस्य वृद्ध्यावादेशौ ततोऽङि लघौ ऱ्हस्वे कृते अङ्सयोरिति पूर्वस्येत्व ततो दीर्घः । अबीभवत्, अबीभवत। मूङ् बधने । अमीमवत् । यु मिश्रणे । अयीयवत् । रु शब्दे । अरीरवत् । लूञ् छेदने अलीलवत् । जु गतौ । सौत्रोयं धातुः । अजीजवत् ॥

मू०–स्रवतिशृणोतिप्लवतिच्यवतीनामङ्सयोः ॥ पूर्वस्येत्वं वाऽवर्णपरे धात्वक्षरे परे । असिस्रवत्, असुस्रवत् । अशिश्रवत् अशुश्रवत् । आदिद्रवत्, अदुद्रवत् । अपिप्रवत्, अपुप्रवत् । अपिप्लवत्, अपुप्लवत् । अचिच्यवत् । अचुच्यवत् । नरितः । अशशासत् । अडुढौकत् ।

सुबोधिनी–स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनामङ्सयोः । पूर्वस्येत्वं वाऽवर्णपरे धात्वक्षरे परे । स्रु गतौ । श्रु श्रवणे । द्रु गतौ । प्रुङ् च्युङ् गतौ । अक्षरशब्दोत्रावर्णपरः । अवर्णपरे किं । शुश्रूषति । अपिप्रवत्, अपुप्रवत् । अचिच्यवत्, अचुच्यवत् ॥

मू०–ञ्न्तातञिः ॥ चोरयति । अचूचुरत् ।

सुबोधिनी–ञ्यंतात ञिः । स्वार्थञ्यंताद्धातोर्ञिः स्यात् प्रेरणे । अपवादत्वाद्वृद्धिं बाधित्वा ञेरिति ञिलोपः । चोरयति । लुङि अङि लघोऱ्हस्व इति ऱ्हस्वः । लघोर्दीर्घ इति दीर्घः । नन्वग्लोपित्वाद् द्वयोरप्यसंभवः । अचुचोरदित्येवरूप स्यात् । उच्यते । अङ्गाक्षिप्तस्य ञेर्निमित्तत्वेनाश्रयणान्नासंभवः ॥

तत्त्वदीपिका--**अचूचुरदिति**। अत्र ञेरिकारस्य लोपेपि अग्लोपिनोनाङ्कार्यमिति निषेधो न शक्यः अङ्गाक्षिप्तस्य ञेर्निमित्तत्वेनाश्रयणात् । तथाहि ञिजातिरेका निमित्तत्वेनाश्रिता तथा च तस्या एकत्वाद्गोबलीवर्दन्यायेन व्यक्तेरन्यस्यादेर्ञेलोप. प्रतिषेधविषयत्वेनाश्रयत इत्यर्थ । यत्तु कैश्चिदुक्त परत्वादादौ वृद्धौ सत्यामेकारस्य लोपेऽप्यग्लोपित्वाभावादेवाङ्कार्यमिति तन्न । सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलीयांस्तस्य सर्वसमतत्वात् ।

मू०–हनोघत् ॥ हन्तेर्घदादेश इणुवर्जिते ञ्णिति । घातयति । अजीघतत् ।

सुबोधिनी–हनोघत् । क्ङिति णिति च प्रत्यये हन्तेर्घदादेशः स्यात् इणप्रत्यये णप्प्रत्यये च परे । घातः घञ् । घातकः वुण् । ञ्णिति किं । हंता ॥

तत्त्वदीपिका–हनो घत् इति । हनोर्घदादेश इत्यादिव्याख्यान तु प्राचामनुरोधेन व्याख्यान त्वीदृश ॥ हश्च नृचानयो समाहारो हन् तस्य । घश्च तृचानयो समाहारो घत् हनोघ्न इत्यतो हन् इत्यनुवृत्ते हन्तेर्हस्य घे

ञ्णिति । तस्य तो नृच भवति ञ्णिति । न चेति निषेधादिण्वर्जनम् । एतेन हनोघ्न इत्यतो हनोनुवृत्तेर्वत्वसिद्धेः-श्चोभय व्यर्थमित्युक्तिरपि परास्ता ।

मू०–शदेरगतौतोञ्णौ ॥ शातयति । अशीशतत् । गतौ तु शादयति । अशीशदत् । रातोञ्णौ पुक् ।

सुबोधिनी–शदेरगतौतोञ्णौ । शदेर्ञ्णौ तोतादेशः स्यात नतु गतौ । शातयति । गतौ तु गाः शादयति गोविदः । गमयतीत्यर्थः । ऋगतौ । अस्य रातोञ्णौपुगित्यंतरंगत्वादादौ पुक् पश्चाद्गुणः ॥

मू०–पुकिगुणः ॥ अर्पयति । आर्पिपत् । दापयति अदीदपत् । धापयति । अदीधपत् । स्थापयति ।

सुबोधिनी–पुकिगुणः । पुगागमे परे गुणो भवति । अर्पयति । लुङि स्वरादेः पर इति ।पि इत्यस्य द्वित्वे ञेरिति ञिलोपे च आर्पिपत् । डुदाञ् दाने । आङि लघाविति ह्रस्वे इत्वे च कृते लघोर्दीर्घ इति दीर्घत्वम् । अदीदपत् । डुधाञ् धारणादौ । अदीधपत् । ष्ठागतिनिवृत्तौ रातोञ्णाविति पुकि स्थापयति ॥

मू०–तिष्ठतेरङ्युपधायाइत् ॥ अतिष्ठिपत् ।

सुबोधिनी–तिष्ठतेरङ्युपधायाइत् । तिष्ठतेरुपधाया इत्वं स्यात् अङ्प्रत्यये । स्थापीत्यत्रात इत्वं ततो द्वित्वादि । अतिष्ठिपत् । तिष्ठतेरिति तिपा निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः । तेन यङ्लुकि लुङि । अतिष्ठपत् ॥

मू०–पादेर्युक् ॥ पा शो च्छो सो व्हेञ् व्येञ् वेञां युक् ञौ । पाययति ।

सुबोधिनी–पादेर्युक् । एषां युक् ञौ परे । पा पाने । लुग्विकरणालुग्विकरणेतिपरिभाषया पारक्षणे इति नेह गृह्यते । तस्य तु पालयतीति रूपं । शो तनूकरणे । छो छेदने षो अंतकर्मणि । व्हेञ् स्पर्द्धायां । व्येञ् संवरणे । वेञ् ततुसंताने । वाययति ॥

मू०–पिबतेरङिपूर्वस्येकारउपधालोपश्च ॥ अपीप्यत् । शाययति । अशीशयत् । छाययति । अचिच्छयत् । साययति । असीषयत् । व्हाययति ।

सुबोधिनी–पिबतेरङिपूर्वस्येकारउपधालोपश्च । पिबतेः पूर्वरूपस्य इत्वमुत्तररूपस्योपधाया लोपश्च स्यात अङि परे । पापीत्यत्र पापशब्दस्य द्वित्वे हसादिः शेषेचेत्वमुत्तरत्राकारलोपः । इहाग्वृलोपित्वादलघुत्वाच्च इत्वदीर्घयोरप्राप्तावीत्व । अपीप्यत् । शाययति अशीशयत् । छाययति ह्रस्वाभावान्न दीर्घः । अचिच्छयत् । शाययति । अशीशयत् । साययति । असीषयत् व्हाययति ॥

मू०–ह्वयतेर्ञ्यन्तस्याङ्सयोस्सम्प्रसारणंयुगभावश्च ॥ अजूहवत् । अजुहावत् । व्याययति । अविव्ययत् । वाययति अवीवयत् ॥

सुबोधिनी–ह्वयतेर्ञ्यंतस्याङ्सयोःसप्रसारणंयुगभावश्च स्यात् अङ्सः परो यस्मात् सोऽङ्सपरस्तस्मिन् ञौ परे ह्वायीत्यत्र पूर्वसप्रसारणे युगभावे च कृते हूइत्यस्य द्वित्वादि

उत्तरत्र उवृद्धौ आवादेशे च कृते कणरणेति ह्रस्वे लघोरिति दीर्घे च अजूहवत्। ह्रस्वाभावे अजुहावत् ॥

मू०-पातेर्णौलुक् ॥ पालयति । अपीपलत् ।

सुबोधिनी-पातेर्णौलुक् । लुगागमः स्यात् । रातोञ्योयुगिति पुकोपवादः । लुगागमस्य पुङ्निवृत्तिरेव फल । पालयतीति रूपस्य पालरक्षणे इति धातुनापि सिद्धेः ॥

तत्त्वदीपिका-पातेर्णौलुक् । कित्त्वादन्ते । पुकोपवाद ।

मू०-प्रयोजकात्स्मयेर्णौस्मयतेरात्वम् ॥

सुबोधिनी-प्रयोजकात्स्मयेर्णौस्मयतेरात्वम् । स्मयजनकः प्रयोजकश्चेत्तस्मिन् आत्वं स्यात् णौ परे ॥

तत्त्वदीपिका-स्मयतेरात्वं । स्मिङ् ईषद्धसने । एव विस्मापयन्निरिमितमात्मवृत्ताविर्त्यपपाठः । मनुष्यवाचेतिकरणादेवविस्मयात् । अन्यथाशानोपि स्यात् । ण्यन्तात्णौशतावा । विस्माययते मनुष्यवाक् । तया सिंहो विस्मापयन्निति ।

मू०-भीस्मिभ्यांण्यन्ताभ्यामात् प्रयोजकाच्चेद्भयस्मयौ ॥ जटिलो विस्मापयते । व्यसिष्मयत । भियःस्वरस्यात्वंवा । तदभावे षुकूणौ । हेतोश्चेद्भयम् । मुण्डोभापयते । भीषयते । अबीभयत । अबीभिषत ।

सुबोधिनी-भीस्मिभ्यांण्यताभ्यामात्प्रयोजकाच्चेद्भयस्मयौ । भयस्मययोर्जनकः प्रयोजकश्चेत् ण्यंताभ्याम्भीस्मिभ्यामात्मनेपदं स्यात् भिय आत्वं । तदभावे षुक् णौ हेतोश्चेद्भयं भयजनकः प्रयोजकश्चेद्भियोवाऽकारः । आत्वाभावे पुगागमश्च स्यात णौ । ञिभी भये इत्यस्यानेनात्वे रातोञ्याविति पुकि च मुंडो भापयते । भीषयते । जटिलो विस्मापयते प्रयोजकाद्भयस्मयावित्युक्तेर्नेह । कुंचिकयैन भाययति । विस्माययति ॥

मू०-रुहेर्णौपोवा ॥ रोपयति । अरूरुपत् । रोहयति । अरूरुहत् । कल्पयति । अचीक्लृपत् । अचकल्पत् । वर्तयति । अवीवृतत् । अववर्तत् । मार्जयति । अमीमृजत् । अममार्जत् ।

सुबोधिनी-रुहेर्णौपोवा । रुहेर्हस्य वा पकारः स्यात् णौ परे । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रुप विमोहने इति दैवादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वाज्जन्मनि वृत्तौ सूत्रं स्पष्टार्थं। कृपू सामर्थ्ये । उपधावर्णस्येति ऋद्भावे अडि लघौ ह्रस्व इति पूर्वस्येकारः लघोर्दीर्घ इति दीर्घत्वे कृपोरोल इति लत्वे च अचीक्लृपत् । वृतु वर्त्तने । अवीवृतत् । मृजूष् शुद्धौ । अमीमृजत् । पक्षे मृजेर्वृद्धिरिति वृद्धौ अममार्जत् ॥

तत्त्वदीपिका-रुहेः । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रुपमोहन इति दैवादिकस्यापि रोपयतीति धातूनामनेकार्थत्वन्मानि वृत्ति. । सूत्र तु स्पष्टार्थ ।

मू०-इङ्क्रीजीनामात्वंणौ ॥ अध्यापयति । अध्यापिपत् ।

सुबोधिनी-इङ्क्रीजीनामात्वंणौ । इङ् अध्ययने । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । जि जये । अचिक्रपत् । अजीजपत् ॥

तत्त्वदीपिका–इङ्क्री ॥ इङ् अध्ययने । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ॥ जि जये ।

मू०–अङ्सपरेञौ ॥ इङो गाङ् वा । अध्यजीगपत् । क्रापयति । अची-क्रपत् । जापयति । अजीजपत् ।

सुबोधिनी–अङ्सपरेङौ । इङो गाङ् वा । अध्यजीगपत् पक्षेऽस्वरादेः पर इति ।पेशब्दस्य द्वित्वे अध्यापिपत् ॥

मू०–ह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्मायीनांञौपुक् ॥ ह्रेपयति । अजिह्रिपत् । व्लेपयति । अविव्लिपत् । रेपयति । अरीरिपत् ।

सुबोधिनी–ह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्मायीनांञौपुक् । एषां पुक् ञौ । ह्री लज्जायां । व्ली वरणे । रीङ् क्षये । क्नूयी शब्दे उदे च । क्ष्मायी विधूनने ॥

तत्त्वदीपिका–ह्रेपयतीति । उपधायालघोरित्यत्रोपधाया इत्यस्य योगविभागाद्धातोरुपधाया नामिनो गुणो भवति । तेन गुरोरपि भवति ।

मू०–यवयोर्वसेहकारेचलोपः ॥ क्नोपयति । अचुक्नुपत् । क्ष्मापयति । अचिक्ष्मपत् ।

सुबोधिनी–यवयोर्वसेहकारेचलोपः । यकारवकारयोर्लोपः स्यात् वस्प्रत्याहारे हकारे च परे ॥

मू०–दुषेञौदीर्घः ॥ दूषयति । अदूदुषत् ।

सुबोधिनी–दुषेञौदीर्घः । दुष्यतेः उपधायाऊत्स्यादञौ । दूषयति । वैकृत्ये दिवादिः । ञौ कि । दोषः । वा चित्तविरागे । चितीसंज्ञाने इत्यस्मात् क्तः । चित्त । विरागोऽप्रीतिता । दूषयति दोषयति वा चित्तं कामः । चित्तं दुष्यति स्नानसंध्यादौ विरतं भवति तत् प्रयुंक्ते इत्यर्थः ॥

मू०–स्फायोवः ॥ ञौ । स्फावयति अपिस्फवत् । अट्ड उद्यमे । अड्डयति । आड्डिडत् । अर्च पूजायाम् । अर्चयति । आर्चिचत् । उन्दी क्लेदने । उन्दयति । औन्दिदत् । उब्ज आर्ज्जवे । उब्जयति ।औब्जिजत् । द्रापयति । आदिद्रपत् ।

सुबोधिनी–स्फायोवः । स्फायो वत्वं स्याद् ञौ परे । अट्ड उद्यमे । स्वरादेः परइति डिशब्दस्य द्वित्वे आड्डिडत् । अर्च पूजायाम् । आर्चिचत् । एध वृद्धौ।उपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव भवति । ततो धिशब्दस्य द्वित्वे माभवानेदिधत् । उंदी क्लेदने । दीशब्दस्य द्वित्वे । औदिदत् । उब्ज आर्जवे । उपदेशे दकारोपधोयं । द्वित्वविषये स्वरात्पर इति निषेधात् जिशब्दस्य द्वित्वेकृते ततो निपातनाद्दस्य बः । द्राकुत्सायां । पूर्वउपधाह्रस्वः ततो द्वित्वे इत्वे च अदिद्रपत् ॥

मू०–रभिलभोःस्वरेतुमनत्वपुलिटोः ॥ रंभयति । अररम्भत् । डुलभष् प्राप्तौ । लम्भयति । लम्भयते । अललम्भत् । हापयति हापयते ।अजीहपत् । स्मारयति । स्मारयते । असस्मरत् ।दारयति । दारयते । अददरत् ।

सुबोधिनी–रभिलभोःस्वरेनुमनत्वप्लिटोः । स्वरे किम् । आरब्धम् । अप्लिटोः किं । रभते । रेभे । रभ राभस्ये । डुलभष् प्राप्तौ । अररंभत् । अललभत् । हि गतौ वृद्धौ च । पूर्वाद्धिनोतेरिति सूत्रे नत्वडीत्युक्ते षत्व न । अजीहयत् । स्मृ चितायां । अडि लघाविति ह्रस्वः । स्मृदृत्वरेति पूर्वस्यात् । असस्मरत् । दृ विदारणे । अत्रापि पूर्वस्यात । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्नदीर्घः ॥

मू०–वेष्टिचेष्ट्योःपूर्वस्यात्वंवाडि ॥ अविवेष्टत्, अववेष्टत्। अचिचेष्टत् । अचचेष्टत् । भ्राजृ दीप्तौ । भ्राजयति । भ्राजयते । अबिभ्रजत्, अबभ्राजत् ।

सुबोधिनी–वेष्टिचेष्ट्योः पूर्वस्याऽत्ववाऽडि । अनयोः पूर्वरूपस्याऽत्ववा स्यादङ्प्रत्यये परे । वेष्ट वेष्टने । चेष्ट चेष्टायां । भ्राजृ दीप्तौ । भ्राजभ्राशेत्यादिना वा उपधाह्रस्वः । अबिभ्रजत्, अबभ्राजत् ॥

मू–कणरणभणश्रणलुपहेठिह्वेञ्बाणिलोटिलोठिलोपीनांवाह्रस्वोऽङि ॥ अचीकणत्, अचकाणत् । व्यशिश्रणत्, व्यशश्राणत् । अलूलुपत्, अलुलोपत् । अजीहिठत्, अजिहेठत् । अजूहवत्, अजुहावत्। अबीबणत्, अबबाणत् । अलूलुटत्, अलुलोटत् । अलूलुठत्, अलुलोठत् ।

सुबोधिनी–कणरणभणश्रणलुपहेठिह्वेञ्बाणिलोटिलोठिलोपीनांवाह्रस्वोङि । कण निमीलने । रण शब्दे । भण शब्दे । श्रण दाने । लुप्लृ छेदने । हेठ विबाधायां । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्देच । बाणिर्ण्यतः शब्दे । लुट प्रतिघाते । लुठ छेदने । लोपीति ण्यतनिर्देशः । लापीति पाठान्तर लप व्यक्तायांवाचि । अचीकणत्, अचकाणत् । अरीरणत्, अरराणत् । अबिभणत्, अबभाणत् । अशिश्रणत्, अशश्राणत् । अलूलुपत्, अलुलोपत् । अजीहिठत् अजिहेठत् ॥

मू०–स्वापेस्सम्प्रसारणमङि ॥ असूपुपत् ।

सुबोधिनी–स्वापेःसप्रसारणमङि । ञिष्वप्शये । ण्यंतस्यास्य संप्रसारणं स्यादङि । इह सप्रसारणोत्तर द्वित्वम् । असूषुपत् ॥

मू०–श्वयतेर्ण्यन्तस्यसम्प्रसारणंवाऽङ्सयोः ॥ अशिश्वयत् । अशूशवत् ।

सुबोधिनी–श्वयतेर्ण्यतस्यसप्रसारणवाङ्सयोः । संप्रसारणंतदाश्रयंचकार्य्यंबलवदिति वचनाद्वृद्धेः पूर्व संप्रसारणम् अलघुत्वान्न दीर्घः ॥ अशिश्वयत्, अशूशवत् ।

मू०–जिघ्रतेरुपधायाइद्वाङि ॥ अजिघ्रपत्, अजिघ्रिपत् ।

सुबोधिनी–जिघ्रतेरुपधायाइद्वाऽङि ॥ घ्रापीत्यस्यातइत्वं वा स्यात् अङि परे । ततो द्वित्वादि ॥

मू०–सिध्यतेरैहलौकिकेऽर्थेस्वरस्यात्वंञौ ॥ अन्नं साधयति असीषधत् । अन्यत्र तपः सेधयति, असीषिधत् ।

सुबोधिनी–सिध्यतेरैहलौकिकेऽर्थेस्वरस्यात्वंञौ । इह लोके भवः ऐहलौकिकः तस्मिन् ऐहलौकिकेऽर्थे सिध्यतेः स्वरस्यात्व ञौ । अत्र साधयति निष्पादयतीत्यर्थः । सिध्यतेरिति यनिर्देशात् भौवादिकस्याग्रहण । ऐहलौकिके कि । तापसः सिध्यति । तत्त्व निश्चिनोति । तत्त्वनिश्चयश्चात्मविषयगः स च परलोके उपयुज्यते । तं प्रेरयति तापसं तपः । लुङि असीषिधत् । आत्वाभावे असीसिधत् ॥

तत्त्वदीपिका–सिद्ध्यतेरैहलौकिकेइति । इहलोकेभवऐहलौकिकस्तस्मिन्नित्यर्थ । अन्नसाधयतिनिष्पादयती र्थ. । अन्यत्रपारलौकिके इत्यर्थ । सेधयाति तापस सिद्ध्यति हेयमुपादेयश्च तत्तो ज्ञातुकामः प्रवर्तते तमपर प्रयुक्ते ज्ञानविशेषवन्त करोतीत्यर्थ ।

मू०–प्रजनेवीयतेरात्वंवाञौ ॥ वापयति वाययति वा गाःपुरोवातः । गर्भ ग्राहयतीत्यर्थः । चित्तविरागे । दुषेर्दीर्घोवाञौ । चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः ।

सुबोधिनी–प्रजनेवीयतेरात्वंवाञौ । वीगतिप्रजनादौ आदादिकस्य यकानिर्देशः । अत्र केचिदुत्प्रेक्षयति । वेत्तेरिति वक्तव्ये यकानिर्देशात् व्येञो न ग्रहण तस्यापि यकि संप्रसारणे वीधातुना समानरूपत्वात् । अतो द्वयोरपि प्रजनेर्थे आत्वं वा स्यात् । तत्राऽत्वे तदभावे च यद्यपि व्येञः व्यापयतीति रूपंतुल्यं । पादेर्युगिति युकोऽपवादतया पुग्विधानात् । तथापि ण्यंतात क्विपि व्याः व्यौ व्याः आत्वाऽभावपक्षे व्यैः । व्यायौ । व्यायः । इत्यास्तिविशेषः । सूत्रे । विभाषाविधानसामर्थ्यात्पक्षेऽपिसंध्यक्षराणामित्यात्व न प्रवर्त्तते । रातोञौपुगिति पुक् । वापयति । आत्वाऽभावे वाययति गाः पुरोवातः। गर्भ ग्राहयतीत्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका–प्रजने वीयतेरिति । वीगतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेष्वित्यस्य यकानिर्देशः अन्यथादादिकत्वेन यकारासभव प्रजनो गर्भग्रहण तत्रेत्यर्थ । वापयतीतिगर्भ ग्राहयतीत्यर्थ ॥ वातेरनेकार्थत्वाद्यदि प्रजनोप्यर्थ उच्यते तदास्य वापयति । वेत्तेस्तु वापयतीति सिद्धौ कृतमेतेन । चित्तविरागे । वाक्यभेदेन व्याख्येय । दुषेर्दीर्घोञौ । दूषयति ततश्चित्तविरागे वा । चित्तविरागोऽप्रीतिता ॥

मू०–इणोञोवागमिः ॥ गमयति । अजीगमत् । आपयति । आपिपत् । घटादयोमितः । घट चेष्टायाम् । मित्तांऱ्हस्वः । घटयति । व्यथयति । अविव्यथत् । प्रथयति । अपप्रथत् । प्रसविस्तारे । प्रसयति । म्रद मर्दने । म्रदयति । अमम्रदत् । स्खद विद्रावणे । स्खदयति । अचिस्खदत् । त्वरयति । अतत्वरत् । ज्वररोगे । ज्वरयति । नट नृतौ । नटयति । अनीनटत् । चक तृप्तौ । चकयति । लगे संगे । लगयति ।ज्वल दीप्तौ । प्रज्वलयति । स्मृआध्याने । स्मरयति । असस्मरत् । दृभये । दरयति । अददरत् । नॄ नये । नरयति । अनीनरत् । श्रा पाके । श्रपयति । अशिश्रपत् ।

सुबोधिनी–इणोञोवागमिः । गमिरबोधने इणोगमिः स्याद्वाञौ अबोधनेऽर्थे। अजीगमत् । बोधनेतु प्रत्याययति । प्रतिपूर्वस्येणोज्ञानार्थता । स्वरादेःपरइति ञिसहितस्य द्वित्व । प्रत्यायियत् । घटादयोमितः । घटचेष्टायां तत्फलंतुमितांऱ्हस्वइति ऱ्हस्वत्व । मितांण्यतानामिणि णमि च वादीर्घइति च । त्वरत्यंताघटादयः । षितश्च । षित्प्रयोजन तु षिद्भिदामङित्यङ् ।

आबतःस्त्रियामित्याप्। तेन घटा व्यथेत्यादि रूपसिद्धिः। विघटयति। कथं तर्हि कमलवनोद्घाटनंकुर्वते ये इत्यादि। शृणु। घटसघातइति चौरादिकस्येद। व्यथ दुःखसंचलनयोः। अविव्यथत्। प्रथ प्रख्याने। अपप्रथत्। स्मृदृत्वरेति पूर्वस्यात्। प्रस विस्तारे। अपिप्रसत्। अलघुत्वान्नदीर्घः। म्रद मर्दने। अमम्रदत्। स्मृदृत्वरेति पूर्वस्यात्। स्खद विद्रावणे। अचिस्खदत्। ञित्वरा सम्भ्रमे। अतत्वरत्। स्मृदृत्वरेति पूर्वस्यात्। घटादयः षितः। षित्त्वादङ्। त्वरा। ज्वर रोगे। अजिज्वरत्। इण्प्रत्यये अज्वरि, अज्वारि। णमुप्रत्यये ज्वरंज्वरं, ज्वारज्वार। नट नृतौ। गात्रविक्षेपमात्रं नृतिः। अनीनटत्। चक तृप्तौ। अस्य तृप्तिमात्रे मित्त्व परस्मैपदं च। अचीचकत्। लगे सगे। अलीलगत्। ज्वल दीप्तौ। अजिज्वलत्। ज्वलादेर्णइति णप्रत्यये ज्वालः। स्मृ आध्याने। उत्कंठापूर्वकं स्मरणमाध्यान। दॄ भये। हणतं प्रेरयति दरयति भयादन्यत्र दारयति। केचित्तु घटादौ स्मृदृत्वेतिसूत्रे च दॄइति दीर्घस्थाने ऱ्हस्वं पठंति तन्नेति माधवः। यद्ययंऱ्हस्वांतो भवेत् तर्हि शॄदॄपांऱ्हस्वोवेति सूत्रे ऱ्हस्वविकल्पविधायके दॄग्रहणमनर्थकं स्यात्। नॄ नये। नयादन्यत्र नारयाति। श्रापाके। श्रपयति। विक्लेदयतीत्यर्थः। पाकादन्यत्र श्रापयति स्वेदयतीत्यर्थः॥

तत्त्वदीपिका-मित। केके पुनर्मित इत्याह। **घटादयइति**।

मू०-मारणतोषणनिशामनेषुज्ञा ॥ ज्ञपयति। कम्पने चलिः। चलयति शाखांवायुः। अन्यत्र शीलं चालयति। मदी हर्षदैन्ययोः। मदयति। हर्षदैन्ययोः किम्। मादयति। ध्वन शब्दे मित्। ध्वनयति। अदिध्वनत्।

सुबोधिनी-मारणतोषणनिशामनेषुज्ञा। एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित्। शम आलोचनइत्यस्मान्निषपत्रत्वान्निशामनंचाक्षुषज्ञानमिति माधवः। ज्ञापनमात्रमित्यन्ये। निशानेष्विति पाठांतर। निशानं तीक्ष्णीकरणं। पशुं सज्ञपयति मारयतीत्यर्थः। विष्णु विज्ञपयति संतोषयतीत्यर्थः। संज्ञपयति रूपं। माधवमते दर्शयतीत्यर्थः। मतांतरे तु बोधयतीत्यर्थः। प्रज्ञपयाति शरं तीक्ष्णं करोतीत्यर्थः। कथतर्हि विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति। तज्ज्ञापयत्याचार्यइति च। अत्र ज्ञाधातोर्णौ मित्त्वाद्ध्रस्वेन भावितव्यामिति। शृणु। माधवमतेऽचाक्षुषज्ञाने मित्त्वाऽभावात्। ज्ञापनमात्रेमित्त्वमिति मतेतु ज्ञानियोगे इति चौरादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वाद्बोध्यम्। कंपने चलिः। चलयति शाखाम्। कंपनादन्यत्रतु शीलं चालयति। अन्यथाकरोतीत्यर्थः। हरतीत्यर्थइति स्वामी। सूत्रचालयति क्षिपतीत्यर्थः। मदीहर्षदैन्ययोः। मदयति। हर्षयति ग्लेपयति वा दैन्यंकरोतीत्यर्थः। अन्यत्र मादयति। चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः। ध्वन शब्दे। ध्वनयति घटाम्। अन्यत्र ध्वानयाति। अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः॥

तत्त्वदीपिका-मारणेति। मारण हिंसन निशामन चाक्षुषज्ञानं। तज्ज्ञापयत्याचार्य. विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीत्यादौ ज्ञापनसामान्ये मित्त्वाभावान्न ऱ्हस्व.। कम्पने चलयतीति शाखामिति शेष.। अन्यत्र शील चालयति अन्यथा करोतीत्यर्थ। मदयतीति। अन्यत्र मादयति चित्तविरागमुत्पादयतीत्यर्थ.। ध्वनयतीति। घटामिति शेष। अन्यत्र ध्वानयति अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थ।

मू०-जनीजॄष्क्नसुरंजोऽमन्ताश्च ॥ जनयति। जरयति। क्नसु कौटिल्ये दीप्तौ च। क्नसयति।

सुबोधिनी–जनीजॄष्क्नसुरंजोऽमन्ताश्च । जनी प्रादुर्भावे । जॄष् वयोहानौ । क्नसु ह्वरणदीप्त्योः । त्रयोपि दिवादयः । रञ्ज रागे । दैवादिकोभौवादिकश्च । अमंताः क्रमिगम्यादयः । जॄषिति षिन्निर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणं । जॄणातेस्तु जारयति ॥

तत्त्वदीपिका–अमंताश्च । अम् अन्ते येषान्ते अमादय इत्यर्थ. ।

मू०–रंजेर्ञौमृगरमणेनलोपः ॥ रजयति मृगान् । अरीरजत् । अन्यत्र वस्त्रं रंजयति । अररञ्जत् । शमयति । दमयति ।

सुबोधिनी–रजेर्ञौमृगरमणेनलोपः । रंजेर्नस्य लोपः स्यात् ञौ परे आखेटेर्थे । रजयति मृगान् । मृगेतिकि । रंजयति पक्षिणः । रमणादन्यत्रतु रंजयति मृगान् तृणदानेन । शमु दमु उपशमे । दैवादिकौ । अशीशमत् । अदीदमत् ॥

तत्त्वदीपिका––रंजेर्ञावित्यादि । मृगरमणमाखेट. । मृगेति कि । रजयति पक्षिण. । रमणे किम् । रजयति मृगान् तृणदानेन । सक्रामयतीति तु चित्तविरागइत्यतोवेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थयाबोध्यम् ।

मू०–ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा ॥ ज्वलयति ज्वालयति । ह्वल ह्मल चलने । ह्वलयति, ह्वालयति । ह्मलयति, ह्मालयति । नमयति, नामयति । उपसर्गेतु । प्रह्वलयति ।

सुबोधिनी–ज्वलव्हलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा । ज्वल दीप्तौ । ह्वल ह्मल संचलने इति त्रयाणां पूर्वं घटादौ पठितत्वात् नमेस्तु अमंतत्वान्नित्यं प्राप्ते विभाषेयं । उपसर्गेषु नित्यं मित्त्वम् । प्रज्वलयति । कथंतर्हि । प्रज्वालयति उन्नामयतीति । घञंतात् नाम्नोञिर्डित्करणे इति ञौ बोध्यं । कथं संक्रामयति विश्रामयतीति च । मान्तस्य सेटो न वृद्धिरिति वृद्धिनिषेधात् । घञि क्रमः श्रम इत्येव भवति । नतु क्रामः श्रामइति । पूर्वोक्तसमाधानस्यात्रासंभवात् पृथक् प्रश्नः । शृणु । घञताभ्यां क्रमश्रमाभ्यां स्वार्थेऽणि क्रामश्रामशब्दौ स्वीकृत्य ताभ्यांञिर्डिदिति ञिप्रत्यये सक्रामयति । विश्रामयतीति सिद्धम् ॥

तत्त्वदीपिका–अनुपसर्गाद्वेति । तेनोपसृष्टौमित्त्वमेव । प्रज्वालयत्युन्नामयतीति तु घञन्तात्करोतीति ञौ ।

मू०–ग्लास्नावनुवमाञ्च ॥ ग्लापयति, ग्लपयति । स्नापयति, स्नपयति । वानयति वनयति, वामयति, वमयति ।

सुबोधिनी–ग्लास्नावनुवमांच । अनुपसर्गादेषां मित्त्वं वा । आद्ययो प्राप्ते वनेर्घटादित्वात्प्राप्ते वमेरमतत्वाच्च प्राप्ते विभाषा । ग्लापयति, ग्लपयति । स्नापयति, स्नपयति । वानयति, वनयति । वामयति, वमयति ॥

मू०–नकम्यमिचमाम् ॥ कामयति । अम गत्याम् । आमयति । आमिमत् । चामयति ।

सुबोधिनी–नकम्यमिचमाम् । अमंतत्वात्प्राप्तं मित्त्वमेषां न स्यात् ॥

मू०–शाम्यतिर्दर्शनेमित्र ॥ निशामयति रूपम् ।

सुबोधिनी–शाम्यतिर्दर्शनेमिन्न । निशामयति रूपम् । अन्यत्र प्रणयिनो निशमय्य वधूः कथाः । कथं तर्हि निशामय तदुत्पत्ति विस्तराद्गदतो ममेति । शृणु । शम आलोचने इति चौरादिकस्येव । धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः । यथा शाम्यतिर्निशामयतीत्यादौ दर्शन प्रयुज्यते तथा चुरादिः शमधातुरपि श्रवणे भविष्यतीति ॥

तत्त्वदीपिका–दर्शने मिन्नेति। निशामयतदुत्पत्तिमित्यादि तु शमलक्षआलोचनइत्यस्य धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणार्थतापि ।

मू०–यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्रमिन्न ॥ आयामयति । भोजनेतु । यमयति विप्रान् ।

सुबोधिनी–यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मिन्न । यम उपरमे इत्ययंधातुर्भोजने मित् । अन्यत्र तु न । आयामयति । द्राघयति । व्यापारयति वेत्यर्थः । भोजने तु यमयति ब्राह्मणान् । भोजयतीत्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका–आयामयति । द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थ. । भोजनेतु यमयति विप्रं भोजयतीत्यर्थ. ।

मू०–स्खदिरवपरिभ्यांमिन्न ॥ अवस्खादयति । परिस्खादयति । ईर्ष्य अक्षान्तौ । ईर्ष्ययति ।

सुबोधिनी–स्खदिरवपरिभ्यांमिन्न । घटादित्वात्प्राप्तं मित्त्वं न । अवाचिस्खदत् ॥

मू०–ईर्ष्यतेस्तृतीयोद्विः ॥ तृतीयोहसएकस्वरोवा । ऐर्ष्यियत् । अङितु । स्वरादेःपरः । ऐर्षिष्यत् । द्वितीयपक्षे सान्ते ईर्ष्यिषिषति । तृतीयएकस्वरपक्षे सान्ते प्रवर्तते । ञ्यन्तेतु । तृतीयएकस्वराभावादित्यर्थः । इतिञ्यन्तप्रक्रिया॥

सुबोधिनी–ईर्ष्यतेस्तृतीयोद्विः । तृतीयव्यंजनस्येति पक्षे सस्वरस्य यकारस्य द्वित्वम् । ऐर्ष्यियत् । तृतीयैकस्वरस्येतिपक्षे तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः । स्वरादेः परइति द्वित्वे षकार एव पूर्वं श्रूयते। हसादिः शेषात् । ऐर्षिष्यत् । तृतीयहसपक्षे षस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । तृतीयैकस्वरस्येति पक्षे तु स्वरादेः परइत्यस्यापवादत्वेन सांते प्रवर्तते ॥

इतिञ्यंतप्रक्रिया ॥

तत्त्वदीपिका–ईर्ष्यतेरिति । तृतीयः क. इत्याकांक्षायामतभेदेन व्याचष्टे । तृतीयो हस. । स्वरसहितः इत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे षस्य न द्वित्वम् । मतान्तरमाह। एकस्वरोवेति । तृतीय इत्येव । ईर्ष्यतेर्यस्तृतीय एकस्वर: स द्विर्वाच्य इत्यर्थ । अत्र पक्षे सान्तेईर्ष्यिषयतीति सस्य द्वित्व । आद्यपक्षे ईर्ष्यिषिषयतीति सान्तेपि रूपद्वयम् । ईर्ष्यते. सेपि सयोर्वाद्वित्वमिति । द्वितीयव्याख्यायां ञ्यतादाडि द्वितीयस्य द्वित्वे हसादिशेषेण पूर्वत्र षस्यैव श्रवणात्तृतीयाभावेनैतद्वार्त्तिकाप्राप्ते । ऐर्ष्यियदिति । प्रथमपक्षे । ऐर्षिष्यदिति तु द्वितीयपक्षे एतद्बीज तूक्तमेव। अत्र पण्डिता क्वचित्तु ऐर्ष्यिष्यदिति षकारादेरपि द्वित्वमुदाहृियते तद्भ्रांतप्राक्षिप्तत्वादुपेक्ष्य तस्मादैर्ष्यियदित्येकमेवात्र रूप साधनीय नत्वैर्ष्यिष्यदिति ण्यन्ते तृतीयस्यैकाचोऽ सम्भवादित्याहुः । तत्स्वमतिभ्रमोद्भावनायेति मन्यामहे ॥ तथाहि ञ्यन्तेद्वितीयव्याख्यायां तृतीयस्यैकाचोऽसम्भवात् द्वितीयद्वित्वकेननिधार्य्यमिति । स्वयमेवोहनीयमितिदिक् । निवृत्तप्रेरणात्धातोर्ञौकेवलेन तुल्योऽर्थ. तेन प्रार्थयन्ति शयनोत्थितामित्यादिसिद्धम् ।

कृतायामिहटीकायांलोकेशकरशर्मणा ।
बाधन दुष्टबुद्धीनामगमञ्ञ्यन्तसाधनम् ।
इतिञ्यन्तप्रक्रिया ।

मू०—इच्छायामात्मनः सः ॥ धातोरात्मनः इच्छायांसप्रत्ययो भवति ।

सुबोधिनी—इच्छायामात्मनःसः । इच्छायाः क्रियारूपत्वेन कर्त्तारं विनाऽनुपपन्नत्वात् कर्तुराक्षेपात् इच्छाकर्त्ता इप्यमाणं वस्तु यदि स्वसबंधित्वेनैव इच्छति तदा धातोः सप्रत्ययइत्यर्थः । तेन शिष्याणां पठनमिच्छति गुरुरित्यादौ सो न ॥

तत्त्वदीपिका—इच्छायामात्मनः सः । धातोरित्यधिकारात् । इष्टिरिच्छा इषेरिच्छेत्यत एव निपातनात् आत्मशब्दोत्र स्ववाची । न तु चेतनद्रव्यवाची । आत्मन इत्यस्य व्यर्थत्वापातात् । इच्छायामात्मकर्त्तृकत्वाव्यभिचारात् । तच्चेदिष्यमाणमिच्छाकर्त्तृसबधि भवति । आद्गुवि कर्मणीत्यत. कर्मणीत्यनुवर्त्य पचम्या विपरिणम्य कर्मणो धातोरिति सामानाधिकरण्येन व्याख्येयम् ॥ इच्छायां कि। कर्तुं याति। आत्मनः कि। शिष्याणां पठनमिच्छति गुरु । स्वसवधित्व वेच्छाया साक्षादेव तेन शिष्याणांस्वसबधित्वेपि न। धातो· कि। प्रतिष्ठासते इत्यत्र प्रसहितस्थाधातोर्नाभूत्तथा सत्यड्द्वित्वयोर्वैषम्य स्यात् । कर्मण कि । गमनेनेच्छतीति करणान्माभूत् । यत्तु वासुदेवेन व्याख्यातम् । इच्छा चेत्स्वसबधिनीति । तन्न । शिष्याणांपठनमिच्छतिगुरुरित्यत्रातिव्याप्तेरनिवारणात् । तथाहि । अत्रपठनस्यधात्वर्थत्वेतत्सबधिन्याइच्छाया सत्त्वात् ।

मू०—द्विश्च ॥ आत्मनः भवितुमिच्छति । बुभूषाञ्चकार । अबुभूषीत् ।

सुबोधिनी—द्विश्च । सप्रत्ययांतस्य धातोर्द्वित्वं स्यात् । भवितुमिच्छति कर्म्मनियतत्वादिषुकर्मेति लब्धं । धातोः प्रत्ययविधानात् तदर्थत्वं लब्धं । तेन इषिकर्म्मार्थवाचकाद्धातोरिच्छायां सप्रत्ययः स्यात् । तुम् तु स्वार्थिकः साध्यावस्थांक्रियामाह । स च लौकिके वाक्ये प्रयुज्यते । केवलस्य धातोः प्रयोगानर्हत्वात् । अलौकिके तु धातुमात्रं प्रयुज्यतेऽतः तुमः कथं लोप इति नो शक्यम् । अत्रात्मशब्दस्तु स्वशब्दस्य पर्यायः । संबंधसामान्ये षष्ठी । आत्मनः स्वस्येत्यर्थः । स्वशब्दे हि इषिकर्तैव गृह्यते ॥

तत्त्वदीपिका—भवितुमिच्छतीति। साध्यावस्थाया क्रियावाचकस्य तुम. स्वार्थत्वेनलौकिकएववाक्यप्रयोग । केवलस्यधातो प्रयोगानर्हत्वात्। नत्वलौकिकेपि। तेनतुम कथलोपइतिनाशकनीय । द्विश्चेत्यतोद्विरित्यनुवृत्ताभिन्नवाक्यतेनसप्रत्ययप्रकृतिभूतस्यधातोर्नद्वित्व किन्तुसांतस्य। तथाचप्रतीषिषतीत्यादि सिद्धम् ।

मू०—वुस्से ॥ उवर्णान्तादृवर्णांताद्ग्रहिगुहिभ्याञ्च परस्य सस्य नेट् ।

सुबोधिनी—वुः से । उश्च आचेति वृ तस्मात् वुः । सौत्रं पुंस्त्वम् । ऋवर्णोवर्णाताभ्यां ग्रहिगुहिभ्यां च सस्य नेट्। गृहेर्नित्यं प्राप्ते गुहेर्विकल्पेन प्राप्ते निषेधोयं। भूसत्तायां। सप्रत्यये द्वित्वे च ह्रस्वे षत्वे च बुभूषति ॥

तत्त्वदीपिका—वुःसे । उश्चआचवृतस्मात् । सौत्रपुस्त्वम् ।

मू०—नाऽनिटिसे ॥ इङ्ङ्जितेसप्रत्ययेगुणो न । दीर्घः । ऋतइर् । तितीर्षति । जुघुक्षति । चिकीर्षति । चिचीषति चिकीषति । जिगीषति । यस्से । पिपक्षति । पिपासति । मुमूर्षति ।

सुबोधिनी—नाऽनिटिसे । न इट्यस्य सोऽनिट् तास्मिन् सेइत्यस्य विशेषणम् । बुभूषेत् । बुभूषतु । अबुभूषत् । कासादिप्रत्ययादित्याम् । बुभूषांचकार । बुभूष्यात् । सिसतासीस्यपामितीट् बुभूषिता । बुभूषिष्यति । अबुभूषिष्यत् । अबुभूषीत् । तॄ प्लवनतरणयोः । ऋत इर् इतीर् । य्वोर्विहसे इति दीर्घः । तरितुमिच्छति तितीर्षति । गुहू संवरणे । सप्रत्यये

द्वित्वे च होढ इति ढत्वम् आदिजबानामिति घत्वं । षढोःकस्से इति कत्वं क्लिातषःस इति षत्व । जुघुक्षति । सेदीर्घः स्यान्तस्यधातोर्दीर्घः स्यात् सप्रत्यये । आदौ दीर्घस्तत इर् । चिकीर्षति । चिनोतेःसणादौकिर्वेति किः । चिकीषति चिचीषति । सपरोक्षयोर्जेर्गिरिति गिः सेदीर्घ इति दीर्घः । जिगीषति । पूञ् पवने । पुपूषति । वुःसे इतीड् न । डुपचष् पाके । पक्तुमिच्छति पिपक्षति । यःसे इति पूर्वस्येकारः । पा पाने । पातुमिच्छति पिपासति । मृ हिंसायां । पोरुरित्युर् य्वोर्विहसे इति दीर्घः । मुमूर्षति । पृ पालनादौ । पुपूर्षति । भृ भर्त्सनभरणयोः । बुभूर्षति ॥

तत्त्वदीपिका–नाऽनिटि। नइट्यस्मिन्सतथातस्मिन्। सेइत्यस्यविशेषणम्। अपित्तादिर्ङिदित्यनेनङित्वे सिद्धेनियमार्थमिदम्। अनिटएवङित्त्वयथास्यात्। चिकीर्षतीति॥ आदौदीर्घस्तत. इर्। शिक्षतीति। शक्तु-मिच्छतीतिवाक्येस्वरस्यसादेशपूर्वलोपसलोपषत्वानि।

मू०–रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्राच्छिभ्यःसःकित् ॥ रुरुदिषति । विविदिषति । मुमुषिषति । होढः । आदिजबानामिति षढोःकःसे । ग्रह उपादाने । ग्रहीतुमिच्छति जिघृक्षति । सुषुप्सति ।

सुबोधिनी–रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्राच्छिभ्यः सःकित् । रुदसाहचर्याद्विदेरेव ग्रहणं रुदविदमुषाणां त्रयाणामिवर्णोपधादिति विकल्पे प्राप्ते ग्रहिस्वपिप्रच्छीनां तु सस्य कित्त्वस्याप्राप्तौ वचनम्। अत्र गुणाभावः संप्रसारण च कित्त्वस्य फलं। ग्रहामिति संप्रसारणं। ग्रहीतुमिच्छति जिघृक्षति । ञिष्वप् शये । यजांयवराणामिति संप्रसारणं । सुषुप्सति ।

मू०–कृगॄदधृप्राच्छिभ्यःसस्येट् ॥ चिकरिषति । जिगरिषति । जिगलिषति । दिदरिषते । दिधरिषते । पिपृच्छिषति । अत्तुमिच्छति जिघत्सति ।

सुबोधिनी–कृगॄदधृप्रच्छिभ्यःसस्येट्। कृ हिंसायां। गॄ निगरणे। दृङ् आदरे। धृञ्अवस्थाने । एतौ तुदादी । प्रच्छ ज्ञीप्सायां । एभ्यः सप्रत्ययस्येट् । चिकरिषति । वुःसेइति निषेधप्राप्ते विधानम् । इह वृङ्वृञ्ॠदंतानामितीटो दीर्घो नेष्टो भाष्यकारेणानुक्तत्वात् । जिगरिषति । जिगलिषति । गिरतेः स्वरे रस्य लोवेति वा लः । आदनुदात्तेत्यात्मनेपदम् । दिदरिषते । दिधरिषते कथमुद्दिधीर्षुरिति भौवादिकयोर्धृङ्धृञोरिति गृह्याण । सेदीर्घ इति दीर्घे ॠत इरितीर् य्वोर्विहसे इतिदीर्घे उद्दिधीर्षुः । ग्रहामिति संप्रसारणं रुदविदेति सस्य कित्त्वात्पिपृच्छिषति । अद् भक्षणे । सिसयोरदेर्घस्लृलिटितुवेति घस् । नैकस्वरादनुदात्तादीति नेट्। सस्तोऽनपीति सस्य तकारः । अत्तुमिच्छति जिघत्सति ॥

मू०–हनिङोःसेदीर्घः ॥ जिघांसति ।

सुबोधिनी–हनिङोस्सेदीर्घः । पूर्वार्द्धंतेर्हस्य घत् इति घत्वं । जिघांसति। सूत्रे स्वरादेशस्य गमेर्दीर्घ इति वक्तव्य । तेन गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंस्यते । समोगमृच्छीत्यात् संजिगंसते । तेन इणइक्इडां स्थाने योगमिस्तस्य दीर्घः स्यात । इणिकोस्तु कर्मोक्तौ जिगांस्यते अधिजिगांस्यते । इत्यादि । अत इङ्स्थाने उक्तव्याख्येयम् ॥

मू०– इङस्सेगम् ॥

सुबोधिनी–इङःसेगम् । इङो गमिः स्यात्सप्रत्यये । इङ् अध्ययने ॥

मू०–सान्तात्पूर्ववदात् ॥ अधिजिगांसते ।

सुबोधिनी–सांतात्पूर्ववदात् । सप्रत्ययात्पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सांतादप्यात्मनेपदं स्यात् । तेन ङित्त्वादात्मनेपदं । हनिङोरिति दीर्घः । अधिजिगांसते ॥

मू०–गमेःसस्येड्नाति ॥ जिगमिषति ।

सुबोधिनी–गमेःसस्येड्नाति । आति किम् । इण् गतौ । जिगांस्यते ॥ कर्मण्यात् । यःसे इति पूर्वस्यात इत् षत्व । जिगमिषति ॥

मू०–इस्से ॥ अपिद्दाधारभलभशकपतपदामिमीमाङ्मेङां स्वरस्येस् अनिटि से परे पूर्वस्य च लोपः । दित्सति । धित्सति । रभ राभस्ये । स्कोराद्योश्च । खसेचपाझसानाम् । रिप्सते । लिप्सते । शिक्षति । पित्सते ।

सुबोधिनी–इस्से । अपिद्दाधारभलभशकपतपदामिमीमाङ्मेङाम् एषां स्वरस्येस् स्यात् पूर्वस्य च लोपः अनिटि से । दैप् शोधने दाप् लवने आभ्यां विना । दाण् दाने भ्वादौ पं । देङ् पालने भ्वादावात् । डुदाञ् दाने ह्वादावात्पे । दो अवखंडने दिवादौ पं । एषां दारूपं । धेट् पाने भ्वादौ पं । डुधाञ् धारणे ह्वादावात्पे । अनयोर्धारूपं । रभ राभस्ये । डुलभष् प्राप्तौ । शक्लृ शक्तौ स्वादौ पं । शक मर्षणे दिवादावात्पे । पदे गतौ । पत्लृ पतने । डुमिञ् प्रक्षेपणे । मिङ् प्राणवियोगे । दिवादावात् । मीञ् हिंसायां क्र्यादावात्पे । मा माने अदादौ पं । माङ् माने ह्वादौ दिवादौ चात् । मेङ् प्रणिदाने भ्वादावात् । दोदाणोः सस्तो नपीति सस्य तः । दित्सति । देङ् दित्सते । दाञ् दित्सति । दित्सते, धेट् धित्सति । धाञ् धित्सति, धित्सते । रभ् स्कोरिति सलोपः खसेचपा इति भस्य पत्वं रिप्सते । शक्लृ स्कोरिति सलोपः षत्वं शिक्षति । शक शिक्षति । पित्सते । पत्लृ पतने ॥

मू०–पततनदरिद्राभ्यःसस्येड्वा ॥ पिपतिषति, पिपत्सति । डुमिञ् प्रक्षेपणे । मित्सति मित्सते । मीञ् हिंसायाम् । मित्सति मित्सते । मा माने । मित्सति । मेङ् प्रणिदाने माङ्मेङोः । मित्सते ।

सुबोधिनी–पततनदरिद्राभ्यःसस्येड्वा । एभ्यः परस्य सप्रत्ययस्य वा इड् भवति । स्कोरिति सलोपः । पित्सति । इट्पक्षे यः से इति पूर्वस्येट् पिपतिषति । डुमिञ्मीञोः सस्तोनपीति सस्य तः । मित्सति । मित्सते । माङ्मङोर्मित्सते । मा मित्सति । आप्लृ व्याप्तौ ॥

मू०–आप्नोतेरातईस्सेपूर्वलोपश्च ॥ ईप्सति ।

सुबोधिनी–आप्नोतेरातईस्सेपूर्वलोपश्च । आपेरातईत्वं पूर्वलोपश्च स्यात् सप्रत्यये आप्तुमिच्छति ईप्सति । अश् भोजने ॥

मू०–अशेरनायोवा ॥ अशेरिच्छायां वानायप्रत्ययः । अशनायति, अशिशिषति । तितनिषति । तनेरनिटिसे वा दीर्घः । तितांसति, तितंसति । दिदरिद्रिषति, दिदरिद्रासति ।

सुबोधिनी-अशेरनायोवा। सस्यापवादः। पक्षे सस्येट्। स्वरादेः पर इति शिस् शब्दस्य द्वित्वं इस इति सप्रत्ययस्यावयवः पूर्वस्य हसादिःशेषः। अशिशिषति। तनु विस्तारे। पततनोति सस्य वेट्। तितनिषति पक्षे तनेरानिटि से वा दीर्घः। तनेः सादौ सेवा दीर्घः। तितांसति। दरिद्रा दुर्गतौ। पततनेति वेट् दरिद्रातेरनप्यालोपः सावेत्यालोपे षत्वेच दिद्-रिद्रिषति॥

मू०-दम्भिज्ञपिभ्यांसस्यवेट्॥ दम्भु दम्भे। दिदंभिषति। जिज्ञप-यिषति। ज्ञपेस्स्वरस्यानिटिसेईत्पूर्वलोपश्च। ज्ञीप्सति।

सुबोधिनी-दभिज्ञपिभ्यां सस्य वेट्। यःसे इति पूर्वस्येत्। दिदंभिषति। इडभावे।

मू०-दम्भेरिच्च॥ धिप्सति। धीप्सति।

सुबोधिनी-दंभेरिच्च। दंभेः स्वरस्य इस् स्यात् ईच्च पूर्वस्य लोपश्च। अनिटि से उपधा-नस्य लोप इति नलोपः आदिजबानामिति धत्वं। धिप्सति, धीप्सति। पुगंतौमित्संज्ञको व्यंतो जानातिर्ज्ञपिः पकारांतश्चौरादिको वा दंभिज्ञपिभ्यामिति वेट्। जिज्ञपयिषति इडभावे नानिटिसे इति न गुणः। सेदीर्घ इति दीर्घस्तु परत्वात् ञेरिति ञिलोपे न बाध्यते। ज्ञपेः स्वरस्य सादौ से ईत्पूर्वस्य लोपश्च। अनिटिसे ज्ञीप्सति॥

मू०-इवन्तऋधभ्रस्जश्रिस्वृयूर्णुभृसनिभ्यःसस्येड्वा॥ दिदेविषति।

सुबोधिनी-इवन्तऋधभ्रस्जश्रिस्वृयूर्णुभृसनिभ्यःसस्येड्वा। इवंतेभ्यः ऋधादिभ्यश्च सस्येड् वा स्यात्। दिवु क्रीडादौ। सिसतासीस्यपामितीट्। दिदेविषति। इडभावे नानि-टिसे इति न गुणः॥

मू०-वस्यानिटिसेउः॥ दुद्यूषति। अर्दिधिषति।

सुबोधिनी-वस्यानिटिसेउः। धातोर्वस्य उत्वस्यात् अनिटिसे यत्वं द्वित्वं च। दुद्युषति। ऋध वृद्धौ। अर्द्धितुमिच्छति स्वरादेःपर इति धिस्शब्दस्य द्वित्वे अर्दिधिषति इडभावे॥

मू०-ऋधेरनिटिसेस्वरस्यइर्द्विःत्वलोपश्च॥ ईर्त्सति। बिभ्रज्जिषति, बिभर्जिषति, बिभ्रक्षति, बिभर्क्षति। शिश्रयिषति, शिश्रीषति। सिस्वरिषति, सुस्वूर्षति। यियविषति, युयूषति। ऊर्णुनुविषति, ऊर्णुनविषति, ऊर्णुनूषति। बिभरिषति, बुभूर्षति।

सुबोधिनी-ऋधेरनिट्सेस्वरस्यइर्द्वित्वलोपश्च। ऋकारस्य इर् र्वोर्विहसे इति दीर्घः खसेचपाझसानामिति तः। ईर्त्सति। भ्रस्ज पाके। इट् पक्षे भ्रस्जोरसोरिति अर् राद्यपो द्विरिति द्वित्वं। बिभर्जिषति। अरभावे श्चुत्वं झभेजबा इति सजः। बिभ्रज्जिषति इडभावे स्कोरिति सलोपः छशषेति षत्वं षढोः कः से इति कत्वं बिभ्रक्षति बिभर्क्षति। श्रिञ् सेवायां। शिश्रयिषति इडभावे सेदीर्घ इति दीर्घः शिश्रीषति। स्वृ शब्दोपतापयोः। सिस्व-रिषति। इडभावे सेदीर्घ इति दीर्घे पोरुर् इत्युर् द्वित्वं। सुस्वूर्षति। यु मिश्रणे। अड्सयो रिति पूर्वोकारस्येत्। यियविषति। इडभावे सेदीर्घ इति दीर्घे युयूषति। ऊर्णुञ् आच्छादने ऊर्णोतेरिडादिप्रत्ययो वाङिदिति ङित्त्वाद्गुणाभावे नुधातोरित्युव् ऊर्णुनुविषति। ङित्त्वाभावे

ऊर्णुनविषति । अतः पूर्वं द्वित्वं पश्चाद्गुणावादेशौ इडभावे सेदीर्घ इति दीर्घः । ऊर्णुनूषति । भृभर्त्सनभरणयोः । बिभरिषति । इडभावे पोरुरित्युर् ग्वोर्विहसे इति दीर्घे द्वित्वे च बुभूर्षति ॥

मू०–स्तौतिञ्यन्तयोरेवषेपूर्वात्सस्यषः ॥ तुष्टूषति । साधयितुमिच्छति सिषाधयिषति । सिषेधयिषति । सुष्वापयिषति । स्तौतिञ्यन्तयोरिति किम् । सिसनिषति । षेइति किम् । सिषासति । तिष्ठासति ।

सुबोधिनी–स्तौतिञ्यंतयोरेवषेपूर्वात्सस्यषः । पूर्वादित्वात्परस्य स्तौतिञ्यंतयोरेव सस्य षः स्यात्षभूते से नान्यस्य । ष्टुञ् स्तुतौ । षत्वे सेदीर्घ इति दीर्घे च । तुष्टूषति । वुःसे इति नेट् । साधसंसिद्धौ ञ्यतः द्वित्वे यःसे इति पूर्वस्येत्वे षत्वे च । सिषाधयिषति । स्तौतिञ्यंतयोः किं । षिचू क्षरणे सेसिक्षति । उपसर्गात्तु प्रादेश्च तथा तौसुनमाम् इति अट्द्वित्वव्यवधानेपीति च षत्व परिषिषिक्षति । वन् षण् संभक्तौ । इडभावे जनसनखनामित्यात्वं वा । सिसनिषति, सिषासति । क्विलादिति षत्वं ॥

तत्त्वदीपिका–स्तौतिञ्यन्तयोरवेषेइति । षेइतिकृतषत्वनिर्देशात्से स्तौतिञ्यन्तस्यापिपूर्वात्षत्व । सिषासतीति । जनसनेत्यात्वविकल्प. षेइतिनिर्देशादत्रनषत्वनिषेध. ।

मू०–अनिटिसेउपधायानस्यलोपः ॥ तृहू हिंसायाम् । तितृंहिषति । तितृक्षति ।

सुबोधिनी–अनिटिसेउपधायानस्यलोपः । धातोरुपधाभूतस्य नस्य लोपःस्यात् अनिटि सप्रत्यये । तृहु तृहू तृंहू हिंसार्थास्तुदादौ ऊदितोवेतिवेट् इडभावे नलोपः ढत्वे कत्वषत्वे च । तितृक्षति, तितृंहिषति ॥

तत्त्वदीपिका–अनिटिसेउपधायानस्येति । णादि किदित्यत किदित्यनुवर्त्यवाक्यभेदेनव्याख्येयम् । लक्ष्यानुसारेणसस्यकित्त्वाकित्त्वेबोध्ये । ततोगुणाभावसंप्रसारणमलोपा. सिद्धा. । विवृत्सति । वृतादिभ्य. स्यसयोर्वा पमितिपरस्मैपद । पेनिट्त्वचेतिइडभाव. ।

मू०–इणःसेगमबोधने ॥ एतुमिच्छति जिगमिषति । बोधनेतु प्रतीषिषति । इण्वादिकः । अधिजिगमिषति । बोधनेतु अधीयिषति ।

सुबोधिनी–इणःसेगमबोधने । इणेर्गम्स्यात् सप्रत्यये परे बोधनेऽर्थे तु न । एतुमिच्छति गमेःसस्येडितीट् जिगमिषति । बोधने तु यःसे इति सरूपस्य पूर्वस्येत्वं प्रतीषिषति । इण्वदिकः । इकृ स्मरणे । गमेःसस्येतीट् अधिजिगमिषति ॥

मू०–इवर्णोवर्णोपधाद्धसादेरसान्ताद्धान्ताच्चक्त्वासौसेटौवा कितौ ॥ दिद्युतिषते । दिद्योतिषते । रुरुचिषते । रुरोचिषते । लिलिखिषति । लिलेखिषति । सिस्निहिषति । सिस्नेहिषति । सिस्निक्षति । राधोहिंसायाम् । इस्सेद्वित्वलोपश्च । रित्सति । अन्यत्र आरिरात्सति गुरुम् ।

सुबोधिनी–इवर्णोवर्णोपधाद्धसादेरसांताद्धांताच्चक्त्वासौसेटौवाकितौ । द्युतदीप्तौ । द्युतेः

पूर्वस्येति संप्रसारणं। किन्त्वाद्गुणो न। दिद्युतिषते, दिद्योतिषते। एवंरुच दीप्तौ। लिख अक्षरविन्यासे। ष्णिह प्रीतौ। राधो हिंसायां इस्सेद्वित्वलोपश्चराधस्वरस्येत्यर्थः। राध संसिद्धौ। स्कोरिति सलोपे खसे चपा इति धस्य तः। रित्सति। हिंसायां किं। देवमारिरात्सति। यःसे इति पूर्वस्येत् खसे चपा इति धस्य तः॥

मू०-मुचोऽकर्मकस्यगुणोवासेद्वित्वलोपश्च ॥ मोक्षते मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव। अकर्मकेति किम्। मुमुक्षति वत्सं कृष्णः। विवर्तिषते। विवृत्सति। निनर्तिषति। निनृत्सति। वृङ्वृञ्ऋदन्तात्सस्येड्वा। तितरिषति। तितरीषति। तितीर्षति। विवरिषते। विवरीषते। वुवूर्षते। विवरिषति। विवरीषति। वुवूर्षति। ध्वृ कौटिल्ये। दुध्वूर्षति।

सुबोधिनी-मुचोऽकर्म्मकस्यगुणोवासेद्वित्वलोपश्च। मुचॢ मोक्षणे। चोःकुरिति कः। मोक्षते, मुमुक्षते। अकर्म्मकस्य किं। मुमुक्षति। नानिटिसे इति गुणाभावः। वृतु वर्त्तने। वृतादिभ्यः स्यसयोरिति वा पं। पेनिट्त्वं च नाऽनिटिसे इति न गुणः। विवृत्सति। विवर्तिषते। नृती गात्रविक्षेपे। नृततृदेतिवेट् नानिटिसे इति न गुणः। निनृत्सति, निनर्तिषति। वृङ् वृञ् ऋदंतस्येड्वा। तॄ प्लवनसंतरणयोः। वृङ्वृञिति वेटोदीर्घः। तितरिषति, तितरीषति। इडभावे ऋतइरितीर्। य्वोर्विहसे। इति दीर्घः विवरिषति, विवरीषति। इडभावे पोरुरित्युर् वुवूर्षति। एवं वृञ् संभक्तौ। विवरिषते, विवरीषते, वुवूर्षते। ध्वृकौटिल्ये दुध्वूर्षति॥

तत्त्वदीपिका-दुध्वूर्षति। प्रथमदीर्घस्ततः पोरुरततो य्वोर्विहसइतिदीर्घ।

मू०स्मिङ्पूङ्रञ्ज्वशूभ्यःसस्येट्॥ सिस्मयिषते। पिपविषते। अरिरिषति। अञ्जिजिषति। अशिशिषते॥ उचिच्छिषति। अधिजिगापयिषति। अध्यापिपयिषति। शिश्वाययिषति। शुशावयिषति। जुहावयिषति। पुस्फारयिषति। पुस्फोरयिषति। पिपावयिषति। बिभावयिषति। यियावयिषति। रिरावयिषति। लिलावयिषति। सिस्नावयिषति। सुस्नावयिषति।

सुबोधिनी-स्मिङ्पूङ्रञ्ज्वशूभ्यःसस्येट्। स्मिङ् ईषद्धसने। अस्यानिट्त्वादिडागमस्याप्राप्तिः। स्तौतिञ्यंतयोरेवेति नियमान्न षः। सिस्मयिषते। पूङ् पवने। वुःसे इति निषेधे प्राप्ते अड्सयोरिति पूर्वोवर्णस्येत्। पिपविषते। ऋ गतौ। अस्याप्यनिट्त्वादिडागमस्याप्राप्तिः। सस्य इटि गुणे च कृते अरिस इति स्थिते। स्वरादेःपर इति रिस्शब्दस्य द्वित्वे अरिरिषति। अंजू व्यक्तिलक्षणादौ। अशूङ्व्याप्तौ। अनयोरुदित्त्वादिड् विकल्पे नित्यमित्। अश भोजने इति क्र्यादिस्तु नित्यं सेडेव। अंजिजिषति। आशिशिषते। उछ उंछे। अत्र छ इति छस्य द्वित्वे खसेचपाझसानामिति चकारे कृते च्छसहितसेटो द्वित्वे हसादिशेषे च उचिच्छिषति। इङ् अध्ययने। अध्यापयितुमिच्छति अड्सपरेञौ इङोगाङ्वेति वा गाङ् यातोञौपुगिति पुक्। अधिजिगापयिषति। पक्षे इङ्क्रीजीनामित्यात्वं स्वरादेःपर इति पिश-ब्दस्य द्वित्वे अध्यापिपयिषति। टुओश्वीर् गतिवृद्ध्योः श्वयतेर्ञ्यंतस्येति वा संप्रसारणं। शिश्वाययिषति शुशावयिषति। ह्वेञ् स्पर्द्धायाम्। ह्वयतेरड्सपरे इति संप्रसारणे। पुगभावे च कृते जुहावयिषति। स्फुर् विकसने। ञौ चिस्फुरोरित्यात्वे कृते ञिनिमित्तः स्वरादेश

इति वचनेन तस्य स्थानिवद्भावादुकारविशिष्टस्य द्वित्वं पुस्फारयिषति । आत्वाभावे पुस्फोरयिषति । टुक्षु शब्दे चुक्षावयिषति । पूङ् पवने । अङ्सयोरिति पूर्वोवर्णस्येत्व । पिपावयिषति। भू सत्तायाम् । भावयितुमिच्छति पूर्वस्येत्वं । बिभावयिषति । यु मिश्रणे । अत्रापीत्वं यियावयिषति । रु शब्दे । पूर्वस्येत्वं रिरावयिषति । लूञ् छेदने । लिलावयिषति । स्रु गतौ स्रवतिशृणोतिद्रवतीतीत्ववा । सिस्रावयिषति, सुस्रावयिषति ॥

तत्त्वदीपिका–स्मिङ्पूङ् । स्मिङ् ईषद्धसने । पूङ्पवने । ऋगतौ । ऋगतिप्रापणयोश्च । अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । अशूङ्व्याप्तौ । रजरागे वशकान्तावित्येतयोर्भ्रमोनकार्य्य. । स्मिङोऽनिट्त्वादप्राप्ते ऋपूङोस्तु सेइतिनिषेध अजश्वोस्तूदित्वाद्विकल्पेप्राप्ते वचन । किरइत्यादीनां ग्रहणादकारातानग्राह्या. सिस्मयितइति । ञ्यन्तयोरेवेतिनियमान्नष । ङानुबन्धग्रहणात्तुपूञः पुपूर्षतीत्येव ॥ आरिरिषतीति । ऋ इ स इति स्थिते इति गुणे अरिसइतिस्थिते । स्वरादे पर इतिरिशब्दस्य द्वित्व । पिपावयिषतीत्यादि ञ्यतात्से अङ्सयो. पूर्वस्येति इकारः नदी वृक्षमुन्मूलयिषति वृष्टिराजिमभिषिषिचतीत्याद्येतु चेतनत्वारोपात्स । पाषाणादीना सबोधनवत् ।

मू०–सान्तात्सोन ॥ चिकीर्षितुमिच्छति । स्वार्थसान्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते ।

॥ इतिसान्तप्रक्रिया ॥

सुबोधिनी–सांतात्सोन । "शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः ॥ सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नंतान्न सनिष्यते" । १ । शैषिकाच्छैषिकः सरूपः प्रत्ययो नेष्टः । शालीये भव इति वाक्यमेव । न तु ईयंतात् पुनरीयः । सरूपः किं । आहिच्छत्रे भवः आहिच्छत्रीयः । अण्णंतादीयः । तथा मत्वर्थीयात् मतुबर्थिकः सरूपः प्रत्ययो न भवति । धनवानस्यास्ति । वत्वंतात् न वतुः । विरूपस्तु स्यादेव । दंडिमति शाला । सरूप इत्यनुसंबध्यते सरूपः सादृश्यं तत्तु अर्थद्वारा । तेनेच्छासन्नंतादिच्छासन् न भवति । स्वार्थसांतात्तुस्यादेव । गुब्भ्यइति स्वार्थे सप्रत्ययः । तदंतादिच्छासः । जुगुप्सिषते । यःसे इतीत्वे मानादीनामिति दीर्घे च । मीमांसिषते । गुप् गोपने । मान विचारणे ॥

॥ इति सांतप्रक्रिया ॥

तत्त्वदीपिका–सान्तात्सोनेति । अतिशये हसादेर्यङ्द्विश्चेत्यतश्चकारानुवृत्तेरेतद्बोध्यम् ।

कृतायामिहटीकायां लोकेशकरशर्मणा ।
बाधनं दुष्टबुद्धीनामगमत्सान्तसाधनम् ॥

इति सप्रक्रिया ।

मू०– अतिशयेहसादेर्यङ्द्विश्च ॥ हसादेरेकस्वराद्धातोर्भृशार्थे पौनःपुन्ये च यङ्प्रत्ययो भवति द्वित्वश्च ।

सुबोधिनी–अतिशयेहसादेर्यङ्द्विश्च । हसआदिर्यस्य स हसादिस्तस्मादेकस्वराद्धातोर्यङ् स्यात् । यङंतस्य धातोर्द्वित्वं च अतिशयेऽर्थे । अतिपूर्वात् शीङो भावे स्वराद् इत्यः । अतिशयो द्विविधः । पौनःपुन्यं भृशार्थश्च । अतिशये किं । पठति । एकस्वरात्किम् । पुनः पुनर्जागर्ति । हसादेः किम् । भृशमीक्षते । भृशंशोभते । भृशंरोचते इत्यादौ यङ् नेतिभाष्यं पौनःपुन्ये तु स्यादेव । रोरुच्यते । शोशुभ्यते ॥

तत्त्वदीपिका—अतिशयेहसादेर्यङ्द्विश्च । अतिशयनमतिशय· । अतिपूर्वात् शीङोभावे स्वराद इत्यप्रत्यय· । सच द्विविध· पौन पुन्य भृशार्थश्च । सचार्थौ यङो द्योत्य एव । हसआदिर्यस्य स तथा तस्मात् द्विरित्यपर वाक्य धातोर्द्विर्वचन । धातुश्च यङन्त एव नतु यङ प्रकृतिभूत अटाटचत इत्याद्यसिद्धेः ।

मू०— यङि ॥ यङि यङ्लुकि च पूर्वस्य नामिनो गुणः । सधातुः । ङित्वादात् । भृशं पुनःपुनर्वा भवति बोभूयते । बोभूयाञ्चक्रे । बोभूयिषीष्ट । अबोभूयिष्ट । बोभुज्यते ।

सुबोधिनी—याङि । यङ्प्रत्यये लुकि च पूर्वस्येत्यनुवृत्तं । भू सत्तायाम् । सधातुरिति धातुत्वाल्लडादयः । ङिदन्तत्वादात्मनेपदम् पुनःपुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते । बोभूयेते बोभूयतां अबोभूयत । कासादिप्रत्ययादित्याम् । यत इत्यलोपः । बोभूयांचक्रे । बोभूयिषीष्ट । बोभूयिता । बोभूयिष्यते । अबोभूयिष्यत । अबोभूयिष्ट । भुज पालनादौ । अतिशयेन भुनक्ति बोभुज्यते ॥

तत्त्वदीपिका—ङित्वादादिति । अत्र केचित् । कथ यङतादात् ङितोधातोराद्विधानात् । अत्र च यो ङित् स न धातु· यो धातु स च न ङित् । किच । ङस्य गुणनिषेधादिप्रयोजनत्वेन चरितार्थत्वादात्मनेपद प्रयोजकत्वासभवः । अवयवे कृतं लिगमचरितार्थं समुदायविशेषक भवतीत्युक्ते । अत्रोच्यते । स धातुरित्यनेन यङतस्य धातुत्वेन धातोर्ङित्वसत्त्वात् । गुणनिषेधार्थं च ङकारप्रश्लेषस्य कर्तव्यत्वात् । बोभूयत इति । भवनानुकूलएकाभिन्नाश्रयको वर्त्तमानोऽतिशयविशिष्टो व्यापार· ।

मू०— अनपिचहसात् ॥ हसादुत्तरस्य यस्य लोपो भवत्यनपि विषये । बोभुजाञ्चक्रे । बोभुजिता । मोमुह्यते । मोमुहाञ्चक्रे । लेलिह्यते । जोहूयते । वेविद्यते ।

सुबोधिनी—अनपिचहसात् । हसात्परस्य शब्दस्य लोपोऽनपि । हसात्किं । लोलूयिता योयूयिता । आदेःपरस्य । परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यमिति । यूलोपः यत इत्यलोपः । बोभुजांचक्रे । बोभुजिषीष्ट । अल्लोपस्य स्थानिवत्वान्नोपधागुणः । एवं मुह वैचित्ये । लिह आस्वादने । हु दानादानयोः । ये इति दीर्घः । जोहूयते । विद ज्ञानादौ वेविद्यते । डुपचष् पाके ॥

मू०—आतः ॥ यङि यङ्लुकि च पूर्वस्यात आकारः । पापच्यते । पापठ्यते ।

सुबोधिनी—आतः । आ अत इति च्छेदः पूर्वस्येत्यनुवृत्तं । पापच्यते । पठ व्यक्तायां वाचि । पापठ्यते ॥

मू०—सिचोयङिनषः ॥ सेसिच्यते ।

सुबोधिनी—सिचोयङिनषः । सिचेः सस्यषत्वंनस्यात् यङ्प्रत्यये परे । षिच क्षरणे । सेसिच्यते ।

मू०—सूचिसूत्रिमूत्र्यटचर्त्यशूर्णोतिभ्योयङ् ॥ सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । मोमूत्र्यते ।

सुबोधिनी—सूचिमूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिभ्योयङ् । सूच पैशून्ये । सूत्र वेष्टने ॥ मूत्र प्रस्रवणे । एते त्रयश्चुरादावदंताः । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । मोमूत्र्यते । अट गतौ । गौः कुटिलमटति इह ट्यशब्दस्य द्वित्व आत इत्यात्वम् । अटाट्यते । ऋ गतौ । कुटिलमृच्छति गुणोर्तिसंयोगाद्योरिति गुणः ॥

तत्त्वदीपिका—सूचिसूत्रि । सूच पैशून्ये । सूत्र अवमोचने । मूत्रप्रस्रवणे । अट् गतौ ऋ गतौ । अश् भोजने अशूङ् व्याप्तौ । ऊर्णुञ् आच्छादने । तत्राद्यानां त्रयाणाचुरादिञ्यन्तत्वेनानेकस्वरत्वादट्यादीनां चाहसादित्वादप्राते वचनम् ।

मू०—यकारपररेफस्यनद्वित्वनिषेधः ॥ अराय्र्यते । अराराञ्चक्रे । अशाश्यते । ऊर्णोनूयते ।

सुबोधिनी—यकारपररेफस्यनद्वित्वनिषेधः । यकारो परो यस्मात् स यकारपरः यकारपरश्चासौ रेफश्च यकारपररेफस्तस्य ततो र्यशब्दस्य द्वित्वे हसादिशेषे आत इति दीर्घे च अरार्यते इति भाष्योदाहरणात् । लिटि अनपि च हसादिति यूलोपः यत इत्यलोपः अराराञ्चक्रे । लुटि अरारिता । अशूङ् व्याप्तौ । अशाश्यते । ऊर्णुञ् आच्छादने । ये इति दीर्घः । ऊर्णोनूयते ॥

तत्त्वदीपिका—अराय्र्यत इति । ऋय इति स्थिते गुणेकृते यशब्दस्य द्वित्वे हसादिशेषे आतइति दीर्घे । ऊर्णोनूयत इति णत्वस्यासिद्धत्वान्नुशब्दस्य द्वित्व ।

मू०—गत्यर्थात्कौटिल्येएवयङ् ॥ कुटिलमटति अटाटयते । कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते ।

सुबोधिनी—गत्यर्थात्कौटिल्येएवयङ् । कुटिलस्य भावः कौटिल्यं । व्रज गतौ । कुटिलं व्रजति । आत इति पूर्वस्यात्वं । वाव्रज्यते ॥

तत्त्वदीपिका—अटाट्यत इति । एकाभिन्नाश्रयको वक्रगत्यनुकूलो वर्त्तमानकालिकोव्यापार इति कौटिल्यस्य फलविशेषणत्वे व्यापारविशेषणत्वे तु वक्रो गत्यनुकूलोव्यापारइति शेष. ।

मू०—लुपसदचरजपजभदहदंशगृभ्योधात्वर्थगर्हायामेवयङ् ॥ गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । सासद्यते ।

सुबोधिनी—लुपसदचरजपजभदहदंशगृभ्योधात्वर्थगर्हायामेवयङ् । लुप्लृ छेदने । गार्हितं लुंपति लोलुप्यते । षद्लृ विशरणादौ । आत इति पूर्वस्यात्वं गार्हितं सदिति सासद्यते ॥

तत्त्वदीपिका—धात्वर्थगर्हायामेवेति । गर्हापि फलस्य व्यापारस्य वा विशेषण । लोलुप्यते वन चैत्रः चैत्राभिन्नाश्रयो वनाभिन्नाश्रितः कुत्सितश्छेदनानुकूलो वर्त्तमानकालिको व्यापारः । वनाभिन्नाश्रयः छेदनानुकूल. कुत्सितो व्यापारइति वा ।

मू०—ञमजपांनुक् ॥ ञमान्तस्य जपजभदहदंशभञ्जपसचरफलां च पूर्वस्य नुग् यङ्यङ्लुकोः ।

सुबोधिनी—ञमजपांनुक् । जप व्यक्तायां वाचि । जभी गात्राविनामे । दह भस्मीकरणे । दंश दशने । भञ्जो आमर्दने । पस धातुर्दंत्यांतः सौत्रो गत्यर्थः । तालव्यांत इति माधवः ।

चर गत्यादौ । ञिफलाविशरणे । फलनिष्पत्तौ वा । एषां अमप्रत्याहारांतस्य च नुक् यङ्यङ्लुकोः ॥

मू०–चरफलोःपूर्वात्परस्यातउद्यङ्लुकोः ॥ चञ्चूर्यते । चञ्चुराश्चक्रे । पम्फुल्यते । नुगित्यनेनाऽनुस्वारो लक्ष्यते । स च पदान्तवत् । जञ्जप्यते । जंजप्यते ।

सुबोधिनी–चरफलोःपूर्वात्परस्यातउद्यङ्लुकोः । पूर्वाद् द्वित्वरूपादुत्तररूपस्यात उत्वमित्यर्थः । नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते । स च पदांतवत् । यमजपामिति नुमागमोऽनुस्वारं बोधयति । सोऽनुस्वारः पदांतकार्यं लभते इत्यर्थः । तेन वापदांतस्येत्यनेन वा परसवर्णः चञ्चूर्य्यते ॥

तत्त्वदीपिका–सच पदान्तवदिति । तेन वेति यथा स्यात् ।

मू०–गिरतेरेफस्यलत्वंयङि ॥ जेगिल्यते । यँय्यम्यते, यंयम्यते । दीङ् क्षये । देदीयते । ओप्यायी वृद्धौ । पेपीयते । वँव्वम्यते । वंवम्यते । चाखायते, चङ्खन्यते । चङ्कण्यते । तन्तन्यते । जञ्जभ्यते । दन्दह्यते । दंदश्यते । बम्भज्यते । पस बाधनग्रंथनयोः । पंपस्यते ।

सुबोधिनी–गिरतेरेफस्यलत्वंयङि । गॄ निगरणे इत्यस्य रेफस्य लत्वं स्यात् यङि । गर्हित गिलति जेगिल्यते । यम उपरमे । कण निमीलने । तनु विस्तारे । यमांतत्वादेषां पूर्वस्य नुक् । यंयम्यते । चंकण्यते । तंतन्यते ॥

तत्त्वदीपिका–जेगिल्यतइति ॥ गिलनस्यच गर्हितत्त्व विवृत्तास्यचेष्टादिकृत ।

मू०–रीगृदुपधस्य ॥ ऋत्वतो धातोर्यङि परे पूर्वस्य रीक् । नरीनृत्यते । वरीवृत्यते । जरीगृह्यते । वरीवृश्च्यते । परीपृच्छ्यते । चलीक्लृप्यते ।

सुबोधिनी–रीगृदुपधस्य । ऋदुपधस्य धातोः पूर्वस्य रीक् यङि । ऋदुपधस्येति किं । चेकीर्त्यते । ञेरभावपक्षे एकस्वरत्वाद्यङ् । नृती गात्रविक्षेपे । क्षुभ्नादित्वान्न णत्वम् । नरीनृत्यते । वृतु वर्त्तने । आतिशयेन वर्त्तते वरीवृत्यते । ग्रह उपादाने । ओव्रश्चू छेदने । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । ग्रहामिति संप्रसारणम् । जरीगृह्यते । वरीवृश्च्यते । परीपृच्छ्यते । रीगिति । योगविभागादुभयत्र रीक् । कृपू सामर्थ्ये । उभयत्र लत्वम् । चलीक्लृप्यते । वश कांतौ । आत इति पूर्वस्यात्वं ॥

मू०–वशेर्यङिनसंप्रसारणम् ॥ वावश्यते । श्वयतेर्वा ॥ शोशूयते । शेश्वीयते । सास्मर्यते ।

सुबोधिनी–वशेर्यङिनसंप्रसारणं । ग्रहामिति प्राप्ते निषेधः । अतिशयेन वष्टि वावश्यते । टुओश्वि इङ् गतिवृद्धयोः ॥ श्वयतेर्वा ॥ संप्रसारणं यङि ये इति दीर्घः । शोशूयते । शेश्वीयते । स्मृ चिंतायाम् । गुणोर्त्तिसंयोगाद्योरिति गुणः । आत इति पूर्वस्यात्वम् सास्मर्य्यते ॥

मू०—कवतेःपूर्वस्यनचुत्वंयङि ॥ कोकूयते ।

सुबोधिनी—कवतेःपूर्वस्यनचुत्वंयाङि । कवतेरित्यपानिर्देशात् कुङ् शब्दे इति भ्वादिरेव गृह्यते । न तु कुशब्दे इत्यादादिकः कुङ् शब्दे इति तौदादिकश्च । ये इति दीर्घः । कोकूयते ॥

मू०—वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दां ॥ यङि यङ्लुकि च पूर्वस्यनीक् । वनीवच्यते । सनीस्रस्यते । दनीध्वस्यते । बनीभ्रस्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । पनीपद्यते । चनीस्कद्यते ।

सुबोधिनी—वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रसुकसपतपदस्कंदां ॥ याङि यङ्लुकि च पूर्वस्य नीक् । वंचु वंचने । स्रंसुध्वंसुभ्रसु अधःपतने । कस् गतौ । पत्लृ पतने । पद् गतौ । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । आत इत्यस्यापवादः । नोलोप इति नलोपः । वनीवच्यते ॥

तत्त्वदीपिका—वंचु । वनीवच्यत इति । नोलोप. दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्ध्रस्वगुणौन ।

मू०—ऋतोरिः ॥ येऽनपि । चेक्रीयते । जेऱ्हीयते । वेव्रीयते ।

सुबोधिनी—ऋतोरिः । यप्रत्यये ये इति दीर्घः । परत्वाद् रि आदेशे कृते द्वित्वम् डुकृञ् करणे । चेक्रीयते । हृञ् हरणे । जेऱ्हीयते । वृङ्वृञो वेव्रीयते ॥

मू०—दादेरिः ॥ अपिद्दाधामागैहाकूपिबतिसामिकारःक्ङिति हसेअनपि । देदीयते । मेमीयते । जेगीयते । जेहीयते । पेपीयते । सेषीयते । तेष्ठीयते ।

सुबोधिनी—दादेरिः । डुदाञ् दाने । दो अवखंडने । देङ् पालने । अनयोः संध्यक्षराणामित्यात्वे दारूपम् दाप्दैपौ विना । डुधाञ् धारणादौ । मा माने । माङ् माने । मेङ् प्रणिदाने । गै शब्दे । ओहाक् त्यागे । पा पाने । षो अंतकर्मणि । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । एषामिकारः स्यात् क्ङिति हसेऽनपि । अनेनेत्वे द्वित्वं यङीति गुणः । देदीयते । इत्यादि ॥

मू०—घ्राध्मोरीर्यङि ॥ जेघ्रीयते । देध्मीयते ।

सुबोधिनी—घ्राध्मोरीर्यङि । दीर्घोच्चारणं यङ्लुगर्थम् । घ्रा गन्धोपादाने । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । जेघ्रीयते । देध्मीयते ॥

मू०—हन्तेर्हिंसायांघ्नीभावः ॥ जेघ्नीयते, जङ्घन्यते ।

सुबोधिनी—हन्तेर्हिंसायां घ्नीभावः । यङि घ्नीभावे सति द्वित्वं । जेघ्नीयते । हिंसायां किम् जंघन्यते । पूर्वाद्धन्तेरिति घः ॥

तत्त्वदीपिका—जेघ्नीयत इति । घ्नीभावेन न द्वित्वबाध विषयभेदात् ह्रस्वेन सिद्धेपि प्रक्रियालाघवाय घ्नी । एवमन्यत्रापि ।

मू०—स्वपिस्यमिव्येञांयङिसंप्रसारणम् ॥ सोषुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ।

सुबोधिनी—स्वपिस्यमिव्येञांयङिसंप्रसारणम् । ञिष्वप् शये । स्यमु शब्दे । व्येञ् संवरणे षत्वं । सोषुप्यते । इत्यादि ॥

मू०–चायःकीर्यङि ॥ चेकीयते । जञ्जन्यते । शीङोऽयङ्ये क्ङिति । शाशय्यते । डोढौक्यते । तोत्रौक्यते । ॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

सुबोधिनी–चायःकीर्यङि । यङि परे चायः कीः स्यात् । दीर्घोच्चारणं यङ्लुगर्थम् । चायृ पूजानिशामनयोः । चेकीयते । जनी प्रादुर्भावे । जनसनखनामित्यात्वं जाजायते । पक्षे यमजपामिति पूर्वस्य नुक् । जञ्जन्यते । शीङोऽयङ्येक्ङिति । ङित्त्वादंतादेशः । परत्वादतरंगत्वाच्चायङादेशे कृते द्वित्वम् । आत इति पूर्वस्यात्व । यत इत्यल्लोपः । शाशय्यते । ढौकृ त्रौकृ गतौ । ह्रस्व इति पूर्वस्य ह्रस्वे ततो यङीति गुणः । डोढौक्यते । तोत्रौक्यते ॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥ १ ॥

तत्त्वदीपिका–कृतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा । मता भाष्यकृताभाव्या यङन्तप्रक्रिया गता ॥

इति यङन्तप्रक्रिया ॥

मू०–वान्यत्र ॥ ऊकप्रत्ययसंयोगं विना यङो वा लुक् । यङ्लुगन्तात्परम् । अदादौ बोध्यम् । अदादित्वादपो लुक् यङ्लुकि सति ।

सुबोधिनी–वान्यत्र । लुगिति सूत्रमनुवृत्तम् ऊकप्रत्यये यङो लुग् विधीयते दंदशूक इत्यादौ । अन्यत्र ऊकप्रत्ययाभावे यङ्प्रत्ययस्य वा लुग् भवति । लुगभावे यङ्प्रत्ययांत भवतीत्यर्थः । अनैमित्तिकोयमंतरंगत्वादादौ भवति ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्द्वित्वादि । धातुत्वाल्लडादयः । परतोऽन्यदिति परस्मैपदम् । आदनुदात्तङित इत्यनेनात्मनेपदं तु न भवति । येपि स्पर्द्धशीङादयोनुदात्तङितस्तेभ्योपि न । अनुबंधनिर्दिष्टत्वात् । उक्तं च । "श्तिपा शपानुबंधेन निर्दिष्टंयद्गणेन च ॥ यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पंचैतानि न यङ्लुकि ॥ १ ॥" इति निषेधात् एतानि पंच कार्याणि यङ्लुकि न प्रवर्तते । तान्याह श्तिप्प्रत्ययनिर्दिष्टं कार्यम् इक्श्तिपाविति श्तिप् । शपा अप्प्रत्ययेन निर्दिष्टम् अप्कर्त्तरीत्यप् । अनुबंधनिर्दिष्टंयङोङित्वादि । गणनिर्दिष्टं दिवादेर्य इत्यादि । एकस्वरनिर्दिष्टं नैकस्वरादनुदात्तादित्यादि । यथा गदनदेति सूत्रे श्तिपा शपा च निर्दिष्टत्वाद्यङ्लुकि णत्वं न । प्रणिजघनीति । प्रनिजागदीति । लिप्तुषादेरित्यत्रानुबंधेन गणेन च निर्दिष्टत्वाद्ङोन । अजंगमीत् । अववर्तीत् । नैकस्वरादित्यत्रैकस्वरनिर्दिष्टत्वादिण्णिषेधो न बेभेदिता । चेच्छेदितेति । अत एव यादयो न गणेन निर्दिष्टत्वात् । किंतु अबेव । यङ्लुगंतमदादौ बोध्यम् । अदादित्वादपो लुक् भू सत्तायाम् यङि लुकि सति ।

तत्त्वदीपिका–वान्यत्र । लुक् इति सूत्रमात्रमनुवर्तते ततऊकप्रत्ययेयङो लुग्विधीयते ॥ दंदशूक इत्यादौ । अन्यत्रेति व्याचष्टे ऊकप्रत्ययसंयोग विनेति व्यवस्थायामन्यत्र यङोलुगित्यर्थः । प्रक्रियाक्रममाह । यङ्लुकि सतीति ।

मू०–पितितिस्मिवेट् ॥ बोभवीतु, बोभोतु । अबोभवीत्, अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । बोभवाञ्चकार । गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्वुक् । अबोभोत् । अबोभूवीत्, अबोभूवुः । अबोभूवीः; अबोभोः । अबोभूवम् । पापचीति, पापक्ति । पापक्तः । पापचति । अपापचीत्, अपापक्, अपापग् ।

अपापचुः । पापचांचकार । पापचिता । अपापाचीत्, अपापचीत् । द्वेःस्वर ऽपिनोपधायागुणः । बोभुजीति, बोभोक्ति । बोभुक्तः । बोभुजति । अबोभुजीत्, अबोभोक् । बोभोजिता । अबोभोजीत् । वावदीति, वावत्ति । वावदीतु, वावत्तु । वावद्धि । वावद्यात् । जाघटीति, जाघट्टि । जाघटीषि । ष्टुभिः ष्टुः । जाघट्षि । अजाघटीत् । स्पर्धसंघर्षे । पास्पर्द्धीति, पास्पर्द्धि । पास्पर्द्धः । पास्पर्धति । ह्रौ । पास्पर्द्धि । अपास्पर्द्धीत्, अपास्पर्त्, अपास्पर्द् । सिपि । अपास्पर्द्धीः, अपास्पाः, अपास्पर्त्, अपास्पर्द् । गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । जागाधीति, जागाद्धि । जागाद्धः । आदिजबानामिति । जाघात्सि । अजागाधीत्, अजाघात् । सिपि । अजाघाः, अजाघात् । नाथृ । नानाथीति, नानात्ति । नानात्तः । नानाथति । दध । दादधीति, दादद्धि । दाधत्सि । अदादधीत् । अदादद्धाम् । अदादधुः, अदाधः, अदादधीः । दादधिता । अदादधीत् । मुद । मोमुदीति, मोमोत्ति । कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव । चोकूर्दीति, चोकूर्त्ति । चोकूर्त्तः । अचोकूर्त् । सिपि अचोकूः । ऋदन्तानामृदुपधानां च यङ्लुकि पूर्वस्य रुक्रिक्रीकः । चर्करीति, चरिकरीति, चरीकरीति । चर्कर्त्ति, चरीकर्त्ति । चर्कृतः, चरिकृतः, चरीकृतः । चर्क्रति, चरिक्रति, चरीक्रति । अचर्करीत्, अचरिकरीत्, अचरीकरीत् । अचर्कः, अचरिकः, अचरीकः । चर्करिता । वर्वृतीति, वरिवृतीति, वरीवृतीति । वर्वर्त्ति, वरिवर्त्ति, वरीवर्त्ति । वर्वर्त्तामास । वर्वर्तिता । वर्वर्तिष्यति अवर्वर्तिष्यत् । वनीवञ्चीषि । वनीवङ्क्षि । वनीवच्यात् । वनीवञ्चीतु, वनीवङ्क्तु । वनीवङ्क्ताम् । अवनीवञ्चीत् । संयोगान्तस्यलोपः । अवनीवन् । जङ्गमीति, जङ्गन्ति । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । जङ्गतः । गमांस्वरे । जंग्मति । जङ्गमीमि । जङ्गन्वः । जङ्गन्मः । जङ्गमीतु, जङ्गन्तु । ह्रौ जङ्गहि । अजङ्गमीत् । अजङ्गन् । अजङ्गताम् । गमांस्वरे । अजङ्ग्मुः । जङ्गमिता । अजंगमीत् । हिंसायान्तु ।' जेघ्नयीति, जेघ्नेति, जंघनीति, जंघंति । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । जंघतः । जंघ्नति । अजंघनीत्, अजंघन् । आशिषि वध्यात् । अवधिष्ट । चञ्चुरीति । चञ्चूर्तः । चञ्चुराति । चञ्चूर्यात् । चञ्चुरीतु, चञ्चूर्तु । चञ्चूर्तात् । चञ्चूर्ताम् । चञ्चूर्हि । अचञ्चुरीत् । अचञ्चूः । चोस्कुन्दीति, चोस्कुन्ति । चोस्कुन्तः । चोस्कुन्दति । चोस्कुन्द्यात् । चोस्कुंदीतु, चोस्कुंतु । चोस्कुंताम् अचोस्कुन्दीत् । अचोस्कुन् । अचोस्कुंत्ताम् । अचोस्कुन्दुः । सिपि अचोस्कुन्दीः । अचोस्कुन् । चंखनीति, चंखन्ति । चंखातः । चंख्नति । चंखनीषि, चंखंसि । चंखाथः । चंखनीमि, चंखन्मि । चंखन्वः । चंखन्मः । चंखायात्, चंखन्यात् । चंखनीतु, चंखन्तु,

चंखातात्। चंखाताम्। चंखनतु। चंखाहि। अचंखनीत्, अचंखानीत्। अचंखानिष्टाम्। योयवीति, योयोति। योयुतः। योयुयात्। योयवीतु, योयोतु। अयोयवीत्। नोनवीति, नोनोति। नोनुतः। नोनुयात्। नोनवीतु, नोनोतु। अनोनवीत्। अनोनोत्। सिपि अनोनवीः। अनोनोः। जाहेति, जाहाति। ह्रस्तौ। जाहीतः। जाहीयात्। जाहेतु, जाहातु, जाहीतात्। जाहीताम्। अजाहेत्, अजाहात्, अजाहीत्। अजाहीताम्। अजाहुः। जाहीयात्। जाहिता। आतोऽनपि। अजाहासीत्। अजाहासिष्टाम्। दादेति, दादाति। दात्तः। दादति। दादेषि। दादासि। दात्थः। दात्थ। दाद्वः। दाद्मः। हौ। देहि। दादेयात्। आतोऽनपि। दादिता। दादेःपे। अदादेत्, अदादात्। अदादाताम्। एवं धेट्। दाधेति, दाधाति। दाद्धः। दाधति। दाध्यात्। धेहि। दाधेयात्। आदाधासीत्। अदाधेत्, अदाधात्। अदाधत्। अदाधताम्। अदाधन्। डुधाञ्। दाधेति, दाधाति। धात्तः। धात्थः। दादेः। दाध्वः। दाध्मः। लङि अदाधात्, अदाधेत्। पितोरतु दैप् शोधने। दाप् लवने। दादेति, दादाति। दादीतः। दादति। दादीयात्। दादेतु, दादातु दादीतात्। दादीहि। अदादेत्, अदादात्, अदादीताम्। दादायात्। अदादासीत्। सास्वपीति, सास्वप्ति। सास्वप्तः। सास्वपति। हौ। सास्वब्धि। असास्वपीत्, असास्वप्। सास्वप्यात्। असास्वापीत्। असास्वपीत्। कॄविक्षेपे। चाकरीति, चाकर्ति। चाकीर्तः। चाकिरति। चाकरिता, चाकरीता। तातरीति, तातर्ति। तातीर्तः। तातिरति। तातरीतु तातर्तु। ऋतइद्। तातीर्तात्। तातीर्हि। अतातरीत्, अतातः अतातारीत्। अतातारिष्टाम्। अर्तेर्यङ्लुकि द्वित्वे पूर्वस्य रइत्यत्वं। रुक् रिग्रीकोस्तु पूर्वस्यासवर्णइय्। अररीति, अरियरीति, अरीयरीति, अरर्ति, अरियर्ति, अरीयर्ति। अऋतः, अरियृतः, अरीयृतः। रुको रिलोप इति लोपः। आराति, अरीयृरति। अऋयात्, अरियृयात्। अरीयृयात्। अररीतु, अरियरीतु, अरीयरीतु, अरर्तु, अरियर्तु, अरीयर्तु, आरतु, अरियतु, अरीयतु, अरियृरतु। आररीत्, आरियरीत्, आरीयरीत्, आरः, आरियः, आरीयः। आररुः, आरियरुः, आरीयरुः। सिपि आररीः, आरियरीः, आरीयरीः। आरः, आरियः, आरीयः। लिङि। यादादाविति रिङ्। आरियात्, अरीयृरियात्। अररिता, आरियरिता, अरीयरिता। लुङि आरारीत् आरियरीत्। गृहू। जगृहीति, जारिग्रहीति। जर्गर्ढि। जगृढः। जर्गृहाति। जर्गृहीतु, जर्गढु, जर्गढात्। हौ जर्गृढि। अजर्गृहीत्। अजर्घर्ट्, अजर्घर्ड्। ग्रह जाग्रहीति, जाग्राढि। तस्मादौ ङिन्निमित्तं सम्प्रसारणम्। तस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वान्नरुगादयः। जागृढः। जागृहति। जाग्रहीषि, जाग्राक्षि,

जागृढि । जाग्रहिता । गृधु । जर्गृधीति, जर्गर्धि । जर्गृद्धः । जर्गृधति । जर्गृधीषि, जर्घर्त्सि । अजर्गृधीत्, अजर्घर्त् । सिपि अजर्गृधीः, अजर्घाः । अजर्गर्धीत् । अजर्गर्धिष्टाम् । पाप्रच्छीति, पाप्रष्टि । तसादौ न सम्प्रसारणं । श्तिपानिर्देशात् ।

सुबोधिनी–पितितिस्मिवेट् । यङन्तात्परेषां हसादीनां पितां तकारसकारमकाराणामीड् वा स्यात् यङो लुक्यपि । प्रत्ययलक्षणेनात्र यङः तत्त्व । बोभवीति । बोभोति । बोभूतः । द्वेरित्यंतोऽतहुन्वोरेवापीति नियमात् नुधातोरित्युत् । बोभुवति । बोभूयात् । लोटि बोभवीतु, बोभोतु । बोभूतात् । लङि अबोभवीत्, अबोभोत् । अबोभूताम् । अनउस्इत्यन उस् उसि गुण इति गुणे अबोभवुः । कासादिप्रत्ययादित्याम् । बोभवांचकार । बोभूयात् । सिस-तासीस्यपामितीट् । बोभविता । बोभविष्यति । अबोभविष्यत् । लुङि दादेः पे इति सेर्लुक् यङ्लुकि सतीतीट्पक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्भुवः सिलोपे स्वरे इति वुक् । अबोभूवीत् । भुवः सिलोपे यङ्लुकि गुणो नेत्यनिषेधाद्गुणः अबोभोत् । अबोभूतां । अनउस इत्यनउस् नित्यत्वाद्वुक् । अबोभूवुः । डुपचष् पाके । आत इति पूर्वस्यात्वं । पापचीति, पापक्ति । १ । पापच्यात् । २ । पापक्तु, पापचीतु, पापक्तात् । ३ । अपापचीत् । चोःकुरिति कः दिस्योर्हसादिति दिप्सिपोर्लोपः । अपापक् । ४ । पापचांचकार । ५ । पापच्यात् । ६ । पापचिता । ७ । पापचिष्यति । ८ । अपापचिष्यत् । ९ । अतोह्सादेरिति वा वृद्धिः । अपापाचीत्, अपापचीत् ॥ १० ॥ भुजपालनाभ्यवहारयोः । द्वेःस्वरेपि नोपधाया इत्यनेन चतुर्षु गुणो न । यङीति पूर्वस्य गुणः । बोभुजीति । चोःकुरिति गः खसेचपा इति गस्यकः । बोभोक्ति ॥ १ ॥ बोभुज्यात् ॥ २ ॥ बोभुजीतु, बोभोक्तु ॥ ३ ॥ अबोभुजीत् । दिस्योरिति दिप्सिपोर्लोपः अबोभोक् ॥ ४ ॥ बोभोजांचकार ॥ ५ ॥ बोभुज्यात् ॥ ६ ॥ बोभोजिता ॥ ७ ॥ बोभोजिष्यति ॥ ८ ॥ अबोभोजिष्यत् ॥ ॥ ९ ॥ अबोभोजीत् ॥ १० ॥ वद व्यक्तायां वाचि । आत इति पूर्वस्यात्वं । वावदीति । खसेचपा इति तः वावत्ति ॥ १ ॥ वावद्यात् ॥ २ ॥ वावत्तु, वावदीतु, वावत्तात् ॥ ३ ॥ अवावदीत्, अवावत् ॥ ४ ॥ वावदांचकार ॥ ५ ॥ वावद्यात् ॥ ६ ॥ वावदिता ॥ ७ ॥ वावदिष्यति ॥ ८ ॥ अवावदिष्यत् ॥ ९ ॥ अवावादीत् ॥ १० ॥ घट चेष्टायाम् । आत इति पूर्वस्यात्वं । जाघटीति । ष्टुभिःष्टुरिति टः । जाघट्टि । १ । जाघट्यात् । २ । जाघटीतु, जाघट्टु, जाघट्टात् । ३ । अजाघटीत् । दिस्योरिति दिप्सिपोर्लोपः । अजाघट् । ४ । जाघटांचकार । ५ । जाघट्यात् । ६ । जाघटिता । ७ । जाघटिष्यति । ८ । अजाघटिष्यत् । ९ । अजाघाटीत् । १० । अतोह्सादेर्लघोरिति वा वृद्धिः । स्पर्द्ध संघर्षे । संघर्षः पराभिभवेच्छा । आत इति पूर्वस्यात्वं । यङ्लुकीतीट् । पास्पर्द्धीति । ईडभावे तथोर्द्ध इति धत्वं । हसात्परस्य झसस्येति धलोपे पास्पर्धि धलोपाभावे झभेजबा इति दत्वं । पास्पर्द्धि । सिपि दलोपे खसेचपा इति तः । पास्पर्त्सि । पक्षे पास्पर्त्सि । पास्पर्ध्यात् । २ । पास्पर्द्धु । पास्पर्द्धीतु, तुह्योरिति तातङ् । पास्पर्द्धात् । ह्रौ झसाद्धिर्हेरिति धत्वे हसादिति धलोपे पास्पर्द्धि । धलोपाभावे दत्वं । पास्पार्द्धि । ३ । लङि अपास्पर्द्धीत् । ईडभावे

दिस्योर्ईसादिति दिप्सिपोर्लोपः। संयोगांतस्येति धलोपः । वाऽवसाने इति वा तः । अपास्पर्द्, आपास्पर्त् । सिपि तु अपास्पर्द्धीः । पक्षे दः सः इति दस्य सः। दोषामिति सस्य रः । रिलोपोदीर्घश्चेति रलोपपूर्वदीर्घौ । अपास्पाः । ४ । पास्पर्द्धांचकार । ५। पास्पर्द्ध्यात्। ६। पास्पर्द्धिता। ७। पास्पर्द्धिष्यति। ८। अपास्पर्द्धिष्यत । ९। लुङि सिसतासीस्यपामितीट् सेरितीट् इटईटीति दः सिलोपः। अपास्पर्द्धीत्। १०। गाधृ प्रतिष्ठादौ। तथोर्द्धं इति धः। झभेजबा इति दः। जागाद्धि ईट्पक्षे जगाधीति। सिपि आदिजबानामिति घः। खसेचपा इति घस्य तःजाघात्सि ॥ १ ॥ जागाध्यात् ॥ २ ॥ जागाधीतु, जागाद्धु । हौ झसादिति हेर्द्धिः। जागाद्धि। ३ । अजागाधीत्। आदिजबानामिति घः। अजाघात्। सिपि अजागाधीः। ईडभावे दिस्योरिति सिलोपः। वावसाने वादः। दःसः इति दस्य सः आदिजबानामिति घः । अजाघात्। सिपि अजाघाद्। ४। लुङि अजागाधीत्। अजागाधिष्टां। नाथृ नाधृ याच्ञादौ। आत इति पूर्वस्यात्वं। खसेचपा इति थस्य तः। नानात्ति, नानाथीति। नानाथ्यात्। नानात्तु, नानाथीतु, नानात्तात्। अनानात्। अनानाथीद्। लुङि । अनानाथीत्। अनानाथिष्टाम्। दध धारणे । ईट्पक्षे दादधीति। पक्षे तथोर्द्धं इति धः। झभेजबा इति दः। दादद्धि। सिपि आदिजबानामिति धः। दाधत्सि दादध्यात्। दादधीतु, दादद्धु, दादद्धात्। हौझसाद्धिर्हेरिति धिः। दादद्धि। लङि अदादधीत्। ईडभावे आदिजबानामिति धः। अदाधत् । सिपि दःस इति दस्य सः। अदाधः, अदाधत्, अदादधीः। लुङि अतोहसादिर्लघोरिति वा वृद्धिः । अदादाधीत्, अदादधीत्। स्कुदि आप्लवने । इदितोनुमिति नुम् । चोस्कुंदीति, ईडभावे चोस्कुंति । चोस्कुंद्यात्। चोस्कुंदीतु, चोस्कुन्तु, चोस्कुन्तात्। अचोस्कुंदीत्। दिस्योर्ईसादिति दिप्सिपोर्लोपःसंयोगांतस्येति दलोपः। अचोस्कुन्। लुङि अचोस्कुन्दीत्। मुदी हर्षे । मोमुदीति। ह्वेः स्वरेऽपि न गुणः मोमोत्ति। मोमुद्यात् । मोमुदीत्, मोमोत्तु, मोमुत्तात्। अमोमुदीत्। अमोमोत्। सिपि दःस इति दस्य सः । अमोमोः, अमोमोत् । लुङि अमोमोदीत् कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायाम्। य्वोर्विहसे इति दीर्घः। खसेचपा इति दस्य तः चोकुर्त्ति। ईट्पक्षे चोकूर्दीति, चोकूर्द्यात्। चोकूर्तु, चोकोर्दीतु, चोकूर्तात्। हौ झसाद्धिर्हेरिति धिः। चोकूर्द्धि। अचोकूर्दीत्। अचोकूर्त्। रात्सस्येति तलोपो न। सिपि दः सः इति दस्य सः रात्सस्येति सलोपः। य्वोर्विहसे इति दीर्घः। अचोकूः, अचोकूर्दीः। लुङि अचोकूर्दीत्। डुकृञ् करणे। ऋदंतानामृदुपधानां च यङ्लुकि पूर्वस्य रुकरिकरीक। अतिशयेन करोति। चर्करीति। ईडभावे चर्कर्ति। ह्वेरित्यंतोऽत् रत्वं। चर्कर्ति। विधिलिङि चर्कुयात् । लोटि। चर्करीतु, चर्कर्तु, चर्कृतात् । लङि अचर्करीत्। ईडभावे दिस्योर्ईसादिति दिप्सिपोर्लोपः। अचर्कः। आशिषि लिङि यादादौपे इति रिङ्। चर्क्रियात्। लुङि णित्पे इति णित्त्वाद्धातोर्नामिन इति वृद्धिः। अचर्कारीत्। वृतु वर्त्तने लटि ईट्पक्षे ह्वेः स्वरेपीति न गुणः। वर्वृतीति ईडभावे वर्वर्ति। विधिलिङि वर्वृत्यात् । इटि लोटि वर्वृतीतु ईडभावे वर्वर्तु, वर्वर्तात् ॥ हौ झसाद्धिर्हेरिति धिः। वर्वृद्धि। लङि अवर्वृतीत्। ईडभावे रात्सस्येतितलोपो न। अवर्वर्त्। दिस्योर्ईसादिति दिप्सिपोर्लोपः। सिपि पक्षे वावसाने इति दः दः स इति दस्य सः। दोषामिति सस्य रः। रिलोपो दीर्घश्चेति रलोपपूर्वदीर्घौ। अवर्वाः। अवर्वर्त्। ईटि अवर्वृतीः। लिटि वर्वर्तामास। वर्वृत्यात्। वर्वर्तिता । लृटि गणनिर्दिष्टत्वात् वृतादिभ्यः स्यसयोरिति न।

वर्वर्तिष्यति । अवर्वर्तिष्यत् । लुङि गणनिर्दिष्टत्वात् लित्पुषादेरितिङोन । अवर्वर्तीत् । वंचु गतौ । गत्यर्थात् कौटिल्ये इति यङ् । वचु स्रसु इति पूर्वस्य नीगागमः । लुकि न तन्निमित्तमिति यङो लुका लुप्तत्वात्तदाश्रितो नलोपो न । वनीवचीति । ईडभावे वनीवक्ति । तसोङित्वादिह स्यादेव । नोलोप इति नलोपः।वनीवक्तः द्वेरित्यंतोऽत् । वनीवचति । वनीवच्यात् । वनीवचीतु, वनीवङ्क्तु, वनीवक्तात् । हौ झसादिति हेर्धिः । वनीवग्धि । अवनीवचीत् । ईडभावे सयोगांतस्येति चलोपः । अवनीवन् । ४ । लुङि अवनीवंचीत् । १० । गम्लृगतौ । ञमजपामिति पूर्वस्य नुक् । जंगमीति । ईडभावे । जगति । लोपस्त्वनुदात्ततनामिति मलोपः । जंगतः । गमांस्वरे इत्युपधालोपः जंग्मति । मोनोधातोरितिनः । जंगन्मि । १ । जंगम्यात् । ५ । जंगमीतु, जगतु, जंगतात् । हौलोपस्त्वनुदात्ततनामिति मलोपस्याऽसिद्धत्वादऽत इति न हेर्लुक् । जंगहि । अजगमीत् । ईडभावे दिस्योरिति दिप्सिपोर्लोपः । मोनोधातोरिति न अजंगत् । अनुबंधनिर्दिष्टत्वात् लित्पुषादेरिति न ङः । ह्म्यंतेति न वृद्धिः । अजंगमीत् । हन हिंसागत्योः पूर्वाद्धंतेरिति हस्य घः । हंतेरिति श्तिपानिर्देशस्तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः । श्तिपाशपेति निषेधस्य अनित्यत्वात् । ञमजपामिति पूर्वस्य नुक् । जघनीति । ईडभावे जंघंति । तसि लोपस्त्वनुदात्ततनामिति नलोपः जंघतः । गमांस्वरे इत्युपधालोपः । द्वेरित्यंतोऽत् । जंघ्नति । जंघन्यात् । जंघनीतु, जंघतु, जंघतात्, जह्येधिशाधीतिसूत्रे अयङ्लुकीति वक्तव्यम् । तेन जंघहि । अजघनीत् । ईडभावे अजंघन् । जंघनांचकार । हनोलुङ्लिङोर्वध इति वधादेशः । द्वित्वविशिष्टस्य हनोवधादेशाद् वधादेशस्य पुनर्द्वित्वं न । वध्यात् । अवधीत् । आङ्पूर्वात्तु आङोयमहन इत्यात्मनेपदम् । आजंघते । इत्यादि । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगंतस्यापि ग्रहणमित्युक्तत्वात् । चर गतौ भक्षणे च । लुपसदेति गर्हायां यङ् । यङो लुक् । ञमजपामिति नुक् । चरफलोरित्युत्वं उतस्तपरत्वान्न गुणः । य्वोर्विहसे इति दीर्घस्तु स्यादेव । चचूर्ति, चंचूरीति । चचूर्यात् । चंचूर्तु, चंचुरीतु, चचूर्तात् । अचंचूः । पदांतविषयत्वात् य्वोर्विहसे इति दीर्घः । अचंचुरीत् । खनु अवदारणे । ञमजपामिति नुक् । चंखनीति, चंखन्ति । जनसनेत्यात्व । चंखातः । जनसनेत्यत्र हकारे चेति वाच्यम् । तेन हावप्यात्वं । चंखाहि । अचंखनीत्, अचंखन् । आशीर्लिङि जनसनेतिवाऽत्वं । चंखायात्, चंखन्यात् । लुङि अतोहसादेरिति वा वृद्धिः । अचंखनीत्, अचखानीत् । यु मिश्रणेऽमिश्रणे च । ओरौ इति सूत्रेऽद्विरुक्तस्येत्युक्तत्वादुत औत्वं न । यङीति पूर्वस्य गुणः । योयोति । ईट्पक्षे योयवीति । नुधातोरित्युव् । योयुवति । योयुयात् । योयोतु, योयवीतु, अयोयोत्, अयोयवीत् । आशिषि ये इति दीर्घः योयूयात् । लुङि णित्पे इति णित्वात् धातोर्नामिन इति वृद्धिः । आयोयावीत् । णुस्तुतौ । नोनोति, नोनवीति नोनुयात् । नोनवीतु, नोनोतु, नोनुतात् । अनोनवीत् । अनोनोत् । उसिगुण इति गुणे । अनोनुवः । लुङि । अनोनावीत् । ओहाक् त्यागे । ओहाङ् गतौ । अनयोस्तुल्यानि रूपाणि ङित्त्वप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्य यङ्लुक्यप्रवृत्तेः । भृञांलुकीति इत्वस्य लुग्निमित्ते द्वित्वे एव विहितत्वाच्च । आत इति पूर्वस्यात्वम् । ईट्पक्षे जाहेति, जाहाति । द्वेस्तावितीत्वं । जाहीतः । इइ डिति हसेभीहाकोर्द्वितीत्व न अनुबंधनिर्दिष्टत्वात् द्वेरित्यतोऽत् द्वेस्तावित्यालोपः । जाहति । जाहेषि, जाहासि । जाहीथः । जाहीथ । जाहेमि, जाहामि । जाहीवः । जाहीमः । द्वेस्तावितीत्वं । जाहीयात् । इह हाकोयादादावालोप इत्यालोपोन । अनुबंध-

निर्दिष्टत्वात्। जाहेतु, जाहातु, जाहीतात्। हौ्द्वेस्ताविवतीत्वं। जाहीहि। इह इर्वाहाविति ह्रस्वदीर्घविकल्पे रूपत्रय न। जहातेरिति श्तिपानिर्दिष्टत्वात्। अजाहेत्। ईडभावे अजाहात्। आशिषि जाहायात्। इह दादेरे इत्येत्वं दादेरिति इत्वं च न। हागित्युभयत्रानुबंधनिर्दिष्टत्वात्। जहिता। लुङि। यमिरमिनमातामितीट्सकौ। अजाहासीत्। अजाहासिष्टाम्। अजाहासिषुः। डुदाञ् दाने। आत इति पूर्वस्यात्वं दादाति। ईट् पक्षे। दादेति। दादेरित्यालोपः। दातः। द्वेरित्यतोऽत् दादाति। दादासि, दादेषि। दाद्यात्। दादेतु, दादातु, दात्तात्,। हौ दांहावित्येत्वपूर्वलोपो। देहि, दात्तात्। अदादात्, अदादेत। दादांचकार। दादेरे इत्येत्वं। दादेयात्। दादेता। दादेष्यति।अदादेष्यत्। दादेःपे इति सिलोपः अदादात्। धेट् पाने दाधाति, दाधेति। दादेरित्यालोपः। खसेचपाझसानामितितः। दात्तः। तथोर्ध इति धत्व न दादेरित्यालोपस्य स्थानिवत्त्वेन हसांतत्वाभावात्। तत्र सूत्रेष्वव्यस्थितार्थत्वानुवृत्तेर्वादाधति।दाध्यात्।दाधातु, दाधेतु, दात्तात्। दाधत्तु। हौ दांहावित्येत्वपूर्वलोपौ। धेहि। अदाधात्, अदाधेत्। दाधांचकार। दादेरे इत्येत्वं। दाधेयात्। दाधेता। दाधेष्यति। अदाधेष्यत्। शाछासाघ्राधेटामिति वा सिलोपः। अदाधात्। पक्षे यमिरमिनमातामितीट्सकौ अदाधासीत्। धेटो भूतमात्रे दिवादिपरोङ्वेति ङः। अदाधत्। डुधाञ् धारणादौ। दाधाति दाधेति। पूर्वस्य ङिति झसे ध इति धः। खसेचपा इतितः। धात्तः। दाधति। दाध्यात्।दाधातु, दाधेतु धात्तात्।हो दांहावित्येत्वपूर्वलोपौ धेहि। अदाधात्,अदाधेत्। दाधाञ्चकार। दादेरे इत्येत्व दाधेयात्। दाधेता। दाधेष्यति। अदाधेष्यत्। दादेः पे इति सिलोपः। अदाधात्। दाप् लवने। देप् शोधने। आदादिकभौवादिकयोरनयोर्दादित्वं। दादाति, दादेति। द्वेस्ताविवतीत्वं। दादीतः। द्वेरित्यंतोऽत्। द्वेस्ताविवत्यालोपः। दादति। दादीयात्। दादातु, दादेतु, दादीतात्। हौ। दादीहि। अदादात्। अदादेत्।दादांचकार। दादायात्। दादेता। दादेष्यति। अदादेष्यत्। यमिरमिनमातामितीट्सकौ। अदादासीत्। ञिष्वप्शये। सर्वविधिभ्यो लुग्विधिर्बलीयान् इति यङो लुक्। लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणत्वाभावात् स्वपिस्यामिव्येञांयङीति विधीयमानं यत्संप्रसारणं तन्न भवति। रुदादेश्चतुर्णां हसादेरिति गणनिर्दिष्टत्वादिण्न आत इति पूर्वस्यात्वम्। ईट्पक्षे सास्वपीति। ईडभावे सास्वप्ति। सास्वप्तः। सास्वपति। सास्वप्यात्। सास्वपीतु, सास्वप्तु, सास्वप्तात्। हौ झसाद्धिरिति धिः। झभेजबा इति बः। सास्वब्धि। रुदादेर्दिस्योरीडडाविति गणनिर्दिष्टत्वान्न। असास्वपीत्, असास्वप्। सास्वपांचकार। आशिषि यजमिति संप्रसारणम् सासुप्यात्। सास्वपिता। सास्वपिष्यति। असास्वपिष्यत्। अतो हसादेरिति वा वृद्धिः। असास्वापीत्, असास्वपीत्। कॄ विक्षेपे। आत इति पूर्वस्यात्वम्। ऋदतानामिति तपरत्वात् रुक्रिक्रीको न भवति। ईट्पक्षे चाकरीति। ईडभावे चाकर्त्ति। ऋतइरितीर्। य्वोर्विहसे इति दीर्घः। चाकीर्तः। द्वेरित्यन्तोत्। चाकिरति। चाकीर्यात्। चाकरीतु, चाकर्तु।चाकीर्त्तात्। चाकीर्हि। अचाकरीत्। ईडभावे दिस्योर्हसादिति दिप्सिपोर्लोपः। अचाकः। उसि गुणः अचाकरुः। चाकरांचकार। चाकीर्य्यात् चाकरिता चाकरिष्यति। अचाकरिष्यत्। लुङि णित्वे इति णित्वात् धातोर्नामिन इति वृद्धिः अचाकारीत्। तॄप्लवनसंतरणयोः।तातरीति, तातर्ति। तातीर्य्यात्। तातरीतु, तातर्तु, तातीर्त्तात्। अतातरीत्, अतातः। तातरांचकार। तातीर्य्यात्। तातरिता। तातरिष्यति। अतातरिष्यत्। अताताारीत। अतातारिष्टाम्। ऋ गतौ

भौवादिकजौहोत्यादिकयोर्ग्रहणं । अस्मात् सूचिसूत्रिमूत्रीति यङ् द्वित्व च । केचित्तु यङीति पूर्वस्य गुणमाहुः । अन्ये तु रइति पूर्वस्यात्वमित्याहुः । फले तु न विशेषः । ऋदंतानामिति पूर्वस्य रुग्रिग्रीगागमाः । अरर्ति । रिग्रीकोस्तु तुल्यं रूपं । असवर्णे स्वरे पूर्वस्येतीय् । अरियर्ति । ईट्पक्षे अररीति, अरीयरीति । तसि अर्ऋतः अरियृतः । द्वेरित्यतोत् ऋरमिति रः । रलोपो दीर्घश्चेति रलोपपूर्वदीर्घौ । आरति । परत्वात्पूर्वमिय् ततो रत्वम् अरियृरति, मध्यमपुरुषे तु अरियर्षि । ईट्पक्षे । अररीषि, अरियरीषि । रिग्रीकोस्तुल्यं रूपम् । अर्ऋथः। अरियृथः । उत्तमपुरुषे तु अरर्मि, अरियर्मि । ईट्पक्षे अररीमि, अरियरीमि । अर्ऋवः । अरियृवः । लिङि अर्ऋयात्, अरियृयात् । लोटि अरर्तु, अरियर्तु । ईट्पक्षे अररीतु, अरीयरीतु, अर्ऋतात्, अरियृतात् । अर्ऋताम्, अरियृताम्, । आरतु, अरियृरतु । अर्ऋहि, अरियृहि । उत्तमेतु अरराणि, अरियराणि । अरराव, अरियराव । लङि दिस्योर्हसादिति दिप्सिपोर्लोपः आरः, आरियः । पक्षे आररीः, आरीयरीः । उत्तमे तु आररम् आरियरम् । आर्ऋव, आरियृव । लिटि अरराँचकार, अरियराँचकार । आशिषिलिङि श्तिपानिर्दिष्टत्वाद्गुणोर्तिसयोगाद्योरिति गुणेन । यादादौ ये इति रिङ् रिलोपो दीर्घश्चेति रलोपपूर्वदीर्घौ । आरियात्, आरिरियात्, अरीरियात् । लुटिअररिता, अरियरिता । लृटि अररिष्यति, अरियरिष्यति । लृङि आररिष्यत्, आरियरिष्यत् । णित्त्वात् धातोर्नामिन इति वृद्धिः । आरारीत्, आरियारीत् । गृहू ग्रहणे । द्वेःस्वरेपीति गुणः निषेधे ऋदंतानामृदुपधानांचेति रुग्रिग्रीकः । ईट्पक्षे जगृहीति ईडभावे होढ इति ढत्वं तथोर्ध इति धत्व ष्टुत्वं ढिढोलोप इति ढलोप इति ढलोपे जर्गाढि । जगृढ इत्यत्र ढिढ इतिढलोपे पूर्वस्य दीर्घोन । अनृत इत्युक्तत्वात् । जर्घर्क्षि । उत्तमे । जगृंहीमि, । जगृंह्मि । जगृंह्यात् । जगृंहीतु, जर्गर्ढु, जगृंढात् । जगृंढां । जगृंहतु । झसाद्धिर्हेरितिधिः । जगृंढि । उत्तमे तु द्वेः स्वरेपीति गुणो न । जगृंहाणि । लङि । अजगृंहीत् । ईडभावे आदिजबानामिति घः । अजघर्ट् । अजगृंढाम् । अजगृंहुः । अजगृंहीः, अजघर्ट् । अजगृंढम् । अजगृंढ । द्वेः स्वरेपीति न गुणः । अजगृंहम् । अजगृंह्व । अजगृंह्म । जर्गर्हांचकार । जगृंह्यात् । लुटि अनुबंधनिर्दिष्टत्वाद् ऊदितो वेतीड्विकल्पो न । जर्गर्हिता । जर्गर्हिष्यति अजगर्हिष्यत् । अजगर्हीत् । अजगर्हिष्टाम् । ग्रह उपादाने । यङो लुका लुप्तत्वात्तन्निमित्तग्रहां क्ङितिचेति संप्रसारणमिह न भवति । आत इति पूर्वस्यात्वं । जाग्रहीति। ईडभावे होढ इति ढत्वं । तथोर्द्ध इति धत्वं ष्टुत्वं च । ढिढोलोपोदीर्घश्चेति ढलोपपूर्वदीर्घौ । जाग्राढि । तसादौ प्रत्यये ङित्त्वात् ग्रहांक्ङितिचेति संप्रसारणम् । तस्य सप्रसारणस्याऽसिद्धंबहिरंगमंतरंगे इत्यसिद्धत्वात् रुग्रिग्रीगागमा न भवंति । जागृढः । सिपि जाग्रहीषि । ईडभावे होढ इति ढत्वं । षढोः कः से इति कत्वं । आदिजबानामिति घः जाघ्रक्षि । जाग्रह्यात् । जागृहीतु, जाग्राढु, जागृढात् । अजाग्रहीत्, अजाघ्रट् । जाग्रहांचकार । जागृह्यात् । लुटि ईटोग्रहामितिसूत्रे एकस्वरस्य ग्रहेरित्युक्तत्वात् यङ्लुकि दीर्घोन । माधवस्तु दीर्घमाह तद्भाष्यविरुद्धम् । जाग्रहिता । जाग्रहिष्यति । अजाग्रहिष्यत् । अजाग्रहीत् ह्म्यंतेति न वृद्धिः। गृधु अभिकांक्षायाम् । द्वेः स्वरेपीति गुणनिषेधः । ऋदंतानामृदुपधानांचेति रुग्रिग्रीगागमाः। जगृंधीति । ईडभावेतथोर्ध इतिधः । झभेजबा इति दः । जर्घर्द्धि । जगृंध्यात् । जगृंधीतु । जर्गर्द्धु, जगृंद्धात् । अजगृंधीत् । ईडभावे उपधायालघोरिति गुणः । दिस्योरिति दिप्सिपोर्लोपः । आदिजबानामिति घः । अजघर्त् । अजगृंद्धाम् । अजगृंधुः । सिपि दःस इति सः ।

दोषामिति सस्य रः । रिलोपोदीर्घश्चेति रलोपपूर्वदीर्घौ । अजर्घाः, अजर्घर्त् । जर्गर्द्धांचकार। जर्गृध्यात् । जर्गर्धिता । जर्गर्धिष्यति । अजर्गर्द्धिष्यत् । अजर्गर्धीत् । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । आत इति पूर्वत्यात्वं । पाप्रच्छीति । ईडभावे छशषेति षत्वं ष्टुत्वं प्राप्राष्टि । तसादौ प्रत्यये ग्रहांक्ङिति चेतिसप्रसारणं न श्तिपानिर्दिष्टत्वात् ॥

तत्त्वदीपिका–त्स्मिइत्यत्रापि द्वितकारको निर्देश. । एको दकारज । यङ्लुगन्तातपमिति । अत्र दीक्षिताः प्रत्ययलक्षणेन ङित्त्वमाश्रित्यात्मनेपद त्वस्य न ङित्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः यत्र हि प्रत्ययस्यासाधारण रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् इत्याहु । तन्नेति पण्डिता. । तथाहि तेतिक्ते इति कि ! निपात्यत इति ञेर्यङ्लुगन्तस्यात्मनेपद निपात्यते नैतदस्ति प्रयोजन । सिद्धमात्रात्मनेपदमनुदात्तङितआत्मने-पदमितिस्यात् । नियमार्थ तर्हि भविष्याति । अत्रैवयङ्लुगन्तस्यात्मनेपद भवति । नान्यत्रेति । तथा च वामनोपि ञेर्यङ्लुगन्तस्यात्मनेपद निपात्यते । यङो ङित्त्वात्प्रत्ययलक्षणेन यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदमन्यत्र न भवतीत्येतदेव ज्ञापकमिति । भाष्यकारादिमतोद्भावनेन तदाकरविरुद्धमित्युक्तवत. । अदादित्वादिति प्राश्चस्तु । ह्वादित्वमत्वा द्वित्वमाहुस्तदपाणिनीयमित्युपेक्षित । द्वे स्वरेऽपि । अपिशब्दाद्धात्वतलोपे गुणवृद्धी न तेन बेभिदिता मरीमृजितेत्या-दिसिद्ध । अपास्या इतिद इति रत्वे रिलोप इति दीर्घः । ऋदन्तानामित्यादि रुगादीनां त्रयाणामपि कित्त्वात्र-योप्यागमा. पर्यायेण भवन्ति । रुक् उकारउच्चारणार्थ. । चर्करीति ॥ ईकारे रूपत्रय तदभावे च त्रयमिति षट् । तिपि जगन्त इतिलोपस्त्वनुदात्ततनामिति मलोप जगन्मीति । म्वोश्चेति मस्य न जघनीति पूर्ववत् हन्तेरिति घत्वम् । आशिषि वध्यादिति द्विरुक्तस्य वधादेशाद्वित्वन्न । एकस्या व्यक्तावेकलक्षण सकृदेव प्रवर्तत इत्युक्ते. । चंचूर्तीति । चरगतिभक्षणयो । चरफलोरतउदिति उत्वे य्वोर्विहसे इति दीर्घ । चंखात इति । जनसनेत्या-त्व । योयोति । अद्विरुक्तस्येत्यनुवृत्तेरोरावित्यौत्वन । दांतइति । दादेरित्याकारलोपः । देहीति । दांहावित्येत्त्व-लोपौ । चाकर्तीति । ऋदन्तानामित्यत्र तपरकरणान्न रुगादय. । अरर्तीति । गुणोद्वितीयस्य । अरियर्ति । पक्ष-द्वयेपि इयादेशे तु सम । जाग्रहीति । ईकाराभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घत्वानि । कैश्चिदत्र सम्प्रसारणे जर्गृही-तीत्यादिरूपमुक्त तदनाकरमित्युपेक्षितं । बहिरङ्गत्वे इति । प्रत्ययाश्रित बहिरङ्गमित्युक्तेः । अजर्घा इति । दइति रत्वे रिलोप इति दीर्घ. । तसादौ न सम्प्रसारणमेतद्बीज तु श्तिपानिर्देश. । उक्त च । "श्तिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्ट यद्गणेन च । यत्रैकाच्ग्रहण चैव पश्चेतानि न यङ्लुकी" ति ।

मू०–क्ङितिझसेक्कौञमेचच्छस्यशोवस्यऊः ॥ पाप्रष्टः । पाप्रच्छति । पाप्रश्मि । पाप्रच्छ्वः । पाप्रश्मः । हय् गतौ । जाहयीति । यवयोर्वसेहकारे च लोपः । जाहति । जाहतः । जाहयति । जाहयीषि, जाहसि । जाहामि । जाहावः । जाहामः । अजाहयीत्, अजाहत् । जाहय्यात् । हर्य गतिकान्त्योः । जाहर्यीति, जाहर्ति । जाहर्तः । जाहर्यति । जाहर्हि । अजाहर्यीत्, अजाहः । अजाहर्ताम् । अजाहर्युः ।

सुबोधिनी–क्ङितिझसेक्कौञमेचच्छस्यशोवस्यऊः । धातोः छस्य शकारः स्यात् वकारस्य ऊश्च किति ङिति झसे परे क्विपि ञमे च परे । भाष्ये उक्तं च्छ्वोरित्यनेन ऊभाविनां यकारवकारान्तानां धातूनां लुग् यङोन भवतीति । मव्य बंधने यांतः । तेवृ देवृ देवने इत्यादि वांतश्च ऊभावी ज्वरत्वरेति । ऊभाविनोः स्त्रिविमव्योस्तु । यङ्लुग् अस्त्येवेति छस्य शः । छशषेति षः पाप्रष्टः । पाप्रच्छाति । पाप्रच्छीषि । ईडभावे छशषेतिषः । षढोःकःसे इति कः । पाप्राक्षि । उत्तमे तु पाप्रश्मि । पाप्रच्छयात् । पाप्रच्छीतु, पाप्रष्टु, पाप्रष्टात् । हौ झसाद्धिर्हेरिति धिः । क्ङिति झसे इति छस्य षः । छशषेति षः । झभे इति षस्य डः ष्टुत्वं च पाप्र-

ढूढि । अपाप्रच्छीत् । ईडभावे दिस्योरिति दिप्सिपोर्लोपः । छशषेति षः । षोड इति डः । अपाप्रट् । अपाप्रष्टाम् । अपाप्रच्छुः । अपाप्रच्छीः । अपाप्रट् । अपाप्रष्टम् । अपाप्रष्ट । अपाप्रच्छम् । अपाप्रच्छ्व । अपाप्रश्म । पाप्रच्छांचकार । पाप्रच्छ्यात् । पाप्राच्छिता । पाप्राच्छिष्यति । अपाप्राच्छिष्यत् । अपाप्रच्छीत् । हय गतौ । जाहयीति । ईडभावे यवयोर्वसे इति यलोपः । जाहति । उत्तमे तु । जाहयीमि । यवयोरिति यलोपे व्मोरित्यात्वं । जाहामि । जाहय्यात् । जाहयीतु, जाहतु । जाहतात् । जाहतां । जाहयतु । जाहहि । जाहतात् । उत्तमेतु । जाहयानि । लङि । अजाहयीत् । अजाहत् । जाहयांचकार । जाहय्यात् । जाहयिता जाहयिष्यति । अजाहयिष्यत् । ह्म्यंतेति न वृद्धिः । अजाहयीत् । हर्य गतिकान्त्योः आत इत्यात्व । जाहर्यीति । ईडभावे यवयोर्वसे इति यलोपः । जाहर्त्ति । जाहर्य्यात् । जाहर्यीतु, जाहर्त्तु, जाहर्तात् । अजाहर्य्यीत् । अजाहः । जाहर्य्यांचकार । जाहर्य्यात् । जाहर्य्यिता । जाहर्य्यिष्यति । अजाहर्य्यिष्यत् । अजाहर्यीत ।

तत्त्वदीपिका–जहातीति । यवयोरिति यलोपः ।

मू०–ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधावकारयोरूः ॥ क्वौ झसादौऽमादौ हकारे च प्रत्यये परे । जाज्वरीति, जाजूर्ति । जाजूर्तः । जाज्वरति । जाजूर्वः । जाजूर्मः । अजाज्वरीत् । अजाजूः । तात्वरीति, तातूर्ति । अतात्वरीत्, अतातूः । सेस्रिवीति । सेस्रोति । सेस्रीव्यात् । असेस्रिवीत् । असेस्रोत् । मव बन्धने । मामवीति, मामोति । मामूतः । मामवति । मामावः । मामूमः । मामूहि । मामवानि । अमामवीत्, अमामोत् । सिपि अमामवीः, अमामोः । अमामवम् । अमामाव । अमामूम । तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसायाम् । तोतुर्वीति ।

सुबोधिनी–ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधावकारयोरूः । क्वौ झसादौऽमादौ हकारे च प्रत्यये । ज्वर रोगे । ञित्वरासंभ्रमे । स्रिवु गतिशोषणयोः । अव पालने । मव बंधने । ज्वरादेरुदाहरणं क्विपि जूः । जूरौ । जूरः । झसादौ तु जूर्तिः । जूर्णः । जूर्णवान् । तूः । तूरौ । तूरः । तूर्तिः तूर्णवान् । स्रूः । स्रुवौ । स्रुवः । स्रूतिः । ऊः । उवौ । उवः । ऊतिः । मूः । मुवौ । मुवः । मूतिः । मूतः । ज्वर आतइति पूर्वस्यात्वं । जाज्वरीति । ईडभावेऽपधावकारयोरूः । जाजूर्ति । जाजूर्त्तः । जाज्वराति । जाज्वर्यात्, जाज्वरीतु, जाजूर्तु, जाजूर्तात् । अजाज्वरीत्, अजाजूः । जाज्वरांचकार । जाज्वर्य्यात् । जाज्वरिता । जाज्वरिष्यति । अजाज्वरिष्यत् । अतोहसादेरिति वा वृद्धिः । अजाज्वारीत् । अजाज्वरीत् । ञित्वरा संभ्रमे । तात्वरीति, तातूर्ति । तात्वर्य्यात् । तात्वरीतु, तातूर्तु, तातूर्त्तात् । अतात्वरीत् । अतातूः । तात्वरांचकार । तात्वर्य्यात् । तात्वरिष्यति । अतात्वारिष्यत् । अतात्वरीत्, अतात्वारीत् । स्रिवु । सेस्रिवीति, सेस्रोति । सेस्रीव्यात् । सेस्रिवीतु, सेस्रूतात् । असेस्रिवीत् असेस्रोत् । सिपि । असेस्रोः । सेस्रेवांचकार । सेस्रीव्यात् । सेस्रेविता । सेस्रेविष्यति । असेस्रेविष्यत् । असेस्रेवीत् । मव मामवीति, ईडभावे ऊत्वे कृते गुणः । मामोति । उत्तमेतु मामवीमि, मामोमि । यवयोर्वसे इति वलोपः । व्मोरित्यात्व । मामावः । मामूमः । मामव्यात् । मामवीतु,

मामोतु । मामूतात् । हौ मामुहि । अमामवीत् । अमोमोत् । उत्तमेतु अमामवम् । अमामाव। अमामूम । लुङि अमामावीत् । तुर्वीहिंसायाम् । य्वोर्विहसे इति दीर्घः । यङीति पूर्वस्य गुणः तोतूर्वीति ईडभावे ॥

तत्त्वदीपिका–उपधावकारयोरिति । उपधा वकारश्च उपधावकारौ तयो. द्वयो. स्थाने ऊरित्यर्थ.। मामाव इति अत्र झसादित्वाभावेन ऊत्वाभाव । यवयोरिति वलोपे दीर्घ. ।

मू०–रेफाच्छ्वोर्लोपः॥ क्वौ झसादौ अमादौ हे च प्रत्यये। तोतोर्ति। तोतूर्तः। तोतूर्वति। तोतूर्वीषि, तोतोर्षि। तोतूर्वः। तोतूर्मः। सिपि अतोतूर्वीः, अतोतोः। तोथोर्ति। तोथूर्तः। दोदोर्ति। दोधोर्ति। मुर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः। मोमूर्च्छीति, मोमोर्ति। मोमूर्त्तः। मोमूर्च्छति। मोमूर्मः। अमोमूर्च्छीत्। इतियङ्लुगन्तप्रक्रिया।

सुबोधिनी–रेफाच्छ्वोर्लोपः। क्वौ झसादौ अमादौ हकारे च प्रत्यये रकारात्परयोर्द्वयोः छकारवकारयोर्लोपः स्यात् क्विपि परे झसे अमे हे च क्वावुदाहरणं। तुर्वी तूः तूरौ तूरः धुर्वी धूः। धूरौ। धूरः। मुर्छा मूः। मूरौ। मुरः। झसादौ तु रेफाच्छ्वोरिति वलोपः। उपधायालघोरितिगुणः तोतोर्त्ति। यद्यप्यत्र यवयोर्वसे इत्यनेन वलोपः सिध्यति तथापि तोतूर्त इत्यादौ वलोपार्थं रेफाच्छ्वोर्लोप इत्युपन्यस्तमन्यथा तत्र यवयोर्वसे इति लोपं बाधित्वा वस्य क्ङिति झसे इति ऊः स्यात्। तोतूर्व्यात्। तोतुर्वीतु, तोतोर्तु, तोतुर्तात्। अतोतूर्वीत्। अतोतोः। लुङि अतोतूर्वीत्। थुर्वी धुर्वी हिंसायाम्। तोथूर्वीति तोथोर्ति। तोथुर्व्यात्। तोथूर्वीतु, तोथोर्तु, तोथूर्तात्। अतोथुर्वीत्। अतोथोः। लुङि अतोथूर्वीत्। धुर्वी दोधुर्वीति, दोधोर्ति। दोधुर्व्यात्। दोधुर्वीतु, दोधोर्तु, दोधूर्तात्। अदोधूर्वीत् अदोधोः। लुङि अदोधूर्वीत्। मुर्च्छामोहसमुच्छ्राययोः। मोमुर्छीति, ईडभावे रेफाच्छ्वोरिति छलोपः उपधायालघोरिति गुणः।मोमोर्ति। मोमूर्छ्यात्। मोमूर्छीतु, मोमोर्तु, मोमूर्त्तात्। अमोमूर्छीत्। अमोमोः।लुङि अमोमूर्छीत्। अजगत्यादौ। अजेरचतुर्षु वीति यङि विवक्षिते वीआदेशः वेवीयते अस्य यङ्लुग्नास्ति लुकापहारे विषयत्वासंभवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः। इतियङ्लुगंतप्रक्रिया॥

कृतायामिहटीकायांलोकेशकरशर्मणा। बाधन दुष्टबुद्धीनामगाद्यङ्लुक्प्रसाधनम्॥

॥ इतियङ्लुक्प्रक्रिया ॥

मू०– नाम्नोयईचाऽस्य॥ नाम्नइच्छायामर्थे य प्रत्ययो भवत्यवर्णस्यच ईकारः। आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति। क्वचित्स्वरवद्यकारः। गामिच्छति गव्यति। गव्याञ्चकार। नाव्यति। नाव्याञ्चकार। त्वामिच्छति। त्वद्यति। हसाद्यस्यलोपोवाऽनपिनामधातौ॥ त्वदाञ्चकार। त्वद्यांचकार। मामिच्छति मद्यति। युष्मद्यति। अस्मद्यति।

सुबोधिनी–नाम्नोयईचास्य। आद्भुवीत्यतः कर्मणीति इच्छायामात्मनइत्यतः इच्छायामिति आत्मन इति चानुवृत्तं। कर्मणि वर्तमानान्नाम्नो यप्रत्ययः स्यात्। आत्मशब्दस्तु पर-

व्यावृत्त्यर्थः स्वशब्दपर्यायो गृह्यते । इच्छायाश्च क्रियात्वेन स्वाश्रयः कर्त्ताऽऽक्षिप्त । स चेदिष्यमाण वस्तु स्वसंबंधित्वेनाऽवेक्षते तदा यप्रत्ययः । आत्मनः स्वसंबंधित्वं साक्षाद्ग्राह्यं तेन यजमानस्य पुत्रमिच्छति पुरोधा इत्यत्र न यः महांत पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न यः । सविशेषणानांवृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगोनेति वचनात् य। इति सप्तम्या विपरिणम्यते । अवर्णांतस्य नाम्न ईत्वं च यप्रत्ययेपरे। समासप्रत्यययोरिति विभक्तेर्लुक् । सधातुरिति धातुत्वात्तिबादिः। पुत्रीयति। पुत्रीयेत। पुत्रीयतु।अपुत्रीयत्। कासादिप्रत्ययादित्याम् यतइत्यल्लोपः। पुत्रीयांचकार । यत इत्यल्लोपः । पुत्रीयात् । पुत्रीयिता । पुत्रीयिष्यति । अपुत्रीयिष्यत् । अपुत्रीयीत्। गामिच्छति गव्यतीत्यत्र य्वोर्लोपश्च वा पदांते इति तु न भवत्यपदांतत्वात् । अनपिसंनिपातपरिभाषया यप्रत्यययकारस्यानपि च हसादिति लोपो न यकारे परे वांतादेशविधानात् । वकारे यस्य लोपस्य निमित्त न भवतीति भावः । गव्यांचकार । गव्यिता । त्वामिच्छति त्वन्मदेकत्वे इति त्वन्मदादेशौ । त्वद्यति यत इत्यल्लोपः । अनपि च हसादिति यलोपः । त्वदांचकार । मामिच्छति मद्यति । युवांयुष्मान्वेच्छति युवावाविति सूत्रे विभक्तावित्युक्तं ततो विभक्तिपरत्वाभावान्न युवावौ एकार्थत्वाभावात् त्वन्मदावपि न । युष्मद्यति एवमस्मद्यति ॥

तत्त्वदीपिका–नाम्नोय इति । अत्राद्रुवीत्यत. कर्मणीत्यनुवर्त्य कर्मणि वर्तमानान्नाम्न इति बोध्य तेन पुत्रेणेच्छतीत्यादौ न । आत्मन इत्यनुवर्त्तते । स च न चेतनद्रव्यवाची किन्तु परव्यावृत्त्यर्थस्वशब्दपर्याय तेन घटादेरचेतनत्वेपि घटीयतीत्यादि भवत्येव। इच्छया कर्ताक्षिप्यते चेदिष्यमाण वस्तु स्वसबधित्वेनापेक्षते । तेन परस्य पुत्रमिच्छतीत्यत्र न । तच्च साक्षादेव । तेन यजमानस्य पुत्रमिच्छति पुरोधा इत्यत्र न । स्वसबधित्व चेष्यमाणेनैव रूपेण विवक्षिते । तेन स्वस्य पुत्र परस्य दासामिच्छतीत्यत्र न। अत्र यदिष्यमाण दासत्व तच्च न स्वसबधि । नाम्न इति तूत्तरार्थ । धातुवारणाय तदिति चेत् धातो सविधानेन परिशेषान्नाम्नोलाभात् । अथ सिबन्तादपि स्यात् इष्टत्वात् । न च वाच्यतीत्यादौ जबादिप्रसग स्यादिति वाच्यम् । अप्ययोरादित्यत्र जबाकरणेन ये पदकार्याभावस्य ज्ञापितत्वात् । राजीयतीत्यादौ तज्ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकान्नलोपः न च महान्त पुत्रमिच्छतीत्यत्रानेकस्मान्नाम्नोयबाधनार्थ तदिति चेन्न । पदार्थ पदार्थेनान्वेति नतु पदार्थैकदेशेनेति पुत्रस्यैकदेशत्वेनान्वयाभावात् । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति वचनाच्च । एव च कर्मत्वद्योतकविभक्त्यभावेन कथ तद्वाध इति दूषणपरिहाराय यत्रानेककारकसभवस्तत्र कारकस्य विशेषबोधार्थे विभक्त्यपेक्षणमिति सिद्धान्तानुसारेण क्लेशोपि न कार्य. ॥ आत्मन पुत्रमिच्छतीति । पुत्रो मे स्यादितीच्छतीत्यर्थः । गव्यतीति । अवर्णाभावान्नेत्वं । त्वद्यतीति । त्वामिच्छति । युष्मद्यति । युवां युष्मान्वेच्छतीति वाक्ये त्वदादेशो न एकार्थत्वाभाषात् युवावौ द्विवचन इति स्याद्यभावान्न ।

मू०–काम्यश्च ॥ पुत्रकाम्याञ्चकार ।

सुबोधिनी–काम्यश्च । नाम्न इच्छायामर्थे काम्यप्रत्ययः स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति । यत इत्यलोपः । पुत्रकाम्यांचकार । पुत्रकाम्यिता । इहानपि च हसादिति यलोपो न । अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य ग्रहणमिति परिभाषया ॥

मू०–धनस्यनेकारोगार्द्ध्ये ॥ धनायति । अन्यत्र धनीयति ।

सुबोधिनी–धनस्यनेकारोगार्द्ध्ये । गार्द्धोऽभिलाषुकस्तस्य भावे गार्द्ध्ये यण् सत्यपि धने पुनर्धनमिच्छति धनायति । ये इति दीर्घः । यश्च दरिद्रः सन् धनमिच्छति तत्र धनीयति॥

तत्त्वदी०–गार्द्धेति । गर्द्धो लोभातिशय । धनायतीति सत्येव धने भूयो धनमिच्छतीत्यर्थ. । धनीयतीति दरिद्र सन् धनमिच्छतीत्यर्थ ।

मू०–उदकस्योदन्पिपासायाम् ॥ उदन्यति । अन्यत्रोदकीयति । गीर्य्यति । गिरांचकार । गीर्य्याञ्चकार । पूर्य्यति । दिवमिच्छति । दिव्यति । अमुमिच्छति । अदस्यति । ऋतोरिः । कर्त्रीयति ।

सुबोधिनी–उदकस्योदन्पिपासायाम् । यश्च सद्य एव पातुमुदकमिच्छाति तत्र तु उदन्यति । यश्च कालांतरोपयोगार्थं पातुमुदकमिच्छाति तत्र उदकीयति । गिरमिच्छाति गीर्य्यति । य्वोर्विहस इति दीर्घः । पुरमिच्छति पूर्य्यति । य्वोर्विहसे इति सूत्रे धातोरिकारोकारयोरुक्तत्वान्नेह । दिवमिच्छति दीव्यति । दिवुधातोः क्विपि क्ङिति झसे क्वाविति वस्योत्वे द्युरिति भवति । यप्रत्यये द्युयतीति । कर्तारमिच्छातिऋतोरिरिति रिः । य इति दीर्घः । कर्त्रीयति ॥

तत्त्व०–न्यत्रापिपासायामिति । पातुमिच्छा पिपासा सा तथा तदभावे । उदन्यतीति स्नातुमिच्छतीत्यर्थः । दिव्यतीति । धातुत्वाभावान्न दीर्घ. ।

मू०– हसात्तद्धितयस्यलोपोयेच्वौच॥गार्गीयति । वाच्यति । कवीयति । समिध्यति । समिध्याञ्चकार । समिधिता ।

सुबोधिनी–हसात्तद्धितयस्यलोपोयेच्वौच । हसादुत्तरस्य प्रत्यययकारस्यलोपो भवति यप्रत्यये च्विप्रत्यये च परे । ण्यायनणिति ण्यः । च्वौ गार्गीभवति । गार्ग्यमिच्छति गार्गीयति। वाचमिच्छाति अप्ययोरादित्यत्र चपाअबेजबा इत्यकरणेन क्वचित्प्रत्ययपदकार्य्यं नेति ज्ञापितं तेन पदत्वाभावात् चोःकुरीति कुत्वं न । वाच्यति । आत्मनः कविमिच्छति ये इति दीर्घः । कवीयति । समिधमिच्छति समिध्यति । हसाद्यस्यलोपोवानपि । हसांतान्नाम्नो यस्य लोपो वा अनपि परे । आदेः परस्येति यलोपः । यतइत्यलोपः तस्यलोपः । तस्य स्थानिवत्त्वादुपधायालघोरिति गुणो न । समिधिता समिध्यिता ॥

मू०–मान्ताव्ययाभ्यांयोन ॥ किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति । उच्चैरिच्छति।

सुबोधिनी–मांताव्ययाभ्यांयोन । मांतप्रकृतिकान्नाम्नोऽव्ययाच्च यो न । किमिच्छति। स्वरिच्छति ।

तत्त्वदी०–मांताव्ययाभ्यामिति । मान्तमिह नामैव नतु सिबन्तम् पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि मान्तत्वान्न स्यात्।

मू०–अश्ववृषयोर्येसुक्मैथुनेच्छायाम् ॥ अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः ।

सुबोधिनी–अश्ववृषयोर्येसुक्मैथुनेच्छायाम् । अश्वस्यति । मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः । वृषमिच्छाति मैथुनार्थं वृषस्यति ॥

तत्त्वदीपिका–अश्ववृषयोरित्यादि । अश्ववृषभेच्छा यदा मैथुनार्था नत्वारोहणाद्यर्था तदैव सुगित्यर्थः । अन्ये तु इति रामो वृषस्यन्तीमित्यादिप्रयोगदर्शनात्परित्यक्तप्रकृत्यर्था मेथुनेच्छैकार्थ इत्याहु. ।

मू०–क्षीरलवणयोर्लालसायम् ॥ सुक् । क्षीरस्यति बालः । लवणस्यत्युष्ट्रः ।

सुबोधिनी–क्षीरलवणयोर्लालसायम् । उत्कटेच्छायां सुक् ये । लालसायां क्षीरमिच्छति क्षीरस्यति । लवणस्यति ॥

तत्वदीपिका–लालसायामिति । तृष्णातिरेकोलालसा । क्षीरलवणविषय इच्छातिरेको यदाभ्यवहारार्थो नतु होमाद्यर्थस्तदेत्यर्थ ।

मू०–नाम्नोयेलालसायांसुगसुकौ॥दधिस्यति, दध्यस्यति । मधुस्यति, मध्वस्यति । यशस्काम्यति ।

सुबोधिनी–नाम्नोयेलालसायां सुगसुकावागमौ भवतः यप्रत्यये परे । तृष्णातिरेको लालसा तस्यामर्थे । दाधिस्यतीत्यत्र षःस इति विपरीतनिर्देशान्न षत्वं ॥

तत्वदीपिका–दधिस्यतीति । ष.स इति विपरीतनिर्देशान्न षत्व । दधिमधुशब्दावेवागमिनावित्येके नाम्नो विधानादन्येपीत्यन्ये ।

मू०–मान्ताव्ययाभ्याङ्काम्यः ॥ किंकाम्यति । स्वः काम्यति । उच्चैस्काम्यति ।

सुबोधिनी–मांताव्ययाभ्यांकाम्यः । मांतप्रकृतिकान्नाम्नोऽव्ययाच्च काम्यः स्यात् इच्छायम् । किमिच्छति किकाम्यति । स्वः स्वर्गमिच्छति स्वःकाम्यति ॥

तत्वदीपिका–स्व. काम्यतीति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्प्राधान्यात्कर्मत्वेन योग ।

मू०–करणेचनाम्नः ॥ करणेर्थे यः । तपस्यति । तपश्चरतीत्यर्थः । नमसः पूजायाम् । नमस्यति । देवान् पूजयतीत्यर्थः । वरिवसः परिचर्यायम् । वरिवस्यति गुरुं । शुश्रूषयतीत्यर्थः ।

सुबोधिनी–करणेचनाम्नः । करणे च य इत्यनुवृत्तं । करोत्यर्थे इत्यर्थः । नमस्करोति नमस्यति देवान् पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरून् शुश्रूषयति इत्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका–करणेचेति । करण कृतिः । न तु पारिभाषिक । नमस्यति देवान् नमः करोति । जहत्स्वार्थायां वृत्तौ नम शब्दस्यानर्थकत्वात् । अजहत्स्वार्थायान्तु प्रत्ययार्थेउपसर्जनत्वान्न तद्योगे चतुर्थी । वरिवस्यतीति वरिव. शुश्रूषा करोतीति विग्रह ।

मू०–शब्दादिभ्योयङ् ॥ शब्दायते । वैरायतेय कलहायते । आम्रायते । मेघायते ।

सुबोधिनी–शब्दादिभ्योयङ् । एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे यङ् । शब्दंकरोति, शब्दायते । पक्षे ञिर्ङित्करणे इति ञिप्रत्ययोपि भवति । शब्दयतीति न्यासकारः ॥

मू०–कष्टायक्रमणे ॥ कष्टायते ।

सुबोधिनी–कष्टायक्रमणे । चतुर्थ्यंतात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे यङ् । कष्टाय क्रमते इति कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहते इत्यर्थः ॥

मू०–ऊष्मबाष्पधूमेभ्यउद्गमने ॥ ऊष्मायते । बाष्पायते । धूमायते ।

सुबोधिनी–ऊष्मबाष्पधूमेभ्यउद्गमने । एभ्यः कर्मभ्यो यङ् । ऊष्माणमुद्गमति । नाम्नो नोल्लोपशिति नस्य लोपः ये इति दीर्घः । ऊष्मायते ॥

तत्त्वदीपिका–ऊष्मायत इति । ऊष्माणमुद्गमतीत्यर्थ ।

मू०–ञिर्ङित्करणे ॥ नाम्नो ञिप्रत्ययः करणेऽर्थे सच ङित् । घटं करोति घटयति । घटयते । अजघटत् । पटयति । पटयते । अपपटत् । अग्वृलोपिनो नाङ्गकार्यम् । महान्तङ्करोति माहयति । अममहत् । युवानङ्करोति युवयति । अयूयवत् । कनयति । अचीकनत् ।

सुबोधिनी–ञिर्ङित्करणे । तत्करोति तदाचष्टे वेत्यर्थे नाम्नो ञिः स च ङित् । ङिति टेरिति ङित्त्वाट्टिलोपो भवति । घटमाचष्टे घटयति । लुङि अग्वृलोपित्वादजघटत् । पटुमाचष्टे पटयति । लुङि परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टिलोपः । अपीपटत् । भाष्ये तु वृद्धेर्लोपोबलीयानित्युक्तं तेन पूर्वं लोपस्ततोऽग्वृलोपित्वान्नाङ्गकार्यम् । अपपटत् । महांतमाचष्टे माहयति ॥

तत्त्व०–ञिर्ङित्करणे । ङ् इत् यस्य स ङित् । अतिदेशोय नतु सज्ञा तथात्वे तु ङिति टेरित्यादावस्यैव ग्रहण स्यान्नतु ङ्इत् यस्य तस्यकृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमस्यैवग्रहणमित्युक्तत्वात् । अथ कथ वति विनातिदेशबोधनम् इति चेत् शृणु । अङित ङिदित्याह ङिदिदिति गम्यत इतिभाष्योक्तेः ।

मू०–ञाविष्ठवत्कार्य्यम् ॥ स्फिरङ्करोति स्फापयति । अपिस्फयत् । उरुम् वरयति । अवीवरत् । बहुलम् बंहयति । अबबंहत् । वृद्धम् वर्षयति । अववर्षत् । तृप्रम् त्रपयति । अतित्रपत् । दीर्घम् द्राघयति । अदद्राघत् । वृन्दारकम् वृन्दयति । अववृन्दत् । अन्तिकम् नेदयति । अनिनेदत् । स्थूलम् स्थवयति । अतुस्थवत् । दूरम् दवयति । अदूदवत् । ह्रस्वं ह्रसयति अजह्रसत् । क्षिप्रम् क्षेपयति । अचिक्षेपत् । क्षुद्रङ्करोति क्षोदयति । अचुक्षोदत् । प्रियंकरोति प्रापयति । अपिप्रयत् । गुरुं करोति । गरयति । अजीगरत् । स्थिरङ्करोति स्थापयति । अतिस्थपत् । ऊढिं करोति ऊढयति । ञेरङ् द्विश्च । स्वरादेः परः ।

सुबोधिनी–ञाविष्ठवत्कार्य्यम् । इष्ठप्रत्यये परतो यत्कार्यं दृष्टं संभावितं च तन्नाम्नो ञावप्यतिदिश्यते । इष्ठे यथा विन्वतुमतूनां लोपो रभावो गुर्वादेर्गराद्यादेशटिलोपौ तद्वत् ञावपि स्युः । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । अग्निमंतमाचष्टे अग्नयति । दंडवंतमाचष्टे दंडयति । लुङि असस्रजत् । अत्र पूर्वस्य इत्वं तु नभाष्यासंमतत्वात् । अजिग्नत् । अददंडत् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नलोपो न । स्थूलं करोति । गुर्वादेरिष्ठेमेयस्सु गरादयष्टिलोपश्चेति स्थूलस्य स्थवष्टिलोपाभावश्च । स्थवयति । लुङि अतुस्थवत् आदेशावयवत्वान्न षः । दूरं करोति । दूरस्य दव् दवयति । लुङि अदूदवत् । कथं तर्हि दूरयत्त्यवनतेविवस्वतीति । दूरं भवतीति दूरात्क्विबंतः । तं कुर्वतीत्यर्थः । युवानं करोति । युवन्श-

ब्दस्य युव्। युवयति। युवाल्पयोः कन्वेति कन्। कनयति। लुङि अयूयवत्। अचीकनत्। ञिर्ङिदिति सूत्रे बहुलग्रहण कर्तव्यं। तस्मादिह सर्वत्र वृद्ध्यभावः। ह्रस्व करोति। ह्रस्वस्य ह्रस् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्बहुलग्रहणाद्वा न वृद्धिः। माधवेन तु विकल्पेन वृद्धिरुदाहृता। ह्रसयति। अजिह्रसत्। क्षिप्र करोति। क्षिप्रस्य क्षेप्। क्षेपयति। अचिक्षिपत्। क्षुद्रं करोति। क्षुद्रस्य क्षोदः क्षोदयति। अचुक्षुदत्। प्रियं करोति। प्रियस्य प्रः। धातोर्नामिन इति वृद्धौ रातेऽञाविति पुक्। प्राययति। अपिप्रयत्। गुरुं करोति गुरोर्गर् गरयति। अजीगरत्। स्थिरं करोति। स्थिरस्य स्थः। स्थापयति। अतिस्थपत्। वहनमूढिस्तामूढि करोति ऊढयति। ऊढिमाख्यत् औडिढत्॥

तत्त्वदीपिका—आविष्ठवदिति। इष्ठे यत्कार्यं दृष्ट सभावित च तन्नाम्नोञावतिदिश्यते। इष्ठे यथा विन्मतुवतुयादेशास्तथाञावपीति बोध्य। दवयतीति दूरकरोति इति वाक्य सज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वाद्वृद्ध्यभाव. टिलोपस्यासिद्धत्वाद्दूरयत्यवनते विवस्वतीत्यत्र तु वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थयाभाव यद्वा दूरमतति दूरात्कुर्वतीत्यर्थ। प्रापयतीति। प्रियस्य प्रादेशे वृद्धियुकौ। आदेशाभावे प्रिययतीत्यपि। अप्सरायते अप्सरस इवाचरतीत्यर्थ.।

मू०–अङिपूर्वस्यजोवा॥ औजिढत्, औडिढत्। ऊढं करोति। ऊढयति। औजढत्, औडढत्।

सुबोधिनी—अङिपूर्वस्यजोवा। पूर्वरूपस्थस्य डकारस्य जो वा भवति अङ्प्रत्यये परे। औजिढत्। ऊढं करोति ऊढयति। लुङि ढिलोपे च सति ञिसहितस्य द्वित्वे पश्चात्पूर्वाकारो दुर्लभः। अतो ञिनिमित्तः स्वरादेश इत्यनेन ढस्य द्वित्वम्। ऊढमाख्यत् औडढत। जत्वे औजढत्॥

मू०–कर्तुर्यङ्॥ उपमानात्कर्तुराचारार्थे यङ्। श्येनइवाचरति श्येनायते काकः। पण्डितायते मूर्खः। एतायते। यङ्मानिनोः पुंवत्।

सुबोधिनी—कर्तुर्यङ्। आचारेउपमानादित्यत उपमानादित्यनुवृत्तम्। आचारे इति च। उपमानात् कर्तुर्नाम्न आचारे यङ्। आदनुदात्तङित इत्यात्। श्येन इवाचरति यङ्मानिनोरिति पुंवत् ये इति दीर्घः। श्येनायते॥

मू०–यङिवासलोपः। पापायते पंपस्यते वा तक्रम्।

सुबोधिनी—यङि वा सलोपः। सांतस्य कर्तुः सस्य वा लोपः॥

मू०–अप्सरसोजस्सुमनसांनित्यम्॥ अप्सरायते। ओजायते दुर्बलः। सुमनायते।

सुबोधिनी—अप्सरसोजस्सुमनसांनित्यम्। ओजः शब्दस्तद्वति वृत्तौ। ओजस्वीवाचरतीति ओजायते॥

तत्त्वदीपिका—ओजायत इति। ओज प्रभृतयो वृत्तिविषये तद्वति वर्त्तते।

मू०–नाम्नआचारेक्किब्वा॥ कृष्णइवाचरति कृष्णति। अकृष्णत्। अइवाचरति अति। अतः। अन्ति। ऐत्। ऐताम्। ऐयुः। अतु, अतात्

अताम्। अन्तु। अतात्। आत्। आन्। आः। लिटि। औ। अतुः। उः। इथ। यात्। इता। आसीत्। आसिष्टाम्। मालेवाचरति। मालाति। मालायात्। मालाहि। अमालात्। मालाञ्चकार। मालिता। अमालासीत्। कविरिवाचरति। कवयति। अकवयत्।

सुबोधिनी—नाम्नआचारेक्विब्वा। कर्त्तुरुपमानान्नाम्नः क्विप् वा स्यात् आचारेऽर्थे। नाम त्वसिबतं ग्राह्य तेन विभक्त्याश्रित कार्य्यं। पक्षे यङ्। कृष्ण इवाचरतीति सधातुरिति धातुत्वात्तिबादिः। अदे इत्यलोपः। कृष्णति। अः कृष्णस्तद्वदाचरति अदे इत्यलोपः। अति। लिटि तु कासादिप्रत्ययादिति सूत्रस्य वृत्तौ प्रत्ययग्रहणमपनीयानेकस्वरेत्युक्तेर्नाम्। द्वित्वे अदे इत्यलोपे प्राप्ते परत्वादाभ्योर्णादाविति पूर्वस्यात्वं तत आतोणब्डाविति डौ। डित्वाट्टिलोपे औ। आतोनपीत्यालोपे। अतुः। लुङि यमिरमिनमातामितीट्सकौ। आसीत्। मालेवाचरति मालाति। लिटि अनेकस्वरत्वादाम्। मालांचकार। लुङि अमालासीत्। कविरिवाचति कवयति। कवयांचकार। आशिषि ये इति दीर्घः। कवीयात्॥

तत्वदीपिका—नाम्न आचार इति। अत्रासिबन्त नाम गृह्यते नतु सिबन्त। तेन पदकार्य न। औड़ाति। सवर्णदीर्घेण वौ अनेकस्वरत्वाभावादाम्न। अतुसादिषु दीर्घ आतोनपीत्यालोपः। इता॥ यतइत्यलोप गुणस्तु प्रत्ययावयवत्वान्न। नाहि निमित्त कार्यित्वेनाश्रीयते। आसीदिति। यमिरमेति सगिटौ। मालातीति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया।

मू०—नामधातोर्वृद्धिर्वासौ॥ अकवायीत्, अकवयीत्। विरिवाचरति। वयति। विवाय। विव्यतुः। अवायीत्, अवयीत्। श्रीरिवाचरति। श्रयति। शिश्राय। शिश्रियतुः। अश्रायीत्, अश्रयीत्। पितेवाचरति। पितरति। पितराञ्चकार। यादादाविति रिङ्। पित्रियात्। भूरिवाचरति। भवति। बुभाव। अभावीत्। द्रुरिवाचरति द्रवति। अद्रावीत्।

सुबोधिनी—नामधातोर्वृद्धिर्वासौ। सिप्रत्यये परे लुङि कैयटमतेन वृद्धिः माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छाति। विःपक्षी तद्वदाचरति वयति। लिटि नुधातोरिति यः। विव्यतुः। आशिषि यादादौपे इति रिङ्। पित्रियात् दादेःपे इति सिलुक्। भुवः सिलोपे इति भुवोवुगिति च वुक् आभ्वोरित्यनेनात्वं चास्य न अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्थस्येव तत्र ग्रहणात्। अभावीत्। बुभाव। श्रिस्नुद्रुभ्य इति न डो धातुपाठस्थाभावात्। अद्रावीत्॥

तत्त्वदीपिका—बुभावेति। आभ्वोर्णादौ भुवोवुगिति नामधातुपाठस्थस्यैव ग्रहणात्।

मू०—अमान्तस्योपधायादीर्घः॥ क्वौ झसादौ क्ङिति हे च। इदमिवाचराति। इदामति। राजेवाचरति राजानति। राजायते। मन्था इवाचरति मथीनाति। ऋभुक्षा इवाचरति ऋभुक्षीणति। द्यौरिवाचरति द्यवति। दुद्याव। द्यूयात्। द्यविता। कइवाचराति कति। चकौ। चकेइत्यन्ये। स्वइवाचरति स्वति। सस्वौ। सस्व इत्यन्ये।

सुबोधिनी—अमांतस्योपधायादीर्घः। क्वौ झसादौ हकारे च क्ङिति। झसादौकिति शांतो

दांत इत्युदाहरणं । ङिति तु यङ्लुकि तसप्रत्यये । शंशांतः । दंदांतः । पंथा इवाचरति पथीनति । अत्रांतरंगत्वाद्दीर्घस्ततो न गुणः । द्योरिवाचरति क्ङिति झसे क्काविति वस्य उत्वे गुणावादेशौ । द्यवति । को ब्रह्मा तद्वदाचरति कति । लिटि धातोर्नामिन इति वृद्धौ आतोणब्डावित्यौ । चकाविति हरदत्तः । माधवस्तु णपि वृद्धिं बाधित्वा यत इत्यलोपात् चक इति रूपमाह ॥

तत्त्वदी०–द्यवतीति । क्कौ झसादाविति । वस्योत्वे गुणावादेशौ । चकाविति । आत इत्यत्र आअत इति छित्वा अदतादपि डौ ।

मू०–आचारउपमानात् ॥ कर्मधारयेउपमानादाचारेऽर्थे यप्रत्ययोऽस्य चेकारः । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः । प्रासादइवाचरति प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः ।

सुबोधिनी–आचारउपमानात् । नाम्नो य ई चास्येत्यनुवृत्तम् । आचरणमाचारः । चरेर्भावे घञ् । ज्ञान व्यवहारो वा । उपमीयते अनेनेत्युपमानम् । माङः करणे युट् । कर्मण उपमानादाचारादुपमानाच्च नाम्नो यः स्यात् आचारार्थे तस्मिन् ये परे पूर्वस्यावर्णस्य इत्वं च । राजानमिवाचरतीत्यत्र नाम्नोन इति नलोपे कृते इत्वं राजीयति ॥

तत्त्वदीपिका–आचारउपमानादिति। आचरणमाचारः चरेर्भावे घञ् । व्यवहारो ज्ञान वा। उपमीयतेऽनेनेत्युपमान पुत्रीयति शिष्यमुपाध्याय इति । पुत्रविषयक यज्ज्ञान व्यवहारो वा तत्सदृश शिष्याभिन्नाश्रय यज्ज्ञान व्यवहारो वा तदनुकूलो वर्त्तमान एकगुर्वभिन्नाश्रयको व्यापार । प्रासादाभिन्नाश्रय यज्ज्ञान व्यवहारो वा तत्सदृश कुट्यभिन्नाश्रय यज्ज्ञान व्यवहारो वा तदनुकूल एकभिन्नाश्रयो वर्त्तमानकालिको व्यापार ।

मू०–भृशादिभ्योऽभूततद्भावेयङ्अन्त्यहसलोपश्च ॥ अभृशो भृशो भवति भृशायते । अशश्वत् शश्वद्भवति शश्वायते ।

सुबोधिनी–भृशादिभ्योऽभूततद्भावेयङ्अंत्यहसलोपश्च । भृशादिभ्यो यङ्स्यात् तस्मिन् परे भृशादीनामंत्यस्य हसस्य लोपश्चाभूततद्भावेऽर्थे । ये इति दीर्घः । भृशायते ॥

मू०–क्विबपि ॥ भृशति ।

सुबोधिनी–क्विबपि । भृशादिभ्यः क्विप् स्यादभूततद्भावेऽर्थे ॥

मू०–च्विरपि ॥ भृशीभवति । भृश्यभूत् । सुमनायते । उपसर्गसमानाकारम्पूर्वपदं धातुसंज्ञाहेतौ प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते । स्वमनायत । उदमनायत ।

सुबोधिनी–च्विरपि । भृशादिभ्यः च्विः स्यादभूततद्भावेऽर्थे कृभ्वस्तियोगे एव। उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाहेतौ प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते । धातुसंज्ञाविधायके प्रत्यये कर्तुमिष्टे सति उपसर्गतुल्यं पूर्वपदं भिन्नं कर्त्तव्यमित्यर्थः । चुरादौ संग्राम युद्धे इति सविशिष्टपाठोऽस्य ज्ञापकः । तेन मनस्शब्दात्प्राग् अट् भवति । स्वमनायत ॥

तत्त्वदीपिका–उपसर्गसमानाकारमित्यादि। अत्र ज्ञापकन्तु चुरादिषु सग्राम युद्ध इति विशिष्टपद । अन्यथा ग्रामयुद्ध इत्येवापठिष्यत् ।

मू०–सुखादिभ्योयङ् ॥ कर्तुरनुभवे । सुखंवेदयते सुखायते । दुःखायते ।

सुबोधिनी–सुखादिभ्योयङ् । कर्तुरनुभवे सुखादिभ्यः कर्म्मभ्योऽनुभवकर्तुरेव चेतसुखादीनि स्युः अनुभवशब्दो ज्ञानवाची तदपेक्षमेव कर्तृत्वं कर्ता चेत्सुखादिभिरन्वेति सुखं वेदयते । ये इति दीर्घः । सुखायते । कर्तुरिति किं । सुखं वेदयते परस्य । इह यन्निष्ठं सुखं तद्भिन्नोऽनुभवः ॥

तत्वदीपिका–**सुखवेदयत** इति । स्वगत सुखमनुभवतीत्यर्थ ।

मू०–पुच्छादुदसनेव्यसनेपर्य्यसनेचञिङ् ॥ उत्पुच्छयते । उदपुच्छत । विपुच्छयते । परिपुच्छयते ।

सुबोधिनी–पुच्छादुदसनेव्यसनेपर्यसनेचञिङ् । पुच्छान्नाम्नो ञिङ् स्यात् उत् ऊर्द्ध्वमसनं क्षेपणं उदसनं । विविधं विरुद्धं वाऽसनं व्यसनं । परि समंतादसनं पर्यसनं । तस्मिन्नर्थे । ङित्त्वादात् । पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते । उदपुच्छत ॥

तत्त्व०–**पुच्छादुदसन** इत्यादि ॥ उदसनमुत्क्षेपण । विविध विरुद्ध वा क्षेपण व्यसन । परित पर्यसनम् ।

मू०–भाण्डात्समाचयने ॥ सम्भाण्डयते ।

सुबोधिनी–भांडात्समाचयने । भांडात् ञिङ् स्यात् राशीकरणेऽर्थेसंभांडयते । लुङि समबभांडत ॥

तत्त्वदीपिका–समाचयन राशीकरण ।

मू०–चीवरादर्ज्जनेपरिधानेच ॥ चीवराणि अर्जयति परिधत्ते वा संचीवरयते भिक्षुः । नाम्नोञिराचष्टे ।

सुबोधिनी–चीवरादर्जनेपरिधानेच । ञिङ् । चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वा संचीवरयते लुङि । समचिचीवरत ॥

तत्त्वदीपिका–**संचीवरयते** इति । अर्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः ।

मू०–अर्थवेदसत्यानामापुगूञौ ॥ अर्थापयति । आर्तीथिपत् । वेदापयति । सत्यापयति । अससत्यपत् । एतयते । ऐतत् । पृथुम् प्रथयति । वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः । अपप्रथत्, अपिप्रथत् । मृदुम् म्रदयति । अमम्रदत् । अमिम्रदत् । भृशं भ्रशयति । अबभ्रशत् । कृशं क्रशयति । अचक्रशत् । दृढम् द्रढयति । अदद्रढत् । परिव्रढयति । पर्य्यवव्रढत् । त्वादयति । अतित्वदत् । मादयति । अमीमदत् । युष्मयति । अयुयुष्मत् । अस्मयति । आसिस्मत् । विद्वांसं विद्वयति । अविविद्वत् । विदावयति इत्यपरे । अविविदावत् । विदयति इत्यन्ये । अविविदत् । एवं श्वानमाचष्टे श्वयति । आशिश्वत् । शावयत्यपरे । अशुशावत् । शुनयतीत्यन्ये । अशुशुनत् । उदश्वम्

उदीचयति। उदैचिचत्। प्रत्यञ्चम् प्रतीचयति। प्रत्यचिचत्। सम्यञ्चम् समीचयति। सम्यचिचत्। तिर्यञ्चम्। तिरायति। अतितिरायत्। सध्यञ्चं सध्राययति। असस्रध्रायत्। अन्तिकम् नेदयति। अनिनेदत्। बाढम् साधयति। वृद्धम् ज्यापयति। अजिज्यपत्। वृद्धम् वर्षयति। स्फिरम् स्फापयति। अपिस्फापत्। उरुं वरयति। बहुलम् बहयति। तृप्रम् त्रपयाति। दीर्घम् द्राघयति। अदद्राघत्। वृंदारकम् वृन्दयति। अववृन्दत्। इतिनामधातुप्रक्रिया।

सुबोधिनी–अर्थवेदसत्यानामापुग्णौ एषामापुगागमः स्यात् ञिप्रत्यये परे। अर्थमाचष्टे करोति वा अर्थापयति एनीमाचष्टे ञिप्रत्यये टिलोपः। ततो निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्य भाव इतीपोऽभावे नस्याप्यभावः। एतयति। पृथुमाचष्टे ऋरमनीति रभावे टिलोपे च प्रथयति। लुङि वृद्धौ सत्यां टिलोपः। अग्वृलोपित्वाभावादङि लघाविति पूर्वस्येत्वं। अपिप्रथत्। वृद्धेः पूर्वं टिलोपे त्वग्वृलोपित्वादित्वं न। अपप्रथत्। मृदु आचष्टे आविष्ठवद्भावात् ऋरमनीति रभावे टिलोपे च म्रदयति। एवं भृशकृशदृढादयः। त्वां मांवाऽऽचष्टे टिलोपे त्वन्मदेकत्वे इति त्वन्मदादेशे च कृते अतउपधाया इति वृद्धौ त्वादयति मादयति युवामावां युष्मानस्मान् वाचष्टे विभक्तिपरत्वाभावान्न युवावौ। टिलोपे सति युष्मयति। अस्मयति। श्वानमाचष्टे आविष्ठवद्भावात् शुनो वस्य उर्वा च दीर्घ इत्युत्वे टिलोपाभावे च शुनयतीति रूपं केचिदाहुः। टिलोपे उत्वे च वृद्धौ सत्यां शावयति। लुङि अग्वृलोपित्वान्न ह्रस्वः। अशुशावत्। विद्वांसमाचष्टे टिलोपे विद्वयति। टिलोपे कृते वसोर्वउरित्युत्वे वृद्धा वायादेशे च विदायतीत्यन्ये नित्यत्वात्पूर्वमुत्वं पश्चाट्टिलोपः। विदयतीत्यपरे। उदचमाचष्टे आविष्ठवद्भावात् तिरश्चादय इत्युदीच्। उदीचयतीत्यत्रोपसर्गं पृथक्कृत्य अचशब्दादेव ञिः बहुलग्रहणाट्टिलोपो न। लुङि उपसर्गसमानाकारमितीकारात्पूर्वमटि चिशब्दस्य द्वित्वे पश्चात् ञेरिति ञिलोपः। उदैचिचत्। प्रत्यंचमाचष्टे अंचेर्दीर्घश्चेत्यलोपपूर्वदीर्घौ। प्रतीचयतिलुङि चिशब्दात्प्रागटि कृते पूर्वस्य यत्वं प्रत्यचिचत्। ग्वृणामसवर्णेस्वर इति प्रकृतिभावपक्षे तु प्रतिअचिचत्। सम्यंचमाचष्टे अंचेर्दीर्घश्चेत्यलोपपूर्वदीर्घौ। समीचयति। लुङि सम्यचिचत्। प्रकृतिभावपक्षे समिअचिचत्। तिर्यञ्चमाचष्टे अंचेष्टिलोपेनापहारेपि तस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वात्तिरीत्यस्य सद्भावः। वृद्धौ सत्यां तिरायति। उपसर्गसमानाकारत्वाभावा दिहतिरसः पृथक्करण नास्ति। अतितिरायत्। अङि लघाविति ह्रस्वस्तु नाग्वृलोपित्वात्। सध्र्यञ्चमाचष्टे टिलोपेनांचेरपहारे वृद्धौ सत्यां सध्राययति अंतिकमाचष्टे गुर्वादेरित्यंतिकस्य नेदष्टिलोपश्च। यस्येत्यलोपः। नेदयति। लुङि अनिनेदत् बाढमाचष्टे बाढस्य साधः। साधयति। असिसाधत्। वृद्धमाचष्टे वृद्धस्य ज्यादेशः। रातोआविति पुक्। ज्यापयति अजिज्यपत्। वृद्धस्य वर्षोपि। वर्षयति। अववर्षत्। स्फिरमाचष्टे स्फिरस्य स्फः वृद्धौ सत्यां रातोआविति पुक्। स्फापयति। अपिस्फपत्। उरुमाचष्टे उरुशब्दस्य वर् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्बाहुलकाद्वा माधवेन विकल्पेन वृद्धिरुदाहृता। वरयति। अवीवरत्। बहुलमाचष्टे बहुलस्य बहः। बहयति। नोलोप इति नलोपो न। अग्वृलोपित्वात्। न

इत्वदीर्घौ । अववहत् । तृप्रमाचष्टे तृप्रस्य त्रप् । त्रपयति । अतित्रपत् । दीर्घमाचष्टे दीर्घस्य द्राघः । द्राघयति । अदद्राघत् । वृदारकमाचष्टे वृन्दारकस्य वृन्दः वृंदयति । अववृन्दत् ॥

॥ इतिनामधातुप्रक्रिया ॥

तत्त्वदी०–अर्थवेदेत्यादि । अत्र करण इत्यनुवृत्त क्रियाविशेषोपलक्षण तेनार्थमाचष्ट इत्यादिविग्रहः आत्वेनैव सिद्ध आपुक्करणमन्यतोपि विधानार्थं । तेन लिखापयतीत्यादिसिद्ध । अपिप्रथदिति । वृद्धौ ओकारे कृते तत' लोप. अग्लोपित्वाभावादङ्कार्यं । त्वाइयति मादयतीति । नो वेत्यत्र वा इत्यस्य व्यवस्थितत्वात्क्वचित्र टिलोप । विद्वयतीति आदौ टिलोप. पुनरङ्गवृत्तपरिभाषया सम्प्रसारण न । विद्वयतीति । सम्प्रसारणे कृते टिलोप इति पक्षे विदावयति टिलोपे कृते सम्प्रसारणे वृद्ध्यावादेशौ सकृत्प्रवृत्तत्वात्पुनष्टिलोपाप्रसगः । उर्दाचयतीति । टिलोपो न व्यवस्थितत्वात् । तिरायतीति । आदौ टिलोपस्ततस्तिर्यादेशस्ततो वृद्ध्यायादेशौ पुनष्टिलोपस्त्वसकृत्प्रवृत्तत्वान्न । अतितिरायादिति । अग्लोपित्वादुपधाह्रस्वोपि न ।

कृतायामिहटीकायांलोकेशकरशर्मणा । समासेनेदमभवन्नामधातुसमापनम् ॥

इति नामधातुप्रक्रिया ।

मू०– कण्ड्वादिभ्योधातुभ्योयक्स्वार्थे ॥ कण्डूञ् गात्रविघर्षणे । कण्डूयति । कण्डूयते । मन्तु अपराधे रोषेच मन्तूयति । ञिदित्येके । मन्तूयते । वल्गु पूजामाधुर्य्ययोः । वल्गूययति । असू असु-असूञ् उपतापे । अस्यति । अनपिचहसात् । असाञ्चकार । असूयति । असूयते । लेलादीप्तौ । लेलायति। मेधा आशुग्रहणे । मेधायति । सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सुख्यति । दुःख्यति । सपर् पूजायाम् सपर्य्यति । सपराञ्चकार । भिषज् चिकित्सायाम् । भिषज्यति । इषुध् शरधारणे । इषुध्यति । ऐषुधीत् । गद्गद्वाक्स्खलने । गद्गद्यति । एला खेला विलासे । एलायति । खेलायति । हृणीङ् रोषणे लज्जायाञ्च । हृणीयते । महीङ् पूजायाम् महीयते । अगद् नीरोगत्वे । अगद्यति । आगदीत् । इतिकण्ड्वादयः ॥

सुबोधिनी–कंड्वादिभ्योधातुभ्योयक्स्वार्थे । एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे । कंड्वादयो द्विधा । धातवः प्रातिपदिकानि च नाम्नां तु विग्रह एव । सपर् पूजायां । यगंतात् षिद्भिदामङ् इत्यनेनाङ् प्रत्यये आप् । सपर्या । महीङ् पूजायां । महीयते । पूजां लभते इत्यर्थः । आकृतिगणोय ॥ इति कंड्वादयः ॥

तत्त्वदीपिका–कड्वादिभ्योयगिति । कड्वादयो हि द्विविधा. । धातवो नामानिच । तत्र धातुभ्यो नित्यं यक् । नाम्ना तु कुड् करोतीति विग्रह एव ।

कृतायामिहटीकायांलोकेशकरशर्मणा । बाधन दुष्टबुद्धीनामगात्कड्वादिसाधन ॥

इति कंड्वादिप्रक्रिया ।

प्रत्ययमाला–कडूयतेः सप्रत्यये द्विश्चेति प्रथमस्य द्वित्वे प्राप्ते कंड्वादेस्तृतीयस्य द्वित्वं । कंडूयियिषति । यप्रत्ययान्तात् सप्रत्यये तु यथेष्टं नामधातुषु द्वित्वमित्याद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वं भवति । स्वरादेस्त्वाद्येतरस्य द्वित्वं । पुत्रीयितुमिच्छति पुपुत्रीयिषति । पुति

त्रीयिषति पुत्रीयियिषति । अशिश्वीयिषति । अश्वीयियिषति । आत्मन इंद्रमिच्छाति इन्द्रीयति । इन्द्रीयतेः सप्रत्यये द्रीशब्दयीशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वं । इंदिन्द्रीयिषति । इन्द्रीयियिषति ण्यंतात्सप्रत्यये तु प्रियशब्दात् आविष्ठवद्भावेन प्रियशब्दस्य प्रादेशस्ततोद्वित्वादि । प्रियमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छति पिप्रापयिषति प्रापिपयिषति प्रापयियिषति । यङ्सन्ण्यंतात्सप्रत्ययेतु बोभूयिषयिषति । यङ्णिसांतात् णिप्रत्यये तु । बोभूययिषति ॥ इतिप्रत्ययमाला ॥

मू०– निविशादेः ॥ न्यादिपूर्वाद्विशादेर्धातोरात् । निविशते ।

सुबोधिनी–निविशादेः । निपूर्वोविशः नेः परो विश इति वा निविश आदिर्यस्य स निविशादिस्तस्मादात्स्यात् । आदिशब्दः प्रकारे । विश इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । "निविशते यदि शूकशिखापद,, इति श्रीहर्षः । निर्कि । प्रविशाति । अर्थवद्ग्रहणलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाभ्यां नेरुपसर्गस्य ग्रहणं । तेनेह न । मधुनि विशंति भ्रमराः ॥

तत्त्वदीपिका–निविशादे निपूर्वो विश ने. परोविश इति वा विशोऽकार उच्चारणार्थ. असदेहार्थं वा । पदकार्यवारण अन्यथा निबिडादेरित्युक्ते विश वा विड भेदेन वेति सदेह स्यात् निविश आदिर्यस्येति स तथा तस्मात् अत्रादिशब्द प्रकारे तेन निविशसदृशादिति बोध्य सादृश्य चोपसर्गपूर्वत्व । निविशादिगणाभावाव्यवस्थावाचिन आदिशब्दस्य ग्रहण तेन नद्यतीति कुल विशतीत्यत्र न भवति । एव वेति विजयतीत्यत्र(?)न । परा जयति दुरात्मनोत्तमा पराः ॥

मू०–परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ।

सुबोधिनी–परिव्यवेभ्यःक्रियः । परगामिफलार्थमिदमात्मनेपदं ॥

मू०– विपराभ्याञ्जेः ॥ विजयते । व्यजेष्ट । पराजयते ।

सुबोधिनी–विपराभ्यांजेः । आभ्यां परो जयतिरात्वान् ॥

मू०–आङोदाञोनतुविकसने ॥ विद्यामादत्ते । आदित । विकसनेतु । व्याददाति मुखं कृष्णः । पराङ्गकर्म्मकाद्भवत्येव । व्याददते पिपीलिकाः पतंगस्य मुखम् ।

सुबोधिनी–आङोदाञोनतुविकसने । परगामिफलार्थमिदं । आङ्पूर्वाद्ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्त्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते ॥

मू०–क्रीडआङनुसम्परिभ्यः ॥ आक्रीडते । अनुक्रीडते । परिक्रीडते ।

सुबोधिनी–क्रीड आङनुसंपरिभ्यः । तृतीयार्थस्यानोर्योगे नात्मनेपदं । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः ॥

मू०–समोऽकूजने ॥ संक्रीडते । कूजने तु । संक्रीडति रथचक्रम् ।

सुबोधिनी–समोऽकूजने । समः परः क्रीडतिरात्वान् । अकूजनेर्थे ॥

मू०– आगमेःक्षमायाम् ॥ आगमयस्व तावत् ।

सुबोधिनी–आगमेःक्षमायां । आङ्पूर्वात् ण्यंताद्गमेरात्स्यात् । क्षमायामर्थे । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका—आगमे' क्षमायां। गमेरिति ण्यतस्य ग्रहणं। क्षमा प्रतीक्षा। आगमयस्वेति मात्वरिष्ठा इत्यर्थ.।

मू०—शिक्षेर्जिज्ञासायाम्॥ धनुषि शिक्षते।

सुबोधिनी—शिक्षेर्जिज्ञासायाम्। शिक्ष विद्योपादाने इत्यस्य नेह ग्रहणं। आनुदात्तत्वादेवात्मनेपदसिद्धेः। किंतु शकेः सांतस्येह ग्रहणं। धनुषि शिक्षते। धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः॥

तत्त्वदी०—धनुषि शिक्षत इति। धनुर्विषये ज्ञानेशक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थ।

मू०—हरतेर्गतताच्छील्ये॥ पैतृकमश्वा अनुहरन्ते मातृकङ्गावः।

सुबोधिनी—हरतेर्गतताच्छील्ये। गतं प्रकारः सादृश्यमिति यावत्। पैतृकमश्वा अनुहरंते मातृकं गावः। पितुर्मातुश्च सादृश्यं सततं परिशीलयतीत्यर्थः। ताच्छील्ये किं। मातुरनुहरति इह सादृश्यमात्रं विवक्षितं। नतु प्रकारताच्छील्यम्॥

तत्त्वदी०—गतताच्छील्य इति। गत प्रकारः। पैतृकमश्वा अनुहरन्त इति। पितुः प्रकार सतत परिशीलयन्तीत्यर्थः। गत गमन तस्य। ताच्छील्य इति व्याख्याने तु अयक. सबन्धो यदनुहरते तस्य कुमुदमित्यादाव व्याति' स्यात्।

मू०—किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु॥

सुबोधिनी—किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु। किरतेरात्स्यात् एषु वाच्येषु। हर्षादयो विषयाः तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणमितरे फले॥

तत्त्वदीपिका०—किरतेरिति। कृविक्षेपे। हर्षादयोविषयत्वेनोपादीयते। तत्र हर्षोविक्षेपकरण। इतरे फलं।

मू०—अपात्किरतेस्सुट्चतुष्पाच्छकुनिकर्तृकेआलेखने॥ अपस्किरते वृषो हृष्टः। कुक्कुटो भक्षार्थी। श्वाऽऽश्रयार्थी च। हर्षादिष्विति किम्। अपकिराति कुसुमं वायुः।

सुबोधिनी—अपात्किरतेःसुट्चतुष्पाच्छकुनिकर्तृकेआलेखने। अपात्किरतेः सुट् स्यात् हर्षादिष्वेव चतुष्पाच्छकुनिकर्तृके आलेखने सति। अपस्किरते वृषो हृष्टः। हर्षेण भूमिं विलिखतीत्यर्थः। हर्षादिष्विति किम्। अपकिरति कुसुमं। इहात्सुटौ न। हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यप्यात्मनेपदं प्राप्ते तथापि सुडभावे नेष्यत इत्याहुः गजोऽपकिरति। अत्र हर्षे सत्यप्यालेखनाभावात् सुटोऽप्राप्तिः॥

तत्त्वदीपिका—अपस्किरतेवृषो हृष्टइति। हर्षेण भूमि विलिखतीत्यर्थ.।

मू०—आङोनुप्रच्छोः॥ आनुते। आपृच्छते।

सुबोधिनी—आङोनुप्रच्छोः। आङः परावेतावात्वतौ भवतः। णु स्तुतौ। अदादिः। प्रच्छ ज्ञीप्सायां। तुदादिः॥

तत्त्वदीपिका—आङ्इति। णुस्तुतौ अदादिः। प्रच्छ ज्ञीप्सायां तुदादिः। आनुत इति उत्कण्ठापूर्वक शब्द करोतीत्यर्थ.।

मू०—शपउपालम्भे ॥ विप्राय शपते ।

सुबोधिनी—शप उपालंभे । आक्रोशार्थे स्वरितेतः शपः परगामिफले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं भवति । कृष्णाय शपते । श्लाघन्हुङिति संप्रदानसंज्ञा ॥

तत्त्वदीपिका—उपालम्भ इति । शपथ इत्यर्थ स च वाचा शरीरस्पर्शनरूप विप्राय शपत इति त्वत्पादौ स्पृशामि नैतन्मया कृतमित्येव शपथेन विप्रस्य स्वाभिप्राय प्रकाशयतीत्यर्थ ॥ सख्य शपामि यदि किंचिदिह स्मरामीत्यत्रतु स्वाशयप्रकाशनमात्र विवक्षित नतु शपथरूपमपीत्यदोष. ।

मू०—समवप्रविभ्यःस्थः ॥ संतिष्ठते । समस्थित । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ।

सुबोधिनी—समवप्रविभ्यःस्थः । लुङि । अपिद्दाधास्थामिदितीत्वं । समस्थिषातां ॥

मू०—आङःप्रतिज्ञायाम् ॥ शब्दं नित्यमातिष्ठते ।

सुबोधिनी—आङःप्रतिज्ञायां । शब्दं नित्यमातिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः ॥

मू०—स्वाभिप्रायाविष्करणेनिर्णेत्राख्यायाञ्च ॥ गोपी कृष्णायातिष्ठते । अस्थित । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ।

सुबोधिनी—स्वाभिप्रायाऽऽविष्करणेनिर्णेत्राऽऽख्यायांच । स्वाशयस्य प्रकाशने विवादस्य निराकरणकर्त्ता निर्णेता तस्मिन्नर्थे च तिष्ठतेरात्स्यात् । गोपी कृष्णाय तिष्ठते । स्थित्या नेत्रादिविकाराद्वा स्वाभिप्रायं ज्ञापयति । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः। संशयं विधाय निर्णेतृत्वेन कर्णादीनाश्रयते इत्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका—निर्णेत्राख्यायामिति । निर्णेता विवादस्य निराकरणकर्त्ता लोके प्रसिद्ध. । कृष्णाय तिष्ठते इति । स्वस्थित्या नेत्रादिविकारद्वारा स्वाभिप्रायविशेष ज्ञापयतीत्यर्थ. । सशय्यकर्णादिष्विति । सशय निर्णेतुं कर्णादिषु तिष्ठतीत्यर्थः । अन्ये तु सशयस्य कर्णादय एव निर्णेतार इत्येवार्थइति ।

मू०—उदोऽनूर्ध्वकर्म्मणीहायाम् ॥ मुक्तावुत्तिष्ठते । उदस्थास्तम्भोस्सलोपः । उत्थासीष्ट । उत्थासीयास्तां । उदस्थास्यत । उदस्थित । अनूर्ध्वकर्म्मणि किम् । पीठादुत्तिष्ठति । ईहायांकिम् ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति ।

सुबोधिनी—उदोऽनूर्ध्वकर्मणीहायां । इच्छापूर्विका चेष्टा ईहा तस्यामेव नेह ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । उत्पद्यते इत्यर्थः ॥

तत्वदी०—उदइति । कर्मक्रियाईहा परिस्पद । मुक्तावुत्तिष्ठत इति । मुक्तचर्थ घटत इत्यर्थ. । ईहायां किं ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । उत्पद्यत इत्यर्थः । उत्पत्ति. क्रिया नतु परिस्पंदात्मिकेत्यादभावः

मू०—उपान्मंत्रकरणदेवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिषु ॥ आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते । मंत्रकरणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । आदित्यमुपतिष्ठते । गंगा यमुनामुपतिष्ठते । रथिकानुपतिष्ठते । स्रुघ्नमुपतिष्ठते पन्थाः ।

सुबोधिनी—उपान्मंत्रकरणदेवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिषु । एष्वर्थेषु उपात्तिष्ठतेरा-

त्स्यात् । मंत्रः करणं यत्र तत् मंत्रकरण स्तुतिः । आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते । अग्निदेवताकया ऋचाऽऽग्नीध्रमग्निविशेषं स्तौतु तत्समीपे तिष्ठतीत्यर्थः । अग्निमिधे इति अग्नीत् क्विबंतः । अग्नीधः स्थानमग्नीध्रं तत्स्थोपाग्नीध्रः । निपातनात्ताद्धितो रण्प्रत्ययः मत्रकरणे कि भर्त्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । आदित्यमुपतिष्ठते आदित्यं स्तोतुं तदभिमुखतया तिष्ठतीत्यर्थः गंगा यमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । रथिकान् उपतिष्ठते । मैत्रीकरोतीत्यर्थः । पंथाः स्रुघ्नो देशस्तमुपतिष्ठते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका—उपान्मत्रकरण कारक देवानां पूजा सगति· सश्लेष· मित्रस्य करण पथा मार्ग· स च कर्त्तृत्वेन सबध्यते । आदित्यमुपतिष्ठत इति । पूजयतीत्यर्थ· । यमुनेति । उपश्लिष्यतीत्यर्थ· रथिकानिति । मित्रीकरोतीत्यर्थ· । पथा इति प्राप्नोतीत्यर्थः ।

मू०—वा लिप्सायाम् । भिक्षुः प्रभुमुपतिष्ठते, उपतिष्ठति वा ।

सुबोधिनी—वा लिप्सायां । प्रभुमुपतिष्ठते । लिप्सयोपगच्छतीत्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका—वालिप्सायामिति । लब्धुमिच्छा लिप्सा तस्यां गम्यमानायामित्यर्थ· ।

मू०—अकर्मकाच्च ॥ ज्ञानमुपतिष्ठते ।

सुबोधिनी—अकर्मकाच्च । उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाले उपतिष्ठते सन्निहितो भवतीत्यर्थः ॥

तत्वदीपिका—अकर्मकर्मकारक न तु क्रियाज्ञानम् । उपतिष्ठत इति सन्निधत्त इत्यर्थ· ।

मू०—उद्विभ्यान्तपोऽकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥ उत्तपते । वितपते पाणिं । शिरोवा । स्वांगकर्मकात्किम् । सुवर्णमुत्तपति ।

सुबोधिनी—उद्विभ्यांतपोऽकर्मकात्स्वांगकर्मकाच्च । स्वमंगं स्वांगं न त्वद्रवमिति परिभाषितं । उत्तपते । वितपते । दीप्यते इत्यर्थः । नेह सुवर्णमुत्तपति । संतापयति विलापयति वेत्यर्थः । चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति । संतापयाति वेत्यर्थः ।

तत्वदीपिका—उत्तपतइति दीप्यत इत्यर्थः ।

मू०— आङोयमहनिभ्यामकर्मकाभ्यांस्वांगकर्मकाभ्याञ्च ॥ आयच्छते । आहते । पाणिं शिरो वा । आघ्नाते । आहसे । अन्यत्र । शत्रुमायच्छति । आहन्ति वा ।

सुबोधिनी—आङोयमहनिभ्यामकर्मकाभ्यांस्वाङ्गकर्मकाभ्यांच । यमहनिभ्यामात् । नेह परस्य शिर आहंति । कथं तर्हि "आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः" इति भारविः । आहध्वं मा रघूत्तममितिभट्टिश्च । प्रमाद एवायमिति । समीपमेत्येत्यध्याहारो वा बोध्यः विषमविलोचनस्य समीपमेत्य वक्ष आजघ्ने । स्वकीयमेव वक्षो मल्ल इव संतोषातिशयादास्फोटनं चक्रे इत्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका—आङ इति । अकर्मकस्वांगकर्मकयोरनुवृत्तिरत्रापि ॥ आयच्छत इति । दीर्घो भवतीत्यर्थः आहत इति नलोपः । आघ्नाते । आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष इत्यादौ तु प्राप्येत्यध्याहारो बोध्यः ।

मू०–हनस्सिःकित् ॥ वधोवाति । आवधिष्ट । आवधिषाताम्, आहसाताम् ।

सुबोधिनी–हनःसिःकित् । हंतेः परः सिः प्रत्ययो वा कित् स्यात् । हनोलुङ्लिङोरिति वधादेशः । आवधिष्ट । आवधिषातां । पक्षे कित्वात् लोपस्त्वनुदात्ततनामिति नलोपः । लोपोऽह्रस्वादिति सिलोपः । आहत । आहसातां । आहसत ॥

मू०–यमस्सूचनेसिःकित् ॥ उदायत् उदायसाताम् उदायसत ।

सुबोधिनी–यमःसूचनेसिःकित् । सूचन परदोषाविष्करण । कित्वाल्लोपस्त्वनुदात्ततनामिति मलोपः । लोपोऽह्रस्वादिति सिलोपः । उदायत । सूचने किं । उदायंस्त पादः माकृष्टवानित्यर्थः ॥

तत्वदीपिका–**सूचन** इति । परेणाच्छाद्यमानस्याविष्करण इत्यर्थ । उदायते इति परावद्य प्रकाशयति स्मेत्यर्थः

मू०–समोगमृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिदृशिभ्यः ॥ अकर्मकेभ्यः । सङ्गच्छते ।

सुबोधिनी–समोगमृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिदृशिभ्यः । समुपसर्गादकर्मकेभ्योगमृच्छयर्तिश्रुदृशिभ्यः । प्रच्छिस्वरतिविदिभ्यः सकर्मकेभ्यश्चात्स्यात् । संगच्छते । संगतं भवतात्यिर्थः ॥

तत्त्वदीपिका–**समोगमृच्छतीति** । ऋच्छ गत्यादौ आदेशस्तुन । अर्त्ते. पृथग्ग्रहणात् वित्तेरेवग्रहणं । गम्यादिपरस्मैपदिसाहचर्यात् सगच्छत इति युज्यत इत्यर्थ. । अकर्मकादित्येव । रक्षांसीति पुरापि सशृणुमहे इति । मुरारिप्रयोगस्तु इति कथयद्भ्य इत्याध्याहारेण समाधेयः । अर्थान्तरे वृत्तेरकर्मकत्व सकर्मकाणामपि ।

गमेस्सिस्यौकितौवा ॥ सङ्गसीष्ट, संगंसीष्ट । समगत, समगंस्त । समृच्छिष्यते । समानृच्छे । समार्च्छिष्ट । संस्वरते । संसस्वरे । संस्वरिषीष्ट, संस्वृषीष्ट, समस्वरिष्ट, समस्वृत । सम्पृच्छते । समप्रष्ट । समप्रक्षाताम् । सशृणुते । संश्रोता । समश्रोष्ट । संवित्ते । संविदाते ।

सुबोधिनी–गमेःसिस्यौकितौवा । गमेरनिटौ सिस्यौ वा कितौ स्तः । आशिषि लिङि कित्वाल्लोपस्त्वनुदात्ततनामिति मलोपः संगसीष्ट । लुङि पक्षे संगसीष्ट कित्वान्मलोपे लोपोऽह्रस्वादिति सिलोपः समगत । समगसातां । समगसत । कित्वाभावे । समगंस्त समगंसातां समगंसत । तौदादिकस्य ऋच्छेरत्र ग्रहणं नतुऋच्छादेशस्येति ध्वननार्थं लृटः प्रयोगः । समृच्छिष्यते । ग्रहामिति संप्रसारणं सपृच्छते । स्वृ शब्दोपतापयोः । संस्वरते । अर्त्तीति भौवादिकजौहोत्यादिकयोर्ग्रहणं । तत्र भ्वादेः समृच्छते लिटि समाराते । समारिरे लिङि उरिति न गुणः । समृषीष्ट । समर्त्ता । हनृत इतीट् समरिष्यते । समारिष्यत । लुङि मेट इत्यटोऽभावः । उरिति न गुणः लोपो ह्रस्वादिति सिलोपे । मासमृत । मासमृषातां । मासमृषत । माङभावे समार्त्त । समार्षातां । समार्षत । इयर्त्तेस्तु ऋप्रोरिःपूर्वस्योति पूर्वस्येत्वे असवर्णे स्वरे पूर्वस्येतीय् । समियृते । लुङि । सर्तिशास्त्यर्तिभ्य इति ङः । ऋवर्णदृशोरिति

गुणः वेट इत्यडभावः। मासमरत। मासमरेतां। मासमरंत। माङ्भावे समारत। समरेतां। समारंत। श्रवःशृआदेश इति श्नुप्रत्ययश्च। संशृणुते। परस्मैपदसाहचर्याद्विदज्ञाने इत्यस्यैव ग्रहणं न तु स्वरितेतो विद्लृ लाभे इत्यस्य सत्ताविचारणार्थस्य। विदेस्त्वनुदात्तत्वादात्मनेपद सिद्धमेव॥

वेत्तेरन्तोवारुट्॥ संविदते, संविद्रते। सम्पश्यते। समदृष्ट। समियृते। समारे। समियूरते। ऋप्रोरिः पूर्वस्य। समियूरीत। समियूरीयाताम्। स्वरादेः। अइए एऐऐ। समैयृत। समैयूराताम्। अकर्मकात्किं ग्रामं सङ्गच्छति॥

सुबोधिनी–वेत्तेरन्तोवारुट्। विदेः परस्यात्प्रत्ययस्य रुड् वा स्यात्। दृशादेरिति पश्यः। संपश्यते। कथं तर्हि सकर्मकस्य रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे इति मुरारिप्रयोगः। प्रामादिकोयमिति कथयद्भ्य इत्यध्याहारो वा। अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हानिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेच्छृणु। धातोरर्थांतरेवृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षातः कमणोऽकर्मिका क्रियेत्युक्तत्वादकर्मकत्वं बोध्यम्॥

मू०–उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा॥ निरस्यते, निरस्यति। निरास्यत्। समूहति समूहते। समुह्यात्।

सुबोधिनी–उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा। अकर्मकादितिनिवृत्तं असु क्षेपणे। ऊहवितर्के। बंधं निरस्यति। दिवादित्वादः। उपसर्गादूहतेर्ह्रस्वोयादौक्ङिति। ब्रह्म समुह्यात्। अग्निं समुह्यति॥

मू०–निसमुपविभ्योह्वः॥ निह्वयते।

सुबोधिनी–निसमुपविभ्योह्वः। एभ्यः परस्मात् ह्वेञ आत् स्यात्॥

मू०–स्पर्द्धायामाङः॥ कृष्णश्चाणूरमाह्वयते।

सुबोधिनी–स्पर्द्धायामाङः। आङः परात् ह्वेञ आत् स्यात्। पराभिभवेच्छा स्पर्द्धा तस्यामर्थे॥

तत्त्वदीपिका–स्पर्द्धायामिति। पराभिभवेच्छास्पर्द्धा कृष्ण इति। स्पर्द्धतया तस्याह्वान करोतीत्यर्थः।

मू०–अप्रतिबन्धोत्साहस्फीततासुक्रमः॥ ऋचि क्रमते बुद्धिः। अध्ययनाय क्रमते। क्रमन्तेऽस्मिन्शास्त्राणि।

सुबोधिनी–अप्रतिबन्धोत्साहस्फीततासुक्रमः। ऋचि क्रमते बुद्धिर्न प्रतिहन्यत इत्यर्थः अध्ययनाय क्रमते। उत्सहत इत्यर्थः। क्रमंतेऽस्मिन् शास्त्राणि। स्फीतानि प्रवृद्धानि भवंतीत्यर्थः॥

तत्वदीपिका–ऋचिक्रमत इति न प्रतिहन्यत इत्यर्थ.। अध्ययनाय क्रमतइति उत्सहत इत्यर्थ.। क्रमन्तइति। स्फीतानि भवन्तीत्यर्थ.।

मू०–उपपराभ्याम्॥ उपक्रमते। पराक्रमते।

सुबोधिनी–उपपराभ्यां। अप्रतिबंधादिषु वाच्येष्वाभ्यां क्रम आत् स्यात्। नेह संक्रामति॥

मू०–आङोज्योतिरुद्गमने ॥ आक्रमते, आक्रम्यते सूर्यः ।

सुबोधिनी–आङोज्योतिरुद्गमने । आक्रमते सूर्य्यः उदयते इत्यर्थः । नेह । आक्रामति धूमो हर्म्यस्थलात् ॥

तत्त्वदी०–ज्योतिरुद्गमन इति । ज्योतिर्नक्षत्रादि । आक्रमते सूर्यइति । उदयत इत्यर्थ । नभ. समाक्रामति चद्रमा क्रमादित्यत्र तु प्राप्नोतीत्येवार्थो नतूद्गमनम् ।

मू०–वेःपादविहरणे ॥ साधुविक्रमते वाजी ।

सुबोधिनी–वेः पादविहरणे । क्रमेः पादविक्षेप एवार्थस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वादेवमुक्तं। पादविहरणे किम् । विक्रामति संधिर्द्विधा भवति स्फुटतीत्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका–वेः । विहरण विक्षेपणम् । यद्यपि धातुरयमस्मिन्नेवार्थे प्रसिद्धस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वाद्विशेषण । नेह विक्रामति सधिः द्विधाभवतीत्यर्थ ।

मू०–प्रोपाभ्याम्प्रारम्भार्थाभ्याम् ॥ प्रक्रमते । उपक्रमते ।

सुबोधिनी–प्रोपाभ्यांप्रारभार्थाभ्यां । प्रक्रमते। आरंभं करोतीत्यर्थः । प्रारंभार्थाभ्यां किम्। प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः उपक्रामत्यागच्छतीत्यर्थः। उपपराभ्यामिति नात्रात्मनेपदं शंक्यं। अप्रतिबंधादिष्वेवेत्युक्तत्वात् ॥

मू०–अनुपसर्गाद्वा ॥ क्रमते, क्रम्यते । क्राम्यति, क्रामति ।

सुबोधिनी–अनुपसर्गाद्वा । अप्राप्तविभाषेयमप्रतिबधादिषु तु नित्यमेव ॥

मू०–अपन्हवेज्ञः ॥ शतमपजानीते ।

सुबोधिनी–अपन्हवेज्ञः । अपनयनेऽर्थे ज्ञ आत् ॥

तत्वदीपिका–शतमपजानीत इति । अपलपतीत्यर्थ. ।

मू०–अकर्म्मकाच्च ॥ सर्पिषो जानीते ।

सुबोधिनी–अकर्मकाच्च । सर्पिषो जानीते । सर्पिषोपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः ॥

तत्वदीपिका–सर्पिष इति । सर्पिष उपायेन प्रवर्त्तते इत्यर्थ. ।

मू०– अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ गांजानीते ।

सुबोधिनी–अनुपसर्गाज्ज्ञः।अकर्मकाच्चेत्येवसिद्धे सकर्मकार्थमारंभः। अनुपसर्गात् किम्। स्वर्गलोकं न प्रतिजानाति । कथं तर्हि इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्येति भाट्टिः । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः ॥

मू०–सम्प्रतिभ्यामनाध्याने ॥ शतं सञ्जानीते । शतंप्रतिजानीते । अनाध्याने किम् । मातरं सञ्जानाति ।

सुबोधिनी–संप्रतिभ्यामनाध्याने । उत्कंठापूर्वक स्मरणमाध्यानं । शतं संजानीते अवेक्षते इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते । अंगीकरोतीत्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका–शत सजानीते अवेक्षत इत्यर्थ. । प्रतिजानीते अगीकरोती त्यर्थः ॥

मू०—अनुपसर्गाद्वा ॥ गांजानाति जानीते वा ।

सुबोधिनी—अनुपसर्गाद्वा । अनुपसर्गात् परस्य ज्ञो वात् स्यात् ॥

मू०—वेःशब्दकर्मणः ॥

सुबोधिनी—वेःशब्दकर्मणः कृञः । शब्दं विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम् । चित्त विकरोति कामः ॥

मू०—अकर्मकाच्च ॥

सुबोधिनी—अकर्मकाच्च । वेरकर्मकात् कृञ आत् स्यात् । विकुर्वते सैंधवाः । वाजिनो विकारं लभंते इत्यर्थः ॥

मू०—भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषुवदः ॥ शास्त्रे वदते । भृत्यानुपवदते । शास्त्रेवदते । क्षेत्रेवदते । गृहेवदते । उपवदते ब्राह्मणः परदारान् ।

सुबोधिनी—भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषुवदः । वदतेरात्स्यादेष्वर्थेषु । शास्त्रे वदते । भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसभाषोपसांत्वनं । भृत्यानुपवदते । सांत्वयतीत्यर्थः । शास्त्रे वदते । ज्ञानं वदतीत्यर्थः । क्षेत्रे वदते । क्षेत्रप्रयत्नं वदतीत्यर्थः । गृहेवदते विवादं विवदतीत्यर्थः । उपवदते प्रार्थयते । उपमंत्रणमुपच्छंदनं । एषु किं । किंचिद्वदति ॥

तत्त्वदीपिका—भासनेत्यादि । भासन दीप्ति । उपसभाषा सांत्वन । शास्त्रे वदत इति । भासमानोब्रवीतीत्यर्थ । भृत्यानीति । सात्वयतीत्यर्थः । शास्त्रे वदत इति । वदितुं सम्यगवबुध्यत इत्यर्थ । क्षेत्रे वदत इति । क्षेत्रविषयकमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थ । गृहे वदत इति । विविधभाषत इत्यर्थ । परदारानुपवदते इति । भद्रे भजस्व मामिद ते दास्यामीत्येव रहसि प्रचोद्य स्वाभिलषिते प्रवर्त्तयतीत्यर्थ ।

मू०—मनुष्यादीनांसंभूयोच्चारणे ॥ सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः ।

सुबोधिनी—मनुष्यादीनांसंभूयोच्चारणे । वदतेरात्स्यात् मनुष्यादीनां समूहोच्चारणेऽर्थे ॥

तत्त्वदीपिका—संभूयोच्चारणे । समूहोच्चारणइत्यर्थ ।

मू०—व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकात् ॥ अनुवदते कठः कलापस्य ।

सुबोधिनी—व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकात् । एतादृशाद्वदतेरात्स्यात् । व्यक्तः वाग्विषयो यस्य स व्यक्तवाग्विषयस्तस्मात् । अनुवदते कठः कलापस्य वेदशाखावाचकावपि कठकलापशब्दावत्र तदध्येतारि वर्तेते । अनु सादृश्यं । कलापस्येति संबंधे षष्ठी । अकर्मकात् किम् । उक्तमनुवदति । व्यक्तवागिति किं । अनुवदति वीणा ॥

तत्त्वदीपिका—व्यक्तेति । व्यक्ता परिस्फुटा वाणी अर्थावगतिहेतुश्च वाग्येषां ते व्यक्तवाचस्ते च यद्यपि शुकाअपि मनुष्या एवात्र बोध्या प्रसिद्धतरत्वात् । अतएव ह्येतदुपात्तम् । अन्यथा वदे स्वभावादिवत्तदर्थकत्वात्कतमनेन अनुवदतइत्यादि शाखावचनावपि कठकलापशब्दौ तदध्येतरि वर्त्तेते कलापेन सदृश कठोधीयानो वदतीत्यर्थ । अकर्मकात्किम् उक्तमनुवदति । व्यक्तवाचाकिम् । अनुवदति वीणा ।

मू०—वाविरुद्धोक्तौ ॥ विप्रवदन्ति विप्रवदन्ते वा वैद्याः ।

सुबोधिनी–चाविरुद्धोक्तौ । विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणेर्थे वेदवात् । अप्राप्तविभाषेयम् ॥

तत्त्वदीपिका–विप्रवदन्तीत्यादि । युगपत्परस्पर विरुद्ध वदन्तीत्यर्थः ।

मू०–अवाद्गिरतेः ॥ अवगिरते ।

सुबोधिनी–अवाद्गिरतेः । गिरतेरिति तौदादिकस्यैव ग्रहणं । गृणातेरवपूर्वस्य प्रयोगो नास्तीति भाष्योक्तेः ॥

तत्त्वदी०–अवादिति । गिरतेरिति निर्देशात्तौदादिकस्यैव ग्रहण । गृणातेस्त्ववपूर्वस्य प्रयोगो नास्तीति भाष्योक्तेः क्रैयादिकस्याग्रह । अतो गिर इत्युक्तावप्यदोषः ।

मू०–समःप्रतिज्ञाने ॥ शब्दं नित्यं सङ्गिरते ।

सुबोधिनी– समःप्रतिज्ञाने । समोगिरतेरात्स्यात् प्रतिज्ञानेर्थे । सगिरते । प्रतिजानीते इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किं । संगिराति ग्रासम् ॥

तत्त्वदीपिका–संगिरत । इति प्रजानाति इत्यर्थ. ।

मू०–उदश्चरस्सकर्मकात् ॥ धर्ममुच्चरते ।

सुबोधिनी–उदश्चरःसकर्मकात् । धर्ममुच्चरते । उल्लंघ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात्किं । बाष्पमुच्चराति । उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका–धर्ममुच्चरत इति । उल्लघ्य गच्छतीत्यर्थः ।

मू०–समस्तृतीयायुक्तात् ॥ रथेन सञ्चरते ।

सुबोधिनी–समस्तृतीयायुक्तात् । तृतीयांतयुक्तात् समश्चरेरात्स्यात् । रथेन संचरते । व्यवधानेपि । रथेन समुच्चरते ॥

मू०–दाणश्चसाचेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ दास्या संयच्छते कामुकः ।

सुबोधिनी–दाणश्चसाचेच्चतुर्थ्यर्थे । तृतीयांतयुक्तात् समो यच्छतेरात्स्यात् सा तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे भवति । दास्या संयच्छते । दास्यै धनं ददातीत्यर्थः । दास्येति संप्रदाने तृतीया ॥

तत्त्वदी०–दास्येत्यादि । कामितया दास्यै ददातीत्यर्थ. ।

मू०–उपाद्यमस्स्वीकारे ॥ भार्यामुपयच्छते ।

सुबोधिनी–उपाद्यमःस्वीकारे । उपाद्यमेरात्स्यात् स्वीकारो विवाहस्तस्मिन्नर्थे ॥

तत्त्वदीपिका–स्वीकारइति । स्वीकारोविवाह अगीकारमात्रमिति तु भाष्यम् ।

मू०–यमस्सिःकिद्वाविवाहे ॥ रामस्सीतामुपायत, उपायंस्त वा ।

सुबोधिनी–यमःसिःकिद्वाविवाहे । यमेः परः सिप्रत्ययो वा कित् स्यात् विवाहेऽर्थे । लोपस्त्वनुदात्ततनामिति मलोपः । उदायत । पक्षे उदायंस्त ॥

मू०–ज्ञाश्रुस्मृदृशांसान्तानामात् ॥ जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते ।

सुबोधिनी–ज्ञाश्रुस्मृदृशांसांतानामात् । सप्रत्ययान्तेभ्य एभ्य आत् स्यात् । अपन्हवेज्ञ इत्यादिना ज्ञाधातोः समोगमृच्छीत्यनेन श्रुदृशिभ्यां चात्मनेपदे कृते ततः सप्रत्यये सांतात् पूर्ववदादित्यनेन तदात्मनेपद सिद्धमेव पुनर्ग्रहण विषयांतरेऽप्यात्मनेपदार्थम् ॥

मू०–अनोर्जानातेर्न ॥ अनुजिज्ञासति पुत्रम् ।

सुबोधिनी–अनोर्जानातेर्न । अनोः सांताज्जानातेर्नात् स्यात् ॥

मू०–प्रत्याङ्भ्यांश्रुवः ॥ प्रतिशुश्रूषति आशुश्रूषति ।

सुबोधिनी–प्रत्याङ्भ्यांश्रुवः । आभ्यां सांताच्छृणोतेर्नात् ॥

मू०–स्वराद्यन्तोपसर्गाद्युजेरयज्ञे ॥ प्रयुङ्क्ते । उद्युंक्ते । अयज्ञे किम् । पात्राणि प्रयुनक्ति ।

सुबोधिनी–स्वराद्यंतोपसर्गाद्युजेरयज्ञे । स्वरादेः स्वरांताच्चोपसर्गाद्युजेरात् न तु यज्ञपात्रेर्थे ॥

तत्त्वदीपिका–स्वराद्यंतोपसर्गादिति । स्वरआदिरंतोवयवो यस्य स तथा तेन समादयो व्यावृत्ताः

मू०–समःक्ष्णुवः ॥ संक्ष्णुते शस्त्रम् ।

सुबोधिनी–समःक्ष्णुवः । समःक्ष्णोतेरात्स्यात् ॥

तत्त्व०–संक्ष्णुतेशस्त्रमिति । समोगमित्यादौ न पठित । अस्यात्र सकर्मकस्य ग्रहणात् ।

मू०–भुजोऽपालने ॥ ओदनम्भुङ्क्ते । पालने तु महीम्भुनक्ति ।

सुबोधिनी–भुजोऽपालने । अभ्यवहारे इति वक्तव्ये अपालन इति पर्युदासग्रहणं प्रयोजनद्वंद्वार्थं । सयोगवद्भिप्रयोगस्यापि विशेषावधारणहेतुत्वात् रौधादिकस्यैव भुजेर्ग्रहणमित्येके । अभ्यवहारादर्थांतरे उपभोगादावप्यात्मनेपदं भवतीति । द्वितीये निषेधस्य निषेधः । पर्युदासः भुजेरान्नस्यात् पालनेऽपालनत्वात् । उपभोगार्थे तु वृद्धो जनो दुःखशतानि भुंक्ते इतीह भुजेरुपभोगोऽर्थः । उपभोग इत्युपलक्षणं । तेन बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेवकेवलामित्यत्रात्मसात्करणमर्थः । पृथिवीं बुभुजे । स्वाधीनां चकारेत्यर्थः । भुजोकौटिल्ये इति तुदादेस्तु पमेव । पाणिं विभुजति । अपालने किं । मही भुनक्ति ॥

तत्वदीपिका–भुजो इति । रुधादेरेवग्रहण तौदादिकस्यअनवन इति प्रतिषेधात् । तेन विभुजति पाणिमित्यादावदोष । बुभुजे पृथिवीपाल इत्यादौ तु भुजेरुपभोगार्थः । अन्यथा भुजोभक्षण इत्येवाकारिष्यत् ।

गृधिवंचिभ्यांण्यन्ताभ्याम्प्रतारणे ॥ माणवकंवञ्चयते । गर्द्धयते ।

सुबोधिनी–गृधिवंचिभ्यांण्यंताभ्यांप्रतारणे । परगामिफलार्थमिदमात्मनेपदम् । प्रतारणे किं । श्वानं गर्द्धयति । अस्याभिकांक्षामुत्पादयति । अहिं वंचयति । वर्ज्जयतीत्यर्थः ॥

मू०–अपाद्वदः ॥ न्यायमपवदते । समुदाङ्भ्योयमोग्रन्थे ॥ व्रीहीन् संयच्छते । धान्यान् स्वीकरोतीत्यर्थः । भारमुद्यच्छते । भारं वहतीत्यर्थः । वस्त्रमुद्यच्छते । वस्त्रमादधातीत्यर्थः । अग्रन्थेकिम् । वेदमुद्यच्छति । अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः ।

सुबोधिनी–अपाद्वदः । अपाद्वदतेरात्स्यात् । अनुपसर्गाज्ज्ञः पूर्वं व्याख्यातम् ॥

मू०–कर्मव्यतिहारेधातोरात् ॥ व्यतिभवते । व्यतिराते ।

सुबोधिनी–कर्मव्यतिहारेधातोरात् । क्रियाविनिमयेऽर्थेधातोः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिभवते । अन्यस्य योग्यं भवनमन्यतरः तकरोतीत्यर्थः। रा दाने । व्यतिराते ॥

तत्त्व०–कर्मव्यतिहारेधातोरि ति।कर्म क्रिया तस्य व्यतिहारो विनिमयो व्यत्यासस्तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानाद्धातोरादित्यर्थ । व्यतिभवत इति । अन्यस्य योग्य भवनमन्यतर करोतीत्यर्थ । परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहार. । सम्प्रहरते राजान इति यथा । अत्र च यदानेकस्य कर्तृत्वे सहविवक्षा तदा द्विवचन च भवति सहविवक्षाभावे त्वेकवचनमपि तेन कर्मव्यतिहारस्यानेककर्तृकत्वादेकवचन न सभवतीति न शकनीय ।

मू०–नगतिहिंसार्थपठजल्पहसात् ॥ व्यतिगच्छन्ति । व्यतिपठन्ति । व्यतिघ्नन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिहसन्ति ।

मू०–इतरेतरान्योऽन्यपरस्परोपपदाच्च ॥ इतरेतरस्य अन्योऽन्यस्य परस्परस्य वा । व्यतिलुनान्ति । ॥ इत्यात्मनेपदम् ॥

सुबोधिनी–नगतिहिंसार्थपठजल्पहसात् । इतरेतरान्योन्यपरस्परोपपदाच्च । नगतिहिंसार्थेभ्यः पठजल्पहसेभ्यः इतरेतरान्योन्यपरस्परोपपदेभ्यश्च धातुभ्यः आन्नस्यात् ।

मू०–अनुपराभ्याङ्कृञःपम् ॥ अनुकरोति । पराकरोति ।

सुबोधिनी–अनुपराभ्यांकृञःपम् । आत्मगामिफले परस्मैपदार्थमिदम् ॥

मू०–अभिप्रत्यतिभ्यःक्षिपः ॥ पम् । अभिक्षिपन्ति । प्रतिक्षिपन्ति । अतिक्षिपन्ति ।

सुबोधिनी–अभिप्रत्यतिभ्यःक्षिपः । क्षिपप्रेरणे स्वरितेत् तस्यात्मगामिफलेपि परस्मैपदार्थमिदम् ॥

मू०–प्राद्वहः ॥ प्रवहन्ति ।

सुबोधिनी–प्राद्वहः । प्राद्वहतेः पंस्यात् ॥

मू०–परेर्मृषश्च ॥ परिमृष्यति । परिवहति ॥ इतिपरस्मैपदव्यवस्था ॥

सुबोधिनी–परेर्मृषश्च । परेर्मृषेः पं स्यात् । स्वरितेत्त्वात् परेर्मृषेः पदद्वये प्राप्ते आरम्भः। मृष आमर्षणे । दिवादिः । परिमृष्यति । ञेरभावे परिमर्षति । चकाराद्वहेरपिपं भवति । परिवहति । व्याङ्पर्युपेभ्योरमः । भ्वादौ व्याख्यातमिदम् । अकर्मकाद्वा । अकर्मकाद्रमतेर्वा पं स्यात । उपादित्येव उपरमति । उपरमते वा । निवर्त्तते इत्यर्थः । बुधयुधनशजनेङ्प्रद्रुस्रुभ्योञ्यंतेभ्यः पं । इङ्क्रीजिनामित्यात्वे । अध्यापयति । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति विलापयतीत्यर्थः । स्रावयति स्पंदयतीत्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका–कृतायामिहटीकायांलोकेशंकरशर्मणा । पदव्यवस्थेयमगात्समाप्ति शुभलक्षणा ।

इति पदव्यवस्था ।

मू०–यक्चतुर्षु॥ धातोर्भावे कर्मणि च यक् प्रत्ययस्तिवादिषु चतुर्षु परतः ।

सुबोधिनी–अथ भावकर्मणोर्लिडादयः॥ यकृचतुर्षु। भुविकर्म्मणीति चाङ्बीत्यतोऽनुवृत्तम् अव्यवहितमपि कर्त्तरीति नानुवर्त्तते उत्तरसूत्रे कर्तृग्रहणात्। आख्यातप्रकरणादादितश्चतुर्विधेष्वाख्यातेषु चतुर्‌शब्दोस्ति तेन भावार्थकेषु कर्मार्थकेषु च चतुर्षु परतो धातोर्यक् स्यात्।

तत्त्व०–यक्चतुर्षु॥

मू०–आद्भुविकर्मणि॥ अकर्मकाद्भावे सकर्मकाच्च कर्मण्याद्भवति। भावस्यैकत्वादेकवचनमेव। युष्मदस्मदोस्सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमः। नामाद्यविषयत्वेऽपि प्रथमातिक्रमे करणाभावात्प्रथमः। भूयते। भूयते। भूयताम्। अभूयत। बभूवे॥

सुबोधिनी–आद्भुविकर्म्मणि। भवनं भूः संपदादित्वाद्भावेक्विप्। तस्यां भुविशुद्धेधात्वर्थे साध्यरूपे स्वार्थे इति फलितं। घञर्थो भावस्तु सिद्धरूपः। उक्त च "क्रियायाः सिद्धतावस्था साध्यावस्था च कीर्त्तिता। सिद्धता द्रव्यमिच्छंति तत्रैवेच्छति घञ्विधिम्॥ १॥" भावो भावना उत्पादना क्रिया सा च धातुत्वेन सकलधातुषु वाच्या वर्त्तते। उक्तं च। "व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिये"तिउत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः।तत्र सिद्धरूपो भावो घञादिवाच्यः तस्य तु सत्त्वरूपत्वमिष्टमेवेति। उक्तं च भाष्यकृता "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति। द्रव्यधर्मान् लिंगसंख्याकारकादीन् गृह्णातीत्यर्थः। लिंगसंख्याकारकान्वितं द्रव्यमित्युक्तेस्तेन पाक पाकेनेत्यादौ द्वितीयादयः प्रवर्त्तते। साध्यरूपो भावस्त्वाख्यातवाच्यस्तस्यासत्त्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि। भाष्ये तु आस्यंते शय्यंते इत्यत्र भावेपि बहुवचनं कृत न च कर्मण्येवाख्यातप्रत्ययोऽस्त्विति शंक्यं धातुद्वयस्याप्यकर्मकत्वात्। आस्यते इत्यासिकाः। शय्यते इति शायिका इत्यत्र धात्वर्थनिर्देशे वुण्प्रत्ययः। उष्ट्रासिका आस्यते हतशायिकाः शय्यंत इत्यत्र ह्युष्ट्राणां यादृशान्यासनानि हतानां यादृशानि शयनानि तादृशानि देवदत्तादिकर्तृकान्यासनादीनीत्यर्थः। फलाश्रयं कर्म फलं च धातुनैवोक्तमित्याश्रयमात्रमाख्यातार्थः। अनन्यलभ्यत्वात्। अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे आत्। सकर्मकेभ्यस्तु कर्मण्यात् स्यात्। साध्यरूपस्वभावस्योत्सर्गत एव संख्यानपेक्षत्वेन स्वस्यैकत्वादेकवचनमेव भवति तत्त प्रथमस्यैव न मध्यमोत्तमयोः। युष्मदस्मदोराख्यातवाच्यकारकवाचित्वाभावात्। नाम्नोप्याख्यातवाच्यकारकवाचित्वाभावस्तथापि प्रथमोभवति तस्यानिष्पादने वचनाभावात् तत्रैकवचनस्वीकारः। प्रथमपुरुषमंतरा कथं संभवेदित्यर्थः। भावे यथा भूयत इत्यादि॥

तत्त्व०–आद्भुविकर्मणि। भवन भू तस्यां भुवि शुद्धे धात्वर्थे साध्यरूपभावे घञर्थस्तु सिद्धरूपो भाव इति भेद. तत्र सिद्धरूपो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते लिंगसख्यादीन्गृह्णातीत्यर्थ.। अतो द्विवचनादिसाध्यरूपस्य त्वसत्त्वरूपत्वान्न सख्याद्यन्वय। उक्त च "क्रियाया. सिद्धतावस्था साध्यावस्था च कीर्त्तिता। सिद्धतां द्रव्यमिच्छंति तत्रैवेच्छति घञ्विधिमि"ति। कर्म तु पारिभाषिकमेव पुनर्भावग्रहणात्। फलाश्रय' कर्म। फलस्य च धातुवाच्यत्वादाश्रयमात्रमाख्यातार्थः। अथ सकर्मकादपि भावे स्यादिति चेन्न। द्विश्चेत्यतश्चेत्यनुवर्त्तते स चावधारणार्थं। सकर्मकात्कर्मण्येव न भावे कर्त्तर्य्यपि न स्यादिति चेत् शृणु मध्येपवादन्यायेन भावस्यैव बाधनात्। एकवचनमिति। एकवचनमुत्सर्गत कारिष्यत इति वचनादिति भाव। तर्हिक मध्यमोत्तमयोरपि न चेत्याशंकायामाह। युष्मदस्मदोरिति।

मू०— स्वरान्तानांहनग्रहदृशांचभावकर्मणोस्सितासीस्यपामिड्वासइण्वच्च ॥ भाविषीष्ट, भविषीष्ट । भाविता, भविता । भाविष्यते, भविष्यते । अभाविष्यत, अभविष्यत ।

सुबोधिनी–स्वरांतानांहनग्रहदृशांचभावकर्मणोः सितासीस्यपामिड्वासइण्वच्च । स्वरांतेभ्यो हनिग्रहिदृशिभ्यश्च परेषां भावे कर्मणि चार्थे स्थितानां सितासीस्यपां प्रत्ययानामिडागमो वाभवति स इट् इणीवेतीण्वत् सप्तम्यंताद्वत् । कार्यातिदेशोयम् । इणि परे यद्वृद्ध्यादिकार्यं भवति तदिण्वदिति परेणीत्यर्थः । यथा भाविता । भाविष्यते । इत्यादौ वृद्धिः । दायिता । दायिष्यते । इत्वादौ युक् । घानिता घानिष्यते । इत्यादौ घत्व । प्रयोजकञ्यंतात् शमःकर्मण्याख्यात कृते शामिता, शमिता । शामिष्यते, शमिष्यते । इत्यादौ मितां ञ्यंतानामित्यनन मितामुपधाया वा दीर्घ इत्यादि ॥

मू०–इणृतन्यकर्तरि ॥ धातोस्तनि परे भावे कर्मणि च इणृप्रत्ययस्सेरपवादः । लुक् । अभावि । अकर्मकोऽप्युपसर्गवशात्सकर्मको भवति । सुखमनुभूयते स्वामिना । लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् । शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः । १ । फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः । धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः । २ । धातोरर्थान्तरेवृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिकाक्रिया । ३।

सुबोधिनी–इणृतन्यकर्त्तरि । कर्तुरन्योऽकर्ता तस्मिन्नकर्तरि भावे कर्मणिचार्थे तन्प्रत्यये परे धातोरिण् स्यात । अकर्तरीतिकिम् । अकृत घटं कुलालः । लुगिति तनो लुक् । अभावि । अकर्मकोपि धातुः कुत्रचिदर्थांतरे सकर्मको भवति धातूनामनेकार्थत्वेनार्थान्तरस्योपसर्गेण द्योतनाद्धेतोः । यथा । कर्मण्यात् स्वामिना सुखमनुभूयते । आत्मसात् क्रियते इत्यर्थः। लज्जासत्तास्थितिजागरणंवृद्धिक्षयभयजीवितमरणम्। शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थधातुगणं तमकर्मकमाहुः । अकर्मकधातुलक्षणमाहुः । आचार्यास्तं धातुगणमकर्मकमाहुर्ब्रुवति । तं कं लज्जासत्तास्थितिजागरणान्यर्थाः संति यस्य स लज्जासत्तास्थितिजागरणस्त पुनःवृद्धिक्षयभयजीवितमरणस्तं पुनः शयनक्रीडारुचिदीप्तयोऽर्थो यस्य स शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थस्तं । फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः । धातुस्तयोर्द्धर्मिभेदेसकर्मक उदाहृतः । सकर्मकाकर्मकधातुलक्षणमाह । आचार्यैरकर्मको धातुरुदाहृतः । क्व सत्यां उत्पत्त्यनुकूलोव्यापारो धात्वर्थः । तत्रोत्पादनव्यापारः उत्पत्तिः फल । यथा पचेः फूत्करणैधोदकोपस्करणादिलक्षणो व्यापारः विक्लित्त्यादि फलं तयोः फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायां एकस्मिन् धर्मिण्याश्रये स्थितौ सत्यामित्यर्थः । धातुः सकर्मकउदाहृतः । क्वसति तयोः फलव्यापारयोर्धर्मिभेदे आश्रयभेदेसति एकस्मिन् धर्मिणि फलमन्यस्मिन्धर्मिणि व्यापार इत्यर्थः । धातोरर्थांतरेवृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोकर्मिका क्रिया । कुत्रचित्सकर्मकस्यापि धातोः क्रिया धात्वर्थोऽकर्मिका कर्मरहिता भवतीत्यर्थः। कुतः अन्योर्थ इत्यर्थांतरं तस्मिन्नर्थांतरे वृत्तेर्वर्त्तनाद्धेतोः । यथा नदी वहति स्यंदते इत्यर्थः। पुनर्द्धात्वर्थेन कर्मण उपसंग्रहाद्धेतोः । जीवति । प्राणान् बिभर्तीत्यर्थः । पुनः कर्मणः प्रसि-

द्धेहेतोः । मेघो वर्षति । जलमिति कर्म प्रसिद्धमेव । पुनः कर्मणोऽविवक्षातो वक्तुरिच्छाया अभावाद्धेतोः । यथा । हितान्नयः संगृणुते स किंप्रभुः । कुत्सितप्रभुरित्यर्थः । वचनमिति कर्मविवक्षितमत्र ॥

तत्त्वदीपिका--अकर्मकोपि इति । यो यदाऽकर्मक्रियावाच्यप्यनेकार्थत्वात्सकर्मकक्रियामुत्थापयति तदा तदर्थपरत्वे सकर्मको भवति तत्परत्व च तस्योपसर्गेण द्योत्यते इत्यनुपसर्गवशादित्युक्त नतु सोपसर्ग एव सकर्मक. उपसर्गस्तु द्योतक एव । अनुभूय इति । उपालभेऽय सकर्मक. सुखे कर्मण्यात् । फलव्यापारयोरित्यादि । फल विक्लित्त्यादि । व्यापार· फूत्कारादिलक्षण· । एकनिष्ठतायाम् एकस्मिन् धर्मिणि स्थितौ तयोः फलव्यापारयोः धर्म्मिभेदे एकस्मिन् धर्मिणि फलमन्यस्मिन् व्यापार इति भेदे धातु. सकर्मको बोध्य । धातोरर्थांतरे वृत्तेरित्यादि । अन्योऽर्थोऽर्थान्तर तस्मिन् वृत्तेर्वर्त्तमानात् । उदाहरणानि यथा । नदी वहति । स्पन्दत इत्यर्थ. । नृत्यति चैत्र गात्रविक्षेप करोतीत्यर्थ । मेघो वर्षति । जलमित्यर्थ । गच्छति । ग्राममिति शेष· ।

मू०-शीङोऽयङ्येक्ङिति ॥ शय्यते । शिश्ये । शायिषीष्ट । शयिषीष्ट । अशायि । अयकि ऋतोरिङ्भवत्यकारप्रत्यये यकि च । घटः क्रियते । त्वं दुःखीक्रियसे रागैर्विरागैस्सुख्यहंक्रिये । चक्रे । भाव्यते । भावयाञ्चक्रे । भावयामासे । भावयांबभूवे ।

सुबोधिनी–शीङोयङ्येक्ङिति । शेतेरयङादेशः स्यात् किति ङिति च यप्रत्यये परे । ङित्वादन्तादेशः । यत इत्यलोपः । शय्यते । नुधातोरिति यः । शिश्ये । इणवद्भावाद्वावृद्धिः। शायिषीष्ट, शयिषीष्ट । करोतेः कर्म्मण्यात् उरिति न गुणः । कृषीष्ट । चौरादिकात्ण्यताद्भावयतेः कर्मण्यात् । ञेरिति ञिलोपः । भाव्यते ॥

मू०-इण्वदिटिञेर्लोपः ॥ भाविता, भावयिता । भाविष्यते, भावयिष्यते । अभावि । अभाविषाताम् , अभावयिषाताम् । सान्तात्तु, । बुभूष्यते । बुभूषाञ्चक्रे । अबुभूषि । यङन्तात्तु बोभूय्यते । बोभूयाञ्चक्रे । यङ्लुगन्तात्तु बोभूयते । बोभवाञ्चक्रे । बोभाविषीष्ट, बोभविषीष्ट । स्तूयते विष्णुः अस्तावि । अस्ताविषाताम् । अस्तोषाताम् । अर्यते । आरे । आरिषीष्ट, ऋषीष्ट, । आरिष्ठाः, आर्थाः । स्मर्यते । स्मरिता । स्मर्ता । इज्यते । ईजे । यक्षीष्ट । यष्टा ।

सुबोधिनी–इण्वदिटिञेर्लोपः । ञिलोपो वा स्यात् इण्वदिटि परे । ञिलोपे भाविता । पक्षे सिसतेतीटि भावयिता । सप्रत्ययांताद्बुभूषतेर्भावे आत् । यत इत्यलोपः । बुभूष्यते । यङ्प्रत्ययांतात्तुयत इत्यलोपे बोभूयते । यङ्लुगताद्भावे आत् । बोभूयते । स्तौतेः कर्मण्यात् । ये इति दीर्घः । स्तूयते । ऋ गतौ । कर्मण्यात् गुणोर्तीति गुणः । अर्य्यते । इण्वदिटि तु धातोर्नामिन इति वृद्धिः । आरिता । स्मृचितायाम् । गुणोर्तीति गुणः । स्मर्य्यते यजतेः कर्मण्यात् । यजामिति संप्रसारणम् । इज्यते । लिटि ईजे । आशिषि लिङि । यक्षीष्ट।

मू०-तनोतेर्वा आत्वं यकि ॥ तायते, तन्यते । तनिषीष्ट । अतानि । जायते, जन्यते ।

सुबोधिनी–तनोतेर्वाआत्वं यकि । तनेराकारांताऽऽदेशो वा स्यात् यक् प्रत्यये परे । जनेर्वायकि जनेराकारांतादेशो वा स्यात् याकि परे ॥

मू०–तपोनेणकर्मकर्तर्यनुतापेच ॥ अन्वतप्त देवदत्तः पापेन । दादेरिः । दीयते । ददे ।

सुबोधिनी–तपोनेणकर्मकर्त्तर्यनुतापेच । तपेरिण् प्रत्ययो न स्यात् अनुतापेऽर्थे कर्मकर्त्तर्यर्थे च । अन्वतप्त देवदत्तः पापेन । पापेन कर्त्राऽभ्याहत इत्यर्थः । भावेपीद बोध्यम् । पापेन पापवता पुंसाऽविचार्य्य कृत्वा पश्चाद्शोचीत्यर्थः । कर्मकर्तरि तु अतप्त तपस्तापस इत्यत्र तपस्तपःकर्मकस्येत्यनेन कर्तुः कर्मवद्भावः । डुदाञ् दाने । दादेरित्वं ये इति दीर्घः । दीयते । आतोनपीत्यालोपे ददे ॥

तत्वदीपिका–तपोनेण्कर्मकर्त्तरि अनुतापेच । तपसतापे इत्यस्मादिण् न । तपो नेति । पूर्वं कृत यत्पाप कर्म तेनाभ्याहतो देवदत्त इत्यर्थ । पापेनेति । कर्त्तरितृतीया । यदा तु कर्म न विवक्ष्यते शोकार्थावाप्तिस्तदाभावे ल. । पापेनेति । कर्त्तरि तृतीयाकरणे पुरुषधर्मयोरनभिधानात् । अभ्याहननार्थस्य तु कर्मकर्तृविवक्षायां हेतौ तृतीयेतिबोध्यम् ।

मू०–आतोयुक् ॥ इणि ञ्णिति कृति च । दायिषीष्ट, दासीष्ट । अदायि । अदायिषाताम्, अदिषाताम् । धीयते । स्थीयते । अग्लायि । हन्यते । हनो घ्ने । घानिषीष्ट, वधिषीष्ट । घानिता, हन्ता । अघानि । अघानिषाताम्, अहसाताम् । अवधि । अवधिषाताम् ।

सुबोधिनी–आतोयुक् । आदंतस्य धातोर्युक् स्यात् इणि प्रत्यये परे ञिति णिति कृत्प्रत्यये च परे । घञि दायः । ण्वुलि । दायकः । इण्वदिटि दायिषीष्ट । इण्वदिटोऽभावे दासीष्ट । लुङि । अदायि । इण्वदिटि अदायिषाताम् । तदभावे अपिद्वाधास्थामितीत्वम् । अदिषाताम् । एवं धास्थाधातू । ग्लै हर्षक्षये । इण्वदिटि युक् । अग्लायिषाताम् । हंतेः कर्मण्यात् । हन्यते । पूर्वाद्धतेरिति घः । जघ्ने । हनो लुङ्लिङोरिति वधः यत इत्यल्लोपः । वधिषीष्ट, इनोघ्नत् इति घः । अतउपधाया इति वृद्धिः । घानिषीष्ट । इण्वद्भावो वधादेशस्य बाधको ज्ञेयः । अत्र हनोघदित्यनेन घदादेशो न । इण्वर्जिते इत्युक्तत्वात् । ल्टटि इण्वदिटि घानिष्यते । पक्षे हनृत इतीट् । हनिष्यते । लुङि इण्वदिडभावे हनःसिः किदिति कित्वात् लोपस्त्वनुदात्ततनामिति नलोपः । अहसाताम् । गृह्णातेः कर्मण्यात् । ग्रहामिति संप्रसारणं गृह्यते ।

तत्त्वदीपिका–वधिषीष्टेति । इण्वदभावे वधादेशो बोध्य. । वध हिंसायामिति । प्रकृत्यन्तर । अवधीदिति । जनिवध्योरिति वृद्धिनिषेध. । हनादेशस्य त्वदन्तत्वान्न वृद्धि. । तथा च प्रयोगः 'भक्षकश्चेन्न विद्येत वधकोपि न विद्यते' इति ।

मू०–इण्वदिटोनदीर्घः ॥ ग्राहिता, ग्रहिता । दर्शिषीष्ट, दृक्षीष्ट । दर्शिता, द्रष्टा । अदर्शि । अदर्शिषाताम्, अदृक्षाताम् । शम्यते मुनिना ।

सुबोधिनी–इण्वदिटो न दीर्घः । इटो ग्रहामिति सूत्रेण सिसतेत्यादिलक्षणेन विधीयमानस्यैवेटो दीर्घो भवति नेण्वदिट इत्यर्थः । दृशेः कर्मण्यात् । लुङि इण्वदिटि परे उपधाया लघोरिति गुणः । अदर्शिषातां । पक्षे छशषेति षत्वं षढोरिति कः । दृशषांतादिति सक् तु न । नतुदृशेरित्युक्तत्वात् । सिस्योरिति न गुणः । अदृक्षातां । शमेर्भावे आदकर्मकत्वात् ।

मू०–मान्तस्यसेटोनवृद्धिरिणिञ्णितिकृतिचनत्वाचमिकमिवमीनाम् ॥ अशमि। अदमि। आचामि। अकामि। अवामि। ञ्यन्तात्तु शम्यते मोहो मुनिना। शमयाञ्चक्रे।

सुबोधिनी–मांतस्यसेटोनवृद्धिरिणिञ्णितिकृतिचनत्वाचमिकमिवमीनां। सेटो मांतस्य धातोः वृद्धिर्न स्यात् इणि ञिति णिति कृत्प्रत्यये च परे। आचमिकमिवमीनां तु वृद्धिर्भवतीत्यर्थः। घञि शमः। दमः। वुणि शमकः। दमकः। कथ तर्हि हरेर्यदक्रामि पदैककेन खमिति श्रीहर्षप्रयोग इति चेदुच्यते। "निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेर्थे णिजिष्यते" इति प्राकृते ञिस्तत इण् बोध्यः। सेटः किम्। अगामि। कमुकांतौ। कमेः स्वार्थे ञिङिति ञिङ् वा ञेरिति ञिलोपः। काम्यते। लुङि ञिङभावे। अकामि। ञिञिङोरप्येवं। ञ्यंतात् शमेः कर्मण्यात्। ञेरिति ञिलोपः। शम्यते। कासादिप्रत्ययादित्याम्। शमयांचक्रे॥

मू०–मितांञ्यन्तानामिणिणमिचवादीर्घः ॥ शामिता शमिता शमयिता। अशामि। अशामिषाताम्। अशमियिषाताम्। वधहिंसायाम्। वध्यते। जनिवध्योर्न वृद्धिः। अवधि।

सुबोधिनी–मितांञ्यतानामिणिणमिचवादीर्घः। मित्संज्ञकानां ञ्यंतानां धातूनां वा वृद्धिर्भवति इण्प्रत्यये णम्प्रत्यये च परे। इण्वदिटि ञेरिति ञिलोपो वृद्धिश्च वा। शामिता। पक्षे शमिता। पक्षे सिसतेतीटि गुणः। शमयिता। यङंतप्रकृतिकञिप्रत्ययान्तात् शशमे कर्मण्यात्। ञौ परतोऽनपिचहसादिति यलोपः यत इत्यल्लोपः ततो यकि ञेरिति ञिलोपः शंक्षम्यते। लुटि शंशामिता, शंशमिता शंशमयिता। लुङि अशशामि, अशंशमि। णम् प्रत्यये तु शशाम, शशमम्। वध हिंसायां। हसांतः॥

मू०– भञ्जेरिणिनलोपोवा ॥ अभाजि, अभञ्जि।

सुबोधिनी–भञ्जेरिणि नलोपो वा। भञ्जो आमर्द्दने इत्यस्य नस्यलोपो वा स्यादिणि प्रत्यये परे।

लभेरिण्णमोर्नुम्वा ॥ अलम्भि, अलाभि। गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृषवहाम्॥ बुद्धिभक्षार्थयोश्शब्दकर्मकाणां निजेच्छया ॥ १ ॥ प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ञ्यन्तानां लादयो मताः ॥ गौर्दुह्यते पयः धुक्षीष्ट। अजा ग्रामं नीयते। ह्रियते। कृष्यते। उह्यते। बोध्यते माणवकं धर्म्मः। माणवको धर्ममिति वा। भोज्यते माणवकमोदनः ओदनंमाणवको वा। पाठ्यते माणवकं वेदः माणवको वेदमिति वा। देवदत्तो ग्रामङ्गम्यते।

सुबोधिनी–लभेरिण्णमोर्नुम्वा। डुलभष् प्राप्तावित्यस्य नुमागमो वा स्यात् इणि प्रत्यये णमि प्रत्यये च परे। प्रादेर्नित्यं नुम्प्रपूर्वस्य लभेर्नित्यनुम् स्यात् णमि प्रत्यये। प्रलंभं॥अथ ये द्विकर्मक धातवस्तेभ्य आत् कृत्यक्तखलर्थप्रत्ययाः किं मुख्ये कर्मणि उत गौणे। किंचोभयोरिति संदेहे व्यवस्थामाह। गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहां॥ बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया ॥ १ ॥ प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ञ्यंतानां लादयो मताः। दुह्याचिति कारके उक्तं दुह्यादेर्द्वादशसंख्यस्य धातोर्गौणे कर्मणि लादयः प्रत्यया मताः। नीप्रभृतीनां चतुर्णां प्रधाने

कर्म्मणि लादयो मताः । बुद्धिभक्षार्थयोर्ण्यंतयोः शब्दकर्मकण्यंतानां च प्रयोज्यप्रधानयोरन्यतरकर्मणि निजेच्छया लादयो मताः । अन्येषां ण्यन्तानां तु प्रयोज्यकर्मणि लादयो मताः कारके गतिबुद्धीत्यनेन कर्तुर्यत्कर्मकारक कृतं तद्योज्य कर्म ज्ञातव्यं । लादय इत्यत्रादिशब्देन कृत्यक्तखलर्थाः प्रत्यया ग्राह्याः । दुह्यादेर्गौणे कर्मण्यात् । उदाहरणमाह । गौर्दुह्यते पय इत्यत्र गौरिति गौण कर्म तत्राख्यातेनोक्तत्वादन्योक्ते इत्यनेन प्रथमा । पय इति तु मुख्यं कर्म तत्र कर्मणि द्वितीया । कर्त्तरि इत्यनुक्तत्वात्तृतीया देवदत्तेनेति । न्यादीनां प्रधानकर्मण्यात् । उदाहरणमाह । अजा ग्राम नीयते इत्यत्राजेति मुख्यं कर्म । तत्रोक्तत्वात्प्रथमा ग्रामामिति गौणं कर्म । कर्त्तातु तृतीयांतोऽध्याहार्य्यः । बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां च ण्यंतानां प्रयोज्ये मुख्ये च कर्मण्यात् । उदाहरणमाह । बोध्यते माणवकं धर्म इत्यत्र धर्म इति मुख्यं कर्म माणवकामिति प्रयोज्यं कर्म । तत्र निजेच्छयाऽऽख्याताादिः कर्तव्यः । भोज्यते माणवकमोदन इत्यत्रौदन इति मुख्य कर्म माणवकामिति प्रयोज्य कर्म तत्र निजेच्छयाऽऽख्याताादिः । पाठ्यते माणवकं वेद इत्यत्र वेद इति मुख्यं कर्म माणवकमिति प्रयोज्यं कर्म तत्र निजेच्छयाऽऽख्याताादिः । तृतीयांतः कर्ताध्याहार्य्यः । ण्यतस्य प्रयोज्यकर्मण्यात् । उदाहरणमाह । देवदत्तो ग्रामं गम्यते इत्यत्र ग्रामामिति मुख्यं कर्म देवदत्त इति प्रयोज्यं कर्म तत्राख्याताादिः । कर्मण उक्तत्वात् प्रथमा । कर्त्ता तु तृतीयांतोऽध्याहार्य्यः ॥

तत्त्व०—द्विकर्मकाणातु । **गौणे कर्मणी**त्यादि । गौर्दुह्यतइति । गौरिति गौण कर्म । अजेत्यादि । अजात्र प्रधान । निजेच्छयेति । गौणप्रधानयोरात्मेच्छयेत्यर्थ । अन्येषामिति । पूर्वोक्तव्यतिरिक्तानामित्यर्थ ।

मू०-अकर्मकाणांकालादिकर्मकाणाम्भावेकर्मणिचलकारः ॥ मासं, मासो वास्यते देवदत्तेन । क्रोशः क्रोशं वास्यते । कुरवः, कुरून् वास्यते । गोदोहङ्गोदोहो वास्यते । ण्यन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः ।

॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

सुबोधिनी—अकर्मकाणां कालादिककर्मकाणांभावेकर्मणिचलकारः । कालादिकर्मकाद्धातोर्भावकर्मणोरर्थयोराख्यातो भवति । कारके । अकर्मकधातुभिर्योगे इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा येषां धातूनां कृता ते कालादिकर्मकाः । कालादिकर्मकस्य कर्मण्यात् । उदाहरणमाह । मास आस्यते इत्यत्रकालवाचिकर्मण आख्यातेनोक्तत्वात् प्रथमा । कर्ता तु तृतीयांतोऽध्याहार्यः । भावे तु मासमास्यते देवदत्तेनेत्यत्र कर्मणोऽनुक्तत्वान्मासामिति द्वितीया । कर्तुरनुक्तत्वाद्देवदत्तेनेति कर्त्तरि तृतीया । ण्यंतात् कालादिकर्मकाद्धातोस्तु प्रयोज्यकर्मण्येवाख्याताादिः । मासमास्यते माणवक इत्यत्र कालवाचिकर्मणोऽनुक्तत्वान्मासमिति द्वितीया । माणवक इति प्रयोज्यं कर्म । तत्राख्यातेनोक्तत्वात् प्रथमा । कर्तरि त्वनुक्तत्वात् तृतीया देवदत्तेनेति ।

॥ इति भावकर्मप्राक्रियां ॥

मू०—यदासौकर्य्यातिशयन्द्योतयितुंकर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदाकारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते । साध्वासिश्छिनत्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्था-

ली पचाति । पच्यते ओदनेन । अपाचि । भिद्यते काष्ठेन । अभेदि । लेनोक्ते कर्मकर्तरि यगादिणिण्वदिटः । पच्यते ओदनः । अपाचि । भिद्यते काष्ठम् । अभेदि ।

सुबोधिनी—सकलकारकाणामवांतरव्यापारो वर्त्तते सकलकारकाणामवांतरव्यापारहीनस्याकारकत्वात् तत्र स्वव्यापारे स्वातंत्र्यं च व्यापारभेदाऽऽकांक्षायां करणादिसभवः । तत्र यदा कारकांतराणां सौकर्य्यातिशयं द्योतयितुं प्रतिपादयितु कर्तृव्यापारो वक्तुं नेष्यते तदा कारकांतराण्यपि कर्तृसंज्ञां प्राप्नुवन्ति । स्वव्यापारे स्वतंत्रत्वात् सुष्ठुकरोतीति सुकरस्तस्य भावः सौकर्य । कारकांतराणां पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेपिकर्तृसंज्ञाकरणात् कर्त्तर्याख्यातो भवति । साध्वसिश्छिनत्तीत्यत्र करणस्य कर्तृसंज्ञा । आख्यातेन कर्तुरुक्तत्वादसिरित्यत्र प्रथमा । काष्ठानि पचंतीत्यत्रापि करणस्य कर्तृसज्ञा कर्तुराख्यातेनोक्तत्वात् काष्ठानीति प्रथमा । स्थाली पचति इत्यत्राधारस्य कर्तृसज्ञा कर्तुराख्यातेनोक्तत्वात् स्थलीति प्रथमा । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकाः । कर्मणः सौकर्यातिशयं द्योतयितुं यदा कर्तृविवक्षा ततः प्राक् सकर्मका अपि धातवोऽकर्मकाः प्रायेण भवंति प्रायेणेत्युक्तत्वादेककर्मकाः छिदिभिदिप्रभृतय एवाकर्मकाभवंति नतु द्विकर्मकाः । अकर्मकस्य फलमाह । तेभ्यो भावे कर्त्तरि च लकारः कर्मकर्तुरकर्मकाद्धातोर्भावे कर्तरि चार्थे आख्यातप्रत्ययो भवति भावे । आख्यातस्योदाहरणमाह । पच्यते ओदनेन भिद्यते काष्ठेनेत्यत्र कर्मणः कर्तृसंज्ञा । आख्यातस्तु भावे कर्तुरनुक्तत्वात् ओदनेनेत्यादौ तृतीया । कर्मकर्त्तर्याख्यातस्योदाहरणमाह । तेनोक्ते इत्यादि कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवद्भवति । कार्यातिदेशोयं । कर्मणो यत्कार्यं भवति तत्कर्मकर्तुरपीत्यर्थस्तेन यक्चतुर्ष्विति यक् आद्धवीत्यात् इणतनीतीण् स्वरांतानामितीण्वदिट इत्यादि कार्याणि कर्मकर्तरि भवंति । काष्ठं भिनत्तीत्यत्र काष्ठस्था या विदारणाश्रयत्वरूपा क्रिया सैव काष्ठं भिद्यते स्वयमेवेत्यत्र तस्मिन्कर्तृभूतेपि भवति । अयं कार्यातिदेशः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च धातूनां भवति नतु कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां च धातूनां भवति यत्र कर्म्मणि दृष्टे क्रियानुमातुं शक्यते ते कर्मस्थक्रियास्ततोऽन्ये कर्तृस्थक्रियाः । पक्वेषु तण्डुलेषु भिन्नेषु च काष्ठेषु दृष्टेष्वदृष्टः कर्तृव्यापारोनुमीयते । तदुक्तं च । कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदेः क्रिया ॥ आशासिभावः कर्तृस्थः कर्तृस्था च गमेः क्रिया ॥ १ ॥ यद्यप्याधारभावयोरित्यत्र भावशब्देन क्रियापि गृह्यते तथाप्यत्र भेदो विवक्षितः पृथगुपादानात् परिस्पंदरूपो धात्वर्थः छिदादिः क्रिया अपरिस्पंदरूपो विक्लित्त्यादिर्भावः । पचत्योदनं भिनत्ति काष्ठं च देवदत्तः । पच्यते ओदनः भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यत्राख्यातेन कर्तुरुक्तत्वात् प्रथमा । कर्तृस्थक्रियाया उदाहरणमाह । आशास्ते घट देवदत्तः । आशास्ते घटः स्वयमेव । गच्छति ग्रामं देवदत्तः । गच्छति ग्रामः स्वयमेवेत्यत्र घट ग्रामयोर्दृष्टयोर्नेहि देवदत्तस्य व्यापारोऽनुमातुं शक्यते इति कर्तृस्थत्व क्रियायाः ॥

तत्त्वदीपिका—यदा सौकर्यातिशयमित्यादि । अयमर्थः । सकलकारकाणामवान्तरव्यापारोस्ति व्यापारहीनस्य कारकत्वाभावात् स्वव्यापारे स्वतत्रत्व सर्वत्रैव कारकेऽस्तिव्यापारभेदाकांक्षायां कारकत्वादिसभवः तत्र यदा कर्मणः सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय कर्तृव्यापारो न विवक्षितस्तदा भिदादिकर्मव्यापारिकारकमात्रे प्रवर्तते । व्यापारमात्र प्रति च कर्तृत्वमेव काष्ठादीनां तदाकरणत्वादिलेशोपि न । तदा सकर्मकाणामप्यकर्म-

कत्वमेव । तत्र भावे कर्त्तरि च लकाराः कर्त्तरि तु लेनोक्त इत्यादि कर्मग्रहणात्साध्वासिरित्यादौ न यद्यपि काष्ठादेरचेतनतया कुठारोद्यमननिपातनादिकरणसंभवेन भेदनादिकर्तृत्वमनुपपन्नं तथापि स्वधर्म. प्रशिथिलावयवसंयोगविस्मरणादिभि कर्मकर्तृत्वमिति ध्येयम् ।

मू०–द्विकर्मकाणान्न ॥ अजा ग्रामं नयति ।

सुबोधिनी–द्विकर्मकाणांन । द्विकर्मकधातूनां कर्मकर्त्ता कर्मवन्न भवति । अजा ग्रामं नयतीत्यत्र प्रधानकर्मणः कर्तृसज्ञा । प्रधाने नीहृकृष्वहामित्युक्तत्वात् । आख्यातेनोक्तत्वात्तत्र प्रथमा । इह प्रतिषेधाभावे यक् स्यात् । क्रिया लस्याकर्तृगामित्वेप्यात्मनेपदं स्यादित्यर्थः ॥

मू०–दुहिपच्योस्सकर्मकयोर्वा ॥

सुबोधिनी–दुहिपच्योः सकर्मकयोर्वा । अनयोः कर्मकर्त्ता कर्मवद्वा भवति ॥

मू०–दुहस्नुनमांकर्मकर्तरियगिणौन ॥ गौः पयो दुग्धे । दोग्धि वा ।

सुबोधिनी–दुहस्नुनमांकर्मकर्त्तरियगिणौन । एभ्यो यगिणौ प्रत्ययौ न भवतः कर्मकर्त्तर्यर्थे । दुहेरनेन यक् निषिध्यते । इण् तु विकल्पेन वक्ष्यते । गौः पयो दुग्धे इत्यत्र गौणकर्मणः कर्तृत्वविवक्षा । गौणे कर्मणि दुह्यादेरित्युक्तत्वात् ॥

मू०–स्वरांतानांकर्मकर्तरीण्वातनि ॥ अकारि, अकारिष्ट, अकृत कटस्स्वयमेव ।

सुबोधिनी–स्वरांतानांकर्मकर्त्तरीण्वातनि । स्वरांतेभ्यो धातुभ्य इण् प्रत्ययो वा भवति कर्मकर्त्तर्यर्थे तनिपरे। स्वरान्तानां किम् । अभेदि काष्ठं । कर्मकर्त्तरि किम् अकारि घटः कुलालेन । कर्मकर्त्तरि लुङ् यथा । अकारि घटः स्वयमेव । पक्षे लोपोऽह्रस्वादिति सिलोपः । अकृत ॥

मू०–दुहश्च ॥ अदोहि, अधुक्षत, अदुग्ध । उदुम्बरः फलम्पच्यते । पचति वा । प्रस्नुते गौः । स्नुक्रमोरातिनेट् । प्रास्नाविष्ट, प्रास्नोष्ट । नमते दण्डः । अनंस्त ।

सुबोधिनी–दुहश्च । दुहेरिण् प्रत्ययो वा भवति कर्मकर्त्तर्यर्थे तनि परे। कर्मकर्त्तरि किम्। अदोहि गौर्देवदत्तेन । कर्मकर्त्तरि लुङः यथा इण्प्रत्यये अदोहि । पक्षे हशषांतादिति सक्, दुहदिहलिहगुहूभ्य इतिसको वा लुक् । अधुक्षत । पक्षे अदुग्धफलं पच्यते उदुंबर इत्यत्र गौणकर्मण उदुंबरस्य कर्तृसज्ञा । गौणे कर्मणि दुह्यादेरित्युक्तत्वात् । तत्र कर्मवद्भावस्तेन यगादिणिण्वदिटो भवति । ष्णु प्रस्रवणे । प्रस्रवणमुत्कंठा । वत्सो गां प्रस्नौति । उत्कंठयतीत्यर्थः । गोः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां प्रस्नुते गौः । लुङि स्वरांतानांहनग्रहेतीण्वदिट् । प्रास्नाविष्ट । पक्षे स्नुक्रमोरिति नेट् । प्रास्नोष्ट । नमते दण्ड इत्यत्र कर्मणः कर्तृसज्ञा । आख्यातेनोक्तत्वात्तत्र प्रथमा । लुङि अनंस्त । अत्र कर्मकर्त्तर्यात्मनेपदमेव जातम् । अत्र च अन्तर्भावितण्यर्थो बोध्यः ॥

मू०-सृजेश्श्रद्धोपपन्नेकर्तरिवा ॥ सृज्यते, स्रजं भक्तः । असर्जि ।

सुबोधिनी-सृजेः श्रद्धोपपन्नेकर्तरिवा । सकर्मकस्य सृजेः कर्त्ता कर्मवद्वा भवति श्रद्धायुक्ते कर्त्तर्यर्थे सृज्यते स्रजं भक्त इत्यत्र कर्तरि आख्याताादिः । कर्तुः कर्मवद्भावात् आद्यगिणो भवति । श्रद्धयानिष्पादयतीत्यर्थः ॥

मू०-युजेर्वा ॥ युज्यते ब्रह्मचारी योगं । युनक्ति वा ।

सुबोधिनी-युजेर्वा । सकर्मकस्य युजेः कर्त्ता कर्मवद्वा भवति । युज्यते योगं ब्रह्मचारीत्यत्र कर्त्तरि आख्यातः । कर्तुः कर्मवद्भावादाद्यगिणः । तपस्तपःकर्मकस्य । तपःकर्मकस्य तपेः कर्ता कर्मवद्भवति । तप्यते तपस्तापस इत्यत्र कर्तर्याख्यातः । कर्तुः कर्मवद्भावादात्मनेपदादिः । अर्जयतीत्यर्थः । लुङि तपोनेणित्यनेनेण् न । अतप्त ॥

मू०-भूषावाचिनाङ्किरादीनांसान्तानाञ्चयगिणिण्वदिटोन ॥ अलंकुरुते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकरीष्ट, अवाकरिष्ट, अवाकीर्ष्ट । अवगिरते पुष्पम् । अवागीर्ष्ट । आद्रियते दानम् । आदृत । ध्रियते । अधृत । पृच्छते । अप्रष्ट । चिकीर्षते कटः । चिकीर्षाचक्रे । चिकीर्षाबभूवे । अचिकीर्षिष्ट ।

सुबोधिनी-भूषावाचिनांकिरादीनांसांतानां च यगिणिण्वदिटोन । भूषार्थेभ्यःकिरादिभ्यः सप्रत्ययांतेभ्यश्च धातुभ्यः कर्मकर्तरियगिणिण्वदिटो न भवंति । आत्मनेपदमेव भवतीत्यर्थः । तुदाद्यंतर्गणः किरादिः । कॄ विक्षेपे । गॄ निगरणे । दृङ् आदरे । धृङ् अवस्थाने । प्रच्छ ज्ञीप्सायामिति पंचकः । अलकुरुते कन्येत्यत्र कर्मणः कर्तृसंज्ञा । आख्यातेनोक्तत्वादत्र प्रथमा । एवमग्रेपि ज्ञेयं । तुदादेरित्यः । ॠत इत्तीर् । अवकिरते । लुङि वृङ्वृञ्ऋदंतात् सिस्योरिति वेट् । अवाकरिष्ट वृङ्वृञ्ऋदंतानामिति वा दीर्घः । अवाकरीष्ट । इडभावे उरिति गुणो न ऋत इतीर् । पुनः सिस्योरिति गुणो न । अवाकीर्ष्ट । एवं गॄ । तुदादेरित्यप्रत्यये अयकीति रिङ् ततो नुधातोरितीय् । आद्रियते । लुङि उरिति गुणो न । लोपोऽह्रस्वादिति सिलोपः । आदृत । एवं धृङ् । तुदादेरित्यप्रत्यये ग्रहामिति संप्रसारणं । पृच्छते । लुङि छशषेति षत्वं झसादिति सिलोपः । अप्रष्ट । चिकीर्षते कट इत्यत्र कर्मणः कर्तृसज्ञा । आख्यातेनोक्तत्वात्तत्र प्रथमा । लुङि सिसतेतीट् । यत इत्यल्लोपः । अचिकीर्षिष्ट ॥

मू-ञिश्रिब्रूञ्श्रन्थिग्रंथ्यादकर्मकाणांयगिणौन ॥ कारयते कटः स्वयमेव । कारिषीष्ट । अचीकरत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्रियत । ब्रूते कथा । अवोचत । ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । विकुर्वते सैन्धवाः । व्यकारिष्ट । व्यकृत ।

सुबोधिनी-ञिश्रिब्रूञ्श्रथिग्रंथ्यादकर्मकाणांयगिणौन । ञिप्रत्ययांतेभ्यः । श्रिब्रूञ्श्रंथिग्रंथिभ्य आत्मनेपदविधावकर्मकेभ्यश्च धातुभ्यो यगिणौ न भवतः कर्मकर्त्तर्यर्थे । आदिण्वदिटौ भवत इत्यर्थः । कारयते घट इत्यत्र ञ्यंतात् कर्मकर्त्तर्याख्यातः । तत्रोक्तत्वात्प्रथमा ।

लुङि ञेरङित्यङ्। द्वित्वे आङि लघावित्युपधाह्रस्वः पूर्वस्येकारश्च लघोरिति पूर्वदीर्घः ञेरिति ञिलोपः। अचीकरत। उच्छ्रयते दण्ड इत्यत्र कर्मकर्तर्याख्यातः। अपूकर्तरीत्यप्। लुङि श्रिस्रुद्रुभ्य इतिङः द्वित्वे नुधातोरितीय्। उदशिश्रियत। ब्रूते कथेत्यत्र कर्मणः कर्तृसंज्ञा। आख्यातेनोक्तत्वात्तत्र प्रथमा। लुङिब्रुवोऽनपीति वच्। अस्यतिवक्तीतिङः। ङेवचेरित्युमागमः। अवोचत। श्रंथिग्रंथ्योश्चौरादिकयोर्ञेरभावपक्षे श्रथते। ग्रथते। ग्रंथ इत्यत्र कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा। तत्राख्यातेनोक्तत्वात्प्रथमा। लुङि अश्रथिष्ट। अग्रंथिष्ट। क्रैयादिकयोस्तु श्रथ्नीते। ग्रथ्नीते च मेखला स्वयमेव। आत्मनेपदविधौ योऽकर्मकस्तमुदाहराति। विकुर्वते सैधवा इत्यत्राकर्मकाच्चेत्यनेनाऽऽद्विधानं। आख्यातेनोक्तत्वात् कर्मकर्तरि प्रथमा भवतीत्यर्थः। लुङि इण्वदिटि व्यकारिष्ट। व्यकारिषातां। व्यकारिषत। इण्वदिडभावे लोपो ह्रस्वादिति सिलोपः। व्यकृत। व्यकृषातां। व्यकृषत।

तत्त्व०--श्रीत्यादि। श्रथिग्रथ्योर्ञेरभावे ग्रहण आदिति आत्मनेपदिनो ग्रहणम् न त्वदतस्य। आत्मनेपदविधौ योऽकर्मकस्तमुदाहरति। विकुर्वते सैधवा इति।

मू०-कुषिरञ्जोःकर्मकर्तरिवादबादौ॥ कुष्यति, कुष्यते वा पादः। अकोषि। रज्यति, रज्यते वा वस्त्रम्। अरञ्जि।

॥ इतिकर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

सुबोधिनी-कुषिरंजोः कर्मकर्त्तरि वादबादौ। कुषिरंजिभ्यामुभयपदं भवति कर्मकर्त्तर्यर्थे तिबादिचतुष्टये परतः अनपि त्वादात्मनेपदमेव भवति। कुष निष्कर्षे क्रैयादिकः। रंज रागे दैवादिकः। कुष्यति कुष्यते वा पाद इत्यत्र कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामाख्यातः कर्तुः कर्मवद्भावादात्मनेपदादिः। लुङि इणूतनीतीण् अकोषि। रज्यति, रज्यते वा वस्त्रमित्यत्रापि कर्मकर्त्तर्याख्यातः। तत्राख्यातेनोक्तत्वात् प्रथमा। लुङि अरंजि। अरंक्षातां। अरंक्षत। इह कर्मकर्तृप्रकरणे भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादौ सर्वत्र स्वयंशब्दः करणार्थको ज्ञेयः। आत्मना करणेनेत्यर्थः। कर्त्रर्थे तु कर्मण्याख्यातः स्यादित्यर्थः॥

॥ इतिं कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

कृतायामिह टीकायां लोकेशकरशर्मणा। बाधन दुष्टबुद्धीनामगाद्भावादिसाधनम्।

इति कर्मकर्तृप्रक्रिया।

मू०-स्मृतिवाचिन्युपपदेभूतानद्यतनेधातोर्लट्॥ लङोऽपवादः। स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः।

सुबोधिनी-स्मृतिवाचिन्युपपदेभूतानद्यतनेधातोर्लट्। धातोर्लट्भवति स्मृतिवाचकशब्दे उपपदे सति न तु लङ्। वयं वत्स्यामः। अवसाम इत्यर्थः। एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेपि॥

तत्त्वदीपिका-स्मृतिवाचिनीत्यादि। स्मृतिवाचिनीत्युक्तेर्बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेपि भवति एषामपि प्रकरणादिना स्मृतिवाचित्वात्। स्मरसीत्यादि। अत्र पश्य मृगो धावतीतिवद्वाक्यार्थस्य कर्मता बोध्या।

मू०-यद्योगेउक्तंन॥ अभिजानासि कृष्ण यद्वनेऽभुञ्ज्महि।

सुबोधिनी–यदूयोगेऽप्युक्तं न । स्मृतिवाचकशब्दे उपपदे सत्यपि यच्छब्दयोगे भूतानद्यतने लृट् न भवति किंतु लङेव ॥

तत्त्वदीपिका–अभीत्यादि । अत्र लङेव न तु लृट् ।

मू०–उत्तमपुरुषेचित्तविक्षेपादिनापारोक्ष्यम् ॥ सुप्तोऽहंकिलविललाप ॥

सुबोधिनी–उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यं । मदस्वप्नादिभिः कश्चित् स्वांतगतमेव न वेत्ति पश्चादन्येभ्यः श्रुत्वा प्रयुंक्ते किलशब्दोऽज्ञानसूचकः सुप्तःसन् अहं विललापेति ॥

तत्वदीपिका–उत्तमपुरुषेत्यादि । अत्र यद्यपि बुद्धीद्रियशरीरादिसघातरूपस्य कर्तुरात्मन प्रत्यक्षतैव तथापि मदस्वप्नादिभिश्च विक्षिते कश्चित्स्वगतमेव न वेत्ति पश्चादन्येभ्यः श्रुत्वा प्रयुक्ते । सुप्तोहमित्यादि । किलेत्यज्ञान सूचयति ।

मू०–अत्यन्ताऽपह्नवेलिट् ॥ कलिङ्गेष्ववात्सीः । नाहंकलिङ्गाञ्जगाम ।

सुबोधिनी–अत्यतापन्हवेलिट् । अत्यंतापलापेऽर्थे लिट् भवति कलिंगोनाम निषिद्धो देशः उक्तंच । " अङ्गवंगकलिंगेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ॥ तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हतीति " केनचित्काश्चित्पृष्टः त्व कलिंगेषु अवात्सीः तत्र गत्वा चिरंस्थितमित्यर्थः । स आह नाह कलिंगान् जगामेति । केवलमवस्थानमेव न निषिध्यते किंतु तद्धेतुभूतं गमनमपीत्यत्यंतापन्हवो भवति ॥

तत्त्वदीपिका–अत्यंतापह्नव इति । अपह्नवोऽपलाप । नाहमित्यादि । कलिंगस्य तु जुगुप्सितत्वेन तत्र त्वया चिर स्थितमित्युक्तः कश्चिद्गमनमेव निषेधतीत्यत्रास्यात्यतापह्नवः । यदा तु गमनमेवायुक्तंतदेवापलपति तदा लङेवात्यतापह्नवाभावात् ।

मू०–हशश्वतोर्लिङ्विषयेलङ्लिटौ ॥ इति हाकरोत् चकार वा । शश्वदकरोत् चकार वा ।

सुबोधिनी–हशश्वतोर्लिङ्विषयेलङ्लिटौ । ह शश्वत् निपातयोर्योगे लिडर्थे लङ्लिटौ भवतः॥

मू०–आसन्नकालेपृच्छ्यमानेऽर्थेलङ्लिटौ ॥ अगच्छत् किम् । जगाम किम् । अनासन्ने तु कंसञ्जघान किम् ।

सुबोधिनी–आसन्नकालेपृछ्यमानेऽर्थेलङ्लिटौ । आसन्नकालिकेभूतानद्यतनपरोक्षवृत्तिधात्वर्थे प्रष्टव्ये लङ्लिटौ भवतः । पञ्चवर्षाभ्यंतर आसन्नकालः । पंचवर्षातीतो विप्रकृष्टकालः । पृच्छ्यमाने किं । जगादैवं । लिडेव । अनासन्नेतु लिडेव । कस जघान किम् ॥

तत्त्व०–आसन्नेत्यादि । पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकाल पञ्चवर्षातीत विप्रकृष्टकाल वर्णयन्ति ।

मू०–स्मेलट् ॥ लिटोपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः । भूतानद्यतने लट् स्म योगे । एवं स्म पिता ब्रवीति ।

सुबोधिनी–स्मेलट् । स्मयोगे लट् भवति न तु लिट् स्मेत्यव्ययं भूतकालद्योतकं भूतानद्यतने लट् स्मयोगे । लङोपवादः । ब्रवीतिस्माब्रवीदित्यर्थः ॥

मू०–ननौपृष्टप्रतिवचने ॥ भूते लट् । अकार्षीः किम् । ननु करोमि भोः ।

सुबोधिनी–ननौपृष्टप्रतिवचने । भूते लट् पृच्छयते इति पृष्टः कर्मणि क्तः पृष्टस्य प्रतिवचनं पृष्टप्रतिवचनामात षष्ठीसमासः भावे क्तप्रत्यये तु पृष्ट प्रश्नः पृष्टपूर्वं च तत् प्रतिवचन च पृष्टप्रतिवचनमिति मध्यमपदलोपी समासः। ननु करोमि । अकार्षमित्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका–ननाविति। पृष्टेति कर्मणिक्त । पृष्टस्य प्रतिवचन पृष्टप्रतिवचनमिति षष्ठीसमास· भावे तु पृष्ट प्रश्नस्तत्पूर्वं प्रतिवचनमित्युत्तरपदलोपी सनास· ।

मू०–नन्वोर्वा ॥ अकार्षीः किम् । नकरोमि । नाकार्षम् । अहं नुकरोमि । अहं न्वकार्षम् ।

सुबोधिनी–नन्वोर्वा । ननुनिपातयोर्योगे पृष्टप्रतिवचने भूते वा लट् भवति पक्षे लुङ्-लिटौ ॥

मू०–पुराशब्दयोगेभूताऽनद्यतनेवालुङ्लटौनतुस्मयोगे ॥ वसन्तीह पुरा छात्राः। अवात्सुः । अवसन् । ऊषुर्वा । यजति स्म पुरा युधिष्ठिरः ।

सुबोधिनी–पुराशब्दयोगेभूतानद्यतनेवालुङ्लटौ । न तु स्मयोगे पक्षे लङ्लिटौ । स्म इति किम् । यजति स्म पुरा युधिष्ठिरः ।

मू०–यावत्पुरानिपातयोर्भविष्यतिलट् ॥ यावद्भुंक्ते । पुरा भुंक्ते । भोक्ष्यसे । भोक्ता वा ॥ कदाकर्ह्योर्वा ॥ भविष्यति लट् । कदा कर्हि वा भुंक्ते भोक्ष्यसे । भोक्ता वा ।

सुबोधिनी–यावत्पुरानिपातयोर्भविष्यतिलट् । यावद्भुक्ते । निश्चित भोक्ष्यते इत्यर्थः । निपातावेतौ निश्चयंद्योतयतः । निपातयोः किम् । यावद्दास्यते । तावद्भोक्ष्यते । करणभूतया पुरा यास्यति ।

मू०–वर्तमानसामीप्येभूतेभविष्यतिचवर्तमानवद्वा ॥ कदाऽऽगतोसि । अयमागच्छामि । अयमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि, गमिष्यामि वा ।

सुबोधिनी–वर्त्तमानसामीप्येभूतेभविष्यातिचवर्त्तमानवद्वा । कदागतोसीतिभूतकालेन प्रश्नवाक्यं । अयमागच्छामीत्युत्तरं । भूतकालाभिव्यक्तयेऽयमिति प्रयोगस्त्विदानीमेवाऽऽगतमिति वर्त्तमानसमीपभूतकालद्योतनाय । तेन ह्यागमन विना भूतरूप धूलीधूसरताप्रस्वेदादियुक्तं तत्प्राति निर्द्दिश्यते । एवं कदा गमिष्यसीति भविष्यत्कालेन प्रश्नवाक्यम् एषगच्छामीत्युत्तरं भविष्यत्कालाभिव्यक्तये। एष इति प्रयोगस्तु इदानीमेव गमिष्यामीति वर्त्तमानसमीपभविष्यत्कालद्योतनाय । तेन हि गमनेन विना भूत यत् परिकरबधादियुक्त तत्प्रतिनिर्द्दिश्यते तत्र कदेति प्रश्ने उत्तरवाक्ययोः कालानुपादानात् अयमेषशब्दाभ्यामिदानीमिति कालावगमः ॥

तत्त्वदीपिका–अयमागच्छामीत्यादि । अयमेषपदाभ्यामागमनादिना भूत यद्रूप प्रस्वेदादियुक्त तत्प्रतिनिर्द्दिश्यते । इदानीमागममित्यर्थः ॥

मू०–क्षिप्रवचनेलृट् ॥ वृष्टिश्चेत क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति तदा शीघ्रं वप्स्यामः ।

सुबोधिनी–क्षिप्रवचनेलृट् । वचनग्रहणं स्वरूपग्रहणनिरासार्थं क्षिप्रपर्यायउपपदे लृट् ॥

तत्त्वदीपिका–क्षिप्रेति । क्षिप्रपर्यायस्यापि ग्रहण । न तु स्वरूपस्यैव ।

मू०–गर्हायांलडपिजात्वोः ॥ कालत्रये । अपि जायान्त्यजसि । जातु गणिकामाधत्से वा ।

सुबोधिनी–गर्हायांलडपिजात्वोः । कालत्रये आभ्यां योगे लट् स्यात् गर्हायां । कालत्रये परत्वात् लुङादीनयं बाधते । अपिजायां त्यजसि । त्यक्ष्यसि । अत्याक्षीः । इत्यादिविषये त्यजसीत्यादि लडेव प्रयुज्यते इति भावः । एव यो जायां अत्यजत् । तत्याज । त्यक्ष्यति अत्याक्षीत् । इत्यादिविषये यो जायामपि त्यजतीति जातु गणिकामाधत्से गर्हितमेतत् ।

तत्त्वदी०–जातुगणिकामिति । गर्हितमेतत् ।

मू०–वाकथमिलिङ्लटौ ॥गर्हायांकालत्रये । कथं धर्म्मन्त्यजेस्त्यजसि वा ।

सुबोधिनी–वाकथमिलिङ्लटौ । गर्हायां कालत्रये । पक्षे लङ् लिट् लुट् लृट् लृङ् लुङः । भूतानद्यतने लङ् । कथं धर्ममत्यजः । परोक्षाऽनद्यतने भूते लिट् । कथं धर्म तत्यक्थ । भविष्यत्यनद्यतने लुट् । कथ धर्म त्यक्तासि । भविष्यत्सामान्ये लृट् । कथं धर्म त्यक्ष्यसि । क्रियातिक्रमे लृङ् । कथं धर्ममत्यक्षत् । भूतसामान्ये लुङ् । कथं धर्ममत्याक्षीः ॥

मू०–जातुयद्यदायदियोगेलिङ् ॥ लटोपवादः । जातु यद् यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निंदेत् नावकल्पयामि । न मर्षयामि ।

सुबोधिनी–जातुयद्यदायदियोगेलिङ् । अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्लिङ् स्यादेषांयोगे । अनवक्लृप्तिरसंभावना । अमर्षोऽक्षमा । लटोपवादः । लृङ् तु क्रियाऽनिष्पत्तौ भूते वा भविष्यति तु नित्यमित्यर्थः । जातु भवान् हरिमनिंदिष्यदित्याद्युदाहर्तव्यम् । अगर्हायामिद । गर्हायान्तु जातु योगे लडुक्तः ॥

तत्त्वदीपिका–नावकल्पयामीत्यादि । अनवक्लृप्तिरसभावना । अमर्षोऽक्षमा ।

मू०–उताप्योर्बाढार्थयोर्लिङ् ॥ समर्थयोरनयोर्लिङ् कालत्रये । उत अपिवा हन्यादयं हरिः । उत दण्डः पतिष्यति । अपिधास्यति द्वारम् ।

सुबोधिनी–उताप्योर्बाढार्थयोर्लिङ् । समर्थयोरनयोर्योगे लिङ् । बाढार्थयोः किं । उत दण्डः पतिष्यति । अपिधास्यति द्वारमत्र प्रश्नः आच्छादन च गम्यते ।

तत्त्वदी०–समर्थयोरिति । समानोऽर्थो ययोस्तौ तयो हलादित्वाट्टिलोप समशब्द एव वा तुल्यार्थ. । बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उतदण्ड इत्यादि । प्रश्न आच्छादन चार्थ ॥

मू०–स्वाभिप्रायाविष्करणेगम्येलिङ् ॥ कालत्रये न तु कच्चिदिति । कामो मे भुञ्जीत भवानिति । कच्चिदिति किम् । कच्चिज्जीवति मे माता ।

सुबोधिनी—स्वाभिप्रायाविष्करणेगम्येलिङ् । न तु कच्चिदिति कालत्रये सर्वलकारापवादः। न तु कच्चिदिति किं । कामो मे कच्चिज्जीवति । वर्तमानसमीपे इति लट् ॥

मू०—हेतुमतोर्भविष्यतिलिङ्वा ॥ कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात् । कृष्णं नमस्यति चेत्सुखं यास्यति ।

सुबोधिनी—हेतुहेतुमतोर्भविष्यतिलिङ्वा । हेतुः कारण हेतुमत्फलम् । पक्षे लट् । कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात् । कृष्णनतिः सुखप्राप्तेर्हेतुः । भविष्यत्येवेष्यते । नेह हंतीति पलायते ॥

तत्त्व०—हेतुहेतुमतोरिति । हेतु कारण हेतुमत्फल । कृष्णमित्यादि नमनमात्र हेतु सुखप्राप्तिफलम् ।

मू०—इच्छार्थेषुलिङ्लोटौकामप्रवेदने ॥ इच्छामि भुञ्जीत । भुंक्तां वा भवान् ।

सुबोधिनी—इच्छार्थेषुलिङ्लोटौकामप्रवेदने। काम इच्छा तस्य प्रवेदन प्रकाशन तस्मिन्नर्थे।

तत्त्वदीपिका—कामप्रवेदन इति । काम इच्छा प्रवेदन प्रकाशन । इच्छार्थेभ्य इति इच्छा अर्थो येषाते इच्छार्था ग्राह्या ।

मू०—इच्छार्थेभ्योलिङ्लटौ ॥ वर्तमानाऽर्थे । कामयेत । कामयते ।

सुबोधिनी—इच्छार्थेभ्योलिङ्लटौ । वर्त्तमाने इति शेषः।इच्छार्थो येषां ते इच्छार्थास्तेभ्यः। तेन वशकांतावित्यादयोपीच्छार्था ग्राह्याः ॥

मू०— पौनःपुन्येभृशार्थेचधातोर्लोट्सर्वलकारविषयेतस्यहिस्वौ सर्वतुबादिविषयेतध्वमोर्विषयेवा॥क्रियासमभिहारेद्वित्वन्तस्येव धातोरनुप्रयोगश्च ।

सुबोधिनी—पौनःपुन्येभृशार्थेचधातोर्लोट्सर्वलकारविषयेतस्यहिस्वौसर्वतुबादिविषयेतध्वमोर्विषयेवा। पौनःपुन्यं भृशार्थश्च धातोरेवार्थः। लोट् द्योतक इति भावः। किंच तुबादीनामादेश त्वेपितेषां स्थाने विहितस्य हेः स्थानिवद्भावेन पित्त्वात् ङिच्च पिन्न पिच्च ङिन्नेति भाष्योक्तत्वात् ङित्त्वाभावे लुनीहीत्यत्र ईहसे इतीत्वं न स्यात् । तृण्ढि इत्यत्र तु तृहोनामिकृते इमागमः । पितीति इमागमे तृणेढि इति च स्यात् । अतो लोटोहिस्वावित्युक्तम्। सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्त्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु । क्रियासमभिहारे द्वे इति द्वित्वं। यस्माद्धातोर्लोट्विहितस्तस्यैव धातोरनुप्रयोगश्च कर्त्तव्यः। अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिबादयश्च कर्त्तव्याः । ततः सख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिर्भवति । अत्र लोडंतविषये सङ्ख्याकारकादीनां हिस्वांतादप्रतीतिस्तद्बोधनायानुप्रयोगो न्यायत एव । याहि याहीति याति । यातः । यांति । यासि । पुनःपुनरतिशयेन वा यान हिप्रत्ययान्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमान यानं याति इत्यस्यार्थः । इतिशब्दस्तत्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयाति मध्यमपुरुषबहुवचने तशब्दे तु यातयातेति यूय याथ । पक्षे याहि याहीति यूयं याथ। एवं भूतभविष्यतोरप्युदाहरण याहि याहीति यास्यति । याही याहीति अयासीत्। मध्यमपुरुषबहुवचने ध्वंशब्दे तु अधीध्वमधीध्वमिति । यूयमधीध्वे । पक्षे अधीष्वाधीष्वेत्यधीष्व । भावकर्मणोस्तु भूयस्व भूयस्वेति भूयते। पच्यस्व पच्यस्वेति पच्यते । गद्यस्व गद्यस्वेति गद्यते। भज्यस्व भज्यस्वेति भज्यते । इत्यादि ज्ञेयम् ॥

तत्त्वदीपिका–पौन पुन्ये भृशार्थे चेति पुन पुनर्भाव. पौन पुन्य । भृशार्थोऽतिशयार्थ । एतद्विशिष्ट-क्रियावचनाद्धातोरित्यर्थ । क्रियासमभिहारे द्वित्वमिति । पौन.पुन्ये भृशार्थे चेत्यर्थ । परस्मैपदिभ्योहि.कर्तरि । आत्मनेपदिभ्य स्व भावकर्मकर्तृषु । सकलपुरुषवचनविषये याहि याहीतियातीति । पुन.पुनरतिशयेनवासने लोडन्तस्यार्थः । एककर्तृक वर्तमान यान तिबन्तस्य कालपुरुषविशेषाभिव्यक्ति सर्वत्र तु प्रयोगादेव बोध्या । इतिशब्दोऽभेदान्वयद्योतक भविष्यद्भूतयोरप्युदाहरति । यास्यतीत्यादि । स्वमुदाहरति । अधीष्वेत्यादि । सक्तून् पिबेत्यादि । सक्तुपानादिक करोतीत्यर्थ । एव पुरीमवस्कद लुनीहि नदनमित्यादि व्याख्येय । अवचस्कद लुलावेत्यादि । यत्तु वासुदेवादिभिरतिशयेन पुन पुनर्वाऽवचस्कदेत्यादिव्याख्यात । तदसत् । अनेकक्रिया-समुच्चये क्रियासमभिहारेऽस्यानुक्ते. । लोडन्तद्वित्वापत्तेश्च ।

मू०–अनेकक्रियासमुच्चयेवालोट्तस्याहिस्वौतध्वमोर्विषयेवा ॥

हिस्वौ समानार्थस्य धातोरनुप्रयोगात्तिबादयः । याहि याहीति याति । एवं यातः । यान्ति । यासि । याथः । याथ । यात यातेति यूयं याथ । यामि । यावः । यामः । याहि याहीति यास्यति । अयासीत् । अधीष्वाधीष्वे-त्यधीते । एवमन्यत्रापि । ध्वंविषयेप्राग्वत् । पक्षे अधीध्वमधीध्वमिति यूय-मधीध्वे । सक्तून् पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरति । पिबत खादतेत्यभ्यवहरथ । अन्नंभुंक्ष्व । दाधिकमास्वादस्वेत्यभ्यवहरते । भुंग्ध्वमास्वादध्वमित्यभ्यवहरध्वे ।

॥ इत्याख्यातप्रक्रिया ॥

सुबोधिनी–अनेकक्रियासमुच्चयेतुवालोट्तस्यहिस्वौतध्वमोर्विषयेवा । सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगात्तिबादयः । चिनोतेर्भावे स्वरादय इत्यप्रत्यये कृते समुच्चीयते इति समुच्चयः अस्मिन् सूत्रे पौनःपुन्ये भृशार्थेचेत्यनुवर्त्तनात द्वित्वमकृत्वेवोदाहरति । सक्तून्पिबेत्यादि । तध्वमोस्तु पिवत खादतेति । यूय अभ्यवहरथ । पक्षे पिब खादेति । यूय अभ्यवहरथ । भुङ्ग्ध्वमास्वादध्वामिति यूय अभ्यवहरध्वे पक्षे भुङ्क्ष्व आस्वादस्वेति यूयं अभ्यवहरध्व । लोडभावपक्षे सक्तून् पिबति धानाः खादति । अन्नम्भुङ्क्ते । दाधिकमास्वादते । " धानाभ्रष्टयवे स्त्रियाम् " इत्यमरः । दध्ना संस्कृतं दाधिकं व्यजनादि । एतेन " पुरीमवस्कंद लुनीहि नंदनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ॥ विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषावली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्निशदिवः ॥१॥" इति व्याख्यातम् अवस्कंदनलवनादिरूपा भूताऽनद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्याक्रियेत्यर्थात् । इह पुनःपुनश्चस्कंदेत्यादिरर्थ इति तुव्याख्यानम्भ्रममूलमेव द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहारे इत्यस्याननुवृत्तेः । लोडतस्य द्वित्वापत्तेश्च पुरीमवस्कंदेत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषां चिद्भ्रम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ॥

बुद्धिमांद्यवशात् किंचिद् यदशुद्धमलेखि तत् ॥
द्वेषभावं समुत्सृज्य शोधनीयं मनीषिभिः ॥

इतिश्रीसिद्धान्तचन्द्रिकाव्याख्यायां सदानन्दाख्यायामाख्यातकांडंसमाप्तम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥ शुभमस्तु ॥

तत्त्वदीपिका–कृतायामिहटीकाया लोकेशकरशर्मणा । अगादगाधबुद्धीना कृतमाख्यातसाधनम् ॥

इति श्रीलोकेशकरविरचिताया सिद्धातचद्रिकाव्याख्यायां
तत्त्वदीपिकायामाख्यातप्रक्रियासपूर्णा । श्रीरस्तु ।

इति तिङन्तप्रकरणं समाप्तम् ।

श्रीः ।

सिद्धान्तचन्द्रिकोत्तरार्धे-

कृदन्तप्रकरणम् ।

मू०—कृत्कर्तरि ॥ वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः कृत्संज्ञकास्ते च कर्तरि भवंति ।

सुबोधिनी—प्रतोष्ट्य जगन्नाथं सदानंदेन सन्मुदा ॥

सिद्धांतचंद्रिकावृत्तिः क्रियते कृत्प्रकाशिका ॥ १ ॥
कृत्कर्त्तरि ॥ उत्सर्गतः कर्त्तरीति बोध्यम् ॥

तत्त्वदीपिका—ते च कर्तरीति । उत्सर्गत. कर्त्तरीति बोध्यम् ।

मू०—तृवुणौ ॥ धातोः । पक्ता ।

सुबोधिनी—तृवुणौ । धातोरेतौ स्तः । कर्त्तरि तृप्रत्ययमाह । पचतीतिविग्रहे चोःकुरिति कः । कृत्तद्धितेति नामसंज्ञायां स्यादिर्विभक्तिः । सेरा इति सेरात्वं टिलोपश्च । पक्ता । पाकानुकूलकृतिमान् देवदत्त इत्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका—धातोरिति । अधिकारादिद लब्धमित्याशय । पक्तेति । पचतीति वाक्य चो. कुरिति कुत्वम् ॥

मू०—कृतः ॥ वसादेः कृत इट् । कुटिता । एधते इति एधिता । गोपायिता, गोपिता गोप्ता । सहिता, सोढा । एषिता, एष्टा ।

सुबोधिनी—कृतः । धातोः परस्य वसादेः कृत्प्रत्ययस्येट् । वसोत्र प्रत्याहारः । भवतीति भविता । कुट कौटिल्ये तुदादिः । कुटादेर्ङिणद्वर्जत् इति प्रत्ययस्य ङित्त्वान्न गुणः । कुटतीति कुटिता । एधते इति एधिता । गुपू रक्षणे । आयादयोऽनपीति । वाऽऽयः । इति आयपक्षे कृत इति नित्यमिट् । अन्यत्र ऊदितोवेति वेट् । गोपायतीति गोपायिता, गोपिता, गोप्ता । षह मर्षणे । इषुसहेति वेट् । सहते इति सहिता । इडभावे होढ इति हस्य ढः । तथोर्द्धे इति तस्य धः । ष्टुत्वं ढिढ इति ढलोपपूर्वदीर्घौ । सहिवहोरित्योत्वं । सोढा । इषु इच्छायाम् । इषु सहेति वेट् । इच्छतीति एषिता । इडभावे ष्टुत्वम् । एष्टा । वुण् प्रत्ययमाह । णकारो वृद्ध्यर्थः ॥

तत्त्व०—कृत इति । वसादेरिति । वसप्रत्याहार आदिर्यस्य स तथा तस्य । कुटितेति । ङित्वान्न गुण । सोढेति । इषुसहेत्यादिनावेट् ढत्वष्टुत्वढलोपाः । सहिवहोरित्योत्वम् ।

मू०—युवोरनाकौ ॥ पाचकः । भावकः । आतोयुक् । दायकः । घातकः । जनकः । घटकः । दरिद्रायकः । कोटकः । शमकः । नियामकः ।

सुबोधिनी–युवोरनाकौ। युश्च वुश्च अनयोः समाहारः युवु तस्य युवोः । वक्तीति वाचकः । पचतिपाचयतीतिवा पाचकः। भवति भावयतीति वा भावकः । यदि ञ्यन्ताद्गुणविधिः तदा ञे-रिति ञिलोपः। ददातीति आतोयुगिति युक् दायकः । हन्तीति हनो घदिति घत्। घातकः । जनी प्रादुर्भावे। दैवादिकः। जन जनने। जोहोत्यादिः। जनयतीति जनिवध्योरिति न वृद्धिः । ञेरिति ञिलोपः जनकः । घटयतीति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः। ञेरिति ञिलोपः। घटकः। दरिद्रातीति युक् दरिद्रायकः । तृप्रत्यये तु कृत इतीट्। दरिद्रातेरनपीत्यालोपः। दरिद्रिता । कुट कौटिल्ये। कुटादेर्ञिणद्वर्ज इति वुणोऽङित्त्वादुपधाया लघोरिति गुणः । कुटतीति कोटकः। शमु उपशमे । मांतस्य सेटो नेति न वृद्धिः । शाम्यतीति शमकः। यम उपरमे । नियच्छ-तीति मांतस्य सेट इति वृद्धिनिषेधस्तु न प्रवर्त्तते अस्यानिट्त्वात् । नियामकः ॥

तत्त्व०—युवो । युश्चवुश्चेति समाहार. । नुसत्त्वनित्यत्वात् दायक इति । आतोयुगितियुक् । जनक इति । जनिवध्योरिति न वृद्धिः । कोटक इति । ञ्णिद्वर्ज्जइति ङित्त्वाभावाद्गुणः ।

मू०–क्रमेःकर्तर्यात्द्विषयात्कृतइण्न ॥ प्रक्रन्ता ।

सुबोधिनी–क्रमेः कर्तर्यात्द्विषयात्कृतइण्न । आत्मनेपदविषयात् क्रमेःपरस्य कर्त्तरि कृत्प्रत्ययस्येण् नभवति । प्रोपाभ्यां प्रारभार्थाभ्यामिति क्रमेरात्मनेपदविषयता । प्रक्रमते इति प्रक्रंता । तृप्रत्ययः । कर्त्तरि किम् । प्रक्रम्यते इति प्रक्रमितव्यम् । आत्मनेपद इति किम् । संक्रामतीति संक्रमिता ॥

तत्त्व०–प्रकन्तेति । प्रोपाभ्यामित्यात्द्विषयता ।

मू०–नाम्युपधात्कः ॥ क्षिपः । बुधः । वृतः ।

सुबोधिनी–नाम्युपधात्कः । कप्रत्ययमाह । प्रत्ययाद्या लशकवर्गा इत्संज्ञका भवंति तद्धितवर्ज्जं । कित्त्वाद्गुणो न । बोधतीति बुधः । क्षिप प्रेरणे । क्षिपतीति क्षिपः । तृप्रत्यये तु क्षेप्ता । वुणि तु क्षेपकः । वर्तते इति वृतः ॥

तत्त्व०–नाम्युपधादिति । नामी अवर्णवर्ज्जं उपधा यस्य स तस्मात् क्षिप इति क्षिपतीति विग्रह. ।

मू०–प्रीकृज्ञाभ्यश्च ॥ नुधातोः । प्रियः । किरः । ज्ञः ।

सुबोधिनी–प्रीकृज्ञाभ्यश्च । एभ्योपि कः। प्रीञ् तर्पणे । प्रीणातीति नुधातोरितीय् । प्रियः कॄ विक्षेपे। किरतीति ॠतइरितीर् । किरः । जानातीति आतोनपीत्यालोपः । ज्ञः ॥

तत्वदीपिका–प्रिय इति । प्रीञ् तर्पणे ।इय्। किर इति । कॄ विक्षेपे । ॠत इर्। ज्ञ इति। आतोऽनपी-त्यालोप ।

मू०–उपसर्गेआदन्तात् ॥ प्रदः । सुग्लः ।

सुबोधिनी–उपसर्गे आदंतात् । उपसर्गे पूर्वपदे आदंताद्धातोः कः । प्रददातीति । आतोनपीत्यालोपः । प्रदः । सुष्ठु जानातीति सुज्ञः । ग्लै हर्षक्षये। सुष्ठु ग्लायतीति सुग्लः ॥

मू०–पचिनन्दिग्रहादेरयुणिनि ॥ पचादेरः । नन्द्यादेर्युः । ग्रहादेर्णि-निः । पचः । वदः । चलः । पतः। चरः ।

सुबोधिनी—पचिनंदिग्रहादेर्युणिनि । द्वंद्वांते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येक संबद्ध्यत इत्यादिशब्दः प्रत्येक योज्यः पचादेर्द्धातोरप्रत्ययः नद्यादेर्द्धातोर्युप्रत्ययः । ग्रहादेर्द्धातोर्णिनिप्रत्ययः । अप्रत्ययमाह । पचतीति पचः । वदतीति वदः । चल सञ्चलने । चलतीति चलः। पत्लृ पतने । पततीति पतः । चरतीति चरः ॥

तत्त्वदीपिका—पचिनदिग्रहादेरित्यादि । द्वद्वांते श्रूयमाणतदादिशब्दस्य प्रत्येकयोग । अश्च युश्च णिनिश्चेति समाहारद्वद्व एते च गणा न धातुपाठे पठचन्ते किन्तु नदरमण इत्येवमादिषु नामगणेषु वोद्धृत्य प्रकृतयो निर्द्दिश्यते इति । पच इति । पचतीतिवाक्य । पचादिराकृतिगणः ।

मू०—चरिचलिपतिवदीनांवाद्वित्वंपूर्वस्यागप्रत्यये ॥ चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः ।

सुबोधिनी—चरिचलिपतिवदीनांवाद्वित्वपूर्वस्याऽऽगप्रत्यये । अत्र ह्रस्व इति ह्रस्वः । पूर्वस्य हसादिःशेष इत्यादिशेषश्च न भवति । आगमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यात् । चराचर इत्यादि ॥

तत्त्वदीपिका—चरिचलीत्यादि । चराचर इत्यादि ।आगागमविधानसामर्थ्याद्धसादि शेष इति न । तथाहि सति तस्मिन् आगमादेशयोर्विशेषो न स्यात् । दीर्घत्वविधेः ह्रस्वोपि न ।

मू०—हन्तेर्हस्य घत्वञ्च ॥ घनाघनः ।

सुबोधिनी—हन्तेर्हस्यघत्वंच । हंतेर्द्वित्वं पूर्वस्य हस्य घत्वं वाऽप्रत्यये चकारात पूर्वस्याक् उत्तरहस्य तु पूर्वाद्धंतेरिति घः । घनाघनः ॥

तत्त्वदीपिका—हन्ते पूर्वस्यैव उत्तरस्य तु पूर्वादित्यनेनैवेति सिद्ध चकारात्पूर्वोक्तमपि ।

मू०—पाटेर्ञिलुक्चोक्चदीर्घश्चपूर्वस्य ॥ पाटूपटः । हनः । पाटः । नन्दनः । वामनः । क्रमणः । दूषणः । साधनः । वर्द्धनः । शोभनः । रोचनः। रावणः । सहनः । तपनः । दमनः । जल्पनम् । लवणम् । णत्वं निपात्यम्। कोचनः । कुच शब्दे चुरादिः । म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे म्लेच्छनः । ग्राही । उत्साही । उद्भासी । स्थायी । मायी । मंत्री । अयाची । अवाची । अपराधी ।

सुबोधिनी—पाटेर्ञिलुक्चोक्चदीर्घश्चपूर्वस्य । यद्यपि ञेरित्यनेनैव ञिलोपः सिद्धः तथापि प्रत्ययलक्षणेनोपधाया वृद्धिर्मा भूदित्येवमर्थं लुक्करणं । पूर्वं ञिलुक् । ततो द्वित्वंतत ऊगागमपूर्वदीर्घौ स्तः । पाटयतीति पाटूपटः । इहापि ह्रस्वहसादिशेषयोरभावः । पक्षे हन्तीति हनः । ञेरिति ञिलोपः । पाटः । युप्रत्ययमाह । युवोरित्यनादेशः ।टुनदि समृद्धौ । नंदयतीति ञेरिति ञिलोपः । नंदनः । टुवम् उद्गिरणे । ग्लास्नावनुवमांचेति वैकल्पिकमित्त्वाभावे वामयतीति वामनः । दुष वैकृत्ये । दुषेर्ञाविति दीर्घः । ञेरिति ञिलोपः । दूषयतीति दूषणः । साध ससिद्धौ । साध्यति साधयतीति वा साधनः । वृधु वृद्धौ । वर्धते इति वर्धनः । शोभते इति शोभनः । रोचते इति रोचनः । रु शब्दे । रावयतीति ञेरिति ञिलोपः रावणः । षह मर्षणे । सहते इति सहनः । तप ऐश्वर्ये । दैवादिकः । तप्यते इति तपनः । दाम्यतीति दमनः । जल्पतीति जल्पनः । कुचशब्दे कोचनः । म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । म्लेच्छतीति म्लेच्छनः। लुनातीति लवणं । नंद्यादिगणे निपातनाण्णत्व । णिनिप्र-

त्ययमाह। प्रत्यययाद्यौ चवर्गटवर्गावितौ स्त इति णित्त्वादतउपधाया इति वृद्धिः। गृह्णातीति इनामिति सौ दीर्घः। नाम्नो न इति नलोपः। ग्राही। षह मर्षणे उत्सहते इति उत्साही। उद्भासते इति उद्भासी। तिष्ठतीति आतोयुगिति युक्। स्थायी। छो छेदने। छ्यतीति छायी। पिबतीति पायी। मत्रि गुप्तपरिभाषणे। चुरादिः। मंत्रयतीति। ञेरिति ञिलोपः। मंत्री। टुयाचृ याच्ञायाम्। न याचते इति नञोऽदादेशः। अयाची। न वदतीति अवादी। राध ससिद्धौ अपराध्यतीति अपराधी॥

तत्त्वदीपिका—पाटेरिति। यद्यपि ञेरित्यनेनैव ञिलोपस्सिद्धस्तथापि प्रत्ययलक्षणेनोपधावृद्धिर्मा भूदित्येवमर्थं लुक्करण। पाटूपट इति। पूर्ववद्वसादिशेषन्ह्रस्वयोरभाव। नदन इति। नदयतीति विग्रह। टुनदिसमृद्धौ। युवोरित्यन। दूषयतीति वाक्य। दुषवैक्लव्येदुषेर्ञाविति दीर्घ।

मू०—दृशादेश्शः॥ दृशूपाघ्राध्माधेड्भ्यः शः।

सुबोधिनी—दृशादेः शः। दृशूपाघ्राध्माधेड्भ्यः शप्रत्ययो भवति। शप्रत्ययमाह शस्येत्संज्ञा॥

तत्त्वदीपिका—दृशादे। आदिपदग्राह्यानाह। दृश्पाघ्रेत्यादि।

मू०—शितिचतुर्वत्॥ चतुर्षु तिबादिषु यत्कार्य्यमुक्तन्तच्छिति परे भवति। पश्यः। धयः। धमः। जिघ्रः। पिबः। घ्रस्संज्ञायां न। व्याघ्रः।

सुबोधिनी—शितिचतुर्वत्। चतुर्ष्विवेति चतुर्वत्। पश्यतीति दृशादेरिति पश्यादेशः। अप् कर्त्तरीतिअप्। अदे इत्यलोपः। पश्यः। पा पाने। पारक्षणे इत्ययं तु न गृह्यते। लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति न्यायात्। पिबतीति पिबः। घ्रा गधोपादाने। जिघ्रतीति जिघ्रः। ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः। धमतीति धमः। धेट् पाने। धयतीति धयः। घ्रः संज्ञायां न। संज्ञायां वाच्यायामस्माच्छो न। विशेषेण जिघ्रतीति उपसर्गे आदंतादिति कः। आतोनपीत्यालोपे व्याघ्रः॥

तत्त्वदीपिका—पश्य इति। पश्यतीति विग्रह चतुर्वत्करणादपूपश्यादेशौ। एवमन्यत्रापि। अत्र केचिदुपसर्गमनुवर्तयन्ति बहवः। श्रीहर्षोपि। फलानि धूमस्य धयानित्युदाहृतवान्। व्याघ्र इति। विशेषेणाजिघ्रतीति व्याघ्र उपसर्गे आदन्तादिति क।

मू०—अनुपसर्गेभ्योलिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्शः॥ लिम्पः। विन्दः। धारयः। पारयः। वेदयः। उदेजयः। चेतयः। सातिः सुखे। सातयः। साहयः।

सुबोधिनी—अनुपसर्गेभ्योलिपविंदधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यःशः। लिप उपदेहे विद्लृ लाभे। तौदादिकाविमौ। भाविना मुमा निर्दिष्टो तेन लाभार्थस्यैव विदेर्ग्रहणं न तु सत्ताद्यर्थकस्य। लिपतीति विदतीति। तुदादेरित्यः। अदेरित्यलोपः। लिंपः। विंदः। मुचादेरिति मुम्। धृञ् धारणे। धृङ् अवस्थाने। ञ्यंतयोर्द्वयोरपि ग्रहणं। धारयतीति धारयः। पार कर्मसमाप्तौ। चुरादिः। पॄ पालनादौ इति ञ्यंतो वा पारयतीति पारयः। विद चेतनादिषु चुरादिः। ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो ञ्यतो वा। वेदयतीति वेदयः। उत्पूर्वः एजृकपने ञ्यंतः।

उदेजयतीति उदेजयः । चित संचेतने । चुरादिः । चेतयतीति चेतयः । सातिः सुखे सौत्रः। सातयतीति सातयः । क्विप्प्रत्यये तु सात्परमात्मा । सात् विद्यते येषां ते सात्वंतो भक्ताः। षह मर्षणे चुरादिः । प्रयोजकञ्यतो वा । साहयतीति साहयः । अनुपसर्गेभ्य इति किम् । प्रलिम्पः । नाम्युपधादितिकः ॥

तत्वदीपिका–अनुपसर्गेभ्यः। लिप उपदेहे। विद्लृलाभे समुम्निर्देशालाभार्थादन्येषामग्रहणम् । धृञ्-धारणे। धृङ् अवस्थाने । द्वयोरपि ञ्यतयोर्ग्रहण । पार कर्मसमाप्तौ पृपालनपूरणयोरितिवाञ्यन्त । विदचेतनाख्याननिवासेषुचुरादिञ्यन्त ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो वा प्रेरणञ्यन्त । उत्पूर्व एजृ कपने । षह मर्षणे चुरादि. । प्रेरणार्थञ्यतो वा । लिपविदोस्तुदादित्वाद । मुचादित्वान्मुम् । धारयादिष्वप् गणा यादृशा ।

मू०–नौलिम्पेः ॥ निलिम्पाः देवाः ।

सुबोधिनी–नौलिंपेः । नौ पूर्वपदे शः । निलिपंतीति निलिपा देवाः ॥

मू०–गवादिषुविन्देस्संज्ञायाम् ॥ गोविन्दः । अरविन्दम् ।

सुबोधिनी–गवादिषु विदेः संज्ञायाम्। कार्येऽण् इत्यस्यापवादोयम्। गां विदतीति गोविदः। चक्रस्य नाभिनेम्योरंतराले स्थितानि काष्ठान्यरा उच्यंते अराकाराणि दलानि तत्सादृश्यादरास्तान् विंदते लभते इत्यरविंदम् ॥

तत्त्व०–अरविंदमिति। चक्रनाभिनेम्यन्तरालस्थितकाष्ठानि अरास्तदाकाराणि दलानि विदति प्राप्नोतीति ।

मू०–दाञ्धाञोर्वा ॥ ददः । दधः ।

सुबोधिनी–दाञधाञोर्वा । अनुपसर्गाभ्यामाभ्यां वा शः । ददातीति दधातीति । ह्वादेरिति द्वित्वं शस्य ङित्त्वाद्दादेरित्यलोपः। ददः। दधः। पक्षे ज्वलादेरिति णः। आतोयुगिति युक्। दायः। धायः। उपसर्गे किम्। प्रदः। प्रधः । उपसर्गे इति कः। दद दाने। दध धारणे। एतयोरपि ददः। दध इति ॥

तत्त्व०–दाञ्धाञोरिति यद्यपि दद दाने दध धारणे एतयोरपि दद. दधइति सिद्ध दाञ्धोञाश्च णे दायो धाय इति तथापि आद्युदात्तस्वरार्थमिति पाणिनीयानुसारिण । इह त्विद चित्यप्रयोजनम् ।

मू०–ज्वलादेर्णः॥ ज्वालः।तापः।श्यादेश्च॥अवश्यायः।दायः।धायः।

सुबोधिनी–ज्वलादेर्णः । अनुपसर्गात् ज्वलादेर्वा णः । णप्रत्ययमाह णकारो वृद्ध्यर्थः । ज्वलतीति ज्वालः । चलतीति चालः । तप संतापे । तपतीति तापः । पक्षे पचादेरित्यः । ज्वलः । चलः । तपः । उपसर्गे किम् । उज्ज्वलः ॥

तत्त्व०–ज्वलादेरिति ॥ पाथ. इत्यादौ ज्वलादिपाठसामर्थ्याद्वृद्धौ सत्यां मुम् । अणप्यत्रेति केचित्। प्रियांगपाथः कुचयोर्निपत्येति श्रीहर्षोपि ।

मू०–कार्य्येऽण् ॥ कर्मण्युपपदे । धातोरण् । कुम्भकारः ।

सुबोधिनी–कार्य्येऽण् । अणप्रत्ययमाह । णकारो वृद्ध्यर्थः । कुंभंकरोतीत्यत्राणि कृते कर्तृकार्ययोरिति षष्ठ्यंतस्य कुंभशब्दस्य नाम्नश्च कृतेति कारशब्देन समासः। कुभस्य

कारः । कुंभकारः । कथं तर्हि गंगाधरभूधरादय इति । पदसंस्कारपक्षे धरतीति धरः गंगायाः धरः गगाधरः । इति शेषे कृति वेति कर्मणि या षष्ठी तदंतेन समासः ॥

तत्त्व०-कुंभकार इति । कुभ करोतीति नित्यसमासार्थमस्वपदविग्रह । इहाणि कृतेकर्तृकार्ययोरिति षष्ठ्यंतेन कुभशब्देन कारकशब्दस्य समास । गगाधर इत्यादौ अचि गगायाः धर इति विग्रहो बोध्य. ।

मू०-ह्वावामाभ्यश्च ॥ स्वर्गह्वायः । तंतुवायः । धान्यमायः ।

सुबोधिनी-ह्वावामाभ्यश्च । कर्मण्युपपदे एभ्योण्यण् आतोड इत्यस्यापवादः । स्वर्ग ह्वयतीति संध्यक्षराणामित्यात्वे आतोयुक् स्वर्गह्वायः । वेञ् तंतुसंताने । तंतुं वयतीति तंतुवायः । माङ् माने । मेङ् प्रणिदाने । अनयोरिह ग्रहण । न तु मामाने इत्यस्याकर्मकत्वात् धान्यं मिमीते इति धान्यमायः ।

मू०-शीलिकामिभक्ष्याचरिक्षमीक्षिभ्योणः ॥ मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्षा । कल्याणाचारा । सुखप्रतीक्षा । बहुक्षमा ।

सुबोधिनी-शीलिकामिभक्ष्याचरिक्षमीक्षिभ्योणः । णप्रत्ययमाह । णोवृद्ध्यर्थः । शीलं समाधौ मांसं शीलतीति आबतः स्त्रियामित्याप् । मांसशीला । मांसं कामयते इति कमेर्ञिङिति ञिङ् । ञेरिति ञिलोपः । मांसकामा । भक्ष अदने । चुरादिः । मांसं भक्षयतीति मांसभक्षा । कल्याणमाचरतीति कल्याणाचारा । ईक्ष दर्शनादौ । सुखं प्रतीक्षते इति सुखप्रतीक्षा । क्षमूष् सहने । बहून् क्षमते इति बहुक्षमा ॥

मू०-आतोडः ॥ कर्मण्युपपदे आदन्ताड्डः । गोदः । धनदः । पार्ष्णित्रः ।

सुबोधिनी-आतोडः । अनुपसर्गादित्येव । डप्रत्ययमाह । अणोऽपवादः । डित्त्वाट्टिलोपः । गां ददातीति गोदः । धनं ददातीति धनदः । पार्ष्णिं पश्चात्पदं त्रायते इति पार्ष्णित्रः । अनुपसर्गे किम् । गोसंदायः । अण् युक् च ॥

तत्त्वदीपिका-आतोड' । यद्यपि अप्रत्ययेनैवातोनपीत्यालोपे रूपसिद्धिस्तथाप्युत्तरार्थडित्त्व । तथा च द्विज इत्यादि सिद्धिफलम् ।

मू०-नाम्निच ॥ नाम्न्युपपदे धातोर्डः । द्विजः । द्विपः । गृहस्थः । गिरिशः । पादपः ।

सुबोधिनी-नाम्निच । नाममात्र इत्यर्थः । आदंतादित्येव । द्वाभ्यां मुखशुंडाभ्यां पिबतीति द्विपः । गृहे तिष्ठतीति गृहस्थः । गिरावुपपदे डः छंदस्येव नान्यत्र । भाष्याद्यनुक्तत्वात् । गिरौ शेत इति गिरिशः । पादैः पिबतीति पादपः । कथं तर्हि गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशीति । गिरिरस्यास्तीति गिरिशः । लोमादित्वाच्छः ॥

तत्त्वदीपिका-नाम्नि चेति । नाममात्रे इत्यर्थ. । द्विप इति । द्वाभ्यां शुण्डादण्डमुखाभ्यां पिबतीति द्विपः । द्विर्जायते इति द्विज. । मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीय मौञ्जिबधनादित्युक्ते. ।

मू०-शुचश्शूद्रे ॥ शुचन्द्रवतीति शूद्रः ।

सुबोधिनी-शुचः शूद्रे । शुचः शब्दस्य शूरादेशो द्रे परे चात् द्रु धातोर्डप्रत्ययः । द्रु गतौ । शुच द्रवतीति शूद्रः ॥

तत्त्व०–शुच. शूद्र इति । शुच शू इत्ययमादेश द्रे पर इत्यर्थ । शुच द्विजसेवारूप शोक द्रवति प्राप्नोतीति शूद्र. ।

मू०–उरसोलोपोमुम्वाडान्तेगमौ ॥ उरगः, उरंगः ।

सुबोधिनी–उरसःसलोपोमुम्वाडांतेगमौ । उरस्शब्दस्य सस्य लोपः । गमेर्डश्च वा मुमागमः । उरसा गच्छतीति उरगः ॥

तत्त्व०–उरसो लोप इति । सस्येत्यर्थ । उरसागच्छतीति विग्रह ।

मू०–विहायसोविहोमुम्वाडान्तेगमौ ॥ विहगः विहङ्गः ।

सुबोधिनी–विहायसोविहोमुम्वाडांतेगमौ । विहायस्शब्दस्य विह आदेशः गमेर्डश्च वा मुम् । विहायसा आकाशेन गच्छतीति विहगः, विहंगः ॥

मू०–भुजतुरयोर्मुम्वा ॥ डान्तेगमौ । भुजगः, भुजङ्गः, । तुरगः तुरङ्गः ।

सुबोधिनी–भुजतुरयोर्मुम् वा । अनयोरुपपदयोर्गमेर्डः अनयोर्मुम् च वा । भुजेन कौटिल्येन गच्छतीति भुजगः, भुजंगः । तुरेण वेगेन गच्छतीति तुरगः, तुरंगः ॥

तत्त्वदीपिका–भुजग इति । भुजेन कौटिल्येन गच्छतीति विग्रहः ।

मू०–सम्प्रसारणिभ्योडः ॥ कापवादः । प्रज्यः । आव्हः । प्रव्हः ।

सुबोधिनी–संप्रसाराणिभ्योडः । उपसर्गे आदंतादित्यस्यापवादः । सप्रसारणं येषां धातूनामस्ति ते सप्रसारणिनस्तेभ्यो डः । ज्या वयोहानौ । प्रजिनातीति प्रज्यः । व्हेञ् स्पर्द्धायाम् । आह्वयतीति आव्हः । प्रह्वः ॥

तत्त्वदीपिका–संप्रसाराणिभ्य इति । कापवाद इति । केचित्तु सप्रसारणं स्यादिति भावः । प्रज्य इति । प्रजिनातीति विग्रह. ।

मू०–तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरालस्यसुखाहरणयोः कः ॥ तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्ता ।

सुबोधिनी–तुंदशोकयोःपरिमृजापनुदोरालस्यसुखाहरणयोःकः । तुदशोकयोः कर्मणोरुपपदयोराभ्यांकः आलस्यसुखाहरणयोरर्थयोः । नुदोरिति पंचम्यर्थे षष्ठी । पुनः कप्रत्ययमाह । किस्त्वान्न गुणः । मृजूष् शुद्धौ । तुंदं परिमार्ष्टीति तुंदपरिमृजोऽलसः । अत्र मृजेर्वृद्धिरिति वैकल्पिकी वृद्धिर्नेत्येके । स्यादेवेत्यन्ये । नुद प्रेरणे । शोकमपनुदतीति शोकापनुदः। सुखस्याहर्ता । सुखाभिलाषी । अलसादन्यत्र तुंदपरिमार्जः । यश्च संसारासारत्वोपदेशेनशोकमपनुदति स शोकापनोदः । अणेव ॥

तत्त्वदीपिका–तुंदशोकयोरिति । तुदशोकयोरुपपदयो परिपूर्वोमृजूषशुद्धौ अपपूर्वो नुदप्रेरणे । पच० म्यर्थे षष्ठी । आलस्यसुखाहरणयोरर्थयो । तुदपरिमृजोलस इति । य आलस्यात्तुद परिमार्ष्टि एवमुच्यते । मृजेर्वाद्धिरिति तु व्यवस्थितविभाषया न । अलसादन्यत्र तुदपरिमार्ग एव । शोकापनुद इति । यस्तु ससारानित्यताद्युपदेशेन शोकमेवापनुदति स शोकापनोद एव ।

मू०–मूलविभुजादेःकः ॥ मूलानि विभुजतीति मूलविभुजोरथः । कुध्रः । महीध्रः । गिरः । गिलः ।

सुबोधिनी–मूलविभुजादेः कः। मूलानि विभुजतीति भुजो कौटिल्ये मूलविभुजः। धृञ् धारणे। मही धरतीति महीध्रः पर्वतः। कुं धरतीति कुध्रः। गॄ निगरणे। गिलतीति ॠत इरितीर्। गिरतेः स्वरे इति वा लः। गिलः॥

तत्त्व०–मूलविभुजादेरिति। मूलविभुज इत्यादिरूपस्यसिद्धये को वक्तव्य इति व्याख्येयम्।

मू०–गष्टक्॥ सामगः। सामगी स्त्री।

सुबोधिनी–गष्टक्। कर्मण्युपपदे अनुपसर्गाद्गायतेष्टक्। टक्प्रत्ययमाह। टः ष्टिव्रत इति ईबर्थः। गैशब्देनतु गाङ् गतौ गास्तुतावित्यनयोर्ग्रहणमनभिधानात्। साम गायतीति आतोनपीत्यालेपः। सामगः। स्त्री सामगी। उपसर्गे किं। सामसंगायः। अण् च॥ युक् च

तत्त्व०–गष्टगिति। गैशब्दे इत्यस्यैव ग्रहण न तु गाङ्गतौ। गास्तुतावित्यनयो। अनभिधानात्। सामगीति ष्टिव्रत इतीप्।

मू०–पिबतेस्सुराशीध्वोः॥ सुरापी। सीधुपी।

सुबोधिनी–पिबतेः सुराशीध्वोः। सुराशीध्वोरुपपदयोः पिबतेष्टक्। सुरां पिबतीति सुरापी। शीधु मद्यं पिबतीति शीधुपी। अन्यत्र ड एव। क्षीरपा ब्राह्मणी।

तत्त्व०–सुरापीति सुरांपिबतीति विग्रह। अन्यत्र सुरां पातीति सुरापा क्षीरपा।

मू०–अटौनाम्निकार्येच॥ अकारटकारौ प्रत्ययौ। अस्थिहरःश्वा। कवचहरः कुमारः। धनुर्धरो युवा। कुरुचरः। पुरस्सरः। अग्रेसरः। पार्श्वशयः। पृष्ठशयः। शक्तिग्रहः। पूजार्हा। स्तम्बेरमो हस्ती। कर्णेजपः सूचकः। यशस्करी विद्या। श्राद्धकरः। वचनकरः। कर्म्मकरः। दिवाकरः। निशाकरः।

सुबोधिनी–अटौनाम्निकार्येच। अप्रत्ययमाह। अस्थि हरतीति अस्थिहरः। कवचं हरतीति कवचहरः। धनुर्धरतीति धनुर्धरः। पार्श्वाभ्यां शेते इति पार्श्वशयः। पृष्ठेन शेते इति पृष्ठशयः। शक्तिं गृह्णातीति शक्तिग्रहः। अर्ह पूजायाम्। पूजामर्हतीति पूजार्हा ब्राह्मणी। स्तंबे रमते इति सप्तम्या अलुक् स्तंबेरमः। कर्णे जपतीति सप्तम्या अलुक्। कर्णेजपः सूचकः पिशुनः। टप्रत्ययमाह। ट ईबर्थः। कुरुषु देशेषु चरतीति कुरुचरः। स्त्री कुरुचरी। पुरःसरतीति पुरःसरः। अग्रे सरतीति एदंतत्वं निपात्यते। अग्रेसरः। हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु कृञष्टः। हेतौ। यशः करोतीति यशस्करी। सहादित्वात्सः। ताच्छील्ये। श्राद्धं करोतीति श्राद्धकरः। आनुलोम्ये। वचनं करोतीति वचनकरः। एषु किं। कुंभकारः। अणेव। कर्म्मशब्दपूर्वात्कृञोवेतिनेटः। कर्म करोतीति कर्मकरो भृतकः। अन्यः कर्मकारः। अणेव। दिवाऽव्यय दिवसवाची। दिवा करोतीति दिवाकरः॥

तत्त्व०–अटौ। अश्चटश्च अटौ। कर्मत्वविशेषविवक्षायामपि यथा स्यादित्येवमर्थं कार्यस्यानुवर्त्तनमन्यथा–कार्ये अणेव स्यात्। अस्थिहर इति अस्थि हरतीति विग्रह। कुरुषु चरतीति टित्त्वादीप्।

मू०–इखखि॥ नाम्नि कार्यें च। शकृत्करिः। स्तम्बकरिः। फलानि गृण्हाति फलेग्रहिः। फलस्यैदन्तत्वं निपातनात्। दतिहरिः। नाथहरिः। देवापिः। वातापिः।

सुबोधिनी–इखखि । स्तंब शकृत् पूर्वात् कृञ इर्व्रीहिवत्सयोरर्थयोः । इप्रत्ययमाह । स्तंबं करोतीति स्तंबकरिर्व्रीहिः । शकृत् पुरीष करोतीति शकृत्करिर्वत्सः । अनयोः किं । स्तंबकारः । शकृत्कारः । अणेव । फलानि गृह्णातीति एदंतत्व निपात्यते । फलेग्रहिः । दृतिनाथपूर्वाद्धृञ् इरिः पशौ कर्तरि । दृतिश्चर्ममयी खल्ला इति ख्याता तां दृतिं हरतीति दृतिहरिः पशुः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । पशौ किं । दृतिहारः । नाथहारोऽणेव । आप्लृ व्याप्तौ । देवान् आप्नोतीति देवापिः । वातान् आप्नोतीति वातापिः ॥

तत्त्व०–इखखि । इश्च खश्च खिश्च एतेषां समाहार. ।

मू०–खित्यनव्ययस्य ॥ खिति परे अनव्ययस्यपूर्वपदस्य मुम् । सर्वंकषः । कूलंकषः । करीषंकषः ।

सुबोधिनी–खित्यनव्ययस्य । खिदंते परे अनव्ययस्य पूर्वपदस्य मुम् । खप्रत्ययमाह । खित्त्वान्मुम् । सर्वकूलाभ्रकरीषपूर्वात्कषः खः । कष हिंसायां । सर्वं कषतीति सर्वंकषः खलः । कूलंकषतीति कूलंकषा नदी । अभ्रं कषतीति अभ्रंकषो वायुः । "करीषं गोमयं शुष्कमित्यमरः" करीष कषतीति करीषंकषा वात्या ॥

तत्त्वदीपिका–खितीति । खइद्यस्य खित् तस्मिन् ।

मू०–वाचंयमादयोनिपात्याः ॥ वाचंयमः । पुरन्दरः । द्विषन्तपः । परन्तपः । कुक्षिम्भरिः । उदरम्भरिः । आत्मम्भरिः ।

सुबोधिनी–वाचंयमादयोनिपात्याः । वाच्पूर्वाद्यमः खो व्रतेर्थे । यमु उपरमे । वाचं यच्छतीति वाचपुरोरदंतत्व निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । व्रते किम् । अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः । अणेव । दॄ विदारणे । पुरं दृणातीति पुरंदरः । दॄ भये । दृङ् आदरे । एतयोर्ग्रहणं न । संप्रदायात् । द्विषत्परपूर्वात्तापेः खः । द्विषंतं परं वा तापयतीति णेरिति णिलोपः । उपधान्ह्रस्वत्वं निपात्यते । मुमि कृते संयोगांतस्येति नलोपः । द्विषंतपः । परंतपः । खिप्रत्ययमाह । आत्मोदरकुक्षिषुभृञः खिः । आत्मानं बिभर्तीति मुमि कृते संयोगांतस्येति नलोपः । आत्मंभरिः । कुक्षिमुदरं वा बिभर्तीति कुक्षिंभरिः । उदरंभरिः । पुनः खप्रत्ययमाह ॥

मू०–आशितेभुवोभावकरणयोः ॥ खः । आशितेन भूयते आशितम्भवः । आशितो भवत्यनेनेति वा ।

सुबोधिनी–आशितेभुवोभावकरणयोः । खः । आशितशब्दे उपपदे भवतेः खः भावे करणे च । यावतौदनेनातिथ्यादिर्भोजितो भवति स ओदन आशितंभव उच्यते ॥

तत्त्वदीपिका–आशितंभव इति । यावता ओदनेनातिथ्यादिर्भोजितोभवत्याशितभव. स एवमुच्यते ।

मू०–एजेःखश् ॥ जनानेजयतीति जनमेजयः । आत्मानम्पण्डितम्मन्यते इति पण्डितम्मन्यः । मुंजं धयतीति मुंजन्धयः । कूलन्धयः ।

सुबोधिनी–एजांखश् । एजादिभ्यः खश । खश्प्रत्ययमाह । खित्त्वान्मुम् शित्त्वाच्चतुर्वत्कार्य्यम् । एजृ कंपने । जनमेजयतीति अपृक्तरीत्यप् । अद इत्यलोपो जनमेजयः । पंडितमात्मानं मन्यते इति दिवादेरिति यः पंडितंमन्यः । णिनि प्रत्यये पंडितमानी । मुंजं धयतीति आयादेशे न धेटो धय् । मुंजंधयः ॥

तत्त्वदीपिका–एजामिति । बहुवचनमाद्यर्थम् ।

मू०–खशन्तेपूर्वपदस्यानव्ययस्यन्ह्रस्वः॥ मुष्टीं धमतीति मुष्टिंधमः । नाडिन्धमः । नासिकंधयः । अनव्ययस्य किम् । दिवामन्यारात्रिः । दोषामन्यमहः । कूलमुद्रुजः । कूलमुद्वहः । अरुन्तुदः ।

सुबोधिनी–खशंतेपूर्वपदस्यानव्ययस्यन्ह्रस्वः । मुष्टीं धयतीति मुष्टिंधयः । मुष्टीं धमतीति मुष्टिंधमः । नाडीं धमतीति नाडिंधमः । नासिकां धयतीति नासिकंधयः । नाडीमुष्टीनासिकानां न्ह्रस्वः । इशादेरिति ध्माधातोर्धम् धेटोऽयादेशः । अनव्ययस्य किं । दिवामन्या रात्रिः । दोषामन्यमहः । रुजो भंगे । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः । तुदादेरित्यः । कूलमुद्वहतीति कूलमुद्वहः । अरुस्तुदतीति अरुंतुदः । मुमि कृते संयोगांतस्येति सलोपः । "व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुरि"ति । " अरुंतुदस्तुमर्मस्पृगि"ति चामरः ॥

तत्त्वदीपिका–अरुंतुद इति । व्रणोस्त्रियामीर्ममरुः अरुस्तुदतीति विग्रह । उकारादमे मुमिकृते संयोगातस्येति सलोप. ।

मू०–दारावाहनोऽणन्तस्यचटः संज्ञायाम् ॥ हनोघत् । उवम् । दारु-आहन्तीति दार्वाघाटः ।

सुबोधिनी–दारावाहनोऽणंतस्यचटःसंज्ञायाम् । दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्धंतेरण् अंतस्यतस्य टश्च स्यात् । पुनरण्प्रत्ययमाह । णित्त्वाद्वृद्धिः । दारु आहंतीति इनोघादिति घत् । उवामिति वः । दार्वाघाटः । सूत्रे शब्दापेक्षया दाराविति पुंस्त्वं । " काष्ठंदार्विन्धनंत्वेधः" इत्यमरः । टकारविधानार्थमिदं सूत्रम् । अण् तुकार्येऽणित्यनेनैव सिद्धः । अंतग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥

मू०–चारौवा ॥ चार्वाघाटः, चार्वाघातः ।

सुबोधिनी–चारौवा । चारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्धंतेरण् वा टः । चारु आहंतीति चार्वाघाटः, चार्वाघातः ॥

मू०–कर्मणि सम्पूर्वाच्च ॥ वर्णान् संहन्तीति वर्णसंघाटः, वर्णसंघातः । पदं संहन्तीति पदसंघाटः, पदसंघातः ।

सुबोधिनी–कर्मणिसंपूर्वाच्च । कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धंतेरण् वा टः । वर्णान् सहंतीति वर्णसंघाटः, वर्णसंघातः । एवं पदानि संहंतीति पदसंघाटः, पदसंघातः ॥

मू०–जायापत्योष्टक्लक्षणवतिकर्तरि ॥ गमांस्वरे । हनोघ्ने । जायां हन्तीति जायाघ्नो ना । पतिघ्नी स्त्री ।

सुबोधिनी—जायापत्योष्टक्लक्षणवतिकर्त्तरि । हतेष्टक् । टक्प्रत्ययमाह । टित्त्वात् ष्ट्वित इतीप् । मरणसूचकं पाणिरेखादिकं लक्षणम् यस्यास्ति स लक्षणवान् तस्मिन् कर्त्तरि सति जायांहतीति गमांस्वरे इत्युपधालोपः हनोघ्ने इति घः । जायाघ्नो ना । पतिघ्नी स्त्री ॥

तत्त्वदीपिका—जायापत्योरिति । कथ प्रलबघ्न कृतघ्न. शत्रुघ्न इत्यादि मूलविभुजादित्यादित्वात् के बोध्य. ।

मू०—अमनुष्यकर्तृकेच ॥ पतिघ्नी पाणिरेखा । जायाघ्नस्तिलकालकः ।

सुबोधिनी—अमनुष्यकर्तृकेच । कर्मण्युपपदे हतेष्टक् मनुष्यभिन्ने कर्तरि सति । जायाघ्नस्तिलकालकः । पित्तघ्न घृतम् । अमनुष्येति किम् । आखुघातः,शूद्रोऽणेव । कथं तर्हि बलभद्रः प्रलंबघ्न इति शत्रुघ्नः कृतघ्नः इति । मूलविभुजादित्वात्कः ॥

मू०—पाणिघताडघौशिल्पिनिनिपात्यौ ॥ पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनि किम् । पाणिघातः । ताडघातः ।

सुबोधिनी—पाणिघताडघौशिल्पिनिनिपात्यौ । पाणिताडयोरुपपदयोर्हन्तेष्टक् । टिलोपघत्वे निपात्येते इति । पाणिं हन्तीति पाणिघः । ताडं हंतीति ताडघः । क्रियासु कौशल्यं शिल्पं तदस्यास्तीति शिल्पी । शिल्पिनि किम् । पाणिघातस्ताडघातः । कार्येणित्यण् ॥

तत्त्वदीपिका—शिल्पिनीति । क्रियासु कौशल शिल्प तदस्यास्तीति शिल्पी तस्मिन् ।

मू०—राजघश्च ॥ राजानं हन्तीति राजघः ।

सुबोधिनी—राजघश्च । राज्ञि हंतेष्टक् टिलोपघत्वे च । राजानं हंतीति राजघः ॥

मू०—भजांविण् ॥ वेः वेर्लोपः । अर्द्धभाक् । सुखभाक् । तुराषाट् । भारवाट् ।

सुबोधिनी—भजांविण् । नाम्न्युपपदे भजादेर्विण् । विण्प्रत्ययमाह । णित्त्वाद्वृद्धिः । वेरिति विलोपः । अर्द्धं भजतीति अर्द्धभाक् । चोःकुरिति कः । सुखंभजतीति सुखभाक् । षह्मर्षणे तुरं सहते इति सहेः साढिति षत्वम् । तुराषाट् । केचित्तुरशब्दमदंतमाहुः । तन्मतेऽन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥

तत्त्वदीपिका—भजामिति । बहुवचनमाद्यर्थं ।तुराषाडिति । तुर वेग सहते इति विग्रह. । अन्येषामपीति अन्त्यस्वरस्य दीर्घ. । सहादित्वाड्ढा । तुर न सहत इति कश्चित् । तद्वहूनामसमतम् ।

मू०—अभूततद्भावेकृभ्वस्तियोगेनाम्नश्च्विः ॥ च्वौदीर्घईचास्य । च्वौपरेऽवर्णस्य ई । इदुतोर्दीर्घः । मिथुनीकरणम् । शुक्लीभावः । शुचीभवति । सहायीस्यात् । हेतूकृतम् ।

सुबोधिनी—अभूततद्भावेकृभ्वस्तियोगेनाम्नश्च्विः । नाम्नश्च्विप्रत्ययः न प्रागभूतमभूतम् अभूतस्य भवनमभूततद्भावस्तस्मिन्नर्थे कृ भू अस् एषां धातूनामन्वये सति च्विप्रत्ययमाह। च्वौ दीर्घ ईचास्य । च्वौपरे अवर्णस्य ईकारः इदुतोश्च दीर्घः । च्वौइति विशेषणार्थं । वेरिति विलोपः । क्त्वाद्यंतं चेति च्व्यंतस्याव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक् । अमिथुन मिथुनं क्रियत इति

मिथुनीकरणम् । अशुक्लस्य शुक्लेन स्वभवनमिति शुक्लीभावः । असहायःसहायः स्यादिति सहायीस्यात् । अहेतुना हेतुना कृतमिति हेतूकृतम् । कृभ्वस्तियोगे इति किम् । अशुक्लः शुक्लो जायते ॥

मू०–च्वौसलोपः ॥ सुमनीभावः । अरूकरोति । चक्षूकरोति । सुचेतीभावः । रहीभवति । विरजीकरोति ।

सुबोधिनी–च्वौसलोपः । अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसांसस्यलोपः च्विप्रत्यये । असुमनसः सुमनसा भवनमिति सुमनीभावः । अनरुररुः करोतीति अरूकरोति । अचक्षुश्चक्षुः करोतीति चक्षूकरोति । असुचेताः सुचेताः भवतीति सुचेतीभवति । अरहो रहो भवतीति रहीभवति । अविरजो विरजः करोतीति विरजीकरोति ॥

मू०–क्वचिड्डा ॥ सुखं करोतीति सुखाकरोति । दुःखाकरोति । शंबाकरोति । द्विगुणाकरोति । बीजाकरोति ।

सुबोधिनी–क्वचिड्डा । नाम्नो डाप्रत्ययः कृञो योगे । दुःखात् प्रातिलोम्ये डा । डाप्रत्ययमाह डित्त्वाट्टिलोपः । क्त्वाद्यंतंचेति डाप्रत्ययांतस्याव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक् । दुःखाकरोति स्वामिनं पीडयतीत्यर्थः । सुखप्रियाभ्यामानुलोम्ये डा । सुखाकरोति, प्रियाकरोति वा गुरुम् । अनुकूलाचरणेनानंदयतीत्यर्थः । शबाद्द्विगुणबीजेभ्यो डा कृषिवाच्ये । शंबाकरोति । शंबशब्दः प्रतिलोमेऽर्थेऽस्ति । अनुलोमं कृष्ट क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षतीत्यर्थः । क्षेत्रं द्विगुणाकरोति । क्षेत्रकर्मकं द्विगुण कर्षणं करोतीत्यर्थः । बीजाकरोति । काशिकायां बीजशब्दो बीजवापनसहितविलेखने वर्त्तते । बीजवापनसहितं विलेखनं करोतीत्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका–दु खीकरोति पीडयतीत्यर्थ । सुखीकरोति अनुकूलाचरणेनानदयतीत्यर्थः । शबाकरोति अनुलोम कृष्ट क्षेत्र पुन प्रतिलोम कर्षतीत्यर्थ । द्विगुणाकरोति क्षेत्र । क्षेत्रकर्मक द्विगुण करोतीत्यर्थ. । बीजाकरोति । बीजेन सह करोतीत्यर्थ ।

मू०–अव्ययस्यच्वावीत्वंन ॥ दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । हसात्परस्य । यकारस्य लोपश्च्वौ । अगार्ग्यो गार्ग्यो भवति गार्गीभवति ।

सुबोधिनी–अव्ययस्यच्वावीत्वंन । पुनः च्विप्रत्ययमाह । अदोषाभूतामिति दोषाभूतमहो दिनम् । अदिवा दिवाभूतेति दिवाभूता रात्रिः । ण्यायनणेयण्णीया इति ण्यः । गार्ग्यः । अगार्ग्यो गार्ग्यो भवति हसात्तद्धितस्येति यलोपे च्वावितीत्वे च गार्गीभवति ॥

मू०–रीङ्ऋतः ॥ मात्रीकरोति ।

सुबोधिनी–रीङ्ऋतः । ऋकारस्य रीङ् स्यात् च्वौ । अमातरं मातरं करोतीति मात्रीकरोति ॥

मू०–च्विविषयेसाद्वा ॥

सुबोधिनी–च्विविषयेसाद्वा । नाम्नोऽभूततद्भावे एव सात्प्रत्ययो वा स्यात् साकल्येऽर्थे । सात्प्रत्ययमाह । सात्प्रत्ययस्याव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक् ॥

मू०—सात्पदाद्योः ॥ सस्य षत्वं न । अग्निसाद्भवति । अग्नीभवति ।

सुबोधिनी—सात्पदाद्योः । सात्प्रत्ययस्य पदादौ वर्त्तमानस्य च सस्य षत्वं न । दधि सिञ्चति । क्विलादिति षत्वे प्राप्ते निषेधः । अनाग्निरग्निर्भवतीति अग्निसाद्भवति । कृत्स्नं सर्वावयवोपेतं शस्त्रमग्नीभवतीत्यर्थः । सादभावपक्षे च्विरेव । साकल्ये किम् । एकदेशेन शुक्लीभवति पटः ॥

मू०—सम्पदायोगेच ॥ जलसात्सम्पद्यते ।

सुबोधिनी—सपदायोगेच । नाम्नः सपद्धातुयोगे सात्प्रत्ययो वा भवति । अजलं जलं संपद्यते इति । लवणं जलसात्संपद्यते । पक्षे संपदायोगे वाक्यमेव ॥

मू०—अधीनेच ॥ राजसात्सम्पद्यते ।

सुबोधिनी—अधीनेच । नाम्नस्तदधीनेऽर्थे सात् स्यात् कृभ्वस्तिसंपद्योगे । राजाधीनं संपद्यते इति । नाम्नोनोलोपशिति नलोपः । राजसात्संपद्यते । राजाधीन करोतीति राजसात्-करोति ॥

मू०—देयेत्राच ॥ विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्राकरोति । विप्रत्रासम्पद्यते । विप्रसात्करोति ।

सुबोधिनी—देयेत्राच । नाम्नस्तदधीने देयेऽर्थे त्रा प्रत्ययः स्यात् चात्सादपि कृभ्वस्तिसं-पद्योगे । त्राप्रत्ययमाह । अव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक् । विप्राधीनं देय करोतीति विप्रत्राकरोति । विप्राधीन देय सपद्यते इति विप्रत्रा संपद्यते । देये किम् । राजसाद्भवति राष्ट्रम् ॥

मू०—देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्योद्वितीयासप्तम्यन्तेभ्योवात्रा ॥ देवत्रावन्दे । देवंवन्दे ।

सुबोधिनी—देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्योद्वितीयासप्तम्यंतेभ्योवा त्रा । द्वितीयांतेभ्यः सप्त-म्यंतेभ्यश्चैभ्यस्त्रा वा स्यात् । देवान् इति देवत्रावदे । देवेषु इति देवत्रा रमे । मनुष्यान् इति मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु इति मनुष्यत्रा वसति । पुरुषान् इति पुरुषत्रागच्छति । पुरुषेषु इति पुरुषत्रा वसति । पुरून् इति पुरुशब्दोऽत्र बहुशब्दपर्यायः । "पुरुः परागे प्रचुरे स्वर्लोकनृपभेदयोरिति हैमः" । पुरुत्रागच्छति । पुरुषु इति पुरुत्रावसति । मर्त्यान् इति मर्त्यत्रा गच्छति । मर्त्येषु इति मर्त्यत्रावसति ॥

मू०—ख्युट्करणे ॥ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेषुपदेषु कृञः करणेऽर्थे ख्युट्प्रत्ययः। अनाढ्यमाढ्यं करोत्यनेनाढ्यंकरणम्। सुभगंकर-णम्। स्थूलंकरणम्। दधि। पलितंकरणम्। नग्नंकरणं। द्यूतम्। अन्धंकरणम्। प्रियंकरणम्।

सुबोधिनी—ख्युट्करणे । ख्युट्प्रत्ययमाह । खःखितिपदस्येति मुमर्थः ट ईबर्थः । युवो-रित्यन आढ्यंकरणम् । एवं सुभगकरणं । स्थूलंकरणं । पालितंकरणं । नग्नंकरणं । अंधं-करण । प्रियंकरणम् ॥

तत्त्वदीपिका—च्व्यर्थेष्विति । अभूततद्भावविषयेष्वित्यर्थः । आढ्यकरणमिति खित्त्वान्मुम् ।

मू०—भुवःखिष्णुखुकञौकर्तरि ॥ अनाढ्य आढ्यो भवति । आढ्यम्भविष्णुः । आढ्यंभावुकः ।

सुबोधिनी—भुवः खिष्णुखुकञौकर्त्तरि । आढ्यादिषु च्व्यर्थेषूपपदेषु भवतेरेतौ स्तः। खिष्णुप्रत्ययमाह । खित्त्वान्मुम् । आढ्यंभविष्णुः । एवं सुभगंभविष्णुः । स्थूलभविष्णुः । पलितंभविष्णुः । नग्नंभाविष्णुः । अंधंभविष्णुः । प्रियंभविष्णुः । खुकञ्प्रत्ययमाह । खित्त्वान्मुम् । ञित्त्वाद्वृद्धिः। अनाढ्य आढ्यो भवतीति आढ्यंभावुकः । एवं सुभगभावुकः। स्थूलंभावुकः । पलितंभावुकः । अंधंभावुकः । प्रियंभावुकः ।

मू०—आतोमनिप्क्वनिब्वनिपः ॥ नाम्न्युपपदे आदन्ताद्धातोरेते प्रत्ययाःस्युः । सुदामा । अश्वे तिष्ठतीति अश्वत्थामा । निपातात्तसस्यतः ।

सुबोधिनी—आतोमनिप्क्वनिब्वनिपः प्रत्ययानाह । पित्त्वात्तुक् । कित्त्वान्नगुणः । इकार उच्चारणार्थः । सुष्टु ददातीति नोपधाया इति दीर्घः । नाम्नोनोल्लोपशिति नलोपः सुदामा ॥

मू०—स्थामिः ॥ तादौ किति दो सो मा स्थामिर्भवति ।

सुबोधिनी—स्थामिः । दोऽवखंडने । षोंऽतकर्म्मणि । मा माने । माङ् माने । मेङ् प्रणिदाने। इति त्रयाणां ग्रहणम् । छागातिनिवृत्तौ । एषामित्वं स्यात् तादौ किति ईत्वदत्वयोरपवादः ॥

तत्त्वदीपिका—स्थामि. । स्थाम् इतिछेद. इत्यभिप्रेत्याह । दोसो इत्यादि ।

मू०—शाछोर्वा ॥

सुबोधिनी—शाछोर्वा । शो तनूकरणे । छो छेदने । अनयोरित्वं वा तादौकिति ॥

मू०—अपिद्दाधागैहाक्पिबतीनामीः ॥ किति हसे क्विपि वा । न तु क्यपि । सुपीवा । घृतपीवा । भूरिदीवा । अनादन्तादपि । अपिशब्दान्निरुपपदेभ्योऽपि । सुकर्मा । ह्रस्वस्यपितिकृतितुक् । प्रातरित्वा । वनिपि ।

सुबोधिनी—अपिद्दाधागैहाक्पिबतीनामीः । दो अवखंडने । देङ् पालने । दाण् दाने डुदाञ् दाने । एषां चतुर्णा ग्रहणं । धेट् पाने । डुदाञ् धारणपोषणयोरित्युभयोर्ग्रहणम्। ग शब्दे । ओहाक् त्यागे । पा पाने । एषामीत्वं स्यात् किति हसे । क्विपि तु इत्वं वा क्यपि इत्व न । सुष्टु पिबतीति कित्त्वान्न गुणः। सुपीवा । घृतं पिबतीति घृतपीवा । अनादंतादपि एते प्रत्ययाः स्युः । शृ हिंसायां सुष्टु शृणातीति ह्वत्योरितीण् न । सुशर्मा । ह्रस्वस्यपिति कृति तुक् ह्रस्वस्य तुगागमः स्यात् पिति कृति । इण् गतौ । प्रातरेतीति प्रातरित्वा । वनिपि ॥

मू०—ञमस्यात्वम् ॥ विशेषेण जायते विजावा । ओणृ ओणतीत्यवावा। पारदृश्वा । राजयुध्वा । सुत्वा । धीवा । पीवा ।

सुबोधिनी–अमस्यात्वम्। अमांतस्य धातोरात्व स्यात वनिपि। षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यंतस्यादेशः। जनी प्रादुर्भावे। विजायते इति विजावा । ओणृ अपनयने ओणतीति अनुनासिकस्यात्वे अवादेशे च अवावा । कर्मण्युपपदेदृशेः क्वनिप् । भूते इति केचित् । पारं दृष्टवान् इति पारदृश्वा । वर्त्तमानेपि स्यात् विश्वदृश्वनयनावयमित्यत्र 'विश्वं पश्यंतीति विश्वदृश्वानि नयनानि येषां ते विश्वदृश्वनयना इति वर्त्तमानेन विग्रहेऽपि न क्षतिः । युध संप्रहारे। राजानं युध्यते इति राजयुध्वा । षुञ् अभिषवे सुनोतीति ह्रस्वस्येति तुक् सुत्वा। दधातीति अपिद्वाधेतीत्वं धीवा। पिबतीति पीवा॥

तत्त्वदीपिका–अवावेति' ओणोणस्यात्वे ओतोऽवादेशे रूप। पारदृश्वेति। पारदृष्टवान् राजयुध्वेति। अन्तर्भावितण्यर्थो युधि । राजान योधितवान्।

मू–क्विप्॥ धातोः क्विप्स्यात्। कर्मकृत्। मोनोधातोः। प्रशान् । प्रदान्। अग्निचित्। सोमसुत्। सोमपाः। सर्वदृक्। दिश् अतिसर्जने। दिक्।

सुबोधिनी–क्विप्॥ सर्वधातुभ्यः क्विप् स्यात्। क्विप्प्रत्ययमाह। कित्त्वान्नगुणः पित्त्वात्तुक् वेरिति विलोपः। कर्म करोतीति कर्मकृत्। प्रशाम्यतीति अमांतस्येति दीर्घः। मोनोधातोरिति नत्वम्। प्रशान्। सोमंसुनोतीति सोमसुत्। अग्निंचिनोतीति अग्निचित्। सोम पिबतीति अपिद्वाधेति क्विपि वेत्वं सोमपाः। सर्वं पश्यतीति सर्वदृक्। दिशामिति कः। दिश अतिसर्जने। दिशतीति दिक्॥

मू०– क्विपिवचिप्रच्छचायतस्तुकटप्रुजुश्रीणांदीर्घोसम्प्रसारणश्च॥ वाक्। क्विति झसे कौ अमे चेति छस्य शो वस्य ऊः । तत्त्वप्राट्। तत्त्वप्राशौ। आयतस्तूः। कटप्रूः। जु गतौ। जूः। श्रीः।

सुबोधिनी–क्विपिवचिप्रछचायतस्तुकटप्रुजुश्रीणांदीर्घोऽसंप्रसारणंच। एषां दीर्घः संप्रसारणाभावश्च स्यात्क्विपि। वच परिभाषणे। प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् आयतपूर्वः ष्टुञ् स्तुतौ। कटपूर्वः प्रुङ् गतौ। जु गतौ। श्रिञ् सेवायां। वक्तीति चोः कुरिति कःवाक्। तत्त्वं पृच्छतीति क्ङिति झसे कौ अमेचेति छस्य शः छशषेतिषः। षोड इति डः तत्त्वप्राड्। आयतं स्तौतीति आयतस्तूः। कटं प्रवते इति कटप्रूः । जवतीति जूः। हरिं श्रयतीति हरिश्रीः। वचिप्रच्छयोः संप्रसारणाभावः॥

तत्त्वदीपिका–वागिति। वक्तीति विग्रह । तत्त्वप्राडिति तत्व पृच्छति। एवमदपिकर्त्तरि।

मू०– ध्यायतेःक्विपिसम्प्रसारणम्॥ सुधीः।

सुबोधिनी–ध्यायतेःक्विपिसंप्रसारणम्। ध्यै चिन्तायाम्। सुष्ठु ध्यायतीति सुधीः॥

मू०–गमादीनांअमस्यलोपः॥ क्विपि क्यपि वा। अङ्गगत् । परीतत्। संयत्। सुनत्।

सुबोधिनी–गमादीनांअमस्यलोपः। क्विपि क्यपि वा। गम् तनु यम् णम् इत्यादीनामनुनासिकस्य लोपः स्यात्क्विपि तु वा। अङ्गंगच्छतीति ह्रस्वस्यपितीति तुक्। अगगत् । परि

तनोतीति परीतत् । नहिवृतिवृषिव्यधीति पूर्वस्य दीर्घः । संयच्छतीति संयत् । सुनमतीति सुनत् ॥

मू०-ऊङ्च ॥ अग्रेगूः । अग्रेभ्रूः ।

सुबोधिनी-ऊङ्च । गम्यादीनामूङादेशो ऽमस्य लोपश्च स्यात्क्विपि । ङित्त्वादंत्यस्यादेशः । अग्रे गच्छतीति अग्रेगूः । अग्रे भ्रमतीति अग्रेभ्रूः । सप्तम्या अलुक् ॥

तत्त्वदीपिका-अग्रेगूः । अग्रे गच्छतीति ।

मू०-द्युतिगमिजुहोतीनांक्विपिद्वित्वम् ॥ दिद्युत् । जगत् ।

सुबोधिनी-द्युतिगमिजुहोतीनांक्विपिद्वित्वं । द्योतते इति द्युतेः पूर्वस्येति संप्रसारणं । दिद्युत् । गच्छतीति गम्यादीनामिति मलोपः ह्रस्वस्येति तुक् । जगत् ॥

मू०-जुहोतेर्दीर्घः ॥ जुहूः ।

सुबोधिनी-जुहोतेर्दीर्घः । अस्य दीर्घः स्यात्क्विपि । जुहोत्यनयेति जुहूः । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां क्विप् ॥

मू०-पदान्तस्यानितेर्नस्यणत्वमुपसर्गस्थान्निमित्तात् ॥ अनप्राणने । हेप्राण् । मित्राणि शास्तीति मित्रशीः ।

सुबोधिनी-पदांतस्यानितेर्नस्यणत्वमुपसर्गस्थान्निमित्तात् । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य पदांतस्यानितेर्नस्य णत्व स्यात् । अन प्राणने । प्रकर्षेण अनितीति संबोधने हे प्राण् । अत्र अमांतस्येतिदीर्घो नाम्नो नोलोपश्चिति सूत्रे अधावित्युक्तत्वान्नलोपो न । शासु अनुशिष्टौ । क्विपो लोपे प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणमिति न्यायेन हसादिकित्प्रत्ययपरत्वात् शासेरिरितीकारः घसादेरिति षः । दोषामिति रः । य्वोर्विहसे इति दीर्घे मित्रशीः ॥

तत्त्वदीपिका-हेप्राणिति । नाम्नो नोलोपशधावित्यत्राधाविति निषेधाद्धावेव नलोपाभावोन्यत्र भ्यामादौ भवत्येवेति सूचनाय सबोधनान्तमेवोदाहृतम् ।

मू०-आशासःक्वावुपधायाइत्वम् ॥ आशीः । गीः । पूः ।

सुबोधिनी-आशासःक्वावुपधायाइत्वम् । आङःशासु इच्छायामित्यात्मनेपदी । शासेरितिसूत्रेणेत्वेसिद्धे आशास उपधाया इत्वं क्वावेव नान्यत्रेति नियमार्थमिदं सूत्रं तेनाऽऽशास्ते इत्यत्रेत्वं न भवति । आशास्ते इति आशीः । गॄ निगरणे । गिरतीति ॠतइरितीर् य्वोर्विहसे इति दीर्घः । गीः । पॄ पालनादौ । पिपर्त्तीति पोरुरित्युर् य्वोर्विहसे इति दीर्घः ॥

मू०-इस्मन्त्रन्क्विषुच्छादेर्ह्रस्वः ॥ छदः अपवारणे । चुरादिः । तनुं छादयतीति तनुच्छत् । अक्षद्यूः । रेफाच्छोर्लोपः कौ झसादौ हे च प्रत्यये । मूः मुरौ । धूः धुरौ ।

सुबोधिनी-इस्मन्त्रन्क्विषुच्छादेर्ह्रस्वः । छद अपवारणे । ञ्यंतस्य अस्य ह्रस्वः स्यात् एषु परेषु । इसि प्रत्यये छादेः मन्प्रत्यये छद्म । त्र प्रत्यये छत्रम् । क्विपि तु तनुं छादयतीति ञेर्विति ञिलोपः । तनुच्छत् । दिवु क्रीडादौ । अक्षैर्दीव्यतीति क्ङिति झसे कौ अमेचेति

वस्य ऊः । अक्षद्यूः । मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः । मूर्छतीति रेफाच्छ्वोरिति छलोपः । र्वोर्वि-हसे इति दीर्घः । मूः । धुर्वी हिंसायाम् धूर्वतीति रेफाच्छ्वोरिति वलोपः धूः ॥

तत्त्वदीपिका–तनुच्छदिति । तनु च्छादयतीति विग्रह । अक्षैर्दीव्यतीति अक्षद्यूः । मूरिति । मूर्छतीति विग्रहः ।

मू०–दुहःकोघोन्तादेशश्च ॥ कामदुघा ।

सुबोधिनी–दुहःकोघोन्तादेशश्च । दुहः कप्रत्ययो हस्य घश्च स्यात् । कप्रत्ययमाह । कित्त्वाद्गुणो न कामं दोग्धीति कामदुघा धेनुः ॥

मू०–दृशेष्टक्सकौचोपमानेकार्ये ॥ उपमाने कर्मण्युपपदे दृशेष्टक्सकौ चात्क्विप् ।

सुबोधिनी–दृशेष्टक्सकौचोपमानेकार्य्ये । टक्सकौ प्रत्ययावाह । टित्वादीप् । कित्त्वा-द्गुणो न ॥

मू०–आसर्वादेः ॥ एषु परेषु सर्वादेष्टेरात्वम् । अन्यादृशः । अन्यादृक्षः । अन्यादृक् । तादृशः तादृक्षः तादृक् ।

सुबोधिनी–आसर्वादेः । सर्वादेष्टेरात्स्यात् । दृक् दृश् दृक्षेषु परेषु । अन्यमिव पश्यतीति अन्यादृशः । ईपि अन्यादृशी । छशषेति षत्वं षढोरिति कत्वं । अन्यादृक्षः क्विपि अन्यादृक् । तमिव पश्यतीति तादृशः । ईपि तादृशी । तादृक्षः । तादृक् ॥

तत्त्वदीपिका–एषु परेष्विति । एव चोपमाने कर्मोपपदनिमित्तकटक्सक्क्विपि एषु परेषु सर्वादे-ष्टेरात्व नान्यत्र । तेन सर्वं पश्यतीति सर्वदृगित्यत्र न उपमानाभावात् । अन्यादृश इति । अन्य इव दृश्यते इति विग्रहः । एवमन्यत्रापि । अत्राहु कर्त्तरि कृतोविधानात् कर्मार्थताऽयुक्ता । तमिव पश्यतीति चेन्न कर्मण्य-णूबाधात् । अपेक्षितार्थानुपस्थितेश्च । अत्र भाष्य स इव भवति तादृशेति कर्मकर्त्तरि व्युत्पत्तिः बाहुलका-त्कर्मण्यपीति तु बहवः ।

मू०–किमिदमःकीश् ॥ कीदृशः कीदृक्षः कीदृक् । ईदृक्षः ईदृशः । ईदृक् । भवादृशः । भवादृक्षः भवादृक् । यादृक् । अदसोऽमूस्स्यादृक्दृशदृक्षेषु । अमूदृक्षः । अमूदृशः । अमूदृक् । मादृशः । मादृक्षः । मादृक् । त्वादृशः । त्वादृक्षः । त्वादृक् । युष्मादृशः । युष्मादृक्षः । युष्मादृक् । अस्मादृशः । समा-नस्यसः । सदृशः । सदृक्षः । सदृक् ।

सुबोधिनी–किमिदमः कीश् । किमूशब्दस्य इदमूशब्दस्य च की ईश् आदेशौ स्तः । कमिव पश्यतीति कीदृशः । ईपि कीदृशी । कीदृक्षः । कीदृक् । इदमिव पश्यतीति ईदृशः । ईपि ईदृशी । ईदृक्षः । ईदृक् । भवंतमिव पश्यतीति भवादृशः । ईपि भवादृशी । भवादृक्षः । भवादृक् । यमिव पश्यतीति यादृशः । ईपि यादृशी । यादृक्षः । यादृक् । अमुमिव पश्यतीति अदसष्टेरात्वे कृते दस्यम इति मः मादू इत्यूत्वम् । अमूदृशः । ईपि अमूदृशी । अमूदृक्षः । अमूदृक् । मामिव त्वामिव च पश्यतीति त्वन्मदेकत्वे इति त्वन्मदौ टेरात्वे च । मादृशः । ईपि मादृशी । मादृक्षः । मादृक् । त्वादृशः । ईपि त्वादृशी । त्वादृक्षः । त्वादृक् । अस्मानिव

युष्मानिव च पश्यतीति अस्मादृशः । ईपि अस्मादृशी । अस्मादृक्षः । अस्मादृक् युष्मादृशः । ईपि युष्मादृशी । युष्मादृक्षः । युष्मादृक् ॥

मू०–णिनिरतीते ॥ धातोरतीते काले शीले च णिनिः । अग्निष्टोमेनायाक्षीत् । यजनशीलो वा । अग्निष्टोमयाजी । पितृव्यघाती । उष्णभोजी ।

सुबोधिनी–णिनिरतीते । नाम्न्युपसर्गे चोपपदे धातोरतीते काले ताच्छील्ये णिनिः स्यात् कर्त्तरि । णिनिप्रत्ययमाह । णित्त्वाद्वृद्धिः । इकार उच्चारणार्थः । यजदेवपूजादौ । अग्निष्टोमेनेष्टवान् इति इनामिति दीर्घः । अग्निष्टोमयाजी । स्तोत्रेण समाप्यमानो यो यागः सोऽग्निष्टोमः। पितृव्यं हतवानिति हनोघत् इति घत् । पितृव्यघाती । शीले तु उष्णं भोक्तुं शीलमस्येति उष्णभोजी । शीले किम् । उष्ण भुक्ते कदाचित् ॥

तत्त्वदीपिका–णिनिरतीते। शीले तृन्नित्यत. शीलेइत्यनुवर्त्तते। अग्निष्टोमेनायाक्षीदिति। नन्वग्निष्टोमस्य कर्मणामध्येयत्वेनाभेदात्कथ करणत्वमस्येति चेत्सत्यभ्यासोपि फलोत्पादनायां करणम् सभवतीत्याकरे समाहितत्वात् अग्निष्टोमः फलभावनायां करणम् भवत्येव । उष्णभोजीति । उष्णम् भोक्तु शीलमस्येतिविग्रह ।

मू०–व्रतेच ॥ स्थण्डिलशायी ।

सुबोधिनी–व्रतेच । व्रतेऽर्थे णिनिः स्यात् । स्थंडिले शेते व्रतार्थमिति स्थडिलशायी । बहुलमाभीक्ष्ण्ये । णिनिः । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्य। क्षीरपायिन उशीनराः। एतत्सर्वमनुक्तसमुच्चयार्थकचशब्दानुवृत्तेर्लभ्यते ॥

मू०–क्विब्वनिब्डाः ॥ धातोरतीते शीले चैते । ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । सुकृत् । धर्मकृत् । पापकृत् । अग्निचित् । सोमसुत् । यज्वा । सरसिजम् । सरोजम् । संस्कारजः । प्रजा । अजः । द्विजः । परितः खाता परिखा ।

सुबोधिनी–क्विब्वनिब्डाः । पुनः क्विब्वनिब्डप्रत्ययानाह क्त्त्वाद्गुणो न पित्त्वात्तुक् डित्त्वाट्टिलोपः इकार उच्चारणार्थो वेरिति विलोपः । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु कर्मसूपपदेषु हंतेः क्विप् नान्यत्र । ब्रह्माण हतवानिति इनामिति दीर्घः । ब्रह्महा । भ्रूणं गर्भं हतवानिति भ्रूणहा । वृत्रं दैत्यं हतवानिति वृत्रहा इन्द्रः । कर्मकृतवानिति कर्मकृत् । पापं कृतवानिति पापकृत्। अग्निं चितवानिति अग्निचित्। षुञ् अभिषेव । सोमं सुतवानिति सोमसुत् । वनिपि तु यज देवपूजादौ । इष्टवानिति नोपधाया इति दीर्घः यज्वा । डप्रत्यये तु जनी प्रादुर्भावे सरसि जातमिति सरसिजं । सरोज । सप्तम्या अलुग्वा संस्काराज्जात इति संस्कारजः । प्रकर्षेण जातेति प्रजा । आवत इत्याप् " प्रजा स्यात् सततौ जने " इत्यमरः । न जात इति अजः नाइत्यदादेशः । द्वाभ्यां जन्यसंस्काराभ्यां जात इति द्विजः । खन् खनने । परितः खातेति आवत इत्याप् परिखा ॥

तत्त्वदीपिका–क्विब्वनिब्डाः । क्विपः सिद्धावपि पुनरुपादान नियमार्थं । तेन हन्तेर्भूते ब्रह्मभ्रूणवृत्रेष्वेवेति । वनिपोपि पूर्वं वर्त्तमानार्थत्वात्पुनर्ग्रहण भू तेपि यथास्यादित्येवमर्थं । यज्वेति । इष्टवानिति वाक्यं प्रजा प्राणिजातस्य सञ्ज्ञैषा । द्विजइति मातुर्यदग्रेजायेत इति स्मृते. ।

मू०–क्तक्तवतू ॥ धातोरतीते काले क्तक्तवतू एतौ स्तो भावकर्मणोः । क्तः । स्नातम् कृतः कटः । क्तवतुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ।

सुबोधिनी—क्तक्तवतू । कित्त्वाद्गुणो न । उकारो व्रतोनुमिति नुमर्थः क्तप्रत्ययो भावकर्मकर्तृषु भवति । क्तवतुः कर्त्तर्येव । ष्णा शौचे । त्वयाऽस्नायि इति स्नातम् । अकारीति कृतः कटस्त्वया । अकार्षीदिति कृतवान् । अत्वसोःसाविति दीर्घः ।

तत्त्वदीपिका—क्तक्तवतू । भावकर्मणोरिति । मड्कप्लुत्येहभावकर्मेत्यनुवृत्त क्तवतु' कर्तरि परिशेषात्। स्नातामिति । अस्नायीति विग्रह । कृत इति अकारीति । कृतवानिति । अकार्षीदिति । एवमन्यो विग्रहो यथावदवगन्तव्य ।

मू०—गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरिक्तः ॥ भावकर्मणोरपि गङ्गांगतः । स्थितः । अमान्तस्योपधायादीर्घः क्ङितिझसेक्तौच । शान्तः । दान्तः ।

सुबोधिनी—गत्यर्थादकर्मकाच्चकर्त्तरिक्तः । गत्यर्थादकर्मकाच्च धातोः क्तः स्यात् भावकर्मकर्तृषु । अगमदिति गतो गगां सः । लोपस्त्वनुदात्ततनामिति मलोपः । अस्थादिति स्थितः सः । स्थामीतीत्व । शमुदमु उपशमे । अशमददमदिति अमांतस्योपधाया इति दीर्घः । शान्तः । दान्तः ॥

तत्त्वदीपिका—गतइति । अगमदिति ।

मू०—श्लिषशीङ्स्थाआसवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥ रामःसीतामाश्लिष्टः । शेषमधिशयितः । स्वर्गमधिष्ठितः । हरिमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । तमनुजातः । वृषमारूढः । जगदनुजीर्णः ।

सुबोधिनी—श्लिषशीङ्स्थाआसवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च । एभ्यः कर्त्तरि क्तः भावकर्मणोश्च । श्लिष आलिगने । शीङ् स्वप्ने । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । आस उपवेशने । वस निवासे । जनी प्रादुर्भावे । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । जृ वयोहानौ । अधिपूर्वाणां शीङ्स्थासामित्याधारस्य कर्मसंज्ञा । उपान्वध्याङ्पूर्वस्येति वस आधारस्य कर्मसंज्ञा । आश्लिक्षदिति आश्लिष्टो रामः सीतां । अध्यशयिष्टेति अधिशयितो हरिः शेषं । अध्यष्ठादिति अधिष्ठितः स स्वर्गम् । स्थामीतीत्वम् । उपासिष्टेति उपासितः सः हरि । उपावात्सीदिति वसिक्षुधोरितीट् यजामिति संप्रसारणम् घसादेरिति षः उपोषितः स हरिदिनं । अन्वजनिष्टेति जनसनखनामित्यात्वं अनुजातः सः रामम् । आरुक्षदिति होढ इति ढत्वम् । तथोर्द्ध इति तस्य धत्वम् ष्टुत्वं च ढिढोलोप इतिढलोपपूर्वदीर्घौ । आरूढःस वृषम् । अन्वजारीदिति ऋतइरितीर ग्वोर्विहसे इति दीर्घः र इति तस्य नत्वम् । अनुजीर्णः स विश्वं । कर्म्मणि तु गता प्राप्ता गंगा । तेन आश्लिष्टा सीता रामेण । अधिशयितः शेषो हरिणा । अधिष्ठितः स्वर्गस्तेन । उपासितो हरिस्तेन । उपोषितं हरिदिनं तेन । अनुजातो रामस्तेन । आरूढोवृषस्तेन । अनुजीर्णो विश्वस्तेन ।

तत्त्वदीपिका—श्लिषेतिः सकर्मकत्वादप्राप्तौ वचन । अधिशयित इति । अध्याशयिष्ट इति ।

मू०—क्तोवासेट् ॥ उदुपधात्सेट् क्तो वा किव् । द्युतितम्, द्योतितम् । प्रमुदितः,प्रमोदितः साधुः ।

सुबोधिनी–क्तोवासेट् । उदुपधाद्भ्वाविकरणादिट्भावकर्मणोः सेट् क्तो वा कित्संज्ञः स्यात् । कित्त्वाभावे गुणः । द्युत दीप्तौ । अद्योति इति द्युतितं, द्योतितम् । तेन । मुदहर्षे । प्रामोदि इति प्रमुदितः साधुस्तेन । उदुपधात्किम् । विदितं । भावकर्म्मणोः किम् । रुचितं वनम् । गत्यर्थादकर्मकादिति कर्त्तरि क्तः । सेटि किम् । कुष्टम् कुष निष्कर्षे । आभ्विकरणात्किम् । गुध्यतेर्गुधितम् ॥

मू०–शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषमृषपूङस्सेटौक्तक्तवतूकितौन ॥ शयितः । शयितवान् । प्रस्वेदितः । प्रस्वेदितवान् । क्ष्वेदितः । क्ष्वेदितवान् । धर्षितः । धर्षितवान् ।

सुबोधिनी–शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषमृषपूङःसेटौक्तक्तवतूकितौन । अकित्त्वाद्गुणः । अशायिष्टेति शयितः । शयितवान् सः । कृत इतीट् अनुबंधनिर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः । शेश्यितः । शेश्यितवान् । नुधातोरिति यः । किंच । स्विदादीनामादीदित इतीण्निषेधे प्राप्ते भावे कर्त्तरि चादित इति सेट्कत्वम् । पूङःकित इतीण्निषेधे प्राप्ते पूङो वा कित इति सेट्कत्वम् । ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोरिति भ्वादिरत्र गृह्यते न तु ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे दिवादिः भ्वादिसाहचर्यात् प्रास्वेदिष्टेति प्रस्वेदितं तेन प्रस्वेदितवान् । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । प्रधर्षितवान् प्रधर्षितस्तेन ।

मू०–मृषः क्षान्तौ ॥ मर्षितः । मर्षितवान् ।

सुबोधिनी–मृषःक्षांतौ । मृषः सेटौ क्तक्तवतू कितौ न स्तः क्षमायामर्थे । मर्षितः, मर्षितवान् । क्षमायां किम् । अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ॥

मू०–पूङोवाकितस्तस्येट् ॥ पवितः, पूतः । पवितवान्, पूतवान् ।

सुबोधिनी–पूङोवाकितस्तस्येट् । पूङः परस्य कितस्तस्येट् वा स्यात् । पूङ् पवने । कितः बुः से इत्यतो बुरित्यनुवृत्तम् ॥

मू०–कितः ॥ उवर्णान्तादृवर्णान्तात् श्विश्रिभ्यां च परस्य कितस्तस्य इण्न । भूतः । वृतः । श्रितः । श्वयतेस्सम्प्रसारणस्य दीर्घः किति ते । शूनः । वेञो ह्रस्वः । किति ते । उतम् ।

सुबोधिनी–कितः । श्विश्रिऋवर्णोवर्णांतेभ्यः परस्य कितः प्रत्ययस्येण्न । अभूदिति भूतः । वृङ् संभक्तौ । वृञ् वरणे च वृतः । श्रिञ् सेवायाम् । श्रितः । टुओश्विइर् गतिवृद्ध्योः । यजामिति सम्प्रसारणम् । श्वयतेःसंप्रसारणस्यदीर्घः । शूनः । वेञ् तंतुसंताने । यजामिति संप्रसारणे वेञो ह्रस्वः । उतम् ॥

तत्त्वदीपिका–कित इति । वु. सेरित्यतो वुरित्यस्यानुवृत्तेरुवर्णान्तादित्यादि । नैकस्वरादित्यतो नेति योगविभागात् श्विश्रिभ्यामिति च लभ्यते ।

मू०–आदीदितः ॥ आदित ईदितश्च क्तक्तवत्वोर्नेट् ।

सुबोधिनी–आदीदितः । आच्च ईच्च आदीतौ आदीतौ इतौ यस्य आदीदित् तस्मादादीदितो धातोः क्तक्तवत्वोरिण्न स्यात् कृत इत्यस्यापवादः ॥

तत्त्वदीपिका–आदीदित इति। आच्च ईच्च आदीतौ इतौ यस्य तथा तस्मात्। कृत इति प्राप्तस्यापवाद.।

मू०–ञीताक्त्वर्तमानेऽपि ॥ ञीतां धातूनां मतिबुद्धिपूजार्थानाञ्च वर्तमानेऽपि क्तः। राज्ञां मतः। बुद्धः। इष्टः।

सुबोधिनी–ञीताक्त्वर्त्तमानेपि। ञिरिद्येषां ते ञीतस्तेषां मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च क्तः स्यात् वर्त्तमानेऽर्थे। मतिरिहेच्छा बुद्धेः पृथग्ग्रहणात्। राज्ञां मतः। इष्टः तैरिष्यमाण इत्यर्थः। बुद्धः। विदितः। पूजितः। अर्चितः॥

तत्त्वदीपिका–ञीतामिति। ञिरिद्येषांते ञीतस्तेषाम्।

मू०– दस्तस्यनोदश्च ॥ दकारात्परस्य कितस्तस्य नत्वं दकारस्य च। भेदितम्। भिन्नम्।

सुबोधिनी–दस्तस्यनोदश्च। दात्परस्य कितस्तस्य नत्वं स्यात्॥

मू०–भावेकर्तरिचादितःक्तक्तवत्वोरिड्वा ॥ मेदितः, मिन्नः। प्रस्वेदितः, प्रस्विन्नः। क्ष्वेदितः, क्ष्विन्नः।

सुबोधिनी–भावेकर्त्तरिचादितःक्तक्तवत्वोरिड्वा। आकारेतोधातोर्भावकर्तृस्थितयोः क्तक्तवत्वोरिड्वा स्यात्। ञिमिदा स्नेहने। मिद्यते इति मिन्नम्। तेन शीङ्स्विदिमिदीति क्तस्याकित्त्वाद्गुणः। मेदते इति मेदितः सः। ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः। प्रस्विद्यते इति प्रस्विन्नं तेन। प्रस्वेदते इति प्रस्वेदितः सः। ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः। क्ष्विन्नं तेन। क्ष्वेदितः सः॥

तत्त्वदीपिका–आदित इति॥ आत् इद्यस्य स तथा।

मू०–अदोजघुः ॥ किति तकारे। जग्धम्।

सुबोधिनी–अदोजघुः। अदो जघुरादेशः स्यात् किति तादौ प्रत्यये। उकारउच्चारणार्थः। तथोर्द्ध इति तस्य धः। झभेझबा इति घस्य गः। जग्धम्॥

मू०–रः ॥ रेफात्कितस्तस्य नत्वम्। विकीर्णम्। जीर्णम्।

सुबोधिनी–रः। रात्कितस्तस्य नत्वं स्यात्। कॄ विक्षेपे। जॄ वयोहानौ। ऋतइरितीर् र्व्वोर्विहसे इति दीर्घः। विकीर्णः। जीर्णम्॥

तत्त्वदीपिका–रइति। कृतस्यापत्य कार्तिरित्यत्र वृद्धेरसिद्धत्वान्न स्वरांतो वेत्यस्यानुवृत्तेर्व्यवस्थया क्वचिन्न क्वचिद्वेति बोध्य। तेन पूर्त इत्यादौ न। दस्तस्येति सुवचम्।

मू०–ल्वाद्योदितश्च ॥ ल्वादेरोदितश्च धातोः कितस्तस्य नो भवति। लूनः। लूनवान्। ज्या वयोहानौ। जीनः।

सुबोधिनी–ल्वाद्योदितश्च। ल्वादेरेकविंशतेर्द्धातोरोदितश्च कितस्तस्य नत्व स्यात्। क्र्यादेरंतर्गणोल्वादिः। लूञ्। १। स्तॄञ्। २। कॄञ्। ३। वॄञ्। ४। धूञ्। ५। शॄञ्

। ६ । दृ । ७ पॄ । ८ । भॄ । ९ । मॄ । १० । दॄ । ११ । जॄ । १२ । नॄ । १३ । कॄ । १४ । ऋ । १५ । गॄ । १६ । ज्य । १७ । री । १८ । ली । १९ । व्री । २० । प्ली । २१ । इति ल्वादिः । लुञ्छेदने । लूयतेस्म इति लूनः । लुनाति स्मेति लूनवान् । ज्या वयोहानौ । ग्रहामिति संप्रसारणे जीनः ॥

तत्त्वदीपिका–ल्वाद्योदित इति। लू आदिर्यस्य स ल्वादि । ओदित् यस्य स ओदित्। ल्वादिश्च ओदिच्च ल्वाद्योदित् तस्मात्। लून इति लूयते स्म इति। लूनवानिति। लुनाति स्मेति।

मू०–प्यायः पीतिकिति ॥ पीनः । भुजो कौटिल्ये भुग्नः । हीनः । स्वादयओदितः । षूङ् प्राणिप्रसवे। सूनः । सूनवान् । दूङ् परितापे । दूनः । मीनः । डीङ् उड्डीनः । दीनः । लीनः । व्रीणः । रीणः। धीनः ।

सुबोधिनी–प्यायः पीतिकिति । प्यायः पी आदेशः स्यात् तादौ किति । ओप्यायी वृद्धौ। पीनः। भुजो कौटिल्ये। नत्वस्य सिद्धत्वेन झसपरत्वात् चोःकुरिति गः। भुग्नः। ओहाक् त्यागे। अपिद्याधेतीत्वं। हीनः। षूङ् प्राणिप्रसवे। स्वादयओदित इत्योदत्त्वान्नत्वम्। सूनः। सूनवान्। दिवादेरंतर्गणोयं स्वादिः। षूङ् १। दूङ् २। दीङ् । ३ । डीङ् । ४ धीङ् । ५ । मीङ् । ६ । रीङ् । ७ । लीङ् । ८ ।व्रीङ् । ९ । स्वादयो नव । दूङ् परितापे । दूनः । दूनवान् । डीङ् विहायसा गतौ । ओदिन्मध्ये डीङः पाठसामर्थ्यादिण्न । उड्डीनः । दीङ् क्षये । दीनः । लीङ् श्लेषणे । लीनः । रीङ् स्रवणे रीणः । धीङ् आधारे धीनः ॥

तत्त्वदीपिका–उड्डीन इति। ओदिन्मध्ये पाठसामर्थ्यान्नेट्। एवमन्यत्रापि कर्त्राद्यर्थभेदेन वाक्यभेदः

मू०–दुग्वोर्दीर्घश्च ॥ दूनः । गूनः ।

सुबोधिनी–दुग्वोर्दीर्घश्च । दुगुभ्यां परस्य कितस्तस्य नत्वमनयोर्दीर्घश्च स्यात् । गु पुरीषोत्सर्गे । दुगतौ । टुदु उपतापे अय तु न गृह्यते । सानुबधकत्वात् । मृदुतया दुतया इति माघः । दूनः । गूनः ॥

तत्त्वदीपिका–दुग्वोरिति। दुगताविर्त्येव गृह्यते। नतु टुदु उपताप इत्यपि सानुबधकत्वात्। मृदुतया दुतयेति माघोपि।

मू०–क्षियोदीर्घःकर्त्तरिक्तक्तवत्वोर्नत्वंच ॥ क्षीणः । क्षीणवान् । कर्त्तरि किम् । क्षितम् ।

सुबोधिनी–क्षियोदीर्घःकर्त्तरिक्तक्तवत्वोर्नत्वंच । क्षियः परयोः कर्त्तरि स्थितयोः क्तक्तवत्वोस्तस्यनत्वं क्षियो दीर्घश्च स्यात् । क्षि क्षये । क्षि निवासगत्योश्च । क्षयतिस्मेति क्षीणः । क्षीणवान् । कर्त्तरि किम् । क्षीयते स्मेति क्षितं कामेन ॥

मू०–यलसंयोगादेरादन्तात्कितस्तस्यनत्वम् ॥ द्राणः । ग्लानः । म्लानः ।

सुबोधिनी–यलसंयोगादेरादंतात्कितस्तस्यनत्वम् । यलप्रत्याहारः संयोगादेराकारांताद्धातोः परस्य कितस्तस्य नत्वं स्यात् । द्रा कुत्सायां । द्राणः । ग्लै म्लै हर्ष क्षये । ग्लानः म्लानः ॥

मू०-नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीनिर्वाभ्योवा ॥ त्राणः, त्रातः । घ्राणः । घ्रातः । ह्रीणः, ह्रीतः । नुत्तः, नुन्नः । विद विचारणे । वित्तः, विन्नः । उन्दी क्लेदने । उत्तः, उन्नः । निर्वाणो मुनिवन्ह्यादौ निर्वातस्तुगतेऽनिले ।

सुबोधिनी-नुदविदोंदत्राघ्राह्रीनिर्वाभ्योवा । एभ्यः कितस्तस्य नत्व वा स्यात् । आद्यानां त्रयाणां दस्तस्येति नित्यं नत्वे प्राप्ते त्राघ्रा अनयोर्यलसंयोगादेरिति नत्वे प्राप्ते ह्री वा अनयोरप्राप्ते सति विभाषेय । नुद प्रेरणे । नुत्तः, नुन्नः। विद विचारणे । रौधादिक एव गृह्यते । उन्दिना परेण साहचर्यात् । वित्तः, विन्न । तथा च भाष्यम् " वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते ॥ विन्तेर्विंत्तिश्च विन्नश्च भोगे वित्तश्च विदतेरिति" । उन्दी क्लेदने । आदीदितइतीण्न । नोलोप इति नलोपः । उन्नः, उत्तः । त्रैङ् पालने । त्राणः, त्रातः । घ्रा गंधोपादाने घ्राणः, घ्रातः । ह्री लज्जायां ह्रीतः, ह्रीणः । वा गतिगधनयोः अवाते कर्त्तरि सति नत्वं स्यात् निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । मुक्तिं गत इत्यर्थः । वाते कर्त्तरितु निर्वातो वातः । नितरां वातो गत इत्यर्थः । गत्यर्थादिति कर्तरि क्तः ॥

मू०-दोदत्ति ॥ दाइत्यस्यदथ् कितितकारे न तु पितः । दत्तः । दत्तवान् ।

सुबोधिनी-दोदत्ति । ददातेर्दथादेशः स्यात्किति तकारे । दाप् लवने अस्य तु न । व्याख्यानात् प्रयोगाभावाच्च । थांतोयमादेशः । किंच यदि तांत आदेशस्तदा विदत्तमित्यादौ आद्यंतवदेकस्मिन्निति न्यायेन नाम्यतोपसर्गस्येति दीर्घः स्यात् । यदि दान्तस्तदा दस्तस्येति नत्वं स्यात् । यदि धांतस्तदा तथोर्द्ध इति क्तस्य धः स्यात् । थांते तु खसेचपा इति थस्य तः । दत्तः । दत्तवान् । पितस्तु दातः ॥

मू०-स्वरांतोवा ॥ स्वरान्तादुपसर्गादुत्तरस्य दाइत्यस्य तो वाकिति तकारे न तु पितः । प्रत्तः । प्रदत्तः । अवत्तः । अवदत्तः ।

सुबोधिनी-स्वरान्तोवा । पक्षे दथादेशः ॥

तत्त्वदीपिका-स्वरपद स्वरान्तोपसर्गोपलक्षकमित्याह।स्वरान्तोपसर्गादिति। तेन देवदत्त इत्यादौ न

मू०-नाम्यन्तोपसर्गस्यदीर्घोदादेशेतकारे ॥ सुष्ठु अदायि सूत्तम् । नीत्तम् ॥

सुबोधिनी-नाम्यंतोपसर्गस्यदीर्घोदादेशेतकारे । नाम्यंतस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात् दास्थाने आदेशो यस्तकारस्तस्मिन् परे ॥

मू०-धाञोहिःकितिते ॥ निहितः ।

सुबोधिनी-धाञोहिः कितिते । दधातेर्हिरादेशः स्यात् किति तकारे ॥

मू०-ध्याख्यापॄमूर्छिमादिभ्योननत्वम् ॥ ध्यातः । ख्यातः । पूर्तः । मूर्तः । मत्तः । यज इष्टम् । उप्तम् । ऊढः । व्येञ् वीतः । ह्वेञ् हूतः । उदितः । उक्तः ।

सुबोधिनी–ध्याख्यापृमूर्छिंमदिभ्योननत्वम्। आद्ययोर्यलसंयोगादेरिति नत्वे प्राप्ते। पॄइ-त्यस्य तु ल्वादिषु पाठात् ल्वाद्योदित इति नत्वे प्राप्ते मूर्छतेस्तु छस्य लोपे कृते र इति नत्वे प्राप्ते माद्यतेस्तु दस्तस्येति नत्वे प्राप्ते निषेधः। ध्यै चितायां। ध्यातः। ख्या प्रकथने ख्यातः। पॄ पालनादौ। पोरुरित्युर्। र्वोर्विहसे इति दीर्घः। कित इतीण्न। पूर्त्तः। मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः। रेफाच्छ्रोरिति छलोपः। आदीदित इतीण्न। मूर्त्तः। मदी हर्षे। आदीदित इतीण्न। मत्तः। यज देवपूजादौ। छशषेति षत्वम्। ष्टुत्वं। यजादि-त्वात् यजामिति संप्रसारणं। इष्टं। टुवप् बीजतंतुसंताने। उप्तम्। वह प्रापणे। होढ इति हस्य ढः तथोर्ध इति तस्य धः ष्टुत्वं ढिढ इति ढलोपपूर्वदीर्घौ ऊढम्। व्येञ् संवरणे। वीतः। व्हेञ् स्पर्द्धायाम्। हूतः। वद व्यक्तायां वाचि। कृतइतीट्। उदितः। वच परि-भाषण उक्तः॥

मू०–वसतिक्षुधोरिट्क्त्वाक्तक्तवतूनाम्॥ उषितः। क्षुधितः। सुप्तः।

सुबोधिनी–वसतिक्षुधोरिट्क्त्वाक्तक्तवतूनां। वस निवासे। यजामिति संप्रसारणं। घसादेरिति षः। उषितः। क्षुध बुभुक्षायां। क्षुधितः। ञिष्वप् शये। यजामिति संप्रसारण। सुप्तः॥

मू०–क्वचिद्वेटःक्तक्तवत्वोर्नेट्॥ व्रश्चू वृक्णः वृक्णवान्।

सुबोधिनी–क्वचिद्वेटःक्तक्तवत्वोर्नेट्। यस्य धातोः कुत्रचित्स्थले विकल्पेनेड्विहित-स्तस्माद्धातोः परयोः क्तक्तवत्वोरिण्न स्यात्। ओव्रश्चू छेदने। ऊदितो वेति वेट्त्वादि-ण्न। ग्रहामिति संप्रसारणम्। ल्वाद्योदित इति नत्वं। नत्वस्यासिद्धत्वात् झसे परतः छशषेति षत्वे प्राप्ते क्तक्तवत्वोरादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्य इति चोःकु-रिति कुत्वम् स्कोरिति सलोपः। वृक्णः, वृक्णवान्॥

मू०–अञ्चेः पूजायामिट्॥ अञ्चितः। जातः।

सुबोधिनी–अचेःपूजायामिट्। पूजार्थादंचतेः परयोः क्तक्तवत्वोरिट् स्यात्। उदितः क्त्वोवेडिति अंचेः क्त्वायां वेट्कत्वात् क्वचिद्वेटइति निषेधे प्राप्ते सति विधिः। पूजार्था-चतेर्नेति नलोपो न। अंचितः। गतौ तु नोलोप इतिनलोपः। चोःकुरितिकः। अक्तः। जनी प्रादुर्भावे। जनसनेत्यात्वम्। जातः॥

मू०–पचोवः॥ क्तक्तवत्वोस्तस्य। पक्वः। पक्ववान्।

सुबोधिनी–पचोवः। पचतेः परस्य क्तक्तवत्वोस्तस्य वः स्यात्। डुपचष् पाके। वस्यासिद्धत्वाच्चोःकुरिति। कः पक्वः॥

मू०–क्षायोमः॥ क्षामः। क्षामवान्।

सुबोधिनी–क्षायोमः। क्षायतेः परस्य क्तक्तवत्वोस्तस्य मः स्यात। क्षै क्षये। संध्य-क्षराणामित्यात्वं। क्षामः॥

तत्त्वदीपिका–क्षाम इति। क्षै क्षये इत्यस्यात्वे।

मू०–प्रस्त्यस्सम्प्रसारणंकितितस्यमोवा॥ प्रस्तीमः। प्रस्तीतः।

सुबोधिनी–प्रस्त्यःसंप्रसारणंकितितस्यमोवा । प्रपूर्वस्य स्त्यायतेः संप्रसारणं स्यात् । किति क्तक्तवत्वोस्तस्य मश्च वा । स्त्यै शब्दसंघातयोः । प्रस्तीमः । प्रस्तीतः ॥

तत्त्वदीपिका–प्रस्त्य इति । प्रस्त्य सप्रसारणंनित्य तस्यतुमोवेत्यर्थ । प्रस्त्यायतिस्म प्रस्तीम । आदौ सप्रसारणे कृते यलक्षयोगादित्वाभावान्न नत्वमनुपसर्गादिति ।

मू०–शुषेःकः । शुष्कः । शुष्कवान् ।

सुबोधिनी–शुषेःकः । शुषेः परस्य क्तक्तवत्वोस्तस्य कः स्यात् । शुष शोषणे । शुष्कः ॥

मू०–स्फायस्स्फीतिकिति ॥ स्फीतः । धेट् धीतम् । गीतम् । पीतम् । दो दितम् । सो सितम् । मितम् ।

सुबोधिनी–स्फायःस्फीतिकिति । स्फायतेःस्फीादेशः स्यात् तादौ किति । स्फायी वृद्धौ स्फीतः । धेट् पाने । गै शब्दे । पा पाने । एषां त्रयाणामपिह्वाधेतीत्वं । धीतं गीतं पीतं । दो अवखंडने । षोतकर्मणि । मा माने । माङ् माने । मेङ् प्रणिदाने । एषां स्थामितीत्वं । दितं । सितं । मितम् ॥

मू०–सेटोःक्तक्तवत्वोर्ञिलोपः ॥ चोरितः । चोरितवान् । पाचितः पाचितवान् ।

सुबोधिनी–सेटोःक्तक्तवत्वोर्ञिलोपः । ञिप्रत्ययस्य लोपः स्यात् सेटोः क्तक्तवत्वोः परयोः । चुर स्तेये । कृत इतीट् । ञिलोपे चोरितः । डुपचष् पाके ण्यंतः कृत इतीट् । पाचितः ॥

मू०–ऊर्णोतेर्नेट् ॥ ऊर्णुतः ।

सुबोधिनी–ऊर्णोतेर्नेट् । ऊर्णोतेरिण्न स्यात् तादौ किति । ऊर्णुञ् आच्छादने । ऊर्णुतः । ऊर्णुतवान् ॥

मू०–द्रवस्यकाठिन्येस्पर्शेचार्थेश्यैङस्सम्प्रसारणंकितस्तस्यनत्वंचनतुस्पर्शे ॥ शीनं घृतम् । स्पर्शे तु शीतं जलम् ।

सुबोधिनी–द्रवस्यकाठिन्येस्पर्शेचार्थेश्यैङस्संप्रसारणंकितस्तस्यनत्वचनतुस्पर्शे । श्यैङः संप्रसारणम् स्यात् द्रवरूपस्य द्रव्यस्य कठिनस्य भावः काठिन्यं तस्मिन् काठिन्येऽर्थे च पुनः द्रवस्यास्पर्शेऽर्थे श्यैङः परस्य कितस्तस्य नश्च स्यात् स्पर्शेऽर्थे नत्वं न । श्यैङ् गतौ शीनं घृतम् । स्पर्शे किम् । शीतं जलं । काठिन्ये स्पर्शेच किम् । संश्यानो वृश्चिकः। शीतात्संकुचित इत्यर्थः । यलसंयोगादेरिति नत्वम् ॥

मू०–अंचेःकितस्तस्यनत्वंनत्वपादाने ॥ समक्नः । अन्यत्रोदक्तमुदकं कूपात् ।

सुबोधिनी–अचेःकितस्तस्यनत्वंनत्वपादाने । अंचु गतिपूजनयोः । नत्वस्यासिद्धत्वात् चोःकुरिति कः । उदितः क्त्वोवेडिति क्त्वायां वेट्कत्वात् । क्वचिन्नेट इतीण्न । समक्नः । अनपादाने किम् । उदक्तमुदकं कूपात् ॥

मू०–दिवोऽविजिगीषायाम् ॥ आद्यूनः । विजिगीषायां तु द्यूतम् ।

सुबोधिनी–दिवोऽविजिगीषायाम् । दिवः क्तक्तवत्वोस्तस्य नः स्यात् विजेतुमिच्छा विजिगीषा तस्यां वाच्यायां नत्वं न । दिवु क्रीडाविजिगीषादौ क्वितिझसे इति वस्य ऊः । द्यूनः क्षीण इत्यर्थः । "आद्यूनःस्यादौदरिक" इति हैमः । विजिगीषायां तु द्यूत । द्यूते विजिगीषयाऽक्षाः पात्यते इति ॥

मू०– अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघानिपात्यन्ते ॥ फुल्लः । फुल्लवान् । क्षीबृ मदे । क्षीबो मत्तः । कृशस्तनुः । लाघ शोषणालमर्थयोः । उल्लाघो नीरोगः । उपसर्गात्तु । **चरफलोरतउतिकिति** ॥ प्रफुल्तः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः । चर चूर्णः ।

सुबोधिनी–अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघानिपात्यते । ञिफला विशरणे । क्तक्तवत्वोस्तस्य लत्व निपात्यते चरफलोरतउतिकिति । एतयोरस्य उत्स्यात् तादौ किति । आदीदित इतीण् न । फुल्लः । क्षीबृ मदे । कृश तनूकरणे । लाघृ शक्तौ । एषां त्रयाणां क्तस्य तलोपो निपात्यते । तलोपस्यासिद्धत्वात् । प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते । ननु फुल्ल विकसने लाघृ शक्तौ आभ्यां पचादेर इत्यप्रत्यये इतराभ्यां नाम्युपधात्क इति कप्रत्यये फुल्लोल्लाघक्षीबकृशाः शब्दाः सिद्ध्यंति किमनेन । उच्यते । फुल्तादिनिवृत्त्यर्थम् सूत्रम् ॥

तत्त्वदीपिका–फुल्ल इति । तस्य लत्व निपात्यते । लोध्रद्रुम सानुमतः प्रफुल्ल । प्रफुल्लराजीवांकमध्ये । इत्यादौ तु फुल्लविकसने इत्यस्मात्पचाद्ये बोध्य । यद्वा प्रफुल्लेन समासे ।

मू०– उत्फुल्लसंफुल्लौच ॥

सुबोधिनी–उत्फुल्लसफुल्लौच । उत्सपूर्वकावप्येतौ निपात्येते । कथं तर्हि लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लमिति रघुः । आह । फुल्ल विकसने अस्मात् पचादेरित्यप्रत्यये प्रफुल्ल इति । यद्यपिप्रफुल्लवदुत्फुल्लसफुल्लावपि पचादेरित्यनेन सिद्धौतथापि उत्फुल्त संफुल्त इति प्रयोगानिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥

तत्त्वदीपिका–उत्फुल्लेति । यद्यपि प्रफुल्लपदे तयोरपि सिद्धिस्तथापि उत्फुल्त इत्यादि रूपनिवृत्त्यर्थमिदम् ।

मू०– वित्तोभोगप्रतीतयोः ॥ वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः । अन्यत्र विन्नः । भित्तं शकलम् । भिन्नमन्यत्र ।

सुबोधिनी–वित्तोभोगप्रतीतयोः । भुज्यते इति भोगस्तस्मिन् भोगेर्थे प्रतीतः प्रसिद्धः तस्मिन्प्रतीतेऽर्थे च विदृतेः परस्य क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते । दस्तस्येति नत्वेप्राप्ते निषेधः । विद्लृ लाभे । वित्तः । विद्यतेर्विन्नः । विन्दतेर्वित्तः विन्नश्च । वेत्तेर्विदितः । विद सत्तायां विद विचारणे देवादिकरौधादिकावेतावनिटौ । विदज्ञाने । विद्लृलाभे आदादिकतौदादिकावेतौसेटौ । विद्लृ लाभे अस्यतु गमहनविदेति क्वसुप्रत्यये वेट्कत्वात्क्वचिद्वेट् इतीण्न । भित्तं शकलं । भिदेः परस्य क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते शकलेर्थे । दस्तस्येति प्राप्ते निषेधः । भित्तं शकलखडेवेत्यमरः । अन्याद्भिन्नम् । विदीर्णमित्यर्थः ॥

मू०– ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ऋतमन्यत्र ।

सुबोधिनी–ऋणमाधमर्ण्ये । ऋगतौ अस्मात् क्तस्य नत्व निपात्यते अधमं दुःखप्रद-मृणमस्य सोऽधमर्णस्तस्य भाव आधमर्ण्यं तस्मिन्नाधमर्ण्येऽर्थे 'अधमर्णस्तु ग्राहक' इत्यमरः ॥

तत्त्वदीपिका–ऋणमाधमर्ण्यइति । अधमर्ण्य इति अधमस्य ऋणे अधममृण यस्येतिवाऽधमर्णस्त-स्यभावस्तत्ता तस्मिन् तेन वाधमर्ण्यव्यवहारो लक्ष्यते तथा चोत्तमर्णेपि प्रयोग सिध्यति ।

मू०–क्षुब्धस्वान्तध्वांतलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानिमन्थमन-स्तमस्सक्ताविस्पृष्टस्वरानायासभृशेषु ॥ क्षुब्धो मन्थः । स्वन शब्दे । स्वान्तं मनः । ध्वान्तं तमः । लगे संगे । लग्नसक्तम् । म्लिष्टमविस्प-ष्टम् । रेभृ शब्दे । विरिब्धः स्वरः । फाण्टमनायाससाध्यः कषायविशेषः । बाहृ प्रयत्ने । बाढम् भृशम् । अन्यत्र तु क्षुभितम् । स्वनितम् । ध्वनितम् । लगितम् । म्लेच्छितम् । विरेभितम् । फणितम् । बाहितम् ।

सुबोधिनी–क्षुब्ध १ स्वांत २ ध्वांत ३ लग्न ४ म्लिष्ट ५ विरिब्ध ६ फांट ७ बाढानि ८ मन्थ १ मन २ स्तमः ३ सक्ता ४ विस्पष्ट ५ स्वरा ६ नायास ७ भृशेषु ८ ॥ क्षुब्धादीन्य-ष्टावनिट्कानि निपात्यते मंथादिष्वर्थेषु । क्षुभ संचलने तथोर्द्ध इति तस्य धः । झभेजबा इति भस्य बः । क्षुब्धः । स्वन ध्वन शब्दे । अमांतस्येति दीर्घः । स्वान्तम् । ध्वांतम् । लगे नत्वमपि निपात्यते । लग्नम् । म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । रेभृ शब्दे अनयोरुपधाया इत्व-मपि निपात्यते छशषेतिषत्वं ष्टुत्वं । म्लिष्टं तथोर्द्ध इति धः । झभेइति भस्य बः । विरिब्धः । फण गतौ । अमांतस्येति दीर्घः ष्टुत्वम् णस्यानुस्वारो निपात्यते फांट बाहृप्रयत्ने । होढ इति ढः तथोर्द्ध इति तस्य ध. । ष्टुत्वं ढिढ इति ढलोपे बाढं । कथं तर्हि क्षुब्धो राजेति । आग-मजमनित्यमित्यागमस्यानित्यत्वादिडभावः ॥

तत्त्वदीपिका–क्षुब्धमित्यादि ।क्षुब्धमित्यादीन्यष्टौ निपा.यते मथादिष्वर्थविशेषेषु वाच्येष्वित्यर्थः । मथ इति द्रवद्रव्यसपृक्ता सक्तवो मथ मथनदडश्च ।

मू०–धृष्टविशस्तावविनये॥ धृष्टः । विशस्तः । अन्यत्र धर्षितः । विश-सितः ।

सुबोधिनी–धृष्टविशस्तावविनये अविनयेर्थे एतावनिटौ स्तः । ञिधृषा प्रागल्भ्ये अस्य आदीदित इतीण्निषेधे सिद्धे शसु हिंसायामस्य उदितः क्त्वो वेडिति क्त्वायां वेट्कत्वा-त्क्वचिद्वेट इतीण्निषेधे सिद्धे अनयोरविनये एवानिट्त्वं नान्यत्रेति नियमार्थं सूत्रं । विन-येतु धर्षितः । शीङ्स्विदिमिदीति क्तस्याकित्त्वाद्गुणः ॥

तत्त्वदीपिका–अन्यत्रेति । अविनयादन्यत्रेत्यर्थः । धृषेरादित्व चिन्त्यमिति कश्चित् । अन्यस्तु अविनया-दन्यत्र भावकर्मणोधृष्ट धर्षितमित्यादौ विकल्पेट्त्वार्थमाह ।

मू०–दृढःस्थूलबलयोः ॥ दृहितो दृंहितोऽन्यः । बृह बृहि वृद्धौ ।

सुबोधिनी–दृढः स्थूलबलयोः । स्थूलो मांसलस्तस्मिन्नर्थे । बलमस्यास्तीति बलः । अइकौचेत्यः तस्मिन् बलवत्यर्थे च आभ्यां परस्य क्तप्रत्ययस्य ढत्व धातोरिडभावहलोपौ

च इदितो नलोपश्च निपात्यते । दृढः । ननु होढ इति ढत्वं तथोर्द्ध इति धत्वे ष्टुत्वे च ढिढ इति ढलोपे कृते दृढेति रूपसिद्धौ सत्यां किमर्थं ढत्वहलोपयोर्निपातनम् । उच्यते । तथाहि सति ढलोपस्यासिद्धत्वेन अलघुत्वात् द्रढिमेत्यत्र ऋरइमनीति रभावो न स्यात् । परिद्रढय्य इत इत्यत्र परिद्रढीत्यस्मान्नामधातोः क्यप्रत्यये क्यपि लघुपूर्वात्परस्य ञेरिति ञेरयादेशो न स्याच्च । अतोऽसिद्धत्वनिवृत्तये निपातनम् ॥

तत्त्वदीपिका–स्थूलबलयोरिति। बलमस्यास्तीति बलः अइकादित्य । मांसलो निर्बलो दृढः।

मू०–प्रभौपरिवृढः ॥ परिबृहितः, परिबृंहितोऽन्यः ।

सुबोधिनी–प्रभौपरिवृढः । प्रभौ वाच्ये बृइ बृहि वृद्धौ आभ्यां परस्य क्तस्य ढत्वं धातो रिडभावहलोपौ च । इदितो नलोपश्च निपात्यते । 'प्रभुः परिवृढो ऽधिप' इत्यमरः । अत्रापि ढत्वहलोपयोर्निपातनं । व्रढिमा परिव्रढय्येत्यादिसिद्धयर्थं प्राग्वदेव ॥

मू०–कृच्छ्रगहनयोःकषः ॥ कष्टम् । कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रम् । कषितमन्यत् ।

सुबोधिनी–कृच्छ्रगहनयोः कषः । एतयोरर्थयोः कषः परस्य क्तस्येण्नस्यात् 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलमि' त्यमरः । अत्र कष्टशब्देन दुःखं तत्कारणं च गृह्यते। कष हिंसायां । कष्टो मोहः दुःखहेतुरित्यर्थः । कष्टं शास्त्रं । दुरवगाहमित्यर्थः ॥

मू०–घुष्टोऽविशब्दने ॥ घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम् । घुषितं वाक्यम् ।

सुबोधिनी–घुष्टोऽविशब्दने । विशब्दनंप्रतिज्ञानं न विशब्दनमविशब्दनं तस्मिन्नर्थे घुषेः परस्य क्तस्येण् न स्यात् । घुषिर् शब्दार्थे भ्वादिः । घुषिर् अविशब्दने चुरादिः । द्वयोरप्यत्र ग्रहणं । ननु विशब्दनेर्थे इण्निषेधाभावात् ञिप्रत्यये उपधागुणे कृते सेटोः क्तक्तवत्वोरिति ञिलोपे च घोषितमित्यपि स्यात्। अत्राहुः । विशब्दनेऽर्थेचुरादेर्ञिरेवानित्य इति ॥

तत्त्वदीपिका–घुषितमिति । शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थ ।

मू०–अभ्यर्णमाविदूर्य्ये ॥ अभ्यर्दितमन्यत् ।

सुबोधिनी–अभ्यर्णमाविदूर्य्ये । अर्देः परस्य क्तस्येण्न स्यात् आविदूर्य्येऽर्थे । विशेषेण दूरं विदूर न विदूरमविदूरम् अविदूरस्य भावः आविदूर्यं । अर्दगतौयाचने च । दस्तस्येति तदयोर्नत्वम् । अभ्यर्णम् । नातिदूरमासन्न वा ॥

तत्त्वदीपिका–आविदुर्यइति । विशेषेण दूरं विदूर ततोऽन्यदविदूर नातिदूरमासन्न वा सामीप्य इति तत्वमेव नोक्त सकोचात्।

मू०–क्षीरहविषोःपाकेशृतम् ॥ अन्यत्र श्राणम् श्रपितं वा ॥

सुबोधिनी–क्षीरहविषोः पाकेशृतं । श्रायतेः शृ आदेशो निपात्यते । श्रा पाके अदादौ चुरादौच घटादावपि पठ्यते । श्रै पाके भ्वादौ । अस्यापिकृतात्वस्येहग्रहण । निपातनसामर्थ्याल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषा नाश्रीयते। शृतं क्षीरं । स्वयमेव विक्लिन्नं पक्कं वेत्यर्थः।

क्षीरहविर्भ्यामन्यत्तु श्राणं यलसंयोगादेरिति नत्व । श्रपितं शाकादि । मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः ॥

तत्त्व०– शृतामिति । श्राश्रपयत्योर्निपातन । श्राणमिति शाकादि ।

मू०–दान्तादयोवानिपात्यन्ते ॥ दान्तः । दमितः । शान्तः । शमितः। पूर्णः । पूरितः । दसु उपक्षये । दस्तः। दासितः। स्पष्टः । स्पाशितः । छन्नः । छादितः । ज्ञप्तः । ज्ञपितः । रुष्टः । रुषितः । आन्तः अमितः । तूर्णः । त्वरितः । संघुष्टः । संघुषितः । आस्वांतः । आस्वनितः । हृष् तुष्टौ । हृष्टम् । हृषितम् । अपचायितः । अपचितः । प्यानः । पीनः । ल्हादी सुखे ।

सुबोधिनी–दान्तादयो वा निपात्यते दांतादयः सप्त ञिप्रत्यये कृते सति क्तप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।' शमु दमु उपशमे । जनीजृषिति मित्त्वादुपधाया ह्रस्वः । एषां सप्तानां निपातनादिड्भावः । ञेरिति ञिलोपश्च अमांतस्येति दीर्घः । दांतः । शांतः । पूरी आप्यायने दिवादौ चुरादौ च । र इति तस्य नत्वं । पूर्णः । दसु उपक्षये । स्पश बाधने । छद अपवारणे । एषां त्रयाणां वृद्ध्यभावो निपात्यते । दस्तः। छशषेतिषत्वं ष्टुत्वं स्पष्टः । दस्तस्येति तदयोर्नत्वं । छन्नः । ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोश्चुरादिर्मित्त्वादुपधाया ह्रस्वः ज्ञप्तः । पक्षे कृत इतीट् क्तक्तवत्वोरिति ञिलोपः । शमित इत्यादि । रुषादिभ्यः पंचभ्यः क्तस्येडागमो वा निपात्यते। रुष रोषे । इषु सहेति वेट्कत्वात् क्वचिद्वेट इति निषेधे प्राप्ते विकल्पो निपात्यते । रुष्टः । रुषितः । अम गत्यदिषु । अम रोगे इति चौरादिकस्तु न गृह्यते। एकस्वरादित्यधिकारात्। अमांतस्येति दीर्घः । आंतः । अमितः । ञित्वरा संभ्रमे । आदीदित इति निषेधे प्राप्ते इड्विकल्पो निपात्यते । ज्वरत्वरेत्यूः । र इति क्तस्य नत्वम् । तूर्णः । त्वरितः । घुषिरः अविशब्दने घुष्टोऽविशब्दने इति विशब्दनेऽर्थे नित्यमिटि प्राप्ते विकल्पो निपात्यते संघुष्टः । संघुषितः । स्वन शब्दे । अमांतस्येति दीर्घः । आस्वांतः । आस्वनितः । आङ्पूर्वस्य स्वनेर्मनोभिधानेप्ययं विकल्पः परत्वात् । आस्वांतम् आस्वनितं वा मनः । हृषु अलीके । अस्योदित इति क्त्वायां वेट्कत्वात् क्वचिद्वेटइतीण्निषेधे प्राप्ते । हृष तुष्टौ सेट्त्वादस्य नित्य मिति प्राप्ते विकल्पो निपात्यते । उभयोरिह ग्रहणं । हृष्ट हृषितं । लोम । हृष्टो हृषितो मंत्रः। विस्मितः । प्रतिहतो वेत्यर्थः । चायृ पूजानिशामनयोः । अस्य च आदेशो निपात्यते वा क्ते । अपचितः । अपचायितः । ओप्यायी वृद्धौ । अस्य पीति निपात्यते वा क्ते । आदीदित इतीण्निषेधः । यवयोर्वसे इतियत इति वा यूलोपः । ल्वाद्योदित इति नत्वं । प्यानः । पीनः स्वेदः । स्वांगेनित्यं । पीनं मुखं । सोपसर्गस्य न । प्रप्यानः । आङ्पूर्वस्य तु स्यादेवा आपीनः कूपः । आपीनमूधः ॥

तत्त्वदीपिका–दान्तादय इति । ञ्यंता इत्यर्थः । तूर्ण इति त्वरासभ्रम इत्यस्य । आदित्त्वमस्य मदफलमात्मनेपदस्थादित्वेनैव सिद्धे ।

मू०–ल्हादेर्ह्रस्वःकितिते ॥ प्रल्हन्नः ।

सुबोधिनी–ल्हादेर्ह्रस्वःकितिते । ल्हादीसुखे । आदीदित इतीण्न । दस्तस्येति नत्वम् । प्रल्हन्नः ॥

तत्वदीपिका–प्रह्लन्न इति । ल्हादी सुखे । ईदित्वान्नेट् ।

मू०–निनदीभ्यांस्नातेस्सस्यषःकौशले ॥ निष्णातः । नदीष्णातः ।

सुबोधिनी–निनदीभ्यांस्नातेः सस्यषः कौशले । आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात् कौशले गम्ये । शास्त्रेषु निष्णातः कुशलः । नद्यां स्नातो नदीष्णातः नदीस्नाने कुशलः । नाम्निचेति डः॥

तत्त्वदीपिका–निनदीभ्याहिति ॥ नदीष्णात इति नदीस्नानेकुशलइत्यर्थ. ।

मू०–स्थैर्यगतिभक्षणार्थेभ्योऽधिकरणेपिक्तः ॥ तथाच मुकुंदस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः । भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्योदिदृक्षवः ॥

सुबोधिनी–स्थैर्यगतिभक्षणार्थेभ्योऽधिकरणेऽपिक्तः । एभ्य आधारेर्थे क्तः स्यात् । अपिशब्देन यथाप्राप्ते । मुकुदस्यासितमिदमिदं यात रमापतेः । भुक्तमेतदनतस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः॥ द्रष्टुमिच्छाति दिदृक्षति इति दिदृक्षवो गोप्य इत्यूचुः इतीतिकिम् । मुकुंदस्य कृष्णस्यदमासित आस्यतेऽस्मिन्नित्यासितमासन । रमापतेर्विष्णोरिदं यात यायतेऽस्मिन्निति यात मार्गः । अनन्तस्य हरेरेतद्भुक्तम् । भुज्यतेऽस्मिन्निति भुक्तम् भाजनम् । मुकुन्दस्येत्यादि त्रिषु वर्त्तमानाधारार्थक्तस्य योगे इति कर्त्तरिषष्ठी । पक्षे आसेरकर्मकत्वात् कर्त्तरि भावे च क्तः । आसित आसित तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च क्तः । ग्रामं यातः सः । ग्रामो यातस्तेन । भुजेः कर्मणि क्तः । तेन भुक्तमन्नम् । कथं तर्हि भुक्ता ब्राह्मणाः । पीता गाव इति । उच्यते । भुक्तमस्त्येषामिति अस्त्यर्थे अः ॥

तत्त्वदीपिका–मुकुंदस्येत्यादि ।आस्यतेऽस्मिन्नित्यासितमासनमित्यर्थ.।जायतेस्मिन्नितिजात। भुज्यतेऽस्मिन्नितिभुक्त भाजनमित्यर्थ । त्रिष्वपिअधिकरणार्थक्तस्येति कर्त्तरिषष्ठी ।

मू०–जीर्यतेरतृ ॥ जरन् । जरन्तौ ।

सुबोधिनी–जीर्यतेरतृ । जॄष् वयोहानौ अस्माद्भूतेऽर्थे अतृ प्रत्ययः स्यात् । अतृप्रत्ययमाह । ऋदित्त्वात् त्रितोनुमिति नुम् । ऋतौ गुणे कृते नामत्वात्स्यादौ संयोगांतस्येति तलोपः तलोपस्यासिद्धत्वान्नोपधाया इति दीर्घो न भवति। ना जरन्। स्त्री जरती । क्तक्तवत्वोः जीर्णः जीर्णवान् ॥

मू०–क्वसुकानौणबेवत् ॥ धातोरतीते काले एतौ भवतः । तौ च यथाक्रमं णबेवत् । द्वित्वम् । संयोगान्तस्यलोपः । चकृवान् । वसोर्वउः । चकुषः । चक्रुषा । वसांरसे । चकृवद्भ्याम् । चक्राणः । बभज्वान् । जजागृवान् । द्वित्वेसत्येकस्वरादादन्ताद्धसेश्च वसोरिट्नान्यस्मात् ।

सुबोधिनी–क्वसुकानौणबेवत् । भूतसामान्ये क्वसुकानौ प्रत्ययावाह । क्वसोः ककारो गुणनिषेधार्थः उकारस्तु पुंसि त्रितोनुमिति नुमर्थः। स्त्रियां तु ष्ट्रित्रतः इतीवर्थः । कानप्रत्ययस्य कित्करणमस्ति । राण इत्यत्र ऋसंयोगादितिकित्त्वाद्गुणस्य निषेधार्थम् । णबादिपरे यत् कार्य्यं द्वित्वादि तत्सर्वमनयोः परयोरपि स्यात् । डुकृञ् करणे द्वित्वादि । चकृवसिति जातं। नामसज्ञायां स्यादिः । न्सम्महत इति पुसि पंचसु दीर्घः क्लीबे तु शौ दीर्घ । संयोगांतस्येति सलोपः । चकृवान् । चकृवांसौ । चकृवांसः। चकृवांसम्। चकृवांसौ । शसादौ तु वसोर्वे

उरित्युत्वे ऋरमितिरः।चक्रुषः । चक्रुषा । वसोरसे इति सस्य दत्वं । चकृवद्भ्यां।चकृवद्भि-रित्यादि । स्त्रियांतु उगितश्चेति ङीप् । वस्सेवेंउरित्युत्वे षत्वे च चक्रुषी । क्लीबे तु चकृवत्-चकृवांसि । भज सेवायां । बभज्वान् । बभंजुषी स्त्री। जागृनिद्राक्षये जजागृवान् । जजागृषी स्त्री । द्वित्वे सत्येकस्वरादादन्ताद् घसेश्च वसोरिट् नान्यस्मात् । द्वित्वे कृते सति एकस्वरा-द्धातोरादंताद्धातोः घसेश्च परस्य वसोरिट् स्यात् नान्येभ्यः परस्य वसोः । कृतेपि द्वित्वे एकस्वरा ये धातवोऽवशिष्यन्ते तेभ्य इत्यर्थः । हवन्तयोरिति निषेधं बाधित्वा ऋादेरिति नियमात्सर्वत्र प्राप्तस्येटो नियमः ॥

तत्त्वदीपिका—णबेवदीत । यथापरस्मैपदिभ्योणप्तथा क्वसु । यथात्मनेपदिभ्य ए तथाकानः द्वित्वे सतीति । द्वित्वे कृते सति एकस्वरो यस्तस्मादित्यर्थः ।

मू०- गमहनविदविशदृशांवा ॥ बभूवान् । भुवोवुक् । बभूवुषः। बभू-वुषा । अद् भक्षणे । आदिवान्। ऋगतौ । आरिवान् । डुदाञ्दाने। ददिवान्। ददरिद्रिवान् । वस्योत्वे इडभावः । आदुषः । जक्षिवान् । जक्षिवान् । जग्मि-वान् । जगन्वान् । जग्मुषः । जघ्निवान् । जघन्वान् । जघ्नुषा । विविदिवान् । विविद्वान् । विविदुषः। विविशिवान्। विविश्वान्। ददृशिवान्। ददृश्वान्। ईयि-वान् । सेदिवान् । ऊषिवान् । शुश्रुवान् । शुश्रुवुषः ।

सुबोधिनी—गमहनविदविशदृशांवा । एभ्यः परस्य वसुप्रत्ययस्येड्वा स्यात् । विशिना साहचर्यात् विद्लृलाभे इत्यस्य ग्रहण । भू सत्तायां बभूवान् । बभूवांसौ। शसादौ तु वसोर्व उरित्युत्वे कृते भुवोवुगिति वुक् । बभूवुषः । बभूवुषा । बभूवद्भ्यामित्यादि । बभूवुषी स्त्री। अद भक्षणे। द्वित्वहसादिशेषपूर्वदीर्घसवर्णदीर्घेषु कृते द्वित्वेप्ययमेकस्वरएवेति इट् च भवति। आदिवान् । वस्योत्वे कृते इडभावो भवति । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इत्युक्त-त्वात् । आदुषी स्त्री । ऋ गतौ गुणोर्तीति गुणे कृते द्वित्वादिषु कृतेषु अप्येकस्वरः इट् च भवति । आरिवान् । आरुषी स्त्री । डुदाञ् दाने कृते द्वित्वे नायमेकस्वरः । अनेक-स्वरत्वादिण्निषेधे प्राप्ते सूत्रे आदंतग्रहणादिट् भवति आतोनपीत्यालोपः । ददिवान् ददुषी स्त्री । दरिद्रा दुर्गतौ । आदंतग्रहणादिट् । आतोनपीत्यालोपः ददरिद्रिवान् । ददरिद्रुषी स्त्री। अद भक्षणे । सिसंयोगादेरदेर्घस्लृ इति लिटि वा घस्लृ आदेशः । द्वित्वे कृते नायमे-कस्वरः । सूत्रेघसेर्ग्रहणादिट् । उपधालोपात्प्रागेव द्वित्वं । पश्चाद्गमांस्वरे इत्युपधालोपः । घसादेःष इति षत्वम् खसेचपा इति वस्य कः । जक्षिवान् । जक्षुषी स्त्री । गम्लृ गतौ । गमादीनां चतुर्णामिड्वा द्वित्वादि । गमामित्युपधालोपः । जगामेति जग्मिवान् । इडभावे मोनोधातोरिति मस्यनः जगन्वान् । जग्मुषी स्त्री । "श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते" इति रघुः । हन हिंसागत्योः द्वित्वादि गमामित्युपधालोपः । हनोघ्ने इति हस्य घः । जघ्निवान् । इडभावे पूर्वाद्धंतेरिति परस्य हस्य घः । जघन्वान् । जघ्नुषी स्त्री । विद्लृलाभे । विवि-दिवान् । इडभावे । विविद्वान् । विविदुषी स्त्री । विश प्रवेशने । विविशिवान् विविश्वान् । विविशुषी स्त्री । इण् गतौ । द्वित्वं इणः परस्य वसोरिट् निपात्यते द्वित्वे सत्येकस्वराभावा-द्विधिरयम् । इणः किति णादाविति पूर्वदीर्घः। सवर्णेदीर्घे इति सूत्रं बाधित्वा नित्यत्वादिणः क्ङितिस्वरे इति यः । वसेरिडागमस्य कित्स्वरस्य परत्र सत्त्वात् । ईयिवान् । ईयुषी स्त्री ।

षद्लृ विशरणादौ । द्वित्वादि । लोपः पचामित्येत्वपूर्वलोपौ इट् सेदिवान् । सेदुषी स्त्री । "निषेदुषीमासनबंधधीर" इति रघुः । वस निवासे । द्वित्वादि णबादौ पूर्वस्येति पूर्वस्य संप्रसारणं । यजामिति परस्य संप्रसारणं सवर्णे दीर्घ इति दीर्घे कृते एकस्वरत्वादिट् । घसादेरिति षः । ऊषिवान् । ऊषुषी । स्त्री । "अध्यूषुषस्तामभवज्जनस्य" इति माघः । श्रुश्रवणे । शुश्रुवान् । शुश्रुषी स्त्री ॥

तत्त्वदीपिका–बभूवानिति । केवलस्यैकस्वरत्वे कृतद्वित्वस्य तदभावात् । एतौ छदस्येवेति पाणिनीयानुसारिण भाषायामपीत्यन्ये ।

मू०- शतृशानौतितिवत्क्रियायाम् ॥ क्रियायांगम्यमानायांधातोः शतृशानौ भवतस्तौ च तिवत् । पचन्नास्ते । पठंस्तिष्ठति गायन्नागच्छति ।

सुबोधिनी–शतृशानौतिवत्क्रियायां । शतृशानप्रत्ययावाह । उभयोः शित्त्वाच्चतुर्वत्कार्यं । ऋदित्त्वात् पुंसि ब्रितोनुमिति नुम् । स्त्रियां तु ऋन्नेत इतीप् । पचतीति अप् पचन् । विक्लित्यनुकूलवर्त्तमानव्यापाराश्रयश्चैत्रः ॥

तत्त्वदीपिका–शतृशानाविति । परस्मैपदिभ्य शतृ आत्मनेपदिभ्य. शानउभयपदिभ्यस्तूभयम् ।

मू०–मुगानेतः ॥ अकारस्याने मुगागमः स्यात् । पचमानऽपठति । मन्वानः । कुर्वाणः । दादेरिः । पीयमानस्सोमो भवता । दीयमाना गौः ।

सुबोधिनी–मुगानेतः । अदंतस्य मुगागमः स्यादाने परे । पचते इति पचमानः । मनुते इति मन्वानः । कुरुते इति कुर्वाणः । उभयत्र उप् । डित्यदुरित्यत उत् । पीङ् पाने । दीङ् क्षये । दैवादिकाविमौ । अथवा पा पाने । डुदाञ् दाने । आभ्यां कर्मणि शानप्रत्यये कृते यक चतुर्ष्विति यक् । दादेरिरितीत्वं । ये इति दीर्घः । दीयमानः । पीयमानः ॥

मू०- आसेरानईः ॥ आसेः परस्यान ईः स्यात् । आसीनः ।

सुबोधिनी–आसेरानईः । आनस्य आतेःईत्व । आस उपवेशने । आस्ते इति आसीनः॥

तत्त्वदीपिका–आसेरानईः । आनस्य आ तस्य

मू०–वादीपोश्शतुः ॥ अवर्णात्परस्य शतुर्वानुमीकारे ईपि च परे । तुदन् सः । तुदती, तुदन्ती । कुले स्त्री वा ।

सुबोधिनी–वादीपोः शतुः । अवर्णात्परस्य शतृप्रत्ययस्य नुम् वा स्यात् ईपि ईकारे च । तुदतीति तुदन् । तुदंतौ । तुदंतः । स्त्रियां तु तुदती तुदंती । क्लीबे तु तुदत् । तुदती, तुदंती । तुदंति ॥

मू०- अप्ययोरान्नित्यम् ॥ अप्प्रत्ययप्रत्ययसम्बन्धिनोऽवर्णात्परस्य शतुर्नुम्नित्यमीकारे ईपि च । भवन् सः । भवन्ती । दीव्यत् । दीव्यन्ती । दीव्यन्त्यौ । गंगायमुने । द्विरुक्तानां जक्षादीनाञ्च परस्य शतुर्नुम्न शौ वा । ददत् । ह्वयत् ।

सुबोधिनी–अप्ययोरान्नित्यम् । अप्यप्रत्ययाभ्यां परस्य शतुर्नित्यं नुम् स्यात् ईपि ईकारे च । भवतीति पुंसि भवन् । भवन्तौ । स्त्रियां तु भवती । क्लीबे तु भवत् । भवती । भवंति । दीव्यतीति र्वोरुपधाया दीर्घ इकः इति दीर्घः । दीव्यन् दीव्यन्तौ । स्त्रियां तु दीव्यती । क्लीबे तु दीव्यत् । दीव्यती । दीव्यंति । ददतीति दधातीति च ह्वादेर्द्विश्चेति द्वित्वादि । दादेरित्यालोपः । ददत् सः । ददती, ददंती स्त्री । ददत् । ददती । ददति, ददंति । दधन् सः । दधती, दधती स्त्री । दधत् दधती । दधति, दधंति ॥

मू०–विदेर्वा वसुः ॥ वेत्तेः परस्य शतुर्वा वसुरादेशः । विद्वान् । विदन् ।

सुबोधिनी–विदेर्वा वसुः । वसोरुदित्करणं वसोर्वेडुदित्करणं वसोर्वेडुरित्युत्वार्थम् । नुम् तु स्थानिवत्त्वेनैव सिद्धः । वेत्तीति आपित्तादेर्ङिदिति वसुशत्रोर्ङित्त्वं । ङित्त्वाद्गुणो न । विद्वान् । विदन् । विदुषी स्त्री ॥

तत्त्वदीपिका–विदेर्वेति । शतृवदेव ऋदित्त्वेन नुमि सिद्धे वसोरुदित्करणं वसुग्रहणेन क्वसोरपि ग्रहणार्थम् ।

मू०–माङ्याक्रोशे ॥ माजीवन् ।

सुबोधिनी–माङ्याक्रोशे । माङि उपपदे निंदायामर्थे धातोः शतृप्रत्ययः स्यात् । माङि सिरेवेति लुङि प्राप्ते लड्विधिः । जीव प्राणधारणे । माजीवन् ॥

मू०–लक्षणहेत्वोःक्रियायाः ॥ शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जप्रतियत्ने चुरादिः । अर्जयन्वसति ।

सुबोधिनी–लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । चिह्ने हेतौ चार्थे वर्त्तमानाद्धातोः शतृशानौ स्तः । अत्र हेतुशब्देन फलं कारणं चोच्यते । शेरते इति शीङो गुण इति गुणः । शयाना भुजते यवनाः । यवनकर्तृकभोजनस्य शयनं लक्षणं । अर्जप्रतियत्ने, चुरादिः । अर्जयतीति अर्जयन् वसति । अर्जनार्थो वास इत्यर्थः ।

तत्त्वदीपिका–**शयाना** इति । अत्र शयनं भोजनस्य लक्षणं । अर्जयन्निति । अर्ज प्रतियत्ने चुरादि. । अर्जनार्थो वास इत्यर्थः । लक्षणहेत्वो. किं । पचति पठति च । क्रियाया किं । यः कपते सोऽश्वत्थवत्प्लवते तल्लघुद्रव्यगुणयोर्लक्षण माभूत् । हन्तीति पलायते । वर्षतीति धावतीत्यत्र इतिना हेतुत्वस्य द्योतितत्वान्न ।

मू०–भविष्यतिस्यपृशतृशानपरः ॥ इन्नृतस्यपः । करिष्यन् । करिष्यमाणः ।

सुबोधिनी–भविष्यतिस्यपृशतृशानपरः । भविष्यत् स्यबंताद्धातोः परयोरात्परयोः स्थाने शतृशानौ वा स्तः । करिष्यतीति करिष्यन् । सिसतेतीट् करिष्यते इति करिष्यमाणः ।

मू०–ताच्छील्यवयोवचनशक्तिष्वानश् ॥ भोगंभुञ्जानः । कवचंबिभ्राणः । शत्रून्निघ्नानः ॥

सुबोधिनी–ताच्छील्यवयोवचनशक्तिष्वानश् । ताच्छील्यं तत्स्वभावता वयो यौवनादिः शक्तिः सामर्थ्यम् । एषु द्योत्येषु धातोः कर्तरि आनश् स्यात् । आनश्प्रत्ययमाह । शित्त्वाच्चतुर्वत्कार्य्यं । परस्मैपदिभ्योप्यानश् स्यात् । एतदर्थमिदं भुनक्तीति रुधादित्वान्नम् ।

नमसोऽस्येत्यलोपः। भुंजानः। बिभर्तीति बिभ्राणः। हंतीति गमामित्युपधालोपः। इ-नोघ्ने इति हस्य घः विघ्नानः॥

तत्त्वदीपिका–ताच्छील्य इति। ताच्छील्य तत्स्वभावता। वयो यौवनादि। शक्तिः सामर्थ्यं। पदानि-यमोऽत्र।

मू०–इङ्धार्योरकृच्छ्रिणिकर्तरिशतृ॥ इङ् अध्ययने। अधीयन्। धृञ् धारणे ण्यन्तः धारयन्। द्विष अप्रीतौ।

सुबोधिनी–इङ्धार्योरकृच्छ्रिणिकर्तरिशतृ। अकृच्छ्रः सुखसाध्यो धात्वर्थः आभ्यां शतृप्रत्ययः स्यात् अकृच्छ्रिणि कर्त्तरि। पुनः शतृप्रत्ययमाह। इङ्। आत्मनेपदित्वात् शतृप्रत्ययो न सिद्ध्यति धारयतेरपि आत्मगामिनि क्रियाफले शतृप्रत्ययो न सिध्यति तदर्थोयमारभः। इङ् अध्ययने। अधीते इति अदादित्वादपो लुक् नुधातोरितीय्। अधीयन्। धारयते इति अप् धारयन्॥

तत्त्वदीपिका–ईङ्। अकृच्छ्र सुखसाध्यो धात्वर्थः सोऽस्यास्तीत्यकृच्छ्री। ण्यन्तत्वादुभयपदित्वेनोभयप्राप्तौ शत्रेव यथा स्यादित्येतदर्थमिदम्।

मू०–द्विषश्शत्रौ॥ द्वेष्टीति द्विषन्।

सुबोधिनी–द्विषःशत्रौ। द्विष् अप्रीतावस्मात् शत्रौ वाच्ये शतृप्रत्ययः स्यात्। द्वेष्टीति द्विषन्॥

मू०–अर्हपूजायाम्॥ अर्हन्।

सुबोधिनी–अर्हपूजायाम् अस्मात् शतृप्रत्ययः स्यात् पूजायामर्थे। अर्हतीति अर्हन्॥

तत्त्वदीपिका–अर्हइति। पूजायां किम्। अर्हयति चौरो वधम्।

मू०–शीले॥ तृन्। कटंकर्ता। हृञ् हर्ता।

सुबोधिनी–शीले। तृन्प्रत्ययमाह नकारः स्वरार्थः। इतः परं वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः ताच्छील्यादिषु बोध्या। करोतीत्येवंशीलः कर्त्ता कटम्॥

मू०–इष्णुस्नुक्नुशीले॥ अलंकरिष्णुः। निराकरिष्णुः। जनी। प्रजनिष्णुः।

सुबोधिनी–इष्णुस्नुक्नुशीले। धातोरेते प्रत्ययाः शीलेऽर्थे। इष्णुस्नुक्नुप्रत्ययानाह। क्नु ककारो गुणनिषेधार्थः। अल करोतीत्येवंशीलोऽलंकरिष्णुः। निराकरोतीत्येवंशीलो निराकरिष्णुः। जनी प्रादुर्भावे। प्रजायते इत्येवशीलः प्रजनिष्णुः॥

तत्त्वदीपिका–इष्णुस्नुक्नु। इष्णुश्च स्नुश्च क्नुश्च एषां समाहार ण्यन्तभाजभ्रसहन्वचरवृधक्तप्रजननश्च यत्रय। अलङ्कञ् निराकृञ् उकणच्। जल्पभिक्षुकुट्टलुठवृङ.षाक सान्ता शसुभिक्ष उ लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकण्।

मू०–जिभुवोर्नेड्गुणौस्नौ॥ जि जये। जिष्णुः। भूष्णुः। ग्लास्नुः। त्रस्नुः। त्रेङ् त्रस्नुः। गृध्नुः। ञिधृषा धृष्णुः। क्षिपः क्षिप्नुः।

सुबोधिनी–जिभुवोर्नेड्गुणौस्नौ । जयतीत्येवंशीलो जिष्णुः । भवतीत्येवशीलो भूष्णुः। ग्लायतीत्येवशीलो ग्लास्नुः । त्रसीउद्वेगे । क्नुः । इवत्त्योरितीण्न त्रस्नुः । गृधु अभिकांक्षायां । गृध्नुः । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । धृष्णुः । क्षिप प्रेरणे । क्षिप्नुः ।

मू०–षाकोकणः ॥ शीलार्थे षाक उ उकण् प्रत्यया भवंति । जल्पाकः । भिक्षयाञ्चायाम् । भिक्षाकः । कुट्ट च्छेद । कुट्टाकः दुष्टः । लुण्ठचौर्य्ये । लुण्ठाकः । वृङ् संभक्तौ । वराकः । भिक्षुः । शसि वाक्यप्रबन्धे । इदितोनुम् । आशंसुः चिकीर्षुः । लष् कान्तौ । लाषुकः । पत्लपतने पातुकः । आतो युक् । स्थायुकः । भावुकः । वृषु सेचने । वर्षुकः । घातुकः । कामुकः ।

सुबोधिनी–षाकोकणः । षाक उ उकण् प्रत्ययानाह । षाकस्य षः ष्त्रिव्रत इतीवर्थः । उकणोणो वृद्ध्यर्थः । जल्पतीत्येवंशीलः जल्प व्यक्तायां वाचि । जल्पाकः । भिक्षभिक्षायां भिक्षाकः । कुट्ट च्छेदने । लुठ स्तेये । चौरादिकाविमौ । कुट्टाकः । लुठाकः । वृञ् वरणे वृङ् सभक्तौ । वराकः । सांताऽऽशसभिक्षिभ्य उः । सः प्रत्ययः तदंतो धातुः सांतउच्यते । आङः शंसु इच्छायामयमेव गृह्यते । न तु शंसु स्तुतौ आङा सह निर्देशात् । भिक्ष भिक्षायां । भिक्षुः । आशंसुः । कर्तुमिच्छति चिकीर्षतीति सप्रत्यये द्वित्वाद्यः से इतीत्व सेदीर्घ इति दीर्घः ऋतइरितीर् य्वोर्विहसे इति दीर्घः षत्वं चिकीर्षेति जात । यत इत्यलोपः । चिकीर्षुः । लष कांतो । उकण् । लाषुकः । पत्लृ पतने । पातुकः । पद गतौ पादुकः। ष्ठा गतिनिवृत्तौ । आतोयुग्गिति युक् । स्थायुकः । भू सत्तायाम् । भावुकः । वृष सेचने । उपधायालघोरिति गुणः वर्षुकः । हन हिंसागत्योः हनोघदिति घत् घातुकः । कमु कांतौ । कामुकः । गम्लृ गतौ । गामुकः । शॄ हिंसायां । शारुकः ॥

तत्त्वदीपिका–जल्पाक इति । जल्पनशील । एव सर्वत्र शीलार्थप्रत्यये वाक्य षईवर्थ । तेन वराकी ।

मू०–शॄवंद्योरारुः ॥ शॄ हिंसायाम् । शरारुः । वदि वन्दारुः ।

सुबोधिनी–शॄवंद्योरारुः । शॄ हिंसायां । वदि अभिवादनस्तुत्योः । आभ्यामारुः । आरुप्रत्ययमाह । शरारुः । वंदारुः । शरारुर्घातुको हिंस्रो वंदारुरभिवादक इत्यमरः ॥

मू०–स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाशीङ्भ्यआलुः ॥ स्पृहयालुः । गृह ग्रहणे । चुरादिः । गृहयालुः । पतयालुः । दय दाने । दयालुः । द्रा कुत्सायाम् । निद्रालुः । तदोनान्तत्वम् । तन्द्रालुः । श्रद्धालुः । शीङ् । शयालुः ।

सुबोधिनी–स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाशीङ्भ्यआलुः । आलुप्रत्ययमाह । स्पृह ईप्सायां । गृह ग्रहणे । पदगतो । एते त्रयश्चुरादावदंताः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधायागुणवृद्धी । ञेरिति ञिलोपो न । नविडामंतेतिनिषेधात् । ञेर्गुणे कृते स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । दय दाने । दयालुः । द्रा कुत्सायां । निपूर्वः । आतोनपीत्यालोपः निद्रालुः । तत्पूर्वोद्रा तत् शब्दस्य समाजे नत्वं निपात्यते । तंद्रालुः । श्रत्पूर्वो डुधाञ्

धारणादौ । धेट्पानेऽयं तु न गृह्यते । अतत्पूर्वस्य धेट् प्रयोगाभावात् । शीङ् स्वप्ने । शयालुः । कथं तर्हि कृपालुः । स्पर्धालुरिति । कृपां स्पर्द्धां च लातीति विग्रहे मृगय्वादित्वात्कुः ॥

तत्त्वदीपिका– स्पृहि इति । स्पृह्यादयस्त्रयोपि चुरादावदन्ता. । अल्लोपस्यस्थानिवत्त्वान्नोपधागुणवृद्धी । नत्विडामतेत्यादिना निषेधात् अल्लोपेन ।

मू०–शमादिभ्यो घिनुण् ॥ शमउपशमे शमी । तमी । दमी । भ्रमी । क्षमी । क्लमी । श्रमी । प्रमादी । चजोः कगौ घिति ॥ चकारजकारयोःककारगकारौ घिति । सम्पर्की । योगी । विवेकी । त्यागी । असि । उसि । अनेकके घिनुणि रञ्जेर्नलोपो वाच्यः । रागी । भागी । विकाषी । विलासी । प्रलापी । प्रसारी । मथ हिंसायाम् । प्रमाथी । प्रवासी ।

सुबोधिनी–शमादिभ्यो घिनुण् । शमु तमु दमु श्रमु भ्रमु क्षमु क्लमु मदि शमादयोऽष्टौ । घिनुण्प्रत्ययमाह । उकार उच्चारणार्थः । घित्त्वाच्चजोरिति कगौ । णित्त्वाद्वृद्धिः । शाम्यतीत्येवशीलः । मांतस्य सेट इति न वृद्धिः । इनामिति दीर्घः । शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी। क्षमी । क्लमी । प्रपूर्वस्य मदेर्दीर्घः प्रमादी । आदिशब्देनान्येपि ग्राह्याः । पृची सपर्के । चजोरिति कः संपर्की । सृज विसर्गे । युज समाधौ । युजिर् योगे वा । योगी । विचिर् पृथग्भावे । विवेकी । त्यजहानौ । त्यागी । राजृ दीप्तौ । रागी । भज सेवायां । भागी । कष् हिंसायां । विकाषी । लस् श्लेषणक्रीडनयोः विलासी । लप व्यक्तायां वाचि । प्रलापी । सृ गतौ । प्रसारी । मंथ विलोडने । प्रमाथी । वस निवासे । प्रवासी ॥

तत्त्वदीपिका–शमादिभ्यइति । घो घित्कार्यार्थे । उकारउच्चारणार्थ इति वृत्ति । उरिदिति भाष्य । तेन शमिनितराशमिनीतरेत्यत्र वृत परस्येति ऱ्हस्वो वा । शमीशमिनावित्यत्र नुमभावस्तु झसग्रहणमपकृष्य छसान्तानामेव तद्विधानात् । शमीति । शमनशील इति वाक्यं । अमतत्वाद्ध्रस्वः ।

मू०–निन्दादेर्वुञ् ॥ निन्दकः । हिंसकः । परिक्षेपकः । परिवादकः ।

सुबोधिनी–निदादेर्वुञ् । वुणप्रत्ययेनापिसिद्धे वुञ्वचनं ज्ञापकम् । शीलादिष्वर्थेषु त्राऽऽदयो न भवंतीति । वुञ् प्रत्ययमाह । ञित्त्वाद्वृद्धिः युवोरनाकावित्यकादेशः । णिदि कुत्सायां । निदकः । हिसि हिसायां । हिसकः । क्षिप प्रेरणे । क्षेपकः । वद्व्यक्तायां वाचि । ञ्यंतः ञेरिति ञिलोपः । परिवादकः ॥

तत्त्वदीपिका–निंदादेरिति । वुणैव सिद्धे वुञ्वचन ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति तेनैतेषु तृन्नादयोन ।

मू०–चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युः ॥ चुप मन्दायाङ्गतौ । चोपनः । चलनः । कम्पनः । शब्दनः । रवणः ।

सुबोधिनी–चलनशब्दार्थादकर्म्मकाद्युः । चलनार्थादकर्मकात् शब्दार्थाच्चयुः स्यात् । युप्रत्ययमाह युवोरित्यनादेशः । चल कंपने । चलनः । चुप मंदायां गतौ । चोपनः । कपि चलने कंपनः । शब्द शब्दने अदंतः । चुरादिः । ञेरिति ञिलोपः शब्दनः । रु शब्दे रवणः । अकर्मकात् किम् । पठिता विद्या ॥

तत्त्वदीपिका—चलनशब्दार्थादिति। चलनदेशान्तरप्राप्तिहेतु क्रियाविशेष। शब्द श्रोत्रग्राह्यार्थः। चलकंपने। शब्द शब्दने चुरादि.॥

मू०—अनुदात्तेतोहसादेरकर्मकात्॥ वर्तनः। रमणः।

सुबोधिनी—अनुदात्तेतोहसादेरकर्मकात्। युः स्यात्। वृतु वर्तने। वर्तनः। अनुदात्तेतः किं। भविता। हसादेः किम्। एधिता। अकर्मकात्किं। वसिता वस्त्रम्॥

तत्त्वदीपिका—अनुदात्तेति। यद्यपिसर्वानुदात्तेद्धसान्त एवातो हसग्रहणसामर्थ्यादेव हसादिर्गृह्यते। जुगुप्सादिसान्तोनुदात्तादस्ति अवयवे कृत लिंगमचरितार्थं समुदायस्य विशेषकमित्युक्तत्वात्। अतस्तद्व्यावृत्तये तदतविधि स्यादित्यादिग्रहण। वर्त्तन इति। वर्त्तते तच्छीलइति विग्रह। अनुदात्तेतः किं। भविता। हसादेः किम्। एधिता। अकर्मकात्किं। वसिता वस्त्रम्।

मू०—ज्वादेश्च॥ जु गतौ वेगेच। जवनः। सरणः। गर्द्धनः। क्रोधनः। रोषणः। मण्डनः। भूषणः।

सुबोधिनी—ज्वादेश्च। युः स्यात् जु गतौ वेगे च। जवनः। सृ गतौ। सरणः। गृधु अभिकांक्षायां। गर्द्धनः। क्रुध क्रोधे। क्रोधनः। रुष रोषे। रोषणः। मडि भूषायां। मंडनः। भूष अलकारे। भूषणः॥

मू०—ज्यादेरिनिः॥ जयी। प्रजवी। दरी। क्षयी।

सुबोधिनी—ज्यादेरिनिः। इनिप्रत्ययः स्यात्। इनिप्रत्ययमाह। इकार उच्चारणार्थः। जि जये। जि अभिभवे च। इनामिति दीर्घः। जयी। जु गतौ वेगे च। प्रजवी। दृङ् आदरे। दरी। क्षि क्षये। क्षि निवासगत्योश्च। क्षयी॥

मू०—दादेरुः॥ दारुः। धारुः। सेरुः।

सुबोधिनी—दादेरुः। रुप्रत्ययः स्यात्। रुप्रत्ययमाह। डुदाञ् दाने। दोऽवखंडने। देङ् पालने। त्रयाणामेषां ग्रहणं। दारुः न तु दाण्दापोर्ग्रहण। डुधाञ् धारणादौ। धारुः। षिञ् बंधने। सेरुः॥

मू०—सृघस्यदःक्मरः॥ सृमरः। घस्मरः। अद्मरः।

सुबोधिनी—सृघस्यदःक्मरः। क्मरप्रत्ययः स्यात्। क्मरप्रत्ययमाह। कित्त्वाद्गुणो न सृ गतौ। सृमरः। घस्लृ अदने। घस्मरः। अद भक्षणे। अद्मरः॥

मू०—भञ्जभासमिदोघुरः॥ भङ्गुरः। भासुरः। मेदुरः।

सुबोधिनी—भंजभासमिदोघुरः। एभ्यो घुरप्रत्ययः स्यात्। घुरप्रत्ययमाह। घित्त्वात् चजोरिति कगौ। भंजो आमर्दने। भंगुरः। भासृ दीप्तौ। भासुरः। ञिमिदा स्नेहने। मेदुरः॥

तत्त्वदीपिका—भंजभास। भजे. कर्मकर्तरि। अभिधानस्वाभाव्यमत्र हेतुः।

मू०—विदिभिदिच्छिदेःकुरः॥ विदुरम्। भिदुरम्। छिदुरम्।

सुबोधिनी—विदिभिदिच्छिदेःकुरः। कुरः प्रत्ययः स्यात्। कुरप्रत्ययमाह। कित्त्वाद्गुणो न। विद ज्ञाने। अस्यैव ग्रहणम्। न तु विदॢ लाभे इत्यस्य संप्रदायात्। विदुरः। भि-

दिर् विदारणे । भिदुरं । छिदिर् द्वैधीकरणे । छिदुरं । कुरः कर्त्तरि भवति । तथाच माघः । प्रियतमायवपुर्गुरुमत्सराच्छिदुरयादुरयाचितमंगनाः । इह अदुरिति छेदः ॥

तत्त्वदीपिका–विदिभिदीति । ज्ञानार्थविदिर्व्याख्यानात् । छिदुरामिति । कर्मकर्त्तरीति कश्चित् । भाष्ये तु न तथैवमाद्योपि प्रागुक्त एव मुख्यकर्त्तरि । गुरुमत्सराच्छिदुरयाऽदुरयाचितमगना इति ।

मू०–इण्नशजिसर्तिभ्यःक्वरप् ॥ ह्रस्वस्यपिति तुक् । इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सृत्वरः । गमेर्लोपश्च गत्वरः ।

सुबोधिनी–इण्नशजिसर्तिभ्यःक्वरप् । एभ्यः क्वरप् प्रत्ययः स्यात् । क्वरप्प्रत्ययमाह । कित्त्वान्न गुणः । टित्वाड्ढिन्नत इतीप् । पित्त्वात्तुक् । इण् गतौ । इत्वरः इत्वरी स्त्री । णश् अदर्शने । नश्वरः । जि जये । जित्वरः । सृ गतौ । सृत्वरः । गम्लृ गतौ । मलोपो निपात्यते । गत्वरः ॥

तत्वदीपिका–इत्वर । ह्रस्वस्येतितुक् । टईबर्थः ।

मू०– जागर्तेरूकः ॥ जागरूकः ।

सुबोधिनी–जागर्तेरूकः । ऊकप्रत्ययः स्यात् । ऊकप्रत्ययमाह । जागृ निद्राक्षये जागरूकः ॥

मू०–यङऊकः ॥ यजजपदशवदिभ्यो यङन्तेभ्य ऊकश्शीले लुक् ॥ ऊके-सति यङो लुक् । यायजूकः । जञ्जपूकः । दंदशूकः । वावदूकः ।

सुबोधिनी–यङऊकः । यजादिभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात् । यजेर्यङि कृते द्वित्वादि आत इति पूर्वस्य दीर्घेऽतिशयेन जयतीति यायज्यते । १ । इतियायजूकः । जप व्यक्तायां वाचि । अतिशये जपतीति जपजपामिति नुक् । जंजप्यते । २ । इति जंजपूकः । दंश दशने । अतिशयेन दशतीति नुक् । दंदश्यते । ३ । इति दंदशूकः । नोलोप इति नलोपः । वद व्यक्तायां वाचि । अतिशयेन वदतीति वावद्यते । ४ । इति वावदूकः ॥

मू०–भियःक्रुक्लुकक्लुकाः ॥ भीरुः । भीरुकः । भीलुकः ।

सुबोधिनी–भियःक्रुक्लुकक्लुकाः । ञिभी भये अस्मादेते प्रत्ययाः स्युः । क्रुक्रुकक्लुक प्रत्ययानाह । कित्त्वान्नगुणः । भीरुभीलुकभीरुका इत्यमरः ॥

मू०– नमादेरः ॥ नम्रः । स्मेरः । नञ्पूर्वाज्जसेः क्रियासातत्ये । अजस्रम् । कम्रः । हिंस्रः दीप्रः ।

सुबोधिनी–नमादेरः । रप्रत्ययः स्यात् । रप्रत्ययमाह । णम प्रह्वत्वे शब्दे च । नम्रः । कपिचलने कंप्रः । ष्मिङ् ईषद्धसने । स्मेरः । जसु मोक्षणे । नञ्पूर्वः । नाइत्यः अजस्रं । कमु कांतौ । कम्रः । हिसि हिंसायां । हिंस्रः । दीपी दीप्तौ । दीप्रः ॥

मू०–विन्दुरिच्छुरेतौनिपात्यौ ॥ वेत्तितच्छीलोविन्दुः । इच्छती-तीच्छुः ।

सुबोधिनी–विंदुरिच्छुरेतौनिपात्यौ । वेत्तेर्नुम् इषेश्छत्वं च निपात्यते । विद ज्ञाने इत्यस्यैव ग्रहणं नेतरेषाम् । इषु इच्छायामित्यस्यैवग्रहणं न तु इषगतौ इषआभीक्ष्ण्ये इत्यनयोर्नाभिधानान्निपातनाद्वा । वेत्तीत्येवंशीलो विंदुः । इच्छतीत्येवंशीलः इच्छुः । विंदुशब्दः पवर्गोपधादिस्तु विदि अवयवे अस्मान्मृगय्वादित्वात् कुप्रत्यये बोध्यः ॥

तत्त्वदीपिका–विंदु । वेत्तेर्ज्ञानार्थस्य नुमागम एवमिषेरिच्छार्थस्य छत्वमुप्रत्ययश्च ।

मू०–स्वपितृषिधृषेर्नजिङ् ॥ स्वप्नक् । तृष्णक् । धृष्णक् ।

सुबोधिनी–स्वपितृषिधृषेर्नजिङ् । एभ्यो नजिङ् प्रत्ययः स्यात् । नजिङ्प्रत्ययमाह । ङित्वान्न गुणः । इकारउच्चारणार्थः । ञिष्वप् शये । चोःकुरिति जस्य गः स्वप्नक् । तृष् पिपासायां । तृष्णक् । ञिधृषा प्रागल्भ्ये धृष्णक् ॥

तत्त्वदीपिका–स्वपि । धृष्णगिति । ङित्वान्न गुण' ।

मू०–स्थादेर्वरः ॥ स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ।

सुबोधिनी–स्थादेर्वरः । एभ्यो वरप्रत्ययः स्यात् । वरप्रत्ययमाह । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । स्थावरः । ईश ऐश्वर्ये । इवत्योरितीण्न । ईश्वरः । भासृ दीप्तौ । भास्वरः । पिस गतौ । पेस्वरः । कस गतौ । कस्वरः ॥

तत्त्व०–ईश्वर इति । इवत्योरीतिनेट् ।

मू०–आद्दतःकिर्द्विश्चभूते ॥ आदन्तादृदंताज्जनिगमिनमिभ्योयङंतेभ्यस्सासहिवावहिचाचालिपापतिभ्यः किप्रत्ययो भूते शीले धातोश्च द्वित्वम् । किर्लिङ्वद्वाच्यः । रामस्सोमंपपिर्यज्ञे ददिर्गाश्चक्रिरद्भुतम् । याजकान्वव्रिराजन्हिः पौण्डरीके महाद्विजान् ॥ १ । जज्ञिः ॥ नेमिः । जग्मिः । सासहिः । वावहिः । चाचालिः । पापतिः ।

सुबोधिनी–आद्दतःकिर्द्विश्चभूते । किप्रत्ययमाह । कित्त्वान्न गुणः । किप्रत्यये द्वित्वादि । पा पाने । द्वित्वादि । आतोनपीत्यालोपः । पपिः । डुदाञ् दाने । ददिः । डुकृञ् करणे । चक्रिः । हङ् संभक्तौ । र इत्यः । दद्रिः । हृञ् हरणे । आजान्हिः । जनी प्रादुर्भावे । गमामित्युपधालोपः । जज्ञिः । णम् प्रह्वत्वे शब्दे च । लोपः पचामित्येत्वपूर्वलोपौ । नेमिः । गम्लृ गतौ । गमामित्युपधालोपः । जग्मिः । षह मर्षणे । वह प्रापणे । चल कंपने । पत्लृ पतने । एते यङंताः । अतिशयेन सहते आत इति पूर्वस्यात्व सासह्यते सासहांचक्रे इति यत इत्यलोपः । अनपि च हसादिति यलोपः । सासहिः अतिशयेन वहतीति वावह्यते वावहांचक्रे इति । वावहिः । अतिशयेन चलतीति चाचल्यते । चाचलांचक्रे इति । चाचलिः । अतिशयेन पततीति पनीपत्यते पापतांचक्रे इति । वंचुस्रंसु इति प्राप्तस्य नीकोऽभावो निपात्यते पापतिः । रामः सोमं पपिर्यज्ञे ददिर्गाश्चक्रिरद्भुतम् । याजकान् वव्रिराजन्हिः पौंडरीके महाद्विजान् ॥ १ ॥ रामो यज्ञे सोमं पपाविति पपिः अक्तादाविति वर्जनान्न कर्मणि षष्ठी । रामो यज्ञे गाः सुरभीः ददाविति ददिः । रामो यज्ञे अद्भुतमाश्चर्यं चकारेति चक्रिः । रामो यज्ञे

याजकान् यज्ञकर्तॄन् वव्रे इति वव्रिः । रामः पौण्डरीके नाम्नि यज्ञे महांतश्चते द्विजाश्च महाद्विजास्तान् आजहारेति आजह्निः ॥

तत्त्वदीपिका—आदृत इति । आच्च ऋच्च तत्तस्मात् । लिङ्वद्भावान्नेमिरित्यादौएत्वपूर्वलोपौ । जग्मिरिति । गमां स्वर इत्यलोपः ।

मू०—अथोणादयः । कृादेरुण् ॥ कारुः । वातीति वायुः । पायुः । जायुः । मिनोतीति मायुः । स्वद आस्वादने । स्वादुः । साधुः । आशुः । दीर्य्यते इति दारु । सानु ।

सुबोधिनी—अथोणादयः । कृादेरुण् । उण् प्रत्ययः स्यात् । उण्प्रत्ययमाह । णित्त्वाद्वृद्ध्यादि । डुकृञ् करणे । करोतीति कारुः । शिल्पी कारकश्च तत्राद्ये योगरूढिःद्वितीये तु योगमात्रमिति विवेकोऽतएव यौगिके तु धात्वर्थं प्रति कारकान्वयो भवत्येव । तथाच भट्टिः । राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुंगवः । सर्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशदिति ॥१॥ विश्वकर्मणि ना कारुस्त्रिषु कारकशिल्पिनोरितिमेदिनी । कारुः शिल्पिनि कारके इति धरणिः। वा गतिगधनयोः । आतोयुगिति युक् । वायुः । पा पाने । पा रक्षणे च । पिबत्यनेन तैलादिकमिति पायुः । युक् । गुदं त्वपानं पायुर्नेत्यमरः । पाति रक्षतीति विग्रहे रक्षकोपि पायुः । जि अभिभवे । जयत्यभिभवति रोगान् इति जायुः । औषधम् । भेषजौषधभैषज्यान्यगदोजायुरित्यमरः । पुंल्लिंगसाहचर्य्याज्जायुः पुंसि । डुमिञ् प्रक्षेपणे । मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्माणमिति मीनोतिदीङामित्यात्वं युक् च मायुः । मायुः पित्तं कफः श्लेष्मेत्यमरः । गां वाचं विकृतां मिनोति प्रक्षिपतीति गोमायुः सृगालः । स्वद आस्वादने । स्वदते रोचते इति स्वादुः । साध ससिद्धौ । साध्नोति परकार्यमिति साधुः । स्वादुसाधू विशेष्यनिघ्नौ । अशूङ् व्याप्तौ अश्नुते इत्याशुः । आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात् । शीघ्रार्थोप्ययं । तत्र विलंबभावमात्रपरत्वे क्लीबः । तद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे तु त्रिलिंगः । अथ शीघ्रं त्वरितमित्युक्तम् । क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात् त्रिष्वेषां भेद्यगामि यदित्यमरः । दृ विदारणे । दीर्यते इति दारु । काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इत्यमरः । षण् दाने । सानुः । स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्यमरः ॥

तत्त्वदीपिका—कृादेरिति । कृ आदिर्यस्य स कृादिस्तस्मात् । कृवापाजिमिस्वदित्यादय आदिशब्दग्राह्या. णो वृद्ध्यर्थ. । कारुरिति । कारु शिल्पिनि । कारके द्वितीयेर्थे योगमात्र । राघवस्य तु तत् कार्यं कारुर्वानरपुगव । इति भट्टिश्चातएव । वायुरिति आतो युक् । पायुरिति । पिबत्यनेनौषधीमिति पायुर्गुद । गुद त्वपान पायुर्नेत्यमर.। जायुरिति । जयतिरोगानिति । जायुरौषध । भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यमरः । मिनोतीति । प्रक्षिपति देहे ऊष्माणमिति। मायु' पित्त कफ श्लेष्मेत्यमर.॥ स्वादते रोचते इति स्वादुमिष्ट ।साध्नोति परकार्यमिति साधु । अश्नुते इत्याशुर्व्रीहिभेद. शीघ्रार्थश्च । विलबाभावमात्रपरत्वे क्लीब तद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे तु त्रिलिग । त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् इत्यमरोक्ते. ।

मू०—जनेर्त्तुञ् । जानुः । चारु । चाटु । किंशृणातीति किंशारुः । जरामेतीति जरायुः ।

सुबोधिनी—जनेर्त्तुञ् । ञुञ्प्रत्ययमाह । ञकारावितौ । अनुबंधद्वयसामर्थ्यात् जनिवध्योर्नेति वृद्धिनिषेधो न प्रवर्त्तते । जन जनने जानु । जानुनी । चर गतौ । चारु रम्यं । चट भेदने । चाटु चटु। चाटु प्रियं वाक्यमिति हेमचंद्रः। चाटुर्नरि प्रियोक्तिःस्यादिति रत्नमाला।

तथा च माघः । चकर च बहु चाटु प्रौढयोषिद्वदस्येति माघे तु क्लीबेपि चाटु चाकृत कसंभ्रममासामिति । शॄ हिंसायां । किंशारुः । किशारुर्ना सस्यशूके विशेषेककपक्षिणीति मेदिनी । इण् गतौ । वृद्धौ कृतायामायादेशे च जरायुः । धर्माशयः ॥

तत्त्वदीपिका-जनेर्युञ् । चाविंति । चटु चाटुप्रियवाक्यमिति हेमचन्द्रः । चटुर्नाप्रियोक्ति स्यादिति रत्नकोशात्पुस्त्वमपि । तथोभयत्रोदाहृत माघवेन चाटुचाकृतकसंभ्रममासा । चकरचबहुचाटुप्रौढयोषिद्वदस्येतिच । किशारुर्ना सस्यशूकेविशिखेककपक्षिणि इति ।

मू०-त्रोरस्यलः ॥ तरान्तिवर्णा अनेनेति तालु ।

सुबोधिनी-त्रोरस्यलः तृ । ऋ इति प्रश्लिष्य द्वयोरपि सवर्णे दीर्घे कृते त्रौतयोस्त्रोः । तॄ प्लवनतरणयोः ऋ गतौ अनयोरस्यलः स्यात् । उणि वृद्धौ सत्यां तालु । इयर्त्ति अर्यते वा आलुः । शाकविशेषो घटी च । कर्कर्यालुर्गलंतिका इति ॥

मू०-कृकेवचःकश्च ॥ कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः ।

सुबोधिनी-कृकेवचःकश्च । कृकशब्दे उपपदे वचेः कांतादेशः स्यात् उणि । कृकवाकुः । कृकवाकुर्मयूरे च सरठे चरणायुधे इति विश्वः ॥

मू०-भ्रादेरुः ॥ मरुः । शयुः । तरुः । चरुः । त्सरछद्मगतौ । त्सरुः । तनुः । धनुः । मयुः । कटुः । बटुः । अणुः । शृणातीति शरुः । स्वरुः । त्रपुः । असवः । वसुः । हनुः । बन्धुः । मनुः । बिन्दुः ।

सुबोधिनी-भ्रादेरुः । उप्रत्ययः स्यात् । उप्रत्ययमाह । मृङ् प्राणत्यागे । म्रियतेस्मिन्भूतानीति मरुः । निर्जलदेशः । भृञ् भरणे । डुभृञ् धारणादौ च । भरति बिभर्त्ति वा भरुः स्वर्णहेर पुंसीति मेदिनी । भरुर्भर्तृकनकयोरिति हैमः । शीङ् स्वप्ने । शेते इति शयुः । अजगरे शयुर्वाहस इत्युभावित्यमरः । तॄ प्लवनसंतरणयोः । तरंति नरकमनेन रोपका इति तरुर्वृक्षः । चर गत्यादौ । चरति भक्षयंति देवा इममिति चरुः । चरुर्भांडे च हव्यान्ने इति घृतपक्वमन्नमित्यर्थः । त्सर छद्मगतौ । त्सरुः खड्गादिमुष्टिः । तनु विस्तारे । तनुः । तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात् त्रिष्वल्पे विरले कृशे इति मेदिनी । स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूरित्यमरः । धन धान्ये । धनुः । स्यात्तनुस्तनुषा सार्धं धनुषा च धनुर्विदुरिति विश्वः। उकारांते । श्रीहर्षः शुद्धवंशजनितोपि गुणस्य स्थानतामनुभवन्नपि शक्रः । क्षिप्नुरेनमृजुमाशु सपक्षं सायकं धनुरिवाजनि वक्रः ॥ १ ॥ धनुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने इति सांते मेदिनी । अथास्त्रियांधनुश्चापावित्यमरः । डुमिञ् प्रक्षेपणे । मीनातिमिनोतीत्यात्वं तु नेह । बाहुलकात् । मयुः । तुरंगवदनोमयुरित्यमरः । मयुस्तुरंगवदने मृडोपि मयुरिष्यते इति विश्वः । टुमस्जो शुद्धौ । मज्जति पानीये इति न्यंक्वादित्वाद्गः झभेजबा इति मस्य दः । मद्गुः पानीयकाकिकेति रभसः । अण शब्दे । अणुः । व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमानिति लवलेशकणाणवइत्यमरः । कटे वर्षादौ । कटति रसनामिति कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि । नपुंसकमकार्येस्यात्पुंल्लिंगोरसमात्रके । त्रिषुतद्वत्सुगंध्यश्च मत्सरेपि खरेपि चेति मेदिनी । बट वेष्टने । बटतीति बटुः । बटुर्द्विजसुतः स्मृत इति संसारावर्त्तः । शॄ हिंसायां शरुः । शरुः कोपे शरे वज्रे इति हैमः । स्वृशब्दोपतापयोः । शतकोटिः स्वरुः शंब

इत्यमरः । त्रपूष् लज्जायाम् । अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जते इति त्रपुः । रंगसीसकयोस्त्रपुरिति मेदिनी । असु क्षेपणे । अस्यंति क्षिपंति शरीरमिति असवः । पुंसि भूम्न्यसवः प्राणा इत्यमरः । वस निवासे । वसुः । " वसुर्न्हदेऽग्नौ योक्त्रेंऽशौ वसुतोये धने मणौ " । हन हिंसागत्योः । हनुः " हनुः पुमान् परो गंडादि"ति वररुचिकोशः स्त्रीलिंगेप्ययं । " हनुर्हट्टविलासिन्यां नृत्यारंभे गदेस्त्रियां । द्वयोः कपोलाऽवयवे " इति मेदिनी । मतुप्रत्यये हनुमान् पाक्षिको दीर्घोपि निपात्यते हनूमान् । बध बंधने । स्नेहेन बध्नातीति बंधुः । " बंधुर्बंधूकपुष्पे स्यात् बंधुर्भ्रातरि बांधवे " इति विश्वः । मन ज्ञाने । मनुः । आदिराजा मंत्रश्च । बिदि अवयवे बिंदुः ॥

तत्त्वदीपिका–भ्रादेरिति । भरुरिति । भरु. स्वर्णहरे पुसीति मेदिनी भरुर्भर्तृकनकयोरिति हेमचन्द्रः । शयुरीति । अजगरे शयु । तरुरीति । तरति नरकमनेन रोपका । चरुरिति । चरुर्भांडे च हव्यान्ने इति । त्सरु. खड्गमुष्टिः । तनुः स्वल्प. मूर्त्तौ स्त्रियां । धनु.शस्त्रविशेष. । धनुषा च धनुर्विदुः। मयु किन्नर । अणुर्लेश. । बटुर्द्विजसुत. स्मृतः । स्वरुर्वज्र । त्रपुरिति । त्रपतेऽग्निदृष्ट्वा रगसीसकयोस्त्रपु । पुसिभूम्न्यसवः प्राणाः वसु तोये धने मणौ । हनुः पुमान् परो गंडात् । बधु स्नेहेन बध्नाति । मनुरादिराजो मत्रश्च ।

मू०– स्यन्देस्सम्प्रसारणंधश्च ॥ सिन्धुः ।

सुबोधिनी–स्यंदेःसंप्रसारणंधश्च ॥ स्यंदु प्रस्रवणे । अस्य यकारस्य संप्रसारणं दस्य धश्च स्यात् उप्रत्यये । सिंधुः । " देशे नदविशेषेऽब्धौ सिंधुर्ना सरिति स्त्रियामि" त्यमरः ॥

तत्वदीपिका–सिंधुरिति । देशे नदविशेषेऽब्धौसिंधुर्ना सरिति स्त्रियामित्यमरः ।

मू०–उन्देरिच्चादेः ॥ उनत्तीति इन्दुः ।

सुबोधिनी–उन्देरिच्चादेः ॥ उन्दी क्लेदने । अस्योकारस्य इःस्यादुप्रत्यये । इन्दुः ।

मू०–स्कन्देस्सलोपश्च ॥ कन्दुः ।

सुबोधिनी–स्कंदेःसलोपश्च ॥ स्कंदिर् गतिशोषणयोः । अस्य सस्य लोपः स्यादुप्रत्यये । स्कंदति शोषयतीति कंदुः । "क्लीबेंऽबरीषं भ्राष्ट्रो ना कंदुर्वा स्वेदनी स्त्रियामि" त्यमरः । स्कंदति जनता यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या भोगस्थानं कंदुरिति केचित् ॥

तत्त्वदीपिका–कंदुरिति । स्कदत्यस्मिन् जनता इति कदुर्भोगस्थानम् ।

मू०– सृजेरसुम्सलोपश्च ॥ रज्जुः ।

सुबोधिनी–सृजेरसुम्सलोपश्च ॥ सृज विसर्गे । आगमसकारस्य चुत्वेन शः झभेजबा इतिजः । सृजतीति रज्जुः । " रज्जुर्वेण्यां गुणे योषिदि"ति मेदिनी ॥

तत्त्व०–रज्जुरिति । सस्यश्चुत्वेनशस्तस्यजः ।

मू०–फलेर्गुक्च ॥ फल्गुः ।

सुबोधिनी–फलेर्गुक्च ॥ फल निष्पत्तौ । फल्गुः । " फल्गुः काकोदुंबरिका भवेत् फल्गुर्निरर्थकमि"तिहैमः । । नदी च ॥

मू०-पाटेः पटिश्च ॥ पाटयतीति पटुस्समर्थः ।

सुबोधिनी-पाटेःपाटिश्च । पटिरादेशः स्यात् । पट गतौ । ण्यंतः । पाटयतीति पटुः ।

मू०-मनेर्द्धश्च ॥ मन ज्ञाने । मधुः ।

सुबोधिनी-मनेर्धश्च । धांतादेशःस्यादुप्रत्यये । मन ज्ञाने । मन्यत इति मधुः । " मधुश्चैत्रेच दैत्येच मद्ये पुष्परसे मधु " इति हेमचंद्रः । मकरंदस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचकः । अर्द्धर्चादिगणे पाठात् पुंनपुंसकयोर्मधु " इति शाश्वतः ॥

मू०-जनेस्तश्च ॥ जतुः ।

सुबोधिनी-जनेस्तश्च । तांतादेशः स्यात् उप्रत्यये । जनी प्रादुर्भावे । जायते इति जतु लाक्षा ॥

मू०-वलेर्गुकूच ॥ वलसंवरणे । वल्गुः ।

सुबोधिनी-वलेर्गुकूच ॥ गुगागमः स्यादुप्रत्यये । वल संवरणे दन्त्योष्ठ्यादिः । वल्गुः । " वल्गुः स्याच्छागले पुंसि सुंदरे चाभिधेयवदि" ति मेदिनी ॥

मू०-नमेर्नाकिश्च ॥ नम्यतेऽनेनेति नाकुः ।

सुबोधिनी-नमेर्नाकिश्च ॥ णम प्रह्वत्वे शब्दे च नाकुः । " वामलूरश्चनाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकमि" त्यमरः ॥

तत्त्वदीपिका-नाकुर्वल्मीकम् ।

मू०-श्यतेःकुस्सवच्च ॥ शिशुः ।

सुबोधिनी-श्यतेःकुस्सवच्च ॥ कुप्रत्ययः स्यात् । स कुः सप्रत्ययवद्भवति । तेन सप्रत्यये यत्कार्यं द्वित्वादि तत्स्यात् । कुप्रत्ययमाह । कित्वान्न गुणः । शो तनूकरणे । कुप्रत्यये संध्यक्षराणामित्यात्वं द्वित्वं यः से इति पूर्वस्येत्वं । आतोनपीत्यालोपः । शिशुः बालकः ॥

मू०-याभ्रोर्द्विश्च ॥ ययुः । बभ्रुः ।

सुबोधिनी-याभ्रोर्द्विश्च ॥ आभ्यां कुः स्यात् धातोर्द्वित्वं च । या प्रापणे । भृञ् भरणे । यातीति ययुः । भरतीति बभ्रुः । ययुरश्वोऽश्वमेधीयः । " बभ्रुर्विश्वानरे शूलपाणौ च गरुडध्वजे । विशाले नकुले पुंसि पिंगले त्वभिधेयवदि" ति मेदिनी । बभ्रुर्मन्वंतरे विष्णौ बभ्रुर्नकुलपिंगलौ" इति धरणिः । चादन्यतोपि । चक्रुः कर्त्ता । जघ्नुर्हंता । पपुः पालकः ॥

मू०-व्यधेःकुः ॥ विधुः ।

सुबोधिनी-व्यधेःकुः । कुप्रत्ययः स्यात् । व्यध ताडने । ग्रह्यामिति संप्रसारणं । विरहिणं विध्यतीति विधुः । "विधुः शशांके कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे" इतिविश्वः ।

मू०-कृग्रोरुरश्च ॥ करोतीति कुरुः । गॄ शब्दे । गृणातीति गुरुः ।

सुबोधिनी–कृग्रोरुरङ्च । आभ्यां कुः स्यादुरंतादेशश्च । डुकृञ् करणे गृशब्दे । करोतीति कुरुः । "कुरुर्नृपांतरे भक्ते पुमान्पुंभूम्नि नो वृती"ति मेदिनी । गृणाति तत्वमिति गुरुः ॥

मू०–रपेरस्येच्च ॥ अनिष्टं रपतीति रिपुः ।

सुबोधिनी–रपेरस्येच्च । रपेः कुप्रत्ययः स्यात् अकारस्येच्च रपगतौ । अनिष्टं रपतीति रिपुः ॥

मू०–अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाधामृजिपशितुक्धुक्दीर्घहकाराश्च ॥ अर्ज्जयति गुणानिति ऋजुः । सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः । कमु कान्तौ । कन्तुः । अन्धुः । पांशुः । बाधते इति बाहुः ।

सुबोधिनी–अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाधामृजिपशितुक्धुक्दीर्घहकाराश्च । अर्ज्ज अर्ज्जने । अस्यऋजिरादेशः । षड्भ्यः कुप्रत्ययश्च । अर्ज्जयति गुणानिति ऋजुः । दृशिर् प्रेक्षणे । अस्य पशिरादेशः । पशुः । चादिगणेपि पठितः । 'पशुदृश्यर्थमव्ययमि'तिधरणिः । कमु कांतौ । अस्य तुगागमः । कंतु । "इःकंतुर्मकराकरः" इति त्रिकांडशेषः । अमरोगे । अमगत्यादौ वा । अस्य धुगागमः । अंधुः कूपः पशि नाशने । सौत्रः । अस्य दीर्घः । पांशुः । पडि पसि नाशने । चुरादिर्दंत्यांतो वा । "पांशुर्ना न द्वयोरजः" इत्यमरः । "तालव्याअपि दंत्याश्च शबशूकरपांशवः" इति । बाधृ लोडने अस्य हांतादेशः । बाहुः । "बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजे" इत्यमरः । अकारांतोप्ययं । "बाहाचभुजयोः पुमान्" इति दामोदरः । आबंतोपि । " बाहा भुजे पुमान् मानभेदास्त्रवृषवायुषु" इति मेदिनी ॥

मू०–प्रथिम्रदिभ्रस्जांसम्प्रसारणंसलोपश्च ॥ पृथुः । मृदुः ।

सुबोधिनी–प्रथिम्रदिभ्रस्जांसंप्रसारणंसलोपश्च । त्रिभ्यः कुप्रत्ययः स्यात् त्रयाणां संप्रसारणं च । भ्रस्जेः सलोपश्च । प्रथ प्रख्याने प्रथते इति पृथुः । 'पृथुः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरेथ पुमानग्नौ नृपांतरे' इति मेदिनी । म्रद मर्दने । म्रदितुं शक्यते अकठिनत्वादिति मृदुः कोमलः । भ्रस्ज पाके ॥

मू०–न्यंक्वादेःकुः ॥ न्यंकुः । भृज्जति तपसा इति भृगुः ।

सुबोधिनी–न्यंक्वादेः कुः । न्यंक्वादिगणे कुत्वं निपात्यते नितरामंचतीति न्यंकुः । न्यंक्वादित्वात् कुत्व । भृगुः । "भृगुः शुक्रे प्रधाने च जमदग्नौ पिनाकिनी"ति विश्वः ॥

मू०–लघिबंह्योर्नलोपश्च ॥ लघुः ।

सुबोधिनी–लघिबंह्योर्नलोपश्च । लघि गतौ लघुः । "पृक्कायां स्त्री लघुः क्लीबं शीघ्रे कृष्णाऽगुरुण्यपी"ति त्रिकांडशेषः । "लघुरगुणे मनोज्ञे निःसारे वान्यवत् क्लीबं । शीघ्रे कृष्णागुरुणि च पृक्कायामोषधौ स्त्रियामिति" मेदिनी ॥

मू०–वालमूललघ्वंगुलीनांवालस्यरः ॥ वालः, वारः । मूलम् , मूरम् । लघुः, रघुः । अंगुलिः, अंगुरिः । बहि गतौ । बहुः ।

सुबोधिनी–वालमूललध्वंगुलीनांवालस्यरः । एषां लो रत्वमापद्यते वा । रघुर्नृपभेदः । अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवमिति रघुः । बहि वृद्धौ । बहुः । "बहुस्तु आदिसंख्यासु विपुले त्वभिधेयवदि"ति मेदिनी ॥

मू०–ऊर्णोतिर्नुलोपश्च ॥ ऊरुः ।

सुबोधिनी–ऊर्णोतेर्नुलोपश्च । ऊर्णुञ् आच्छादने । ऊर्णूयते आच्छाद्यते इत्यूरुः । कर्म्मणि कुप्रत्ययः ॥

मू०–महति ह्रस्वश्च ॥ उरु महत् ।

सुबोधिनी–महति ह्रस्वश्च । ऊर्णोतीति कर्त्तरि कुप्रत्ययः । उरु महत् ॥

मू०–आङ्परयोःखनिशृभ्याण्डिच्च ॥ आखनतीत्याखुः । शृहिंसायाम् । परान् शृणातीति परशुः ।

सुबोधिनी–आङ्परयोःखनिशृभ्यांडिच्च । अनयोरुपपदयोः आभ्यां कुः स्यात् स डिच्च । डित्त्वाट्टिलोपः । खनु अवदारणे । आखुः । शृ हिंसायां । परं शृणातीति परशुः । पृषोदरादित्वादकारस्य लोपः । पर्शुः । "पर्शुः परशुनासहे"तिविश्वः ॥

मू०–द्रोश्च ॥ द्रवति ऊर्ध्वमिति द्रुः । शतधाद्रवतीति शतद्रुः ।

सुबोधिनी–द्रोश्च । द्रु गतौ । अस्मात् कुः स्यात् । स च डित् । द्रवतीति द्रुः वृक्षः । शाखा च । तद्वान् द्रुमः । शतद्रुः । "शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्यादि"त्यमरः ॥

मू०–मृगय्वादयोनिपात्याः ॥ मृगं यातीति मृगयुः । शंकुः । नीलंगुः कृमिविशेषः । मन्द्यादेरुरः । मदि मन्दुरा । वाशुरा । मथे हिंसायाम् । मथुरा । चते याचने । चतुरः । अंकुरः ।

सुबोधिनी–मृगय्वादयोनिपात्याः । कुप्रत्ययान्ता निपात्यंते । या प्रापणे आतोनपीत्यालोपः मृगं यातीति मृगयुः । "मृगयुः पुंसि गोमायो व्याधे च परमेष्ठिनी"ति मेदिनी । "मृगयुर्ब्रह्मणि ख्यातो गोमायुव्याधयोरपी"ति विश्वः । शकि शंकायां शङ्कतेऽस्मादिति शंकुः । "शंकुः कीले गरे शस्त्रे संख्यापादपभेदयोः । पादभेदे च पापे च स्थाणावपि च दृश्यते" । इति विश्वः । "शंकुर्ना कीलशल्ययोः" । लगि गतौ । अस्मात् कुप्रत्यये दीर्घे च निपातनात् कृते नीलंगुः । केचित्तु नीलशब्दे उपपदे गमेः कुप्रत्यये टिलोपः पूर्वपदस्य मुम् पाक्षिकदीर्घश्च निपात्यते इत्याहुः " नीलंगुः कृमिजातौ स्यात् भ्रमरालीप्रसूतयोरि"ति विश्वः । "नीलंगुः स्यात् कृमौ पुंसि भ्रमराल्यां तु योषिती"ति मेदिनी । "नीलंगुरपि नीलगुरि"ति विश्वः। मंद्यादेरुरः । उरप्रत्ययः स्यात् । उरप्रत्ययमाह । मदि स्तुत्यादौ मंदुरा । "वाजिशाला तु मंदुरा" इत्यमरः । मंथ विलोडने । मथुरा । चते याचने । चतुरः । वाशृ शब्दे । वाश्यंते अस्यामिति वाशुरा रात्रिः । गर्दभोऽपि । अकि लक्षणे । अंकुरः । "अंकुरो रुधिरे लोम्नि पानीयेऽभिनवोद्भिदि । खर्जूरादित्वादूरप्रत्यये अंकूरोपि । "अंकूरोऽकुर एव चे"ति विश्वप्रकाशः ॥

तत्त्वदीपिका–मृगयुरिति मृगयुर्व्याध । शकुरिति । शकुर्ना कीलशल्ययो. । नीलगु कृमिविशेषः सृगालश्च । मद्गुरेति । मद्गुरा वाजिशाला स्यात् । वाशुरेति । वाश्यन्तेऽस्यामिति वाशुरा रात्रिर्गर्दभोपि च । "वाशुरा वासितारात्र्योरि"ति मेदिनी । अकुर इति 'अकुरेरुधिरे लोम्नि पानीयेभिनवोद्भिदि' । अकूरोपि च ।

मू०–मद्गुरादयोनिपात्याः ॥ माद्यतीति मद्गुरः । कर्बुरः । बन्धुरः बन्धूरः । कुक वृक आदाने । कुकूरः कुकुरः । असुरः । असूरः मसुरः मसूरः ।

सुबोधिनी–मद्गुरादयोनिपात्याः । उरप्रत्ययांता निपात्यंते । मदी हर्षे । गुगागमो निपात्यते । माद्यतीति मद्गुरो मत्स्यभेदः । कबृ वरणे । रुगागमो धातोर्निपात्यते । कर्बुरः । "कर्बुरं सलिले हेम्नि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृंतायां शबले पुनरन्यवदि"ति मेदिनी। कर्बुरश्चित्ररक्षसोः । बंधबधने । बध्नातीति बधुरः । खर्जूरादित्वादूरप्रत्ययोपि "बंधूरबंधुरौ स्यातां नम्रसुंदरयोस्त्रिष्वि"ति रंतिदेवः । कुक आदाने । कोकतेर्वा कुगागमो निपात्यते । कुकुरः । "कुकुरः कुक्कुरो मत" इति हरचंद्रः । "कुक्कुरः सारमेये ना ग्रंथिपर्णे नपुंसके" इति मेदिनी । असु क्षेपणे । असुरः । अण् प्रत्यये आसुरः । मसी परिणामे । मसुरः । ऊर प्रत्यये मसूरोपि । "मसूरा मसुरा वा ना वेश्याव्रीहिप्रभेदयोः । मसूरी पादरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमानि" ति मेदिनी । "मसूरमसुरौ च द्वावि" ति विश्वः ॥

तत्त्वदीपिका–मद्गुरइति । मत्स्यभेद । कर्बुर इति । कबृ वरणे । "कर्बुरः सलिले हेम्नि कर्बूर.पापरक्षसोः" शबलेत्रिष्वपि । बधुर इति । "बधूरबधुरौ स्यातां नम्रसुदरयोस्त्रिषु ।" मसुर इति । "मसूरा मसुरा वा ना वेश्या-व्रीहिप्रभेदयोः । मसुरा पादरोगे स्यादुपधाने पुन. पुमान् ।"

मू०–शावशेराप्तौ ॥ शुइति आश्चर्ये । शु शीघ्रं अश्नुते प्राप्नोति कन्या यस्मात्सः श्वशुरः ।

सुबोधिनी–शावशेराप्तौ ॥ आशुशब्दस्य निपातनादाकारलोपस्तस्मिन् शुशब्दे उपपदे आप्तौ गम्यमानायमशूङ् व्याप्तावित्यस्माद्धातोरुरप्रत्ययः स्यात् । श्वशुरः "पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पितातयोरि"त्यमरः ॥

मू०–अविमह्योरिषट् ॥ अविषः । महिषः । महिषी राजपत्नी ।

सुबोधिनी–अविमह्योरिषट् ॥ इषट् प्रत्ययः स्यात् । इषट्प्रत्ययमाह । टित्त्वात्ष्त्रित इतीप् । अव रक्षणादौ । अविषः । 'अविषौ राजजलधी' इत्युक्तत्वादविषशब्देन राजा समुद्रश्च । मह पूजायां । महिषः । "महिषी राजयोषिती"ति हैमः ॥

तत्त्वदीपिका–अविषइति । अविषौ राजजलधी महिषस्तु महान्मत. महिषी । राजपत्नी स्यात् ।

मू०–अमेर्दीर्घश्च ॥ अम गत्याम् । आमिषम् ।

सुबोधिनी–अमेर्दीर्घश्च ॥ अस्य दीर्घः स्यादिषट् प्रत्ययश्च । अम गत्यादौ । आमिषम् । "आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि" ॥

तत्त्वदीपिका–"आमिषत्वस्त्रियां मांसे भोग्यवस्तुनि चेष्यते ।"

मू०–रुहेर्वृद्धिश्च ॥ रौहिषः ।

सुबोधिनी–रुहेर्वृद्धिश्च ॥ अस्य वृद्धिः स्यादिषट्प्रत्ययश्च । रुह बीजजन्मनि । रौहिषः । 'रंकु शंबररौहिषा' इत्यमरः । 'रौहिषो मृगभेदः स्यात् रौहिषं च तृण मतमि' ति संसारावर्तः॥

तत्त्वदीपिका– रौहिषमिति । तृणे च मृगभेदे च ।

मू०–किलेर्बुक्च ॥ किल शौक्ल्ये । केलतीति किल्बिषम् ।

सुबोधिनी–किलेर्बुक्च ॥ किल श्वेत्यक्रीडनयोरस्मादिषट् प्रत्ययो धातोर्बुगागमश्च स्यात् । किल्बिष । "किल्बिषं पापरोगयोः । अपराधेपी"ति मेदिनी ॥

तत्त्वदीपिका–किल्बिषमिति । पापरोगयो. ।

मू०–मद्यादेःकिरः॥मदिरा । मुदिरा । मंदिरम् । तिमिरम् । मिहिरः । छिदिरः । रुचिरम् । रुधिरम् । वध हिंसायाम् । बधिरः । सुषिरम् ।

सुबोधिनी–मद्यादेः किरः ॥ किरप्रत्ययः स्यात् । किरप्रत्ययमाह । कित्त्वान्नगुणः । मदी हर्षे । मदिरा सुरा । मुद हर्षे । मुदिरः । "मुदिरः कामुकाभ्रयोरि"ति मेदिनी । मदि स्तुत्यादौ । मंदिरं । "मंदिरं नगरेऽगारे क्लीबं ना मकरालये" इति मेदिनी । तिम आर्द्रीभावे तिमिरम् । "तिमिरं ध्वांते नेत्रामयेन्तके" इति मेदिनी । मिह सेचने । मिहिरः । "मिहिरः सूर्य-बुद्धयोरि"ति मेदिनी । रुच दीप्तौ । रुचिरं । "सुंदरं रुचिरं चारु" इत्यमरः । रुधिर् आवरणे। रुधिरं । "रुधिरोगारके पुंसि क्लीब तु कुंकुमासृजोरि"ति मेदिनी । बंध बधने । नोलोप इति नलोपः । बधिरः श्रोत्रेंद्रियरहितः । शुष शोषणे । "शुषिरं वंश्यादिवाद्ये विवरे च नपुसकम्।" " शुषिर विवरं बिलं छिद्रमि"त्यमरः ॥

तत्त्वदीपिका–मुदिरइति । कामुकाभ्रयोः । मंदिरमिति । नगरागारयो. क्लीब । मिहिरः सूर्यबुद्धयोः रुधिरमिति 'रुधिरोगारकेपुंसिक्लीबं तु कुकुमासृजोः ।' शुषिर वश्यादिवाद्ये च नपुसकम् ।

मू०–अजिरादयोनिपात्याः ॥ अजिरम् । शश प्लुतगतौ । शशतीति शिशिरम् । श्रथ मोचने । शिथिलम् । स्थिरम् । स्फायी । स्फिरम् । स्थविरः । खदिरः । शीङ् शिबिरम् । सल गतौ सलिलं । अनिलः।महिला । कोकिलः। कमु कपिलः । मथ्यन्ते रिपवो अस्यामिति मिथिला ।

सुबोधिनी–अजिरादयोनिपात्याः । किरप्रत्ययांता निपात्यते । अज गतौ अजेर्वीभावाभावः । अजिर । दशपादीवृत्तौ तु नञ्पूर्वस्य जीर्यतेः ऋवर्णलोपो निपात्यते इत्युक्तं । नजीर्यतीत्यजिरः । "अजिरं प्रांगणे काये विषये दर्दुरानिले" इति मेदिनी । शश प्लुतगतौ शशेरुपधाया इत्वं निपात्यते।शिशिरं। "शिशिरंस्याहतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवदि"ति विश्वः। "शिशिरो ना हिमे न स्त्री ऋतुभेदे जडे त्रिष्वि"ति मेदिनी । श्रथ मोचने । धातोरुपधाया इत्वं रलोपः प्रत्ययरेफस्य लत्वं च निपात्यते । शिथिल । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । आतोनपीत्यालोपः । स्थिरं निश्चलं । तिष्ठतेर्वुक् न्हस्वत्वं च निपात्यते । स्थविरः । स्फायी वृद्धौ । यत इति 'यलोपः । आतोनपीत्यालोपः । स्फिरं । "भूयंदभ्रं पुरुस्फिरमि"ति हैमः । खद स्थैर्ये । खदिरः। 'खदिरी शाकभेदेस्त्री ना चद्रे दंतधावने" इति मेदिनी । शीङ् स्वप्ने । शीङो बुक् न्हस्वश्च निपात्यते । शेरतेऽस्मिन् राजबलानीति शिबिरं निवेशः । "निवेशः शिबिरं षंड" इत्यमरः ।

सल गतौ । सलिलादय इलप्रत्ययांता निपात्यते । सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम् । अन प्राणने । अनिलः । मह पूजायां । महिला । पृषोदरादित्वान्महेलापि । महेलाफलिनीस्त्रियो-रिति मेदिनी । प्रियंगुः फलिनी फलीत्यमरः । दमयंतीकाव्ये प्रयोगो यथा । परमहेलारतो-प्यपारदारिकः । अत्र परस्य महेला स्त्री । अथ च परमा उत्कृष्टा हेला क्रीडा तत्र रत इत्यर्थः । कुक आदाने । कोकिलः । कुटकौटिल्ये । बाहुल्याद्गुणाभावः । कुटिलः । कमु कांतौ मस्य निपातनात्पः । कपिलः । "कपिलो रेणुकायां च शिंशपागोविशेषयोः । पुंडरी-ककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिंगकः । नाऽनले वासुदेवे च मुनिभेदेच कुक्कुरे" इति मेदिनी । मंथ विलोडने । अकारस्येत्वं निपात्यते मथ्यते रिपवोऽत्रेति मिथिला नगरी ॥

तत्त्वदीपिका–अजिरमिति । "अजिर प्रांगणे काये विषये दर्दुरेऽनिले । शिशिर स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत् ।" स्फिरमिति । निश्चल । "खदिरी शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रेदन्तधावन"इति । शिबिरमिति । शेरतेऽस्मिन् राजबलानि निवेशः शिबिर । महिलेति । 'महिला फलिनी स्त्रियाम् ।'

मू०–कुबेरादयोऽपि ॥ कुबि आच्छादने । कुबेरः । कबृ वरणे । कपोतः ।

सुबोधिनी–कुबेरादयोऽपि । कुबिआच्छादने । अस्मादेरप्रत्ययो नलोपश्च निपात्यते । कुंबत्यन्येषामैश्वर्यमिति कुबेरः । कुबेरस्त्र्यंबकसखइत्यमरः । कबृवरणे अस्मादोतप्रत्ययो बकारस्य पत्व निपात्यते । कपोतः । "कपोतः स्याच्चित्रकठे पारावतविहंगयोरि"ति मेदिनी । "कपोतः पक्षिमात्रेपी"ति त्रिकांडशेषः ॥

मू०–भातेर्डवतुः ॥ भातीति भवान् ।

सुबोधिनी–भातेर्डवतुः । डवतुप्रत्ययमाह । डित्त्वाट्टिलोपः । उदित्त्वान्नुम् ईप् च । भातीति भवान् । भा दीप्तौ । सर्वादिशब्दोयम् ॥

मू०–किशोरादयोनिपात्यंते ॥ किं शृणातीति किशोरः । कठकृच्छ्र-जीवने । कठोरः । चक तृप्तौ । चकोरः । कपि चलने । कपोलः । पटोलः ।

सुबोधिनी–किशोरादयोनिपात्यंते । ओरप्रत्ययांता ओलप्रत्ययांताश्च किपूर्वस्य शृणा-तेष्टिलोपश्च किमोत्यलोपश्च निपातनात् । शॄ हिंसायां । किशोरः "किशोरोऽश्वस्य शावके । तैलपर्ण्योषधौ च स्यात्तरुणावस्थसूर्ययोरि"ति मेदिनी । कठ कृच्छ्रजीवने । कठोरः । कठिनः पूर्णश्च । "कठोरताराधिपलांछनच्छविरिति" माघः । चक तृप्तौ । चकोरः पक्षि-भेदः । कपि चलने । नलोपो निपातनात् । कपोलः । ओलप्रत्ययोप्येभ्यो निपातनात् । पटगतौ । पटोलः । "पटोलं वस्त्रभेदेनौषध्यां ज्योत्स्न्यां तु योषिती"ति मेदिनी ॥

तत्त्वदीपिका–"किशोरोऽश्वस्यशावके । तैलपर्ण्योषधौचस्यात्तरुणावस्थसूर्ययोः ।"

मू–मीनातेरूरः ॥ मयूरः ।

सुबोधिनी–मीनातेरूरः । ऊरप्रत्ययमाह । मीञ् हिंसायां । मयूरः ॥

मू०–स्यन्देःसम्प्रसारणम् ॥ सिन्दूरम् ।

सुबोधिनी–स्यंदेः संप्रसारणं । स्यंदू प्रस्रवणे । अस्मादूरप्रत्ययः संप्रसारणं च स्यात् । सिंदूरः । 'सिंदूरस्तरुभेदे स्यात् सिंदूरं रक्तवर्णके' इति मेदिनी ।

मू०–स्यादेस्तुः ॥ सेतुः । तन्तुः । ओतुः । मसी परिणामे । मस्तुः । धातुः । षच समवाये सचति समावेशयति चात्मनि जलमिति सक्तुः । क्रोष्टा ।

सुबोधिनी–स्यादेस्तुः । तुप्रत्ययमाह । षिञ् बधने । सेतुः 'सेतुरालौ स्त्रियां पुमानि-त्यमरः'। 'सेतुर्नालौ कुमारके' इति मेदिनी' । तनु विस्तारे । तंतुः । हस्वयोरितीण्न । 'सूत्राणि कटितंतवः' इत्यमरः । मसी परिणामे । मस्तुः । 'मंडं दधिभव मस्तु' इत्यमरः । षच सेचने सच्यते इति सक्तुः । चोः कुरिति कः । अर्द्धर्चादिः ।डुधाञ् धारणपोषणयोः 'धातुर्ना इंद्रियेषु च । शब्दयोनिमहाभूततद्गुणेषु रसादिषु । मनःशिलादौ श्लेष्मादौ विशेषा-द्गैरिकेऽस्तिचे'ति मेदिनी । 'श्लेष्मादिरसलोहादिमहाभूतानि तद्गुणाः ॥ इंद्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः' इत्यमरः । क्रुश आक्रोशे । छशषेति षत्वं ष्टुत्व तृवद्भावः। क्रोष्टा। स्तुरारित्यार् । क्रोष्टारौ ॥

तत्त्वदीपिका–स्यादेरिति । सिनोतीति सेतु जलशेष । मस्तु इति । दधिमड धातुरीति । 'मन - शिलादौ धातु स्यादिद्रियेषु तथैव च ।'

मू०–अर्त्तेस्तुक् ॥ ऋतुः । मन्तुः । जनी प्रादुर्भावे । जन्तुः ।

सुबोधिनी–अर्त्तेस्तुक् । तुक्प्रत्ययमाह । कित्त्वान्न गुणः । ऋ गतौ । ऋतुः 'ऋतुर्व-र्षादिषट्सु च । आर्त्तवे मासि च पुमानि'ति मेदिनी । 'ऋतुः स्त्रीकुसुमेपि चे'त्यमरः। 'ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोरि'ति विश्वः । पुनः तुप्रत्ययमाह । मन ज्ञाने मतुः । 'मतुः पुंस्यपराधेपि मनुष्येपि प्रजापतौ' इति मेदिनी । जनी प्रादुर्भावे । जंतुः प्राणी ॥

तत्त्वदीपिका–ऋतुरिति । 'स्त्रीपुष्पे च ऋतु. काले ।' मतुरपराध ।

मू०–चायःकिः ॥ केतुः । वस्तुः ।

सुबोधिनी–चायःकिः । चायृ पूजानिशामनयोः । अस्मात्तुप्रत्ययो धातोः किरादेशश्च स्यात् । केतुः । 'केतुर्ग्रहपताकयोरि'ति विश्वः । 'केतुर्ना(!)रुकादिग्रहे स्थानेषु गुल्मिनी'ति मेदिनी । वस निवासे तुः । वस्तुः ॥

तत्त्वदीपिका–केतुरिति । पताका ग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि च ।

मू०–आगारेणित् ॥ वास्तुः ।

सुबोधिनी–आगारेणित् । आगारेऽर्थे वसेस्तुण् स्यात् । तुण्प्रत्ययमाह । णित्त्वाद्वृद्धिः । वास्तुः । 'वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियामि'त्यमरः ॥

मू०–कृञः कतुः ॥ क्रतुः ।

सुबोधिनी–कृञःकतुः । कतुप्रत्ययमाह । कित्त्वान्न गुणः । डुकृञ् करणे क्रतुः 'क्रतु-र्यज्ञे मुनौ पुंसी'तिमेदिनी ॥

तत्त्वदीपिका–क्रतुरिति । क्रतुर्यज्ञेमुनौ पुसि ।

मू०–जीवेरातृकोवृद्धिश्च ॥ जीवयति कुमुदानिति जैवातृकः ।

सुबोधिनी–जीवेरातृकोवृद्धिश्च । जीव प्राणधारणे । अस्मादातृकप्रत्ययः स्यात् धातोर्वृद्धिश्च। आतृकप्रत्ययमाह। जैवातृकः। 'जैवातृकः पुमान् सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिष्वि'ति मेदिनी। 'जैवातृकास्त्विदुभिषगाऽऽयुष्मत्सु कृषीवले' इति । अस्मादातुप्रत्ययोपि । 'जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनौषधे ' ॥

तत्त्वदीपिका–जीवेरिति। 'जैवातृक पुमान्सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिषु'।

मू०–कृषादेरूः ॥ कर्षूः। खर्ज व्यथने। खर्जूः।

सुबोधिनी–कृषादेरूः। ऊप्रत्ययमाह। कृष विलेखने कर्षूः । ' कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षूर्नद्यां स्त्रियां मते'ति विश्वः। 'कर्षूः पुमान् करीषाग्नौ स्त्रियां कुल्यालपखातयोरि'ति मेदिनी। खर्ज व्यथने। खर्जूः।' खर्जूरी कीटकंडूषु' इति हैमः। पामा च ॥

तत्त्वदीपिका–कृषादेरिति। कर्षू। 'कर्षूः पुंसिकरीषाग्नौ कर्षूर्नद्यास्त्रियां मता। खर्जू' कीटान्तरे स्मृता'

मू०–वहेधश्च ॥ वहति प्राप्नोति धनमिति वधूः।

सुबोधिनी–वहेधश्च। वह प्रापणे अस्य धातादेशः ऊप्रत्ययश्च स्यात्। वधूः। ' स्नुषा नवोढा स्त्री भार्या वधूः पृक्कांगनासु चेति विश्वः। वधूर्जाया स्नुषा स्त्रीषु पृक्काच महिला वधूरि'ति त्रिकांडशेषः '। स्त्रीविशेषः ॥

तत्त्वदीपिका–वधू स्नुषा नवोढा स्त्री भार्याच।

मू०–कषेश्छश्च ॥ कच्छूः।

सुबोधिनी–कषेश्छश्च। कष हिंसायामस्मादूप्रत्ययःस्यात् अंतस्य छश्च। कच्छूः। कच्छ्वां तु पामपामा विचर्चिका इत्यमरः॥

तत्त्वदीपिका–कच्छूः पामा।

मू०–कास्वादयः ॥ कस्यते हन्यतेऽनया कासूः । पद्यते प्राप्यतेऽनया पादूः। लबिगतौ। अलाबूः। कशेरूः। दद्रूः।

सुबोधिनी–कास्वादयः। ऊण्प्रत्ययांता निपात्यंते । णित्त्वाद्वृद्धिः। ऊण्प्रत्ययमाह। कसगतौ । कासूः। 'कासूर्विकलवाचि स्यात् तथा शक्त्यायुधे स्त्रियामि'ति मेदिनी। 'कासूः शक्त्यायुधे रुजि। बुद्धौ बिकलवाचि स्यादि'ति हैमः। पद गतौ। पादूः। चरणधारिणी। लभिस्रंसने। नञ्युपपदे लंबेर्नलोपो निपात्यते । न लंबते जले इत्यलाबूः। 'तुम्ब्यलाबूरुभे समे' इत्यमरः। शॄ हिंसायां। कशब्दे उपपदे शृणातेरू प्रत्ययः ऋत एरादेशश्च निपात्यते। कशेरूः। बाहुलकादुप्रत्ययोपि 'कशेरुस्तृणकंदे स्त्री'ति। दरिद्रा दुर्गतौ। ऊप्रत्यये इकारस्याकारस्य च लोपो निपात्यते। दद्रूः कुष्ठभेदः। मृगय्वादित्वात् कुप्रत्यये दद्रुरपि। 'दद्रुणो दद्रुरोगी स्यादि'त्यमरः।

तत्त्वदीपिका–कासूर्विकलवाचि स्यात्तथा शक्त्यायुधे स्त्रियामिति मेदिनी। पादूश्चरणधारिणी। तुम्ब्यलाबूरुभे समे। कसेरुस्तृणकंदे स्त्री।

मू०–अन्द्वादयः ॥ अन्दूः।

सुबोधिनी–अंद्वादयः। कूप्रत्ययांता निपात्यंते अदि बंधने। अदूः। 'अदूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य चे'ति मेदिनी। 'अंदूको' हस्तिनिगडे इत्यमरः। सज्ञायां कप्रत्यये पूर्वस्य ह्रस्वः। केचित्तु अम गतौ। अस्य दुगागमे कुप्रत्यये च अंदुर्वृद्धिरिति व्याचख्युः।

तत्त्वदीपिका–अन्द्वदय। 'अदू स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च।'

मू०–जनेर्बुक्॥ जम्बूः। कर्कन्दधाति कर्कन्धूः। दिधिं धैर्य्य स्यतीति दिधिषूः।

सुबोधिनी–जनेर्बुक्। जनी प्रादुर्भावे अस्य बुगागमः स्यात् कूप्रत्यये। जंबूः। जंबूः अदने अस्येत्येके बाहुलकात्कुप्रत्ययोपि जंबुः उक्तच विक्रमादित्यकाव्ये। "तस्य जंबोः फलरसो नदीभूय प्रवर्त्तते" इति। "परिणतजंबुफलोपभोगहृष्टा इति भारविः।" डुधाञ् धारणादौ आतोनपीत्यालोपे निपातनात्पूर्वपदस्य नुम्। कर्कंदधातीति कर्कंधूः। 'कर्कंधूर्बदरी कोलि' रित्यमरः। षोऽतकर्म्मणि। दिधिं धैर्यं स्यति त्यजतीति सध्यक्षराणामित्यात्वे आतोनपीत्यालोपे च दिधिषूः। कैश्चित्तु दधातेरित्वं द्वित्वं षुक् च निपात्यते। दधात्यसाविति दिधिषुरिति व्याख्यातं 'पुनर्भूर्दिधिषूरूढाद्विरि'त्यमरः। द्विरूढा द्विवारं विवाहितेत्यर्थः।

तत्त्वदीपिका–कर्कधूर्बदरी। दिधिषू. पुनर्भूः.।

मू०–मृग्रोरुतिः॥ मरुत्। गरुत्।

सुबोधिनी–मृग्रोरुतिः। उतिप्रत्ययमाह। इकार उच्चारणार्थः। मृङ् प्राणत्यागे मरुत्। अणप्रत्यये मारुतः। मरुत्शब्दोऽप्यव्युत्पन्नोऽस्ति। 'मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुदि'ति विक्रमादित्यकोशः। 'कोयं वाति सदाक्षिणात्यमरुत' इति कविराजश्लोकः। गॄ निगरणे॥

तत्वदीपिका–मृगोरिति। गरुत्पक्ष' गर्मुत् तृण च।

मू०–गिरतेरुतिस्तस्यमुट्॥ चट भेदने।

सुबोधिनी–गिरतेरुतिस्तस्यमुट्। अस्मात्परस्योत्प्रत्ययस्य मुडागमः स्यात्। गर्मुत् 'गर्मुत्स्त्री स्वर्णलाभयोरि'ति मेदिनी॥

मू०–चटेरुलः॥ चटुलम्।

सुबोधिनी–चटेरुलः। उलप्रत्ययमाह। चट भेदने। चटुलं शोभनम्॥

मू०–ह्रादेरितिः॥ हरित्। सरित्। युष सौत्रो धातुः। युष भजने। योषित्।

सुबोधिनी–ह्रादेरितिः। इतिप्रत्ययमाह। इकारउच्चारणार्थः। हृञ् हरणे हरित्। 'हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोरि'ति विश्वः। 'हरिद्दिशि स्त्रियां पुंसिहयवर्णविशेषयोः। अस्त्रियां स्यात् तृणेपि चे'ति मेदिनी। रुह बीजजन्मनि रोहित्। 'रोहिन्मृग्यां लताभेदे स्त्रीनार्के' इति मेदिनी। युष इति धातुः सौत्रः। योषित्। 'स्त्रीयोषिदबलायोषे'त्यमरः॥

तत्त्वदीपिका–ह्रादेरिति। हरित्ककुभिवर्णे च तृणवाजिविशेषयो.। रोहिन्मृगविशेषेस्त्री।

मू०–ताडेर्णिलुक्च ॥ तडित् ।

सुबोधिनी–ताडेर्णिलुक्च । इतिप्रत्यये अस्य णेर्लुक् स्यात् । तड आघाते । ताडयतीति तडित् । 'तडित्सौदामनी विद्युदि'त्यमरः ॥

मू०–शमेर्ढः ॥ शण्ढः ।

सुबोधिनी–शमेर्ढः । ढप्रत्ययमाह । बाहुलकात् ढस्येत्संज्ञा न । शमु उपशमे । हवत्योरितीण्न । 'शढः स्यात् पुंसि गोपतौ। आकृष्टांडे वर्षधरे तृतीयप्रकृतावपी'ति मेदिनी ॥

तत्त्वदीपिका–शमेरिति । शढ क्लीब ।

मू०–कमादेरठः ॥ कमठः । जरठः । रमेर्वृद्धिश्च । रामठम् । शमेः खः । शंखः । कणेष्ठः । कण्ठः ।

सुबोधिनी–कमादेरठः । अठप्रत्ययमाह कमु कांतौ । कमठः । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसक' इति मेदिनी । जॄ वयोहानौ । जरठः । 'जरठः कठिनेपांडौकर्कशे चाभिधेयवदि'ति विश्वः । 'जरठः कठिने जीर्णे' इति वैजयंती । रमेर्वृद्धिः । रमुक्रीडायामस्य वृद्धिः स्यात् ठप्रत्यये । रामठं हिंगु । शमेः खः । खप्रत्ययमाह । शमु उपशमे शंखः । 'शंखो निधौ ललाटास्थिन कबौ न स्त्री'त्यमरः । 'शंखः कंबौ न योषिति । ललाटास्थिन निधौ नखे इति मेदिनी । कणेष्ठः । ठप्रत्ययमाह । कण शब्दे । निपातनात् णस्यानुस्वारे कंठः । 'कंठो गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादपे' इति मेदिनी ॥

तत्त्वदीपिका–कमादेरिति । रामठ हिगु ।

मू०–वृषलादयःकलप्रत्ययान्तानिपात्याः ॥ वृषलः । शप् । शबलः । पल गतौ । पललम् । सरलम् । तरलम् । कम्बलम् । मुसखण्डने । मुसलम् ।

सुबोधिनी–वृषलादयः कलप्रत्ययांता निपात्याः । कित्त्वान्न गुणः । वृष सेचने वृषलः । 'वृषलस्तु गरे शूद्रे' इति हैमः । शप आक्रोशे । निपातनात्पस्य बः शबलः । पलगतौ । पललं। 'पललं तिलचूर्णे च पिंके मांसे नपुंसकं । ना राक्षसे' इति मेदिनी । सृ गतौ । बाहुलकाद्गुणः । सरलः । 'सरलः पूतिकाष्ठे नाऽथोदारावक्रयोस्त्रिष्वि'ति मेदिनी । "सरला विरलायंते घनायते कलिद्रुमाः। न शमी न च पुन्नागो ह्यस्मिन् संसारकानने" इति । तॄ प्लवनतरणयोः । तरलः । कमु कान्तौ । कमेर्बुगागमो निपात्यते । कंबलः । 'कंबलो नागराजे स्यात् सास्नाप्रावारयोरपि । क्रियावप्युत्तरासर्गे सलिले तु नपुंसकमि'ति मेदिनी । 'सास्ना तु गलकंबल' इत्यमरः । मुस खंडने । मुसलं 'मुसलंस्यादयोऽग्रे च पुंनपुंसकयोः स्त्रियां । तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपी'ति मेदिनी। मुस खडने। अस्मात्कलप्रत्यये मुशलोपि । 'मुसलो मूसलोपि चे'ति विश्वः ॥

मू०–लगेर्वृद्धिश्च ॥ लांगलम् । कुट्मलम् । कुड्मलम् । कश्मलम् । कोमलम् । मृजू मलम् । चुप् चपलम् । शकलम् । शमलम् । छगलः ।

सुबोधिनी—लगेर्वृद्धिश्च । लगि गतौ । अस्य वृद्धिर्निपात्यते । लांगल । कुट कौटिल्ये । कलप्रत्ययस्य मुडागमो निपात्यते । कुट्मलः । कुड दाहे । अस्मात्कलप्रत्यये मुडागमे च कुड्मलोपि । कश गतिशासनयोः। कलप्रत्ययस्य मुट् निपातनात् । कश्मलं । कु शब्दे। अस्मात्कलप्रत्ययस्य मुट् धातोर्गुणश्च निपात्यते । कोमलं । ‘ कोमलं मृदुलम् मृदु ’ इत्यमरः । मृजू शुद्धौ । मृजेष्टिलोपो निपात्यते कलप्रत्यये । मलः । ‘मलोऽस्त्री पापविट् किट्टे कृपणे त्वभिधेयवदि’ति मेदिनी । चुप् मंदायां गतौ । धातोरुपधाया अत्वं निपात्यते कलप्रत्यये । चपलः‘चपलः पारदे मीने चौरके प्रस्तरांतरे । चपला कमलाविद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु च । नपुंसके तु शीघ्रे स्यात् वाच्यवत्तरले चले इति मेदिनी । शक्ल शक्तौ । शकलं । ‘शकलं त्वचि खंडे स्याद्रागवस्तुनि वल्कले’ इति मेदिनी । रोहितादीनां त्वचि तद्योगात् शाकली मत्स्यः। शमु उपशमे । शमलम् । छो छेदने । अस्य गुगागमो ह्रस्वश्च निपात्यते। छगलः । ‘छगलं नीलवस्त्रे ना छागे स्त्रीवृद्धदारके’ इति मेदिनी ॥

मू०—अमांताड्डः ॥ दण्डः । रण्डा । खण्डः । मन्यते मण्डः । अण्डः । चण्डः । पण्डः ।

सुबोधिनी—अमांताड्डः। अमप्रत्याहारांताद्धातोर्डः स्यात् । डप्रत्ययमाह । दमु उपशमे। बाहुलकात् डस्यनेत्संज्ञा । दंडः । ‘दंडोऽस्त्री लगुडेपिस्यादि’त्यमरः । रमु क्रीडायां । रडः । ‘रंडा मूषकपर्ण्यां च विधवायां च योषिती’ति विश्वः । खनु अवदारणे खंडः । ‘खंडोऽस्त्री शकले चेक्षुविकारमणिभेदयोरि’ति मेदिनी ॥

मू०—कवर्गादिभ्यःकिच्च ॥ गुङ् गतौ । गुडः ।

सुबोधिनी—कवर्गादिभ्यःकिच्च।डक् स्यात् । कित्त्वाद्गुणो न ! डप्रत्ययमाह गुङ् । गतौ । गुङ् अव्यक्ते शब्दे । ‘गुडो गोलेक्षुपाकयोरि’त्यमरः । ‘गुडः स्याद्गोलके हस्तिसन्नाहेक्षुविकारयोः । गुडा स्नुह्यां च कथिता गुडिकायां चयोषिती’ति मेदिनी ॥

मू०—स्थादेरालः ॥ स्थालम् । स्थाली ।

सुबोधिनी—स्थादेरालः । आलप्रत्ययमाह । ष्ठागतिनिवृत्तौ । स्थालं । ‘ स्थलं भाजनभेदेपि स्थाली स्यात् पाटलौषधावि’ति मेदिनी ॥

मू०—पतिचण्डिभ्यामालञ् ॥ पातालम् । चडि कोपे । चांडालः ।

सुबोधिनी—पतिचंडिभ्यामालञ् । आलञ्प्रत्ययमाह । ञित्त्वाद्वृद्धिः । पत्लृपतने । पतंत्यस्मिन्नधर्मिण इति पातालम् । ‘अधोभुवनपातालंबलिसद्म रसातलम्’ इत्यमरः । ‘पातालं नागलोके स्याद्विवरेवडवानले’ इति मेदिनी । चडि कोपे । नुमि कृते उपधाया अभावान्नवृद्धिः । चडालः । अण्प्रत्यये चांडालः ॥

मू०—तमादिभ्यःकालः ॥ तमालः । बिड भेदने । बिडालः । मृण । हिंसायाम् मर्णयति कमलानि मृणालम् । कुल संख्याने नाशने च । कोलति नष्टां करोति मृत्तिकां कुलालः । कपालम् । पल्यते त्यज्यतेऽसौ पलालः ॥

सुबोधिनी–तमादिभ्यःकालः। कालप्रत्ययमाह। कित्त्वान्न गुणः। तमु कांक्षायां। तमालः। 'तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे' इति मेदिनी। विशप्रवेशने।'विशालास्त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यां तु योषिति। नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुलेप्यभिधेयवदि'ति मेदिनी। बिड आक्रोशे। 'बिडालः। बिडालो नेत्रपिंगे स्यात् वृषदंशकके पुमानि'ति मेदिनी। 'ओतुर्बिडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक्' इत्यमरः। मृण हिंसायां। मृणालः। 'मृणाल नलदे क्लीबं पुंनपुंसकयोर्बिसे' इति मेदिनी। कुल संख्याने। कुलालः। 'कुलालः ककुभे कुंभकारे स्त्रीजननांतरे' इति मेदिनी। 'कुलालो घूकपक्षिणि। कुकुभे कुंभकारे च'ति हैमः। कपि चलने। नलोपो निपात्यते। कपालः। 'कपालोऽस्त्री शिरोस्थिनि घटादेः शकले व्रजे' इति मेदिनी। पल गतौ। पललम् ॥

मू०–पतादिभ्योङ्गः ॥ पतंगः। तरंगः। लवंगम्।

सुबोधिनी–पतादिभ्योंगः। अंगप्रत्ययमाह। पत्लृ पतने। 'पतंगः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्य्ययोः। क्लीबं सूते' इति मेदिनी। सूते पारदेइत्यर्थः। तॄ प्लवनतरणयोः। तरंगः 'तरंगस्तुरगादीनां मुस्फाले वस्त्रभंगके। कल्लोलयोरिति विश्वः। लूञ् छेदने। ' लवंगं देवकुसुमे' इत्यमरः ॥

मू०–बिडादेःकित् ॥ बिडङ्गः। मृद क्षोदे। मृदंगः।

सुबोधिनी–बिडादेःकित्। अंगकृत्प्रत्ययमाह। कित्त्वान्न गुणः बिड आक्रोशे। बिडंगः। "बिडंगः कृमिसंघघ्ने बिडंगो नागरेन्यवदि"ति विश्वः। "बिडंगस्त्रिष्वभिज्ञे स्यात् कृमिघ्ने पुंनपुंसकामि"ति मेदिनी। मृद क्षोदे मृदंगः। 'मृदंगः पटहे घोष ' इति मेदिनी ॥

मू०–गमादेर्गः ॥ गंगा। छो छागः। खड्गः।

सुबोधिनी–गमादेर्गः। गप्रत्ययमाह। गम्लृ गतौ। गंगा। छो छेदने। छागः। खड्ग भेदने। खड्गः। ' खड्गो गंडकशृंगे स्यान्निस्त्रिंशे गंडकेपि च'ति शब्दतरंगिणी। 'खड्गो गंडकशृगासिबुद्धिभेदेषु गंडके' इति मेदिनी ॥

मू०–भृङ्गादयः। भृञ् भृङ्गः। शृङ्गम्। शार्ङ्गम्ः। पूगः। मोदते मुद्गः।

सुबोधिनी–भृंगादयः। गक्प्रत्ययांता निपात्यंते। डुभृञ् धारणपोषणयोः। प्रत्ययस्य नुट् निपातनात्। भृगः। ' भृंगा विङ्गालिधूम्याटा ' इति विश्वः। 'भृंगो धूम्याटविङ्गयोः। मधुव्रते भृगराजे पुंसि भृग गुडत्वची'ति मेदिनी। शॄ हिंसायां। शृणातेर्ह्रस्वः प्रत्ययस्य नुडागमश्च निपात्यते। शृंगं। ' शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडांबुयंत्रके। विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृगः स्यात्कूर्चशीर्षके। स्त्रीविषयास्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभौषधावि'ति मेदिनी। 'शृंगं विषाणमाख्यातं शैलाग्रे जलयन्त्रके। मीनौषधिसुवर्णानां भेदे शृगी प्रयुज्यते '। इत्युत्पलिनी कोशे। शृणातेः शकुनौ वाच्ये गण्प्रत्ययः तस्य नुट् च निपात्यतेणित्त्वावृद्धिः शार्ङ्गः। पक्षी। शार्ङ्गं धनुरिति तु शृंगस्य विकार इत्यर्थेऽण्प्रत्यये बोध्यं। पूङ् पवने। पूयते मुखमनेनेति पूगः। ' पुगस्तु क्रमुके वृंदे' इति मेदिनी। मुद हर्षे। मुद्गः। सस्यभेदः ॥

मू०–शरदादयोऽदिप्रत्ययान्तानिपात्याः ॥ शॄ शरत्। दृणातेः दरत्। दृषत त्यजेः त्यत्। तनेः तत्। यजेः यत्। इण् एतत्।

सुबोधिनी–शरदादयोऽदिप्रत्ययांतानिपात्याः । शॄ हिंसायाम् । अदिप्रत्ययः । इकार उच्चारणार्थः । शरत् । ' शरत्स्त्री वत्सरेप्यृतौ ' इति मेदिनी । दॄ विदारणे । दरत् । ' दरत्स्त्रियां प्रयाते च भयपर्वतयोरपी' ति मेदिनी । दृणातेः षुक् ऱ्हस्वो गुणाभावश्च निपात्यते । दृषत् । ' दृषन्निष्पेषणशिला पटप्रस्तरयोः स्त्रियामि'ति मेदिनी । त्यज वयोहानौ । निपातनाट्टिलोपः । त्यद् । तनु विस्तारे । निपातनाट्टिलोपः तद् । यज देवपूजादौ । टिलोपो निपातनात् । यद् । इण् गतौ । अस्य गुणे कृते तुगागमो निपात्यते । एतद् ॥

तत्त्वदीपिका–शरदादयइति । शरद्धृदयकूलयोः ।

मू०–भियोऽजिःषुक्ऱ्हस्वश्च ॥ भिषक् ।

सुबोधिनी–भियोऽजिःषुक्ऱ्हस्वश्च । ञिभी भये । अस्मादजि प्रत्ययः स्यात् । अजिप्रत्ययमाह । इकार उच्चारणार्थः । अजिप्रत्यये भियो ऱ्हस्वः षुगागमश्च स्यात् । ऱ्हस्व विधानसामर्थ्यान्न गुणः । भिषक् । ' भिषग्वैद्यौ चिकित्सक' इत्यमरः ॥

मू०–युष्यसिभ्यांमदिक् ॥ युष सौत्रः युष्मद् । अस्मद् ।

सुबोधिनी–युष्यसिभ्यांमदिक् । मदिक्प्रत्ययमाह । कित्त्वाद्गुणो न । इकार उच्चारणार्थः । युष् सौत्रो धातुः । युष्मद् । असु क्षेपणे । अस्मद् । त्वमहम् ॥

मू०–स्त्वादेर्मः ॥ स्तोमः । सोमः । होमः । धर्मः । क्षेमम् । भामः । वामः । यामः । पद्मम् । नयतीति नेमः ।

सुबोधिनी–स्त्वादेर्मः । मप्रत्ययमाह । ष्टुञ् स्तुतौ । स्तोमः संघातः । षुञ् अभिषवे । ' सोमस्तुहिनदीधितौ । वानरे च कुबेरे च पितृदेवे समीरणे । वसुप्रभेदे कर्पूरनीरे सोमलतौषधावि'ति मेदिनी । हु दानादनयोः होमः । देवतोद्देशेन हविःप्रक्षेपो होमः । धृञ् धारणे । धर्मः । ' धर्मोऽस्त्री पुण्यआचारे स्वभावोपमयोःक्रतौ । अहिंसोपनिषन्न्याये ना धनुर्यमसोमपे ' इति मेदिनी । ' धर्मः पुण्ये यमे न्याये स्वभावाचारयोःक्रतौ ' इति विश्वः । क्षि क्षेपे । क्षेमं । भा दीप्तौ भामः । ' भामः क्रोधे रुचौ दीप्तौ ' इति विश्वः । आदित्यश्च । या प्रापणे । यामः । ' यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेपि प्रकीर्तितः ' । इति मेदिनी । वा गतिगन्धनयोः । वामः 'वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । वल्गुप्रतीपसव्येषु त्रिषु नार्य्यां स्त्रियामथ । वामी शृगाली वडवा रासभीकलभीषु चे'ति मेदिनी । पद गतौ । पद्मं । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसंख्यांतरेंबुजे । वा नागे ' इति मेदिनी । णीञ् प्रापणे । ' नेमः कीले ऽवधौ गर्त्ते प्राकारे कैतवेपि चे 'ति मेदिनी । ' नेमस्त्वर्द्धे प्राकारगर्तयोरवधौ कैतवेपिचे' ति हैमः॥

मू०–जिह्मादयोनिपात्यंते ॥ जिह्मः । ग्रसु ग्लसु अदने । ग्रामः । सिमः । शुष्मम् । श्यैङ् श्यामः । धूमः । युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् । हिमम् । भीमः । भीष्मः । घृ क्षरणे दीप्तौ च । जिघर्त्यनेन घर्मः । ग्रसः ग्रीष्मः ।

सुबोधिनी–जिह्मादयो निपात्यंते । ओहाक् त्यागे । अस्मात् मप्रत्ययः सप्रत्ययवद्भवति आतो लोपश्च निपातनात् तेन द्वित्वादिः । यः से इति पूर्वस्येत्वं । जिह्मः । 'जिह्मः कुटि-

लमंदयोरि'त्यमरः । 'जिह्मस्तु कुटिले मंदे क्लीबे तगरपादपे'इति मेदिनी । ग्रसु अदने । ग्रसेष्टेरात्वं निपात्यते । ग्रामः । 'ग्रामः स्वरे संवसथे वृंदे शब्दादिपूर्वक' इति विश्वः । शब्दादिपूर्वको ग्रामशब्दो वृंदे 'शब्दग्रामो गुणग्राम इति' यथा । 'शब्दादिपूर्वो वृंदेपि ग्राम' इत्यमरः । 'संपूर्वः संयुगे स्मृत' इति विश्वः । षिञ् बंधने । निपातनान्मक्प्रत्ययांतो वक्ष्यमाणो ज्ञेयः । सिमः सर्वादिगणे पठितः । शुष् शोषणे शुष्म । 'शुष्ममग्निसमीरयोरि'ति विश्वः । 'शुष्मं तेजसि वायौने'ति मेदिनी । श्यैङ् गतौ श्यामः । 'त्रिषु श्यामौ हरितकृष्णौ श्यामा स्याच्छारिका निशे'त्यमरः । 'श्यामो वटे प्रनागस्य वारिदे वृद्धदारुके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात् तद्वति त्रिषु । मरीचे सिंधुलवणे क्लीब स्त्री शारिकौषधौ । गुदायां सोमवल्ल्यां च प्रियंगुवल्गुलीकयोः । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौषधौ । नीलिकायामि'ति मेदिनी । धूञ् कंपने । धूमः । युजिर् योगे । निपातनात् जस्य गः । युग्मं । रुच दीप्तौ । निपातनात् चस्य कः । रुक्म'रुक्मं तु कांचने लोहे' इति विश्वः । तिज निशाने । निपातनात् जस्य गः तिग्मं । 'तिग्म तीक्ष्णं खरं तद्वदि' त्यमरः । हन हिंसागत्योः । हंतेर्हिरादेशो निपातनात् । हिमम् । 'हिमं तुषारमलयभवयोः स्यान्नपुंसकं । शीतले वाच्यलिंगक' इति मेदिनी । ञिभी भये भियः षुगागमो वा निपात्यते । बिभेत्यस्मादिति भीमः।भीष्मः।'भीष्मो गांगेयघोरयो'रिति विश्वः । 'भीमो ऽम्लवेतसे घोरे शंभौ मध्यमपांडवे' इति मेदिनी । घुरक्षरणदीप्त्योर्निपातनाद्गुणः । घर्मः । 'घर्मः स्यादातपेग्रीष्मेप्युष्णस्वेदांभसोरपि' इति मेदिनी । ग्रस अदने । अस्य निपातनात् ग्रीषादेशः ग्रीष्मः । 'ग्रीष्मउष्णर्तुभेदयोरि'ति मेदिनी ॥

मू०–प्रथेःषिवःसम्प्रसारणञ्च ॥ पृथिवी ।

सुबोधिनी–प्रथेःषिवःसंप्रसारणंच । षिवप्रत्ययमाह । षित्त्वादीप् । षवप्रत्ययइत्येके । प्रथ प्रख्याने । 'पृथिवी पृथवी पृथ्वी धरा सर्वसहा रसे'ति शब्दार्णवः ॥

तत्त्वदीपिका–प्रथे·षिवइति । षवइत्येके । पृथिवी पृथवी पृथ्वी च ।

मू०–अशादेःक्वः ॥ अश्वः । खट कांक्षायाम् । खट्वा । विश्वम् । सर्वादिरथम् ।

सुबोधिनी–अशादेःक्वः । कित्त्वान्न गुणः । क्वप्रत्ययमाह । अशूङ् व्याप्तौ । अश्वः । 'अश्वः पुजातिभेदे च तुरंगे च पुमानयमि'ति मेदिनी । 'अश्वः पुंभेदवाजिनोरि'ति विश्वः । खट कांक्षायां । खट्यते शयनार्थिभिः कांक्ष्यते इति खट्वा । विश प्रवेशने । विश्वः 'विश्वा प्रतिविषायां स्त्री जगति स्यान्नपुंसकं । नना शुंठ्यां पुंसि देवप्रभेदेष्वखिलेत्रिष्वि'ति मेदिनी ॥

मू०–स्रादेर्वः ॥ सृतमनेन विश्वमिति सर्वः । शर्वः । गर्वः ।

सुबोधिनी–स्रादेर्वः । वप्रत्ययमाह । सृ गतौ । सृतमनेन विश्वमिति सर्वः । गॄ निगरणे गर्वः अहंकारः । शॄ हिंसायां । शर्वो रुद्रः ॥

मू०–ग्रीवादयोवप्रत्ययांतानिपात्यंते ॥ ग्रीवा । लिहंत्यनयेतिजिव्हा ।

सुबोधिनी–ग्रीवादयो वप्रत्ययांतानिपात्यंते । गॄ निगरणे । ईडागमो गुणाभावश्च निपातनात् । गिरत्यनयेति ग्रीवा । लिह आस्वादने । लस्य जो गुणाभावश्च निपातनात् । लिहंत्यनयेति जिह्वा ॥

तत्त्वदीपिका–ग्रीवादय इति । गिरत्यनया ग्रीवा ।

मू०–श्वादेःकन् ॥ युवा । वृषा । तक्ष्णोति काष्ठानि तक्षा । राजा । धवि गतौ । धन्वयति शरानिति धन्वा । प्रतिदिवा ।

सुबोधिनी–श्वादेःकन् । कन्प्रत्ययमाह । कित्त्वान्नगुणः । यु मिश्रणे । यौतीति नुधातो रित्युव् । नोपधाया इति दीर्घः । नाम्नो नोलोपशिति नलोपः । युवा । 'युवास्यात्तरुणे श्रेष्ठे निसर्गबलशालिनी' ति मेदिनी । वृषु सेचने । वृषा । 'वृषा कर्णे महेंद्रे ने' ति मेदिनी । तक्षू तनूकरणे । तक्षा । ' तक्षातु वर्द्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतडि'त्यमरः । राजृ दीप्तौ राजा । 'राजा प्रभौ नृपे चंद्रे पक्षे क्षत्रियशक्रयेरि'त्यमरः । धवि गतौ । धन्वा । 'समानौ मरुधन्वानौ'इत्यमरः ।'अथास्त्रियाम् । धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुक'मित्यमरः।' 'धन्वा तु मरुदेशेना क्लीबे चापे शरेपिचे'ति मेदिनी । दिवु क्रीडादौ । प्रतिदीव्यत्यास्मिन्निति प्रतिदिवा दिवसः ॥

मू०–सप्यशूभ्यांतुट्च ॥ षप समवाये । सप्त । अष्ट ।

सुबोधिनी–सप्यशूभ्यान्तुट्च । आभ्यां कन् प्रत्ययः स्यात् तस्य तुडागमश्च । षप समवाये । जस्शसोरितिजसोलुक् । नाम्नोनोलोपशिति नलोपः । सप्त । अशूङ्व्याप्तौ । छशषेति षत्वम् । अष्ट ॥

मू०–नञिजहातेः ॥ अहः ।

सुबोधिनी–नञिजहातेः । ओहाक् त्यागे । अस्मात् कन् प्रत्ययः स्यात् । न जहाति प्रकाशमिति आतोनपीत्यालोपः । अन्हइति नस्य सः । अहः ॥

मू०–श्वादयः ॥ श्वा । उक्षा । पुष्णाति कमलानीति पूषा । प्लिहति प्लीहा । मुह्यन्त्यस्मिन्नाहते मूर्द्धा । मज्जत्यस्थिषु मज्जा । अर्य्यपूर्वान्माङः अर्य्यमा । मातर्य्यन्तरिक्षेश्वयतीति मातरिश्वा । मह पूजायाम् । मह्यते इति मघवा । इत्युणादौ प्रथमः पादः ॥

सुबोधिनी–श्वादयः । कन्प्रत्ययान्ता निपात्यते । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः । श्वयतीति इकारलोपो निपातनात् । श्वा । उक्ष सेचने । उक्षा वृषभः । पूष वृद्धौ । इनामिति दीर्घः । पूषा । पूषणौ । पूषणः । प्लिह गतौ । इकारस्य दीर्घत्वं निपात्यते । प्लीहा कुक्षिव्याधिः । मुहवैचित्ये । मुहेरुपधाया दीर्घः । धोन्तादेशो रमागमश्च निपातनात् । मूर्द्धा । 'मूर्द्धा ना मस्तकोऽस्त्रिया मि'त्यमरः । मुर्वीबंधने । अस्योकारस्य दीर्घत्व वस्य धश्च निपात्यते इत्युज्ज्वलदत्तः । मूर्द्धा । टुमस्जो शुद्धौ । मस्जेःश्चुत्वेन सस्य शः । झभेजबा इति शस्य जः । मज्जा । नकारांतोयामवतोप्यभ्युपगम्यते । 'ऊष्मया सार्द्धमूष्मापि मज्जोक्तौ मज्जया सहे' ति द्विरूपकोशः । माङ् माने । इनामिति दीर्घः । अर्यमा । ' अर्यमा तु पुमान् सूर्ये पितृदेवां-

तरेपिचे'ति मेदिनी। टुओश्वि गतिवृद्ध्योः। धातोरिकारलोपः संप्रसारणाभावः सप्तम्याअलुक् च निपात्यंते। मातरीत्यव्ययमन्तरिक्षवाचि तस्मिन् श्वयतीति मातरिश्वा। 'मातरिश्वासदागतिरि'त्यमरः। अथ च श्वादेरिति सूत्रेण वस्योत्वं न भवति। अभिव्यक्तिपरत्वेन कुक्कुरवाचकस्यैव श्वशब्दस्य तदतस्य च ग्रहणात् तेन मातरिश्वनः मातरिश्वनेत्यादि। मह पूजायाम्। धातोर्हस्य घः अवुगागमश्च निपात्यते। मघवा। इन्द्रः। इत्युणादौ प्रथमः पादः॥

मू०- कृहृञोरेणुः॥ करेणुः। हरेणुः।

सुबोधिनी-कृहृञोरेणुः॥ एणुप्रत्ययमाह। डुकृञ् करणे। करेणुः। 'करणुरिभ्यां स्त्रीनेभ' इत्यमरः। 'करेणुर्गजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतंगजे' इति मेदिनी। हृञ् हरणे। हरेणुः। 'हरेणुर्ना सती न स्त्री रेणुकाकुलयोषयोरि'ति मेदिनी। हरेणुर्गन्धद्रव्यं। कलापश्चेतिबोध्यम्। 'कलापस्तु सतीनक' इत्यमरः॥

मू०- कुषादेःक्थः॥ कुष्ठम्। रथः। काशृदीप्तौ काष्ठम्। अवभृथः।

सुबोधिनी-कुषादेःक्थः। क्थप्रत्ययमाह। कित्त्वान्न गुणः। कुष निष्कर्षे। कुष्ठम्। 'कुष्ठ रोगे पुष्करे स्त्री'ति मेदिनी। 'कुष्ठं रोगे सुगंधे चे'ति विश्वः। रमु क्रीडायां। लोपस्त्वनुदात्ततनामिति मलोपः। रथः। 'रथः पुमानवयवेस्यंदने वेतसेपिचे'ति मेदिनी। 'रथः स्यात् स्यंदने काये चरणे वेतसेऽपिचे'ति विश्वः। काशृ दीप्तौ छशषेति षत्वं ष्टुत्वं काष्ठं। 'काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः। स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकमि'ति मेदिनी। 'काष्ठं दार्विंधन त्वेध' इत्यमरः। डुभृञ् धारणादौ अवभृथो यज्ञस्नानम्॥

मू०-उषादेस्थः॥ ओष्ठः। कोष्ठम्। गाथा। अर्थः। शु गतौ। शोथः।

सुबोधिनी-उषादेस्थः। थप्रत्ययमाह। उष दाहे ओष्ठः। कुष निष्कर्षे। कोष्ठः। 'कोष्ठः कुक्षिकुसूलयोः'। गै शब्दे। गाथा। 'गाथा श्लोके सस्कृतान्यभाषार्थाशेषवृत्तयोरि' ति मेदिनी। ऋ गतौ। अर्थः। 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः। शुगतौ। शोथः। श्वयथुः॥

मू०-सर्तेर्णित्॥ सार्थः।

सुबोधिनी-सर्तेर्णित्। थण्प्रत्ययमाह। णित्त्वाद्वृद्धिः। सृ गतौ। सार्थः 'सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि संघातमात्रके' इति मेदिनी॥

मू०-निशीथादयः॥ निशीथः। तीर्थः। रिचिर् विरेचने। रिक्थम्। षिचिर् क्षरणे। सिक्थम्। पृष् सेचने। पृष्ठम्। गूथम्। यु मिश्रणे। यूथम्। ग्रोथः।

सुबोधिनी-निशीथादयः। थक्प्रत्ययान्ता निपात्यंते। शीङ् स्वप्ने। निशीथः। 'निशीथस्तु पुमानर्द्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके' इति मेदिनी। तॄ प्लवनसंतरणयोः ऋतइरितीर् र्वोर्विहसे इति दीर्घः। तीर्थ। 'तीर्थसाध्वक्षरक्षेत्रोपायोपाध्यायमंत्रिषु। अवतारर्षिजुष्टांभः स्त्रीरजःसु च विश्रुतमि'ति विश्वः। रिचिर्विरेचने। चोःकुरितिकः। रिक्थम् 'रिक्थमृक्थं धनं वसु' इत्यमरः। षिचिर् क्षरणे। रिक्थम्। 'रिक्थो भक्तपुलाके ना मधूच्छिष्टे नपुंसकमि'ति मेदिनी।

पृष सेचने पृष्ठं ।'पृष्ठं तु चरमं तनोरि'त्यमरः। 'पृष्ठ चरममात्रेपि देहस्यावयवांतरे' इति मेदिनी। स्तोत्रविशेषेपि। पृष्ठः। पृष्ठैः स्तूयते इत्यादौ तथा निर्णयात् । गु पुरीषोत्सर्गे। निपातनाद्दीर्घः। गूथं विष्ठा। यु मिश्रणे। निपातनाद्दीर्घः। यूथं 'यूथं तिर्यक्समूहेपि वृद-मात्रेपि भाषितामि'ति विश्वः। 'यूथ तदग्रसरगर्वितकृष्णसारमि'ति रघुः। प्रुङ् गतौ निपातनाद्गुणः प्रोथः। 'प्रोथो ऽस्त्री हयघोणायां ना कट्यामध्वगे त्रिष्वि'ति मेदिनी। 'प्रोथमस्त्री तुरंगास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते' ॥

तत्त्वदीपिका–निशीथादय इति। रात्रावर्द्धरात्रे च निशीथ । तीर्थमिति। 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमंत्रिषु। अवतारर्षिजुष्टांभःस्त्रीरजस्सु च विश्रुतमि'ति विश्वः। रिक्थमिति। 'रिक्थमृक्थ धन वसु'। गूथ विष्ठा। यूथ समूहः। 'प्रोथमस्त्री तुरगास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते'।

मू०–स्फायादेरक् ॥ स्फारम्। तंचू संकोचने। तक्रम्। वंचु वक्रम्। शक्रः। क्षिप्रम्। क्षुद्रः। चक्रम्। चदि चन्द्रः। उन्दी उन्द्रः। श्विता श्वित्रम्। वृत्रः। वीरः। नीरम्। छिद्रम्। उस्रा। शुभ्रम्।

सुबोधिनी–स्फायादेरक्। रक्प्रत्ययमाह। किरवाद्गुणो न। स्फायी वृद्धौ ईवत्योरितीण्न। यवयोर्वसे इति यलोपः। स्फारः 'स्फारः स्यात्पुंसि विकटे करकादेश्च बुद्बुदे' इति मेदिनी। तंचू संकोचने। न्यंक्वादित्वात्कुत्वम्। नोलोप इति नोलोपः। तक्रम्। 'तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्द्धाम्बुनिर्जलमि'त्यमरः। वंचु प्रलंभने वक्रः 'वक्रः स्यात्कुटिले क्रूरे पुटभेदे शनैश्चरे' इति विश्वः। शक्ल शक्तौ। शक्रः। 'शक्रः पुमान्देवराजे कुटज र्जुनभूरुहोरि'ति मेदिनी। क्षिप प्रेरणे। क्षिप्रः। क्षुदिर संपेषणे। क्षुद्रः। 'क्षुद्रः स्यादधमक्रूरकृपणाल्पेषु वाच्यवदि'ति मेदिनी। चदि आल्हादने। इदित इति नलोपाभावः। चंद्रः। पचाद्यच्प्रत्यये चन्दोपि। 'हिमांशुश्चंद्रमाश्चंद्रः' 'शशीचंदो हिमद्युतिरि'ति शब्दार्णवः। उन्दी क्लेदने। उन्द्रः जलमार्जारः। श्विता वर्णे। श्वित्रं कुष्ठं। वृतु वर्तने वृत्रः। 'वृत्रो रिपौ ध्वनौ ध्वांते शैले चक्रे च दानवे' इति विश्वः। अजगतिक्षेपणयोः। अजेर्वीरिति वीरादेशः। वीरः। णीञ् प्रापणे। नीरं। छिदिर् द्वैधीकरणे छिद्रः। वस निवासे। यजामिति संप्रसारणं। घसादेःषः इति षत्वे प्राप्ते निषेधमाह। रपिसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनां सस्य षत्वंनेति। उस्रः। 'उस्रो वृषे च किरणे उस्रा धेनुपवित्रयोरि'ति मेदिनी। 'माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माताच शृंगिणी'त्यमरः। शुभ दीप्तौ शुभ्र। 'शुभ्रं स्यादभ्रके क्लीबमुद्दीप्तशुक्लयोस्त्रिष्वि'ति मेदिनी॥

तत्त्वदीपिका–स्फायादेरिति। उन्द्रो जलचर। श्वित्र कुष्ठम्। उस्रोरश्मि उस्रा गौ।

मू०–अमितम्योर्दीर्घश्च ॥ आम्रः। ताम्रम्।

सुबोधिनी–अमितम्योर्दीर्घश्च। आभ्यां रक् स्यादुपधायादीर्घश्च। अम गत्यादौ। आम्रः 'आम्रश्चूतो रसालोसौ' इत्यमरः॥ तमु कांक्षायां। ताम्रम्॥

मू०–निद्रादयः ॥ णिदि निद्रा। अर्द आर्द्रम्। शुच् शूद्रः। दुःखेनेयते दूरम्। कृती कृच्छ्रम्। क्रूरः। रोदयतीति रुद्रः। ज्या वयोहानौ। जीरः।

सुबोधिनी–निद्रादयः। रक्प्रत्ययांता निपात्यंते। णिदि कुत्सायां। नलोपो निपातनात् निद्रा। 'स्यान्निद्रा शयनं स्वाप' इत्यमरः। अर्दगतौ। अर्देर्दीर्घो निपातनात्। आर्द्रा। 'आर्द्रा नक्षत्रभेदे स्यात् स्त्रियां क्लिन्नेभिधेयवदि'ति मेदिनी। शुच शोके। चस्य दो धातोर्दीर्घश्च

निपात्यते । शूद्रः । इण् गतौ । दुःपूर्वः धातोर्लोपो निपातनात् । रिलोपोदीर्घश्चेतिरलोपपूर्वदीर्घौ । दुःखेनेयते प्राप्यते इति दूरं । कृती छेदने । कृतेःकृच्छ्र इत्येतावादेशौ निपातनात्। कृच्छ्रम् । क्रूर 'कृच्छ्रमाख्यातमाभीले पापसंतापयोरपी'ति विश्वः । 'स्यात्कष्ट कृच्छ्रमाभीलमि'त्यमरः । क्रूरः । 'क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसे चाभिधेयवदि'ति विश्वः । 'नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वंचक' इत्यमरः । रुदिर् अश्रुविमोचने । ण्यंतः रोदयतीति णेरिति णिलोपः । रुद्रः । जु गतौ । ईकारो निपातनात् । जीरः । ज्या वयोहनौ अस्माद्रक्प्रत्यये ग्रहामिति संप्रसारणे च कृते जीरइत्येके । 'जीरः खड्गे वणिग्द्रव्ये' इति विश्वः 'जीरस्तु जरणे खड्ग' इति मेदिनी ॥

मू०–स्वादेःक्रः ॥ सुरः । षूङ् प्राणिप्रसवे । सूरः । धीरः । गृध्रः ।

सुबोधिनी–स्वादेःक्रः । क्रप्रत्ययमाह । कित्त्वान्न गुणः । षुञ् अभिषवे । सुरः 'सुरा चषकमद्ययोः । पुँल्लिंगस्त्रिदिवेशे स्यादि'ति मेदिनी । 'सुरो देवे सुरा मद्ये चषकेपि सुरा क्वचिदि'ति विश्वः । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सावयति प्रेरयति कर्मणि लोकमिति सूरः । 'सूरसूर्यार्यमादित्य' इत्यमरः । डुधाञ् धारणादौ । अपिद्वाघेतीत्वं । धीरः । 'धीरो धैर्य्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीबं तु कुंकुमे । स्त्रियां श्रवणशब्दकुल्यामि'ति मेदिनी । गृधु अभिकांक्षायां । गृध्रः । 'गृध्रः खगांतरे पुंसि वाच्यलिंगोथ लुब्धके' इति मेदिनी ॥

मू०–शूरादयः ॥ शु सौत्रः । शूरः । षिञ् सीरः । चिञ् चीरम् ।

सुबोधिनी–शूरादयः । क्रप्रत्ययांता निपात्यंते । शु गतौ । निपातनाद्दीर्घः सर्वत्र । शूर । 'शूरः स्यात्पादपे भेट' इति मेदिनी । 'शूरश्चारुभटे सूर्य्ये' इति विश्वहेमचंद्रौ । षिञ् बधने । सीरः । 'सीरोऽर्कहलयोः पुंसी'तिः मेदिनी । चिञ् चयने । चीरम् । 'चीरो झिल्ल्यां नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालेखनयोरि'ति मेदिनी । 'चीरं तु गोस्तने वस्त्रे चूडायां सीसके पिच । चीरा कृच्छ्राटिकाझिल्योरि'ति विश्वः ॥

मू०–वाविन्धेः ॥ व्रीध्रम् । वृधु वर्ध्रम् । वप्रः । इन्द्रः । अगि गतौ । अग्रम् । वज्रम् । टुवप् विप्रः । उच समवाये । उग्रः । ञिभीभये । भेरी । शुच शोके । शुक्रः । शुक्तः । गुङ् गतौ । गौरः । इण् इरा । माला ।

सुबोधिनी–वाविधेः । ञिइंधी दीप्तौ । विपूर्वादस्मात् क्रन् स्यात् । नोलोपः इति नलोपः। वीध्रं । 'वीध्र तु विमलार्थकमि'त्यमरः । वृधु वृद्धौ वर्ध्रचर्म । टुवप् बीजतंतुसंताने । वप्रः प्राकारः 'वप्रः पितरि केदारे वप्रः प्राकाररोधसोरि'ति धरणिः । इदि परमैश्वर्य्ये । इंद्रः 'इंद्रः शचीपतीवंतरात्मन्यादित्ययोगयोरि'ति विश्वः। अगि गतौ नलोपो निपात्यते । अग्रम्। अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलंबने समूहे च प्रांतरे पुंनपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवदि'ति मेदिनी । वज गतौ । वज्रः । 'वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ' । टुवप् बीजतंतुसंताने उपधाया इत्वंनिपातनात् । विप्रः । उच समवाये चस्य गो निपातनात् उग्रः । 'उग्रः शूद्रासुते क्षत्राद् रुद्रे पुंसि त्रिषूत्कटे' इति मेदिनी । ञिभी भये । नंदादित्वादीष्'भेरी स्त्री दुंदुभिः पुमान्' इत्यमरः । पक्षे रस्य लत्वं निपात्यते । भेलः । 'भेलः प्लवमणौ पुंसि भीरावज्ञे च वाच्यवदि'ति मेदिनी । शुच शोके को निपातनात् शुक्रः । 'शुक्रः स्याद्भार्गवे ज्येष्ठ

मासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुग्भिदोः क्लीबमि'ति पक्षे लत्वं निपात्यते । शुक्रः । 'शुक्रो योगांतरे सिते । नपुंसक तु रजते' इति च मेदिनी । गुङ् अव्यक्ते शब्दे । वृद्धिर्निपातनात् । गौरः । 'गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धेप्यभिधेयवत् । नाश्वेतसर्षपे चंद्रे न द्वयोः पद्मकेशरे । गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचने रजनीपिंगाप्रियंगुवसुधासु च । आपगा-याविशेषेपि यादसांपतियोषिती'ति मेदिनी । 'गौरोऽरुणे सिते पीते' इति विश्वः । इण् गतौ । इणो गुणाभावो निपातनात् । इरा । 'इरा मद्ये च वारिणी' ति विश्वः । मा माने । प्रत्यय-रस्य लत्वं निपातनात् । माला । 'मालं क्षेत्रे स्त्रियां पृक्का स्रजो जात्यतरे पुमानि'ति मेदि-नी । 'मालं क्षेत्रे जने मालो मालापुष्पादिदामनी' ति विश्वः । 'मालमुन्नतभूतल मि'त्युत्पले 'क्षेत्रमारुह्य मालमि'तिमेघदूतः ॥

मू०–कुरिशल्पिसंज्ञयोः ॥ रजकः । चष् भक्षणे । चषकम् । कुह विस्मापने । कुहकम् ।

सुबोधिनी–कुरिशल्पिसंज्ञयोः ॥ शिल्पिन्यभिधेयसंज्ञायां गम्यमानायां च कुः स्यात् । कुप्रत्ययमाह । कित्त्वान्न गुणः । युवोरित्यकादेशः । रंज रागे । नोलोप इति नलोपः । रजकः । 'रजको धावकशुका'विति हैमः । 'रजको धावके शुके' इति विश्वः । चष भक्षणे । संज्ञायां तु चषकः । ' चषकोऽस्त्री पानपात्रमि'त्यमरः । कुह विस्मापने । कुहकः । दांभिकः । कृती छेदने । कृतकः ॥

मू०–मुषेःकिकोर्दीर्घश्च ॥ मूषिकः ।

सुबोधिनी–मुषेःकिकोर्दीर्घश्च । मुष स्तेये । अस्मात्किकः । किकप्रत्ययमाह । कित्त्वान्न गुणः । मूषिकः आखुः ॥

मू०–क्रियइकः ॥ क्रयिकः ।

सुबोधिनी–क्रियइकः । इकप्रत्ययमाह । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । क्रयिकः । क्रेता ॥

मू०–श्यास्त्याहृञादिभ्यइनः ॥ श्येनः । स्त्येनः । हरिणः ।

सुबोधिनी–श्यास्त्याहृञादिभ्यइनः । इनप्रत्ययमाह । श्यैङ् गतौ । सन्ध्यक्षराणामि-त्यात्व । श्येनः 'श्येनः पात्रिणि पांडुरे' इति मेदिनी । स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः । स्त्येनः चोरः । हृञ् हरणे हरिणः । 'हरिणः पुंसि सारंगे विशदे त्वभिधेयवत् । हरिणी हरितायां च गणिकावृक्षभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां चे' तिमेदिनी । अव रक्षणादौ । अविनः । अध्वर्युः ॥

मू०–वृजादेःकिनः ॥ वृजिनम् ।

सुबोधिनी–वृजादेःकिनः । किनप्रत्ययमाह । कित्त्वान्न गुणः वृजी वर्ज्जने । वृजिनं । 'वृजिनं कल्मषे क्लीव केशे ना कुटिलेऽन्यवदि'ति मेदिनी ।

मू०–अजेर्विनः ॥ अजिनम् । कठ कृच्छ्रजीवने । कठिनम् । नल गन्धे । नलिनम् । कुडि दाहे । कुण्डिनम् । दो दिनम् ।

सुबोधिनी–अजेर्विनः । किनप्रत्यये विभावो न स्यात् । अज गत्यादौ । 'अजिनं चर्म

कृत्तिः स्त्री' त्यमरः । कठ कृच्छ्रजीवने । 'कठिनः। कठिनमपि निष्ठुरे स्यात्स्तब्धे तु त्रिषु नपुंसकं स्थाल्यां । कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां चे' ति मेदिनी । नल गंधने । नलिनं पद्मं । मल धारणे । मलिनं। 'मलिनं दूषिते कृष्णे ऋतुमत्यां तु योषिती' ति मेदिनी। कुडिदाहे । कुंडिनंनगरं कुंडिनऋषिः । दोअवखंडने । संध्यक्षराणामित्यात्वे । आतोनपीत्यालोपः । दिनम् ॥

मू०-द्रुदक्षिभ्यामिनः ॥ द्रविणम् । दक्ष वृद्धौ । दक्षिणः । दक्षिणा ।

सुबोधिनी-द्रुदक्षिभ्यामिनः । द्रुगतौ । 'द्रविणः । द्रविणं नद्वयोर्वित्ते कांचने च पराक्रमे' इति मेदिनी । दक्ष वृद्धौ । दक्षिणः । 'दक्षिणस्तु परच्छंदानुवर्तिनि । दक्षेऽपसव्ये सरले प्राचीनेत्यथ दाक्षिणा। दिक्र प्रतिष्ठा यज्ञदानमि' ति हेमचंद्रः । 'दक्षिणः सरलोदारपरच्छंदानुवर्तिषु । वाच्यवद्दक्षिणावाची यज्ञदानप्रतिष्ठयोरि'ति विश्वः ।

मू०-अर्तेःकिदिट्च ॥ इरिणम् ।

सुबोधिनी-अर्त्तेः किदिट्च । ऋ गतौ । अस्मादिनः प्रत्ययः स्यात् धातोरिरादेशश्च । इरिणं 'इरिणंशून्यमूषरमि' त्यमरः ॥

मू०-वेपितुह्योर्ह्स्वश्च ॥ विपिनम् । तुहिनम् ।

सुबोधिनी-वेपितुह्योर्ह्स्वश्च । आभ्यामिनप्रत्ययः स्यात् । धातोर्ह्स्वश्च । टुवेपृ कंपने । विपिन । 'अटव्यरण्यम् विपिनमि'त्यमरः। तुहिर् अर्दने । उपधायागुणे कृते ह्स्वः । तुहिनं हिमम् ॥

मू०-तलिपुलिभ्याञ्च ॥ तल प्रतिष्ठायाम् । तलिनम् । पुलिनम् ।

सुबोधिनी-तलिपुलिभ्यांच । इनप्रत्ययः स्यात् । तल प्रतिष्ठायां तलिन । 'तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेपि तलिनं त्रिषु' । पुल महत्त्वे पुलिनम् ॥

मू०-रुहेश्च ॥ रोहिणः ।

सुबोधिनी-रुहेश्च । इनप्रत्ययः स्यात् । रुह बीजजन्मनि रोहिणः । चंदनतरुः ॥

मू०-आप्नोतेःक्विप्ह्स्वश्च ॥ आपः । अद्भिः ।

सुबोधिनी-आप्नोतेःक्विप्ह्स्वश्च । आप्लृव्याप्तौ । अस्मात्क्विप्धातोर्ह्स्वश्च क्विप् प्रत्ययमाह । न्सम्महतो धौ दीर्घः । आपः । भिदपामिति दत्वम् । अद्भिः ॥

मू०-ग्लानुदिभ्यांडौः ॥ ग्लौः । नौः ।

सुबोधिनी-ग्लानुदिभ्यांडौः । डौप्रत्ययमाह । डित्त्वाट्टिलोपः । ग्लै हर्षक्षये । ग्लौः 'ग्लौर्मृगांकः कलानिधिरि' त्यमरः । नुदि प्रेरणे । नौः । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरि' त्यमरः॥

मू०-रातेर्डैः ॥ राः । रायौ ।

सुबोधिनी-रातेर्डैः । डैप्रत्ययमाह । डित्त्वाट्टिलोपः । रा दाने । रैस्भिइत्यात्वम् । राः । 'रः स्मृतः पावकस्तीक्ष्णः राः पुंसि स्वर्णवित्तयोरि'ति मेदिनी । 'रस्तीक्ष्णे दहने रास्तु सुवर्णे जलदे धने' इति हैमः ॥

मू०-गमेर्डोः ॥ गौः ।

सुबोधिनी-गमेर्डोः । डोप्रत्ययमाह । डित्त्वाट्टिलोपः । गम्लृ गतौ । ओतोणिरित्योः । गौः । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणेक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्रांबुरश्मिदृग्बाणलोमसु' इतिकेशवः । 'गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रे पुमान्" भवेत् । अर्जुने नेत्रदिग्बाणभूर्वाग्वारि गौर्मता' । इत्यमरः ।

तत्त्वदीपिका-गमेरिति।गौरिति । 'गौर्नादित्येबलीवर्देकिरणक्रतुभेदयो.। स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमा च सुरभावपि । नृस्त्रियो. स्वर्गवज्रांबुरश्मिदृग्बाणलोमसु' ।

मू०-भ्रमेर्डूः ॥ भ्रूः ।

सुबोधिनी-भ्रमेर्डूः । डूप्रत्ययमाह । डित्त्वाट्टिलोपः । भ्रमु अनवस्थाने । भ्रूः ।

मू०-दमेर्डोस् ॥ दोः । दोषौ ।

सुबोधिनी-दमेर्डोस् । डोस्प्रत्ययमाह । डित्त्वाट्टिलोपः । दमु उपशमे । दोषांर इति रः । दोः 'दोषंतस्यतथाविधस्ये'ति श्रीहर्षप्रयोगात् पुस्त्वम् । ककुद्दोषणी इति भाष्यप्रयोगान्नपुंसकत्वम् । 'दोर्दोषा च भुजोबाहुरि'ति धनंजयकोशात् । स्त्रीलिंगोप्ययम् ।

मू०-पणेरिज्आदेर्वः ॥ वणिक् ।

सुबोधिनी-पणेरिज्आदेर्वः । इज् प्रत्ययमाह । पणव्यवहारे स्तुतौ च वणिक् । 'नैगमो वणिजो वणिगि'त्यमरः ॥

मू०-आशेरशादेशोयुप्रत्ययः ॥ रशना ।

सुबोधिनी-आशेरशादेशोयुप्रत्ययः । युप्रत्ययमाह । युवोरित्यनादेशः । अशूङ् व्याप्तौ । अश् भोजने वा । रशना । 'तालव्या अपि दंत्याश्च शबसूकरशूकराः । रशनापि च जिव्हायामि'ति विश्वः । रस आस्वादने रस शब्दे इति धातुभ्यां युप्रत्यये दंत्यसकारवानपि । 'रसनस्वदने ध्वनौ । जिव्हायां तु न पुंसि स्याद्रास्नायां रसना स्त्रियामि'ति मेदिनी । 'रसनं निःस्वने स्वादे रसना कांचिजिव्हयोरि'ति धराणिः ॥

तत्त्वदीपिका-रशनेति कांचौ । जिव्हायां दन्त्यसकारवान् ।

मू०-उन्देर्नलोपश्च ॥ ओदनः ।

सुबोधिनी-उंदेर्नलोपश्च । युः स्यात् । उंदी क्लेदने । ओदनः ।' ओदनं नास्त्रियां भक्ते बलायामोदिनी स्त्रियामि'ति मेदिनी ॥

मू०-गमेर्गान्तादेशश्च ॥ गगनम् । अन्येभ्योऽपियुः । स्यंदनम् । रोचनः । रंजिकृभ्यांक्युः । रजनम् । कृ किरणः ।

सुबोधिनी-गमेर्गांतादेशश्च । युः स्यात् मस्य गश्च । गम्लृ गतौ । गगनम् । 'नभोंतरिक्षं गगन'मित्यमरः । अन्येभ्योपि युः । स्यंदू प्रस्रवणे ।स्यंदनः । 'स्यंदनं तु स्नुतौ नीरे तिनिशेनारथे स्त्रियामि'त्यमरः । रुच दीप्तौ । रोचनः । 'रोचनं रक्तकल्हारे गोपित्तवरयोषितोः । रोचनं कूटशाल्मल्यां पुंसि स्याद्रोचके त्रिष्वि'ति मेदिनी । रंजिकृभ्यां क्युः । क्यु-

प्रत्ययमाह । क्त्वान्न गुणः । रंज रागे । नोलोपः । रजनं । 'रजनो रागजनने रजनं रक्तचन्दने' इति मेदिनी । कॄ विक्षेपे ऋतइरितीर् । किरणः ॥

मू०–धृषेर्धिषश्च ॥ धिषणा । धाञश्च । निधनम् ।

सुबोधिनी–धृषेर्धिषश्च । धृषेर्धिष् आदेशश्च । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । धिषणः । 'धिषणस्त्रिदशाचार्ये धिषणाधिपयोषिती'ति मेदिनी । 'गीष्पतिर्धिषणो गुरुरि'त्यमरः । डुधाञ् धारणादौ । आतोनलोपीत्यालोपः । निधनं । 'निधनं स्यात्कुले नाशे' इति मेदिनी । 'निधनं कुलनाशयोरि'ति हैमः ॥

तत्त्वदीपिका–धिषणेति बुद्धौ । गुरौ तु पुवत् ।

मू०–पृषदादयः ॥ पृषु सेचने । पृषत् । पृषन्ति । बृह उद्यमे । बृहत् । महान् । जगत् । विपूर्वाद्धनः ॥ वेहत् ।

सुबोधिनी–पृषदादयः । अत्प्रत्ययांता निपात्यंते वर्त्तमानेऽर्थे । अत्प्रत्ययमाह । ऋदित्वात् पुंसि त्रितोनुमिति नुम् । स्त्रियां तु ष्ट्रिन्नतइतीप् । पृषु सेचने । निपातनात् गुणाभावः । पृषत् । पृषन्ति । बिंदुवाची पृषच्छब्दो नपुंसकमिति ध्वननाय बहुवचनांतमुदाहृतं । 'पृषन्मृगे पुमान् बिंदौ नद्वयोः पृषतोऽपिचे'ति मेदिनी । बृह वृद्धौ । बृहत् । विपुलं । 'बृहती क्षुद्रवार्तिक्यां कंटकार्य्यां च वाचि चे'ति विश्वः । मह पूजायां । महान् । 'महती वल्लकीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे वाच्यव'दिति विश्वः । 'विश्वावसोस्तु बृहती तुंबरोश्च कलावती । महती नारदस्य स्यात् सरस्वत्यास्तु कच्छपी'ति वैजयती । 'अवेक्षमाणं महती मुहुर्मुहुरि'ति माघः । हन हिंसागत्योः । विपूर्वाद्धतेरत् प्रत्ययो धातोष्टिलोपश्च निपातनात् । उपसर्गेकारस्यैत्वं च । विहंति गर्भमिति वेहत् । 'वेहद्गर्भोपघातिनी' त्यमरः ॥

मू०–नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृएते निपात्यंतेतृप्रत्ययान्ताः ॥ नपतन्त्यनेनेति नप्ता । नेष्टा । त्वेषयतीति त्वष्टा । क्षद भक्षणे । क्षत्ता । होता । पोता । प्रशास्ता । भ्राता । जायाम्मातीति जामाता । मान पूजायाम् । माता । पातीति पिता । दुहिता ।

सुबोधिनी–नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृएते निपात्यतेतृप्रत्ययांताः । पत्लृपतने । तृप्रत्ययमाह । नञः प्रकृतिभावो धातोष्टेर्लोपश्च निपातनात् । सेराइत्यात्वं । नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च । णीञ् प्रापणे । नयतेः षुक् गुणश्च निपातनात् ष्टुत्वं नेष्टा । त्विष् दीप्तौ । धातोरितोऽत् निपातनात् । त्वष्टा । 'त्वष्टा पुमान् देवशिल्पितक्ष्णोरादित्यवाच्यपी'ति मेदिनी । हु दानादनयोः । होता । पूञ् पवने । पोता । भ्राजृ दीप्तौ । भ्राजतेर्जलोपो निपातनात् । भ्राता मा माने । जायां मातीतिजायायाजादेशो निपातनात् । जामाता । मान पूजायां नस्य लोपो निपातनात् । माता । पा रक्षणे । पातेराकारस्येत्वं च निपात्यते पिता । दुहप्रपूरणे । दुहेस्तृप्रत्ययस्येट् गुणाभावश्च निपातनात् । दुहिता । क्षद शकलीकरणे भक्षणे च अनुदात्तेत् क्षत्ता । 'क्षत्तास्यात्सारथौ द्वाःस्थे वैश्यायामपि शूद्रजे' इति विश्वः ॥

मू०-सावसेर्ऋः ॥ स्वसा ।

सुबोधिनी-सावसेर्ऋः । सु उपपदे असु क्षेपणे इत्यस्माद्दप्रत्ययः स्यात् । ऋप्रत्ययमाह। स्वसा भगिनी ॥

मू०-यतेर्वृद्धिश्च ॥ याता ।

सुबोधिनी-यतेर्वृद्धिश्च । यतीप्रयत्नेऽस्माद्दः स्यात् वृद्धिश्च । याता । 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परमि' त्यमरः ॥

मू०-नञिनन्देश्च ॥ नवांदतीति ननांदा ननंदेत्येके ।

सुबोधिनी-नञिनदेश्च । ऋः स्याद्वृद्धिश्च । टुनदि समृद्धौ । ननदतीति कृतायामपि सेवायां रुष्यतीत्यर्थः । ननन्द्रा ननान्दा । वृद्धिर्वानुवर्तते इत्येके ।'ननान्दातु स्वसा पत्युर्ननन्दानदनी च से'ति शब्दार्णवः । 'उषा पूषा ननान्दाच ननन्दाच प्रकीर्तिते'तिविश्वः ॥

मू०-दिवेर्ऋः ॥ देवा । देवरौ ।

सुबोधिनी-दिवेर्ऋः । दिवु क्रीडादौ । देवा । 'स्वामिनौ देवृदेवरावि'त्यमरः ॥

मू०-नयतेर्डिच्च ॥ ना । नरौ । नरः ।

सुबोधिनी-नयतेर्डिच्च । ऋप्रत्ययमाह । डित्त्वाट्टिलोपः । णीञ् प्रापणे । ना । 'स्युः पुमांसः पंचजनाः पुरुषाः पूरुषा नर' इत्यमरः ॥

मू०-अर्त्यादेरनिः ॥ अरणिः । सरणिः तरणिः । धमनिः अशनिः । अवनिः । रजनिः ।

सुबोधिनी-अर्त्यादेरनिः । अनिप्रत्ययमाह । ऋ गतौ । अरणिः । 'अरणिर्वन्हिमथे ना द्वयोर्निर्मथ्यदारुणी'ति मेदिनी। सृ गतौ । सरणिः। 'सरणिः श्रेणिवर्त्मनोरि'ति दंत्यादौ रभसः। शॄ हिंसायां । ततोऽनिः शरणिरित्येके । धृञ् धारणे धरणिः भूमिः । धमिः सौत्रः । धमनिः शिरा । अश भोजने । अश्यते भुज्यते राज्यमिद्रेणानयेति अशनिः । 'अशनिः स्त्रीपुंसयोः स्याच्चंचलायां पवावपी'ति मेदिनी । अव रक्षणादौ । अवनिः । पृथिवी । तॄ प्लवनसंतरणयोः 'तरणिर्द्युमणौ पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियामि'ति मेदिनी । कुमारी लताविशेषः । 'तरणी रामतरणी कर्णिका चारुकेसरा । सहाकुमारी गधाढ्ये'ति धन्वंतरिनिघंटुः । रंज रागे नलोपो निपातनात् । रजनिः । कृतीकारादितीपि रजनी। 'रजनी हस्तिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु चे'ति मेदिनी ॥

मू०-अर्च्यादेरिस् ॥ आर्चिः । अर्चिषी । रोचिः । शोचिः । छादिः । हविः । सर्पिः ।

सुबोधिनी-अर्च्यादेरिस् । इस्प्रत्ययमाह । अर्च पूजायाम् । आर्चिः। 'ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिरि'ति सांतेष्वमरः । ङ्यंतादर्चेरिप्रत्यये 'अर्चिर्हेतिः शिखास्त्रियामि'त्यमरः । शुच शोके शोचिः । 'रोचिः' शोचिरुभे क्लीबे' इत्यमरः । हुदानादनयोः हविः । घृतम् । सृप्लृ गतौ । सर्पिः । आज्यम् ॥

तत्त्वदीपिका—अर्चादेरिति । आर्चिर्ज्वाला । इदतोपि शोचिर्दीप्ति ।

मू०—द्युतेरादेर्ज्जः ॥ ज्योतिः ।

सुबोधिनी—द्युतेरादेर्जः इत् स्यात् दस्य जश्च । द्युत दीप्तौ । ज्योतिः । 'ज्योतिरग्नौ दिवाकरे । पुमान् नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोरि'ति मेदिनी ॥

मू०—बृंहेर्नलोपश्च ॥ बर्हिः ।

सुबोधिनी—बृंहेर्नलोपश्च । बृह वृद्धौ अस्मादिस्प्रत्ययः स्यान्नकारस्य लोपश्च । बर्हिः । 'बर्हिः स्यात्कुशशुष्मणो'रित्यमरः ॥

मू०—जनादेरुस् ॥ जनुः । ऋ अरुः । चक्षेश्शित् । चक्षुः । वप् वपुः । यज् यजुः ।

सुबोधिनी—जनादेरुस् । उस्प्रत्ययमाह । जनी प्रादुर्भावे । जनुः । 'जनुर्जननजन्मानी'त्यमरः । ऋ गतौ । अरुः । 'व्रणोस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे' इत्यमरः । पॄ पालनपूरणयोः । परुः । 'ग्रंथिर्नापर्वपरुषी' इत्यमरः । टुवप् बीजतंतुसंताने । वपुः । 'वपुः क्लीबं तनौ शस्ताकृतावपी'ति मेदिनी । शस्ताकृतिः प्रशस्ताकृतिरित्यर्थः । यज देवपूजादौ । यजुर्वेदः ॥

तत्त्वदीपिका—जनादेरिति । जनुर्जनन परुर्ग्रंथिः ।

मू०—एतेर्णित् ॥ आयुः ।

सुबोधिनी—एतेर्णित् । इण् गतावित्यस्मात् णुस् प्रत्ययः स्यात् । णित्त्वाद्वृद्धिः । वृद्धौ कृतायामायादेशः । आयुः । आयुषी । इति उणादौ द्वितीयः पादः ।

मू०—धीवरादयःष्वरप्रत्ययान्तानिपात्यंते ॥ धीवरः । शर्वरी । निषद्वरः । पीवरः ।

सुबोधिनी—धीवरादयःष्वरप्रत्ययांता निपात्यते । ष्वरप्रत्ययमाह । षित्त्वात् ङीप्रतइतीप् । डुधाञ् धारणादौ । इत्वं निपातनात् । धीवरः । 'कैवर्त्ते दाशधीवरा'वित्यमरः । शॄहिंसायां । शर्वरी । 'शर्वरी यामिनी स्त्रियोरि'ति मेदिनी । षद्लृ विशरणादौ निषद्वरः । 'निषद्वरः स्मरे पंके निशायां तु निषद्वरी'ति मेदिनी । पा पाने । ईत्वं निपात्यते । पीवरः । अन्ये तु पीव स्थौल्ये अस्मात् ष्वरप्रत्यये यवयोर्वसेहकारेचेतिवलोपे पीवर इत्याहुः । 'पीवर :कच्छपे स्थूले' इति मेदिनी ॥

तत्त्वदीपिका—धीवरादय इति । शर्वरीरात्री. । निषिद्वरस्तु जम्बाल निषद्वरी रात्रिः।

मू०— इणादेर्नक् ॥ इनः । जिनः । दीनः । कृष्णः ।

सुबोधिनी—इणादेर्नक् । नक्प्रत्ययमाह । कित्त्वान्न गुणः । इण् गतौ इनः । 'इनः पत्यौ नृपार्कयोरि'ति मेदिनी । जि जये । जिनः । 'जिनोऽर्हति च बुद्धे च पुंसिस्यात्त्रिषु जित्वरे' इति मेदिनी । दीङ् क्षये । दीनः । 'दीना मूषिकयोषायां दुर्गते कातरेन्यवदि'ति विश्वः कृष् विलेखने । कृष्णः । 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे केशवे वायसेर्जुने । कृष्णा स्याद्द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति । वर्णके वाच्यलिंगः स्यात् क्लीबे मरिचलोहयोरि'ति मेदिनी ॥

तत्त्वदीपिका—इणादेरिति। इनः सूर्य्येनृपेपत्यौ।

मू०—बंधेर्ब्रधबुधौच ॥ ब्रध्नः। बुध्नः।

सुबोधिनी—बधेर्ब्रधबुधौच। बंध बधने। अस्मात् नक् स्यात्। धातोः स्थाने एतावादेशौ च स्याताम्। ब्रध्नः बुध्नः। 'भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरदिवाकरा' इत्यमरः। 'बुध्नो ना-मूलरुद्रयोरि'ति मेदिनी ॥

मू०—धादेर्नः ॥ धानाः। पर्णम्। वस्नः। श्रोणः।

सुबोधिनी—धादेर्नः ॥ नप्रत्ययमाह। डुधाञ् धारणादौ। 'धाना भ्रष्टयवे स्त्रियाम्' इत्यमरः। 'धाना भ्रष्टयवे शक्तौ धान्याकेऽभिनवोद्भिदी' ति विश्वः। पृ पालनादौ। पर्ण। 'पर्ण पत्रे किंशुके ने'ति मेदिनी। वस निवासे। वस्नः। 'वस्नो मूल्ये वेतने च' ति विश्वः। 'वस्नस्त्ववक्रये पुंसि वेतने स्यान्नपुंसक मि'ति मेदिनी। अविक्रये मूल्ये इत्यर्थः। श्रु श्रवणे श्रोणः। पंगुः ॥

तत्त्वदीपिका—धादेरिति। 'धानाभ्रष्टयवा स्त्रिय.'। 'मूल्यवेतनयोर्वस्न'। श्रोण.पगुः।

मू०—लक्षेर्नस्याण्मटौ ॥ लक्षणः। लक्ष्मणः।

सुबोधिनी—लक्षेर्नस्याण्मटौ। लक्ष दर्शनांकनयोः। अस्माच्चुरादिर्ण्यंतात् नःस्यात्प्रत्ययस्याड्मटागमौ च स्याताम्। लक्षणं लक्ष्मणः। 'लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणे'ति। 'लक्षणे नाम्नि चिह्ने स्यात् सौमित्रिरपि लक्ष्मणः। लक्ष्मणा चौषधावपि रामभ्रातरि लक्ष्मण' इति विश्वः। 'लक्षणं नाम्नि चिह्ने स्यात् सारस्यां लक्षणा क्वचित्। लक्ष्मणा त्वौषधीभेदे सारस्यामपि योषिति। रामभ्रात/रि पुंसि स्यात् सश्रीके चाभिधेयवदि'ति मेदिनी ॥

तत्त्वदीपिका—'लक्षणं लक्ष्मण नाम्नि चिह्ने च द्वयं। रामभ्रातरि च। लक्षणा हसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा'।

मू०—रास्नादयः ॥ रासृ शब्दे। रास्ना। सास्ना। स्थूणा। वीणा। कृती कृत्स्नम्। तिज तीक्ष्णम्। श्लिषेः श्लक्ष्णम्।

सुबोधिनी—रास्नादयः। नक्प्रत्ययांता निपात्यंते। रस आस्वादने उपधाया दीर्घो निपातनात्। रास्ना। 'रास्ना तु स्याद्भुजंगाख्यामेलापर्ण्यामपि स्त्रिया मि'ति मेदिनी। षस् स्वप्ने। उपधाया दीर्घो निपातनात्। सास्ना। 'सास्ना तु गलकंबल' इति मेदिनी। ष्ठा गतिनिवृत्तौ ऊत्वं णत्वं च निपात्यते। स्थूणा। 'स्थूणा स्यात् सूर्म्यां स्तंभे गृहस्य चे' ति मेदिनी। सूर्मी लोहप्रतिमा। वी गत्यादिषु णत्वं निपातनात्। वीणा। 'वीणा विद्युति वल्लक्या मि'ति मेदिनी। कृती छेदने। वक्ष्यमाणेभ्यः क्स्नप्रत्ययो निपातनात्। कृत्स्नं। तिज निशाने। धातोर्दीर्घो निपातनात्। चोःकुरिति गः खसेचपाझस्नानामिति कः। षत्वणत्वे। तीक्ष्णं। 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके। क्लीबं पवाग्रके पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिष्वि' ति मेदिनी। श्लिष आलिंगने। श्लिषेरिकारस्यात्वं निपातनात्। षढोरिति कत्वं श्लक्ष्णम् ॥

तत्त्वदीपिका—रास्नादयः। रास्ना गधद्रव्यं। सास्नागोगलकम्बल'। स्थूणा गृहस्तभः।

मू०— मनादेर्य्युः ॥ मन्युः। दस्युः। जन्युः।

सुबोधिनी–मनादेर्युः। युप्रत्ययमाह। मन ज्ञाने। निपातनान्न युवोरित्यनादेशः। मन्युः। 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि'। दसु उपक्षये। दस्युः। 'दस्युश्चौरे रिपौ पुंसी' ति मेदिनी। जनी प्रादुर्भावे। जन्युः। 'अथ जन्युः स्यात्प्राण्यग्निधातृष्वि' ति मेदिनी॥

तत्वदीपिका–मनादेरिति। 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि।' दस्युश्चोर.। जन्युर्देही।

मू०– मृङस्त्युक्॥ मृत्युः।

सुबोधिनी–मृङस्त्युक्। त्युक्प्रत्ययमाह। कित्त्वान्न गुणः। मृङ् प्राणत्यागे मृत्युः। 'मृत्युर्ना मरणे यमे' इति मेदिनी॥

मू०– सर्तेरय्वयू॥ सरयुः। सरयूः।

सुबोधिनी–सर्त्तेरय्वयू। अयुअयूप्रत्ययावाह। सृ गतौ सरयुः सरयूः नदी॥

मू०– पादेःपः॥ पापम्।

सुबोधिनी–पादेःपः। पप्रत्ययमाह। पा रक्षणे। पाति रक्षति धर्मादात्मानमिति पापं॥

मू०– न्यादेःकित्॥ नीपः। सूपः। कूङ् शब्दे कूपः।

सुबोधिनी–न्यादेःकित्। पक्प्रत्ययमाह। णीञ् प्रापणे। नीपः। 'नीपः कदंबबंधूकनीलाशोकद्रुमेपि चे'ति मेदिनी। षुञ् अभिषवे। बाहुलकाद्दीर्घः सूपः।'सूपोव्यञ्जनसूदयो रि'ति मेदिनी। कुशब्दे बाहुलकाद्दीर्घः। कुवन्ति मंडूका अस्मिन्निति कूपः।

मू०–शिल्पादयः॥ शील शिल्पम्। शसु शष्पम्। बाधृ बाष्पम्। रु रूपम्। शु शूर्पम्।

सुबोधिनी–शिल्पादयः। पक्प्रत्ययांता निपात्यते। शील समाधौ। ह्रस्वोनिपातनात्। शिल्पं। कौशलम्। शसु हिंसायाम् निपातनात्षत्व। शष्पः। 'शष्पं बालतृणेपि च पुंसि स्यात् प्रतिभाहीने' इति मेदिनी। 'शष्पं बालतृण घास' इत्यमरः। बाधृ विलोडने। धस्य षत्व निपातनात् बाष्पः। 'बाष्पो नेत्रजलोष्मणो रि'ति विश्वः। 'बाष्पमूष्माणि चाश्रुणी'ति च। रुशब्दे। दीर्घत्वं निपातनात्। रूपं। 'रूप स्वभावे सौंदर्ये' इति विश्वः। शॄ हिंसायां निपातनादुर्। ग्वोर्विहसे इति दीर्घः। शूर्पं। 'प्रस्फोटनंशूर्पमस्त्री' त्यमरः॥

तत्वदीपिका–शिल्पादयइति। शिल्पकौशल। शष्पवालतृण। प्रतिभाक्षयश्च। बाष्पमिति। 'अस्त्री नेत्रजलोष्मणो'।' 'रूप स्वभावे सौंदर्ये'।

मू०–स्तनादेर्ण्यन्तादित्नुः॥ स्तनयित्नुः। गदयित्नुः।

सुबोधिनी–स्तनादेर्ण्यंतादित्नुः। इत्नुप्रत्ययमाह। स्तन गद देवशब्दे। चुरादी ण्यंतौ। गुणे कृते अयादेशः। स्तनयित्नुः 'स्तनयित्नुः। पुमान् वारिधरेपि स्तानितेपि चे'ति मेदिनी। 'स्तनयित्नुः पयोवाहे तद्ध्वनौ मृगरोगयो रि'ति विश्वः। गदयित्नुः 'गदयित्नुः पुमान् कामे जल्पाके कार्मुके पिचे'ति विश्वः॥

तत्वदीपिका–स्तनादेरिति। स्तनयित्नुः। अेरलोप.।

मू०–दाभाभ्यां नुः॥ दानुः। भानुः।

सुबोधिनी–दाभाभ्यांनुः । नुप्रत्ययमाह । डुदाञ् दाने । दानुः । 'दानुर्दातरि विक्रांते' इति मेदिनी । भा दीप्तौ । भानुः । 'भानूरश्मिदिवाकरावि'त्यमरः ॥

मू०–धेटइच्च ॥ धेनुः ।

सुबोधिनी–धेटइच्च । नुः स्यात् । धातोरित्वं च । धेट् पाने । संध्यक्षराणामित्यात्वे कृते इत्वं ततो गुणः । धेनुः । 'धेनुः स्यान्नवसूतिके' त्यमरः ॥

मू०–सुवःकिच्च ॥ सूनुः ।

सुबोधिनी–सुवःकिच्च । नुः स्यात् । कित्त्वान्न गुणः । षूङ् प्राणिप्रसवे । सूनुः 'सूनुः पुत्रेऽनुजे रवावि'ति विश्वः ॥

तत्त्वदीपिका–सूनुरिति । पुत्रेऽनुजेरवौ ।

मू०–अजिवृभ्यांणुः ॥ वेणुः । वर्णुः ।

सुबोधिनी–अजिवृभ्यांणुः । णुप्रत्ययमाह । अज गतौ । अजेर्वीति वीः । वेणुः । 'वेणुर्नृपांतरे वंशे' इति विश्वः । वृङ् संभक्तौ । वर्णुः । नददेशभेदयोः ॥

मू०–स्थारीभ्यांणुः ॥ स्थाणुः । रेणुः ।

सुबोधिनी–स्थारीभ्यांणुः । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । स्थाणुः । 'स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' इति मेदिनी । 'स्थाणुः कीले स्थिरे' इति विश्वः । री गतिरेषणयोः । रेणुः । 'रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुंल्लिंगः पर्पटे पुनरि'ति मेदिनी । 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिरि'त्यमरः ॥

तत्त्वदीपिका–स्थाणुरिति । कीलेस्थिरेहरे । रेणुर्द्वयो. स्त्रियांधूलि ।

मू०–विषेःकित् ॥ विष्णुः ।

सुबोधिनी–विषेः कित् । णुप्रत्ययमाह । कित्त्वान्न गुणः । विष्लृ व्याप्तौ । 'विष्णुर्नारायणः कृष्ण' इत्यमरः ॥

मू०–क्रादेःकः ॥ कर्कः । राका । अर्कः । कल्कः । इण् एकः । भेकः । काकः । पाकः । निहाकाः ।

सुबोधिनी–क्रादेःकः । कप्रत्ययमाह । बाहुलकान्न कस्येत्सज्ञा । डुकृञ् करणे । कर्कः कर्के तनौ वन्हौ शुक्लाश्वे दर्पणे घटे' इति विश्वः । रा दाने । राका । 'राका नद्यतरे कच्छौ, नवजातरजःस्त्रियाम् । संपूर्णेन्दवि'ति मेदिनी । 'राका तु सरिदंतरे । राका नवरजःकन्या पूर्णेन्दुःपूर्णिमापिचे'ति विश्वः । अर्च पूजायां । चोःकुरिति कः । अर्कः । 'अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके रवौ ताम्रे बृहस्पतावि'ति विश्वः । कल गतौ । कल्कः । 'कल्कोऽस्त्री घनतैलादिशेषे दंभेविभीतके । विट्किट्टयोश्च पापे च त्रिषु पापाशये पुनरि'ति मेदिनी । 'कल्कः पापाशये पापे दंभे विट्किट्टयोरपी'ति विश्वः । इण् गतौ । एकः । 'एकः संख्यांतरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिष्वि'ति मेदिनी । 'एके मुख्याऽन्यकेवलाः' इति विश्वः । ञिभी भये । भेकः । 'भेको मंडूकमेघयोरि'ति विश्वः । कै शब्दे काकः । 'काकः स्याद्वायसे वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि । शिरोऽवक्षालने मानप्रभेदद्वीपभेदयोः । काका स्यात्काकनासायां काकोलीकाकजं-

षयोः । रक्तिकायां मलय्वां च काकमाच्यां च योषिति । काकं सुरतबंधे स्यात् काकाना मपि संहताबि'ति मेदिनी । मलयूः काकोदुंबरिका । पा पाने पाकः । 'पाकः परिणतो शिशौ । केशस्य जरसा शौक्ल्ये स्थाल्यादौ पचनेपि चे'ति मेदिनी । ओहाक् त्यागे । निहाका । 'निहाका गोधिका समे' इत्यमरः ॥

तत्त्वदीपिका–क्रादेरिति । कर्कोधवलगोटकः । राकापूर्णिमातिथि' । कल्कः पापाशये पापे दभे विट्-किट्टयोरपि । एकेमुख्यान्यकेवला. । भेको मडूकमेघयोः । पाक. शिशुः । निहाकागोधिकासमे ।

मू०–नौसदेर्डित् ॥ निष्कः ।

सुबोधिनी–नौसदेर्डित् । कङ् प्रत्ययमाह । डित्त्वाट्टिलोपः । षद्लृ विशरणादौ 'निष्कोऽस्त्री हेम्नि तत्पले' इति विश्वः ॥

तत्त्वदीपिका–निष्कोस्त्री हेम्नि तत्पले ।

मू०–शकेरुनउन्तउन्तिउनिप्रत्यया: ॥ शकुनः । शकुन्तः । शकुन्तिः । शकुनिः ।

सुबोधिनी–शकेः उनउंतउतिउनिप्रत्ययाः । उन उंत उंति उनिप्रत्ययानाह । शक्लृ शक्तौ शकुनः । शकुंतः । शकुंतिः । शकुनिः । 'शकुंतिपक्षिशकुनिशकुंतशकुनद्विजा'इत्यमरः । 'शकुनस्तु पुमान् पक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः । शुभशंसिनिमित्ते च शकुनंस्यान्नपुंसकमि'ति मेदिनी । 'शकुंतः कीटभेदे स्यात् भासपक्षिविहंगयोरि'ति मेदिनी ।

मू०–हृशाभ्यामितः ॥ हरितः । श्येतः ।

सुबोधिनी–हृशाभ्यामितः । इतप्रत्ययमाह । हृञ् हरणे । हरितः । 'हरिता स्त्री च दूर्वायां हरिद्वर्णयुतेन्यवदि'ति मेदिनी । श्यैङ् गतौ श्येतः । 'शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपांडुरा' इत्यमरः ॥

मू०–रुहेरस्यलोवा ॥ रोहितः । लोहितम् ।

सुबोधिनी–रुहेरस्यलोवा । अस्मादितः स्यात् रस्य वा लकारः । रुह बीजजन्मनि रोहितः । लोहितः । 'रोहित कुंकुमे रक्ते ऋजुशक्रशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे रोहितकद्रुमे' इति मेदिनी । लोहितं रक्तगोशीर्षकुंकुमाजिकुचंदने । पुमान्नदांतरे भौमे वर्णे च त्रिषु तद्वता'ति मेदिनी ॥

मू०–श्र्वादेराप्यः ॥ श्रवाप्यः । स्पृहयाप्यः ।

सुबोधिनी–श्र्वादेराप्यः । आप्यप्रत्ययमाह । श्रु श्रवणे । श्रवाप्यः । श्रवाप्यो यज्ञपशुः । स्पृह ईप्सायां चुरादिरदंतः । स्पृहयाप्यः ॥

तत्त्वदीपिका–श्वादेरिति । श्रवाप्यो यज्ञपशु. ।

मू०–वृञएण्यः ॥ वरेण्यः ।

सुबोधिनी–वृञएण्यः । एण्यप्रत्ययमाह । वृञ् वरणे । वरेण्यः । श्रेष्ठः ॥

मू०–अर्तेरन्यः ॥ अरण्यम् । पृषु सेचने । पृषेश्च षस्यजः । पर्जन्यः ।

सुबोधिनी–अर्त्तेरन्यः। अन्यप्रत्ययमाह। ऋगतौ। अरण्यम् 'अटव्यरण्यं विपिनमि'त्यमरः। पृषु सेचने षस्य जः अन्यश्च स्यात्। पर्जन्यः। 'पर्जन्यो मेघशब्देपि ध्वनदंबुदशक्रयोरि'ति मेदिनी ॥

तत्त्वदीपिका–पर्जन्यइति। पर्जन्य. शक्रमेघयोः।

मू०–वदेरान्यः ॥ वदान्यः।

सुबोधिनी–वदेरान्यः। आन्यप्रत्ययमाह। वद व्यक्तायांवाचि वदान्यः। 'वदान्यस्त्यागिवाग्मिनारि'त्यजयकोशः।

तत्त्वदीपिका–वदेरिति। वदान्यस्त्यागिवाग्मिनो'।

मू०-अमादेरत्रः ॥ अमत्रम्। नक्षत्रम्। पतत्रम्। कलत्रम्। वरत्रा।

सुबोधिनी–अमादेरत्रः। अत्रप्रत्ययमाह। अम गत्यादौ। अमत्रं भाजनं। नक्ष गतौ। नक्षत्रं। नञः प्रकृतिभावे नक्षत्रमिति साधितं तत्तु व्युत्पत्त्यंतर। पत्लृ पतने। पतत्रं। तनूरुहं। गड सेचने। गडेरादेश्च कः कडत्र। डलयोरेकत्वस्मरणात् कलत्र। 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोरि'त्यमरः। वृञ् वरणे। वरत्रा। 'नध्री वध्री वरत्रा चे'त्यमरः। चर्ममयी रज्जुरित्यर्थः।

तत्त्वदीपिका–अमादेरिति। अमत्र भाजन पतत्रं तनूरुह। वरत्रा चर्ममयी रज्जु'।

मू०–भ्रादेरतः ॥ भरतः। पर्व पूर्तौ। पर्वतः।

सुबोधिनी–भ्रादेरतः। अतप्रत्ययमाह। भृञ् भरणे भरतः 'भरतः शबरे नटे। क्षेत्रे रामाऽनुजे शास्त्रे दौष्यंतावृषभात्मजे। तंतुवाये' इति हेमचंद्रः। 'भरतो ना नाट्यशास्त्रे शबरे च मुनौ नटे। रामानुजे च दौष्यंतावि'ति मेदिनी। पर्व पूरणे। पर्वतः। 'पर्वतः पादपे पुंसि शाकमत्स्यप्रभेदयोः। देवमुन्यंतरे शैले' इति मेदिनी ॥

मू०–पृषिरञ्जिभ्यांकित् ॥ पृषतः। रजतम्।

सुबोधिनी– पृषिरंजिभ्यांकित्। अतप्रत्ययमाह। कित्त्वान्न गुणः। पृषु सेचने। पृषतः 'पृषन्मृगे पुमान् बिंदौ न द्वयोः पृषतोपि ना। अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिंदुयुक्तेप्युभाविमावि'ति मेदिनी। रज रागे। नोलोप इति नलोपः। रजत। 'रजतं त्रिषु शुक्लेस्यात् क्लीबे हारे च दुर्वर्णे' इति मेदिनी ॥

तत्त्वदीपिका–पृषि। पृषतो बिंदुमृगयो.।

मू०–शपादेरथः ॥ शपथः। शमथः। दमथः। वस आवसथः। संवसथः।

सुबोधिनी–शपादेरथः। अथप्रत्ययमाह। शप आक्रोशे। शपथः। शमु दमु उपशमे। शमथः। दमथः। 'शमथः शांतिमंत्रिणोरि'ति मेदिनी। 'दमथस्तु पुमान् दंडे दमे च परिकीर्तित' इति मेदिनी। 'शमथस्तु शमः शांतिर्दांतिस्तु दमथो दम' इत्यमरः। वस। निवासे। आवसथो गृहं। संवसथो ग्रामः ॥

तत्त्वदीपिका–शपादेरिति। शमथस्तु शम' शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दम.।

मू०—रभादेरसः ॥ रभसः ।

सुबोधिनी—रभादेरसः । असप्रत्ययमाह । रभ राभस्ये । रभसः । 'रभसो वेगहर्षयोः' ।

मू०— वेञआत्वाभावस्तुट्च ॥ वेतसः ।

सुबोधिनी—वेञआत्वाभावस्तुट्च । वेञ् तंतुसंताने । अस्मात्सप्रत्यये परे आत्वाभावप्रत्ययस्य तुडागमश्च स्यात् । वेतसः॥

मू०— दिवेः कित् ॥ दिवु दिवसः ।

सुबोधिनी—दिवेः कित् । कसप्रत्ययमाह । कित्त्वान्नगुणः । दिवु क्रीडादौ । दिवसः । 'वा तु क्लीबे दिवसवासरावि'त्यमरः ॥

मू०— कृादेरभः ॥ कृ करभः । शृ शरभः । शल गतौ । शलभः । कल गतौ । कलभः । गर्द कुत्सिते शब्दे । गर्दभः ।

सुबोधिनी—कृादेरभः । अभप्रत्ययमाह । कृ विक्षेपे । करभः । 'करभो मणिबंधादिकनिष्ठांतोष्ट्रतत्सुते इति' मेदिनी । 'मणिबधादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिरि'त्यमरः। शृ हिंसायां शरभः । 'शरभस्तु पशौ सिंहे करभे वानरे सिध्यती'ति मेदिनी । शल गतौ । शलभः । 'समौ पतंगशलभावि'त्यमरः । कल गतौ । कलभः । 'कलभः करिपोतके' । गर्द शब्दे । गर्दभः । 'गर्दभः । श्वेतकुमुदे गदे भोगंधभिद्यपि । रासभे गर्दभांडे च क्षुद्रजंतुरोगप्रभेदयोरि'ति मेदिनी ॥

मू०—ऋषिवृषिभ्यांकित् ॥ ऋषभः । वृषभः ।

सुबोधिनी—ऋषिवृषिभ्यांकित् । कभप्रत्ययमाह । कित्त्वान्नगुणः। ऋषी गतौ ऋषभः 'ऋषभ स्यादादिजिने वृषभे भेषजे स्वरे । कर्णरंध्रे कोलपुच्छे श्रेष्ठे चाप्युत्तरेस्थितः । ऋषभी शूकशिंब्यां स्यात् पुरुषाकारयोषिति । विधवायां शिरालायामि'ति हेमचंद्रः। 'ऋषभस्त्वौषधांतरे । स्वरवृषभयोः कर्णरंध्रे गर्दभपुच्छयोः । उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्त्रीनराकारयोषिति । शूकशिंब्यां शिरालायां विधवायां क्वचिन्मते'ति मेदिनी । वृषु सेचने । वृषभः । ' वृषभः श्रेष्ठवृषयोः ' ॥

मू०—रासवल्लिभ्यांच ॥ रासृ शब्दे । रासभः । वल वल्ल संवरणे । वल्लभः ।

सुबोधिनी—रासवल्लिभ्यांच । अभः स्यात् । रासृ शब्दे । रासभः । वल्ल संवरणे । वल्लभः । ' वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सलक्षणतुरंगमे ' इति मेदिनी ॥

मू०—विशादेरन्तः ॥ वेशन्तः । वसन्तः । जयन्तः ।

सुबोधिनी—विशादेरंतः । अंतप्रत्ययमाह । विश प्रवेशने । वेशंतः । ' वेशंतः पल्वलं चाल्पसर ' इत्यमरः । वस निवासे । वसंतः ऋतुः । ।जि जये। जयंतः । 'जयंतः पाकशासनिरि'त्यमरः॥

तत्त्वदीपिका—विशादेरिति । वेशन्तःपल्वल । जयन्त. शक्रपुत्रः ।

मू०–हन्तेर्हिमुट्च ॥ हेमन्तः।

सुबोधिनी–हंतेर्हिमुट्च। हन हिंसागत्योः अस्यहिंरादेशोंतप्रत्ययश्च प्रत्ययस्य मुडागश्च स्यात्। हेमंतः बाहुलकादन्येभ्योप्यंतः। अर्ह पूजायां। अर्हतः 'अर्हतः क्षपणको जिन' इति विक्रमादित्यकोशः ॥

मू०–अर्त्यादेररः ॥ अररम्। भ्रमरः। चमरः। देवरः। वासृ शब्दे। वासरः।

सुबोधिनी–अर्त्यादेररः। अरप्रत्ययमाह। ऋ गतौ। अररम्। 'अररं छदकपाटयो-रि'ति मेदिनी। 'कपाटमररं तुल्ये' इत्यमरः। भ्रमुअनवस्थाने। भ्रमरः। 'भ्रमरः कामुके भृंगे' इति मेदिनी। चमु अदने। चमरः। 'चमरं चामरे स्त्री तु मंजरीमृगभेदयोरि'ति मेदिनी। दिवु क्रीडादौ। ण्यंतः। देवयतीति देवरः पत्युःकनिष्ठभ्राता। वस निवासे। ण्यंतः। वासयतीति वासरो दिवसः ॥

तत्वदीपिका–अर्त्यादेरिति। अररकपाटम्।

मू०–कुवःकित् ॥ कुररः।

सुबोधिनी–कुवःकित्। करप्रत्ययमाह। कित्त्वान्न गुणः। कु शब्दे। कुररः। 'उत्क्रो-शकुररौ समावि'त्यमरः ॥

मू०–अंग्यादेरारः ॥ अंगारः। मन्दारः।

सुबोधिनी–अंग्यादेरारः। आरप्रत्ययमाह। अगि गतौ। अंगारः। 'अंगारमुल्मुके न स्त्री पुंल्लिंगस्तु महीसुते' इति मेदिनी। मदि स्तुत्यादौ। मंदारः। बाहुलकादारुप्रत्ययोपि मंदारुः 'पारिभद्रे तु मंदारुर्मंदारः पारिजातके' इति शब्दार्णवः। 'मंदारुः स्यात्सुरद्रुमे पारिभद्रेऽर्कपर्णे चे'ति विश्वः ॥

मू०–गडेःकड्च ॥ गडआसेचने। कडारः।

सुबोधिनी–गडेःकड्च। गडि वदनैकदेशे गड सेचने वा। अस्य कडादेशः आरप्रत्य-यश्च स्यात्। कडारः 'कडारः कपिलः पिंग' इत्यमरः। 'कडारः कपिले दासे' इति मेदिनी ॥

मू०–शृंगारादयः ॥ शृंगारः। भृंगारः। मृजूष् मार्जारः। कमु कुमारः। तुषारः। कासारः।

सुबोधिनी–शृंगारादयः। आरप्रत्ययांता निपात्यते। शॄ हिंसायां। नुम् गुक् ह्रस्वश्च निपात्यते। शृंगारः। 'शृंगारः सुरते नाट्यरसे च गजमण्डने। नपुंसकं लवंगेपि नाग-संभवचूर्णयोरि'ति मेदिनी। भृञ् भरणे। नुम् गुक् ह्रस्वश्च निपात्यते। भृंगारः। 'भृंगारः कनकालुका। भृंगारी झिल्लिकायां स्यात् कनकालौ पुनः पुमान्' इति च। मृजूष् शुद्धौ। मृजेर्वृद्धिरिति वृद्धिः मार्जारः। 'ओतुर्बिडालो मार्जार' इत्यमरः॥ 'मार्जार ओतौ खट्टांगे' इति मेदिनी'। कमु कांतौ उपधाया उत्वं गुणाभावश्च निपातनात्। कुमारः। 'कुमारः

स्यात् शके स्कंदे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणाद्रौ ना नद्वयोर्जात्यकांचने । कुमारी शैलतनयावनमाल्योर्नदीभिदि । सहाऽपराजिताकन्याजंबुद्वीपेषु च स्त्रियामि'ति मेदिनी । तुष् तुष्टौ । तुषारः । 'तुषारस्तुहिनं हिममि'त्यमरः । कासृ शब्दकुत्सायां । कासारः । 'कासारः सरसी सर' इत्यमरः ॥

तत्त्वदीपिका–भृंगारइति । भृगार. कनकालुका ।

मू०–सर्त्तेरपःषुक्च ॥ सर्षपः ।

सुबोधिनी–सर्त्तेरपःषुक्च । सृ गतौ अस्मादपप्रत्ययः स्यात् धातोः षुगागमश्च । अप प्रत्ययमाह । सर्षपः ॥

मू०–विटपादयः ॥ विट शब्दे । विटपः । विष्टपम् । कुणपम् । वलसंवरणे । उलपम् ।

सुबोधिनी–विटपादयः । कपप्रत्ययाता निपात्यंते । कित्त्वान्न गुणः । विट् शब्दे । विटपः 'विटपो न स्त्रियां स्तंबे शाखा विस्तारपल्लवे । विटाधिपे ने'ति मेदिनी । विशप्रवेशने । 'विशतेः प्रत्ययस्य तुडागमो निपात्यते । छशषेति षत्वं ष्टुत्व । विष्टपं । 'विष्टपं भुवनं जगदि'त्यमरः' । कण शब्दे । वस्योत्वं निपातनात् । कुणपं' कुणपः पूतिगंधे शवेऽपि चे'ति मेदिनी । 'कुणपः शवमस्त्रियामि'त्यमरः । वल संवरणे । वस्योत्वं निपातनात् । उलपम् । ' उलपो न स्त्री गुल्मिन्यामुलपो ना तृणांतरे' इति मेदिनी ॥

तत्त्वदीपिका–उलप इति । कोमल तृणम् ।

मू०–वृतादेस्तिकः ॥ वर्तिका ।

सुबोधिनी–वृतादेस्तिकः । तिकप्रत्ययमाह । वृतु वर्तने । वर्तिका ॥

मू०–कृतःकित् ॥ कृत्तिका ।

सुबोधिनी–कृतःकित् । कृती छेदने इत्यादिभ्यः तिकक् स्यात् कित्त्वान्न गुणः । कृत्तिका । भिदिर् विदारणे । भित्तिका । भित्तिः । लतु सौत्रो धातुः । लत्तिका गोधा ॥

मू०–इष्यशिभ्यान्तकः ॥ इष्टका । अष्टका ।

सुबोधिनी–इष्यशिभ्यांतकः । तकप्रत्ययमाह । इषु इच्छायां । ष्टुत्वं इष्टका । अशूङ् व्याप्ता छशषेति षत्वम् । अष्टका ॥

मू०–वीपतिभ्यांतनः ॥ वेतनम् । पत्तनम् ।

सुबोधिनी–वीपतिभ्यांतनः। तनप्रत्ययमाह । वी गत्यादौ । वेतनम् । पत्लृपतने पत्तनम् 'पत्तनं पुटभेदनामि'त्यमरः ॥

मू०–अर्त्यादेर्भः ॥ अर्भः । दृभये । दर्भः । गर्भः ।

सुबोधिनी–अर्त्यादेर्भः । भप्रत्ययमाह । ऋ गतौ । इयर्तीति अर्भः शिशुः । कप्रत्यये अर्भकः । दॄ विदारणे । दर्भः । गॄ निगरणे । गर्भः । 'गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौसंधौ पनसकंटके' इति मेदिनी ॥

मू०–इणः कित् ॥ इभः ।

सुबोधिनी–इणःकित् । कभः स्यात् । कित्त्वान्न गुणः । इण् गतौ । इभः । 'इभः स्तंबेरमः पद्मी'त्यमरः ॥

मू०–असिसंजिभ्यांक्थिः ॥ अस्थि । सक्थि ।

सुबोधिनी–असिसजिभ्यांक्थिः । क्थिप्रत्ययमाह । कित्त्वान्न गुणः । असुक्षेपणे । अस्थि । 'कीकसं कुल्यमस्थि चे'त्यमरः । षंज् सगे । चोः कुरिति जस्य गः । खसे चपा इति कः । नलोपइतिनलोपः । सक्थि । 'सक्थि क्लीबे पुमानूरुरि'त्यमरः ॥

मू०–शुषादेःक्सिः ॥ शुक्षिः । कुष निष्कर्षे । कुक्षिः । अशू आक्षि ।

सुबोधिनी–शुषादेःक्सिः । क्सिप्रत्ययमाह । कित्त्वान्न गुणः । शुषू शोषणे । षढोरिति कः । षत्वं शुक्षिः वातः । कुष दाहे । कुक्षिः । अशूङ् व्याप्तौ । छशषेति षत्वे कत्वं च । आक्षि नयनम् ॥

तत्त्वदीपिका–शुक्षिरिति । वातः शुक्षि. ।

मू०–इषःक्सुः ॥ इक्षुः ।

सुबोधिनी–इषःक्सुः । क्सुप्रत्ययमाह । कित्त्वान्न गुणः । इषु इच्छायां । कत्वे षत्वे इक्षुः 'रसालइक्षुरि'त्यमरः ॥

मू०–अवितॄस्तॄतंत्रिभ्यईः ॥ अवीः । तरीः । स्तरीर्धूमः । तंत्रीः ।

सुबोधिनी–अवितॄस्तॄतंत्रिभ्यईः । ईप्रत्ययमाह । अव रक्षणादौ । अवीः । 'अवीर्नारी रजस्वला' । तॄ प्लवनतरणयोः । तरीः । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरि'त्यमरः । स्तृञ् आच्छादने स्तरीः धूमः । तत्रि कुटुंबधारणे । चुरादिः । तंत्रयतीति णेरिति णिलोपः । तंत्रीर्वीणा ॥

तत्त्वदीपिका–अवि । अवीरिति । अवतिगर्भमवीः । अवीस्त्रीगर्भिणी विदु. । तरीनौः । स्तरीः शयनं धूम.तिच ।

मू०–लक्षेरीमुट्च ॥ लक्ष्मीः ॥ इति तृतीयः पादः ॥

सुबोधिनी–लक्षेरीमुट्च । लक्ष दर्शनांकनयोः । चुरादिः । अस्मादीप्रत्ययः स्यात् प्रत्ययस्य मुडागमश्च । णेरिति णिलोपः । लक्ष्मीः । 'लक्ष्मीःसंपत्तिशोभयोः ॥ ऋद्धयौषधौ च पद्मायामि'ति मेदिनी । दीर्घादपि कृदिकारादिति पाक्षिक ईप् कैश्चिदिष्यते अत एव वातप्रमी श्री.लक्ष्मीत्यादिशब्दाः पक्षे ईबंता अपि । 'आशीराश्यहिदंष्ट्रायां लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिप्रिया' इति द्विरूपकोशः ॥ इति उणादौ तृतीयः पादः संपूर्णतामगमत् ॥ ३ ॥

मू०– वातप्रम्यादयः ॥ वातप्रमीः । यांत्यनेनेति ययीः । पारक्षणे । पपीः ।

सुबोधिनी–वातप्रम्यादयः । कीप्रत्ययांता निपात्यंते । कस्येत्संज्ञा । माङ् माने आतोन- पीत्यालोपः । वातं प्रमिमीते इति वातप्रमीः । 'वातप्रमीर्वातमृग' इत्यमरः । अथ स्त्रीपुंसयोः ।

या प्रापणे । ययीरश्वः । पा रक्षणे । पपीः । निपातनादुभयत्र द्वित्वं । 'पपीः स्यात्सोमसूर्य्ययोरि'ति विश्वः ॥

तत्त्वदीपिका–वातप्रम्यादयइति । ययीरश्व. । पपीःस्यात्सोमसूर्ययोः ।

मू०– रत्न्यादयः ॥ ऋ रत्निः । अंजु अञ्जलिः । मदी मत्स्यः । अत् अतिथिः । अगि अंगुलिः । कु कवसः । कौतेः । कवचः । यु यवासः । कृश् कृशानुः ।

सुबोधिनी–रत्न्यादयः। निपात्यंते । ऋ अञ्जू मदी अत् अगि कु यु कृशिभ्योऽष्टभ्यः कत्निः अलि स्य इथि उलि अच आस आनुक् प्रत्यया यथासंख्यमष्टौ भवंति । ऋ गतौ कत्निः कित्त्वान्नगुणः । रत्वं रत्निः । 'बद्धमुष्टिः करो रत्निः सोऽरत्निः प्रसृतांगुलिः' । अरत्निरत्र नञ्समासः । प्रसृतांगुलिर्यो हस्तः सोऽरत्निरित्यर्थः । अंजू व्यक्त्यादौ अलिः । अंजलिः । 'अंजलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कुडवेपि चे'ति मेदिनी। मदी हर्षे स्यः मत्स्यः । 'मत्स्यो मीनेऽथ पुंभूम्नि देशे' इति मेदिनी । अत सातत्यगमने। इथिः अतिथिः । 'अतिथिः कुशपुत्रे स्यात् पुमानागंतुके त्रिष्वि'ति मेदिनी । अगि गतौ उलिः अंगुलिः । 'अंगुलिः करशाखायां कर्णिकायां गजस्य चे'ति हैमः । कु शब्दे । अचः कवचः । 'कवचो गर्दभांडे च सन्नाहे पर्पटेपि चे'ति मेदिनी । यु मिश्रणे आसः यवासः । 'यासो यवासो दुःस्पर्श' इत्यमरः । कृश् तनूकरणे । आनुक् कृशानुः । 'कृशानुः पावकोऽनलइत्यमरः' ॥

तत्त्वदीपिका–रत्न्यादयइति । ऋइत्यस्यरत्निरिति । बद्धमुष्टिकरो रत्निः सोऽरत्नि.प्रसृतांगुलि. ।

मू०– शृःकरः ॥ शर्करा ।

सुबोधिनी–शृःकरः । करप्रत्ययमाह । ककारस्य नेत्वं बाहुलकात् । शॄ हिंसायां । शर्करा । 'शर्करा खंडविकृतौ उपलाकर्परांशयोः॥ शर्करान्वितदेशे च रुग्भेदे सकलेपि चे'ति मेदिनी ॥

मू०–पुषःकित् ॥ पुष्करः ।

सुबोधिनी–पुषःकित् । करक् प्रत्ययमाह । पुष पुष्टौ । पुष्करं । ' पुष्करं खेंबुपद्मयोः । तुर्य्यवक्त्रे खड्गफले हस्तिहस्ताग्रकांडयोः ॥कुष्ठोषधौ द्वीपतीर्थभेदयोश्चनपुंसकम् ॥ उरंगरागविहगनृत्यभेदेषु चांबुदे ' इति मेदिनी ॥

मू०– गमेरिनिर्भविष्यति ॥ गमिष्यतीति गमी ।

सुबोधिनी–गमेरिनिर्भविष्यति । इकार उच्चारणार्थः । इनुप्रत्ययमाह । गम्लृगतौ । इनामिति दीर्घः । गमी । आङ्पूर्वाद् गमेरिनिप्रत्ययस्तु णित् णित्त्वाद्वृद्धिः । आगामिष्यतीति आगामी । भूसत्तायामस्मादपि इनिः सच णित्स्यात् । भविष्यतीतिभावी ॥

मू०– परमेस्थःकित् ॥ परमेष्ठी ।

सुबोधिनी–परमेस्थःकित् । परमशब्दे उपपदे तिष्ठतेरिनिः कित् स्यात् । कित्त्वादातोनपीत्याल्लोपः । परमेष्ठी । 'परमेष्ठी पितामहः' इत्यमरः । सप्तम्या अलुक् ॥

मू०–मन्थइनिःकित् ॥ मन्था । मन्थानौ ।

सुबोधिनी–मंथइनिःकित् । मंथ विलोडने । अस्मादिनिः कित् । नोलोप इति नलोपः। इतोत्पंचसु इत्यत्वम् आसौ इति टेरात्वे थेनुट् मंथाः । 'मंथा मंथनदंडे च वज्रे चापेपि च स्मृतः' ॥

मू०–पतेस्थश्च ॥ पंथाः । पंथानौ ।

सुबोधिनी–पतेस्थश्च । पत्लृ गतौ । अस्मादिनिः स्यात् तकारस्य थश्च । पंथाः । पथि गतावित्यस्मात्पचाद्यप्रत्यये आकारांतोप्यस्ति । 'वाटः पथश्च मार्गश्चे'ति सुभूतिचंद्रः। ऋभवो देवाः क्षपंत्यऽस्मिन्निति विग्रहे बाहुलकात् डप्रत्यये ऋभुक्षः । 'ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोरि'ति विश्वः । ततोमत्वर्थीयोनिः । ऋभुक्षिन्निति नांतं प्रातिपदिकम् अत्वे आत्वे च ऋभुक्षा इंद्रः॥

मू०–बलाकादयः ॥ बलाका । पताका । खज मन्थे । खजाकः । पिनाकः । तड आघाते । तडाकः ।

सुबोधिनी–बलाकादयः । आकप्रत्ययांता निपात्यंते । बल प्राणने । बलाका । 'बलाका बकपंक्तिः स्याद्बलाका बिसकण्ठिका । बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च बको मतः' इति विश्वः । पत्लृ पतने । पताका । 'पताका वैजयंत्यां च सौभाग्येंऽके ध्वजेपि चे'ति विश्वः । 'पताका वैजयंत्यां च सौभाग्ये नाटकांगयो'रिति मेदिनी । खज मंथे खजाकः पक्षी । पा रक्षणे । पातेरित्वं नुम् च निपात्यते । पिनाकः। 'क्लीबपुंसोः पिनाकः स्याच्छूलशंकरधन्वनो-रि'त्यमरः । 'पिनाकोस्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिशूलयोरि'ति मेदिनी । पिष्लृ संचूर्णने । षस्य णत्वं धातोर्यगागमश्च निपात्यते पिण्याकः । 'पिण्याको ऽस्त्री तिलकल्के हिंगुबाह्लीकसिह्लके' इति मेदिनी । तड आघाते । तडाकः ॥

तत्त्वदीपिका–पिनाकइति । क्लीबपुंसो' पिनाक.स्याच्छूलशकरधन्वनो. ।

मू०– दूषेरीकः ॥ दूषीका ।

सुबोधिनी–दूषेरीकः । ईकप्रत्ययमाह । दुष् वैकृत्ये । ञ्यंतः दुषेर्णाविति दीर्घः । ञेरिति ञिलोपः । 'दूषीका नेत्रयोर्मलमि'त्यमरः । किंच अकृतेपि ईकप्रत्यये दूषयतेर्धातोरितीप्रत्यये दूषिः । कृदिकारादिति वेपि दूषी । उभाभ्यामपिस्वार्थे कप्रत्यये ह्रस्वो वेति पाक्षिके ह्रस्वे च कृते दूषिका दूषीका च सिद्ध्यति । 'पिचंडी दूषिका दूषी पिचाटचदृशोर्मलमि'ति विक्रमादित्यकोशः । 'दूषिका तूलिकायां च मले स्याल्लोचनस्य चे'ति मेदिनी ॥

तत्त्वदीपिका–दूषेरिति । दूषीकानेत्रयोर्मलम् ।

मू०–अनिहृषिभ्यांकिच्च ॥ अनीकम् । हृषीकम् ।

सुबोधिनी–अनिहृषिभ्यांकिच्च । कीकप्रत्ययः स्यात् । कित्त्वान्नगुणः । अन प्राणने । अनीकम् । 'अनीको ऽस्त्री रणे सैन्ये,' इति मेदिनी । हृष तुष्टौ । हृषिकं । 'हृषीक विषयींद्रियमि'त्यमरः ॥

मू०–अलीकादयः ॥ अल भूषणादौ अलीकम् । वलीकम् । पुण कर्मणि शुभे । पुण्डरीकम् । ईषिका । इषीका ।

सुबोधिनी–अलीकादयः । ईकप्रत्ययांता निपात्यंते । अल भूषणादौ । अलीक 'अलीकं त्वप्रियेपि स्याद्दिव्ये सत्ये नपुसकमि'ति मेदिनी । 'अलीकमप्रिये लाभे वितथे' इति हेमचंद्रः । विपूर्वात् व्यलीकं 'व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पीडने । नानागरे' इति मेदिनी । वल संवरणे । वलीकं । 'वलीकनीध्रे पटलप्रांते' इत्यमरः । वलतेर्निपातनात् मुगागमे कृते वल्मीकं । 'वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकमि'त्यमरः । पुण शुभे कर्म्मणि । धातोर्नुमागमो णस्य डश्च प्रत्ययस्यारुडागमश्च निपातनात् पुंडरीकं । 'पुंडरीकं सितांभोजं सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रे च दिङ्नागे कोशकारांतरेपि चे'ति मेदिनी । ईष गतौ । निपातनात् ह्रस्वः । इषीका शलाका ॥

तत्त्वदीपिका–अलीकादयइति । अलीकमिथ्या । वलीक पटलप्रांते ।

मू०–कादेरीषः ॥ करीषम् । तृ तरीषः ।

सुबोधिनी–कादेरीषः । ईषप्रत्ययमाह । कृ विक्षेपे । करीषः । 'करीषं गोमय शुष्कमि'त्यमरः । तृ प्लवनतरणयोः । तरीषः तरीषा ॥

तत्त्वदीपिका–कादेरिति । करीषोऽस्त्री पशुशुष्कगोमययो. ।

मू०–श्रादेःकीषः ॥ शृ शिरीषः पृ पुरीषम् ।

सुबोधिनी–श्रादेःकीषः । शृ हिंसायाम् । ऋतइतीर् । शिरीषो वृक्षः । पृपालनपूरणयोः । पोरुरित्युर् । पुरीषं । 'गूथ पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ स्त्रियामि'त्यमरः ॥

मू०–अर्जेर्ऋजः ॥ ऋजीषम् । अबिशब्दे । अंबरीषोनिपात्यः । अंबरीषम् ।

सुबोधिनी–अर्जेर्ऋजः । अर्ज अर्जने । अस्मात्कीषः स्यात् धातोर्ऋजादेशश्च । 'ऋजीषं पिष्टपचनामि'त्यमरः । अबि शब्दे । निपातनात् ईषप्रत्ययः प्रत्ययस्यारुडागमश्च । अंबरीषः 'अंबरीष रणे भ्राष्ट्रे क्लीबपुंसि नृपांतरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेपि च । आम्रातके तु प.ते चे'ति मेदिनी । 'अंबरीषः पुमान् भ्राष्ट्रमि'तिबोपालितः । 'क्लीबे पुंसि नृपांतरे क्लीबेंऽबरीषं भ्राष्ट्रे' त्यमरः ॥

तत्त्वदीपिका–अबरीषइति । अबरीष. पुमान् भ्राष्ट्र । क्लीबेपि ।

मू०–कादेरीरः ॥ करीरः । शृ शरीरम् ।

सुबोधिनी–कादेरीरः । ईरप्रत्ययमाह कृ विक्षेपे । करीरः । 'वंशांकुरे करीरोऽस्त्री वृक्षभिद्-घट्टयोः पुमान् । करीरा चीरिकायां च दंतमूले च दंडिनामि'ति मेदिनी । शृ हिंसायां । शीर्य्यते इति शरीरम् । अर्द्धर्चादिः । 'शरीरं वर्ष्मविग्रहमि'त्यमरः ॥

तत्त्वदीपिका–कादेरिति । करीरो वंशांकुर. ।

मू०–गभीरादयः ॥ गम्लृ । गभीरः गम्भीरः । वश । उषीरम् । घस्लृ । क्षीरम् ।

सुबोधिनी–गभीरादयः । ईरप्रत्ययांता निपात्यते । गम्लृ गतौ । मस्य भः पक्षिको नुमच निपातनात् । गभीरं । 'निम्न गभीरं गम्भीरमि'त्यमरः । वश् कांतौ । निपातनात्कीर-

प्रत्ययः । ग्रहामिति संप्रसारणम् । उशीरं 'मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् । अभय नलदं सेव्यमि'-त्यमरः । घस्लृ अदने । कीरप्रत्ययो निपातनात् । गमामित्युपधालोपे कत्वं षत्वं क्षीरं । 'क्षीरं दुग्धे च नीरे चे'ति विश्वः ।

मू०–शीङोधुक्लक्वलवलञ्वालपालाः ॥ शीधु । शीलम् । शेवलः । शैवलः । शेवालम् । शेपालम् ।

सुबोधिनी–शीङोधुक्लक्वलवलञ्वालपालाः । शीङ् स्वप्ने अस्मात् षट् प्रत्यया भवंति । शेरतेऽनेनेति शीधुरर्द्धर्चादिः ।'मैरेयमासवःशीधुरि'त्यमरः । लक् । शीलं । 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इति मेदिनी । वल । शेवलं । वलञ् । शैवलं । 'जलनील्यां तु शैवालं शेवल' इत्यमरः । 'शैवलं पद्मकाष्ठे स्यात् शेवाले तु पुमानयमि'ति मेदिनी । वाल । शेवालं । पाल । शेपालं । 'शेवालं शेवलो न स्त्री शेपालो जलनीलिके'ति शब्दार्णवः ॥

तत्त्वदीपिका–शीधुइति । मद्यं । शेवाल शेवलो न स्त्री शेवालो जलनीलिका ।

मू०–उलूकादयः ॥ उलूकः । शमु शम्बूकः । शल शालूकः । मडि भूषायाम् । मण्डूकः ।

सुबोधिनी–उलूकादयः । ऊक प्रत्ययांता निपात्यंते । वल संवरणे । सम्प्रसारणं निपातनात् । उलूकः 'उलूकः पुंसि काकारिविंद्रे भारतयोधिनी'ति मेदिनी । शम् उपशमे । धातोर्बुगागमो निपातनात् । शबूकः । 'शंबूको गजकुंभांते घोषे च शूद्रतापसे' इति मेदिनी । बाहुलकात् डकप्रत्ययेपि । 'जंबूकं जंबुकं प्रोक्तं शंबूकमपि शंबुकमि'ति द्विरूपकोशः । शंबूका जलशूक्तय इत्यमरः । शल गतौ निपातनाद्वृद्धिः । शालूक । 'सौगंधिकं तु कल्हारमि'त्याद्युपक्रम्य 'शालूकमेषां कंद'स्यादि'त्यमरः । एषां सौगंधिकादीनां कुमुदकैरवांतानां कंदो मूलं शालूकमित्यर्थः । मडि भूषायां । मंडते वर्षासमयमिति मंडूकः । भेकः ॥

तत्त्वदीपिका–उलूकादयइति । उलूकाविद्रमेचकौ । शबूको जलशुक्तिः । शालूक कंदविशेष ।

मू०–नियोमिः ॥ नेमिः ।

सुबोधिनी–नियोमिः । मिप्रत्ययमाह । णीञ् प्रापणे । नयति चक्रमिति नेमिः । 'नेमिर्ना तिनिशे नूपनिकाचक्रांतयोः स्त्रियामि'ति मेदिनी ॥

मू०–अर्तेरुच्च ॥ ऊर्मिः ।

सुबोधिनी–अर्त्तेरुच्च । मिप्रत्ययः स्यात् धातोरुरादेशश्च । ऋगतौ ऊर्मिः । 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोः । वस्त्रसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपी'ति मेदिनी ॥

मू०–भुवःकिच्च ॥ भूमिः ।

सुबोधिनी–भुवःकिच्च । मिः स्यात् । कित्त्वान्न गुणः । भूसत्तायां भवंति भूतान्यस्यामिति भूमिः । 'भूमिर्वसुंधरायां स्यात स्थानमात्रेपि च स्त्रियामि'ति मेदिनी ॥

मू०–अश्नोतेरश्च ॥ रश्मिः ।

सुबोधिनी–अश्नोतेरश्च । अशूङ् व्याप्तावस्मात् मिः स्यात् धातो रशादेशश्च । रश्मिः । 'रश्मिः पुमान् दीधितौ स्यात्पक्ष्मप्रग्रहयोरपी'ति मेदिनी ॥

तत्त्वदीपिका–रश्मिरिति । रज्जुकिरणयो राश्मि. ।

मू०–सृादेर्निः कित् ॥ सृणिः । वृष्णिः ।

सुबोधिनी–सृादेर्निः कित् । सृ गतौ । सृणिः । 'अंकुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियामि'त्यमरः । 'सृणिः स्यादंकुशः पुमानि'ति । वृषु सेचने । वृष्णिः । 'वृष्णिस्तु यादवे मेषे वृष्णिः पाषंडचंडयोरि'ति विश्वः । 'वृष्णिः क्षत्रियमेषयोः' ॥

तत्त्वदीपिका–सृणिरिति । अङ्कुशः । वृष्णिरिति । क्षत्रियमेषयो. ।

मू०–अङ्गेर्नलोपश्च ॥ अग्निः ।

सुबोधिनी–अंगेर्नलोपश्च । अगि गतौ । निः । अग्निः । 'अग्निर्वैश्वानरो वन्हिरि'त्यमरः । 'अग्निर्वैश्वानरोपि स्यात् चित्रकाख्यौषधौ पुमानि'ति मेदिनी ॥

मू०–वहादेर्निः ॥ वन्हिः । श्रोणिः । योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः ।

सुबोधिनी–वहादेर्निः । निप्रत्ययमाह वह प्रापणे । वन्हिः । 'वन्हिर्वैश्वानरोपि स्यात् चित्रकाख्यौषधौ पुमानि'ति मेदिनी । श्रिञ् सेवायाम् । श्रेणिः । 'श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पंक्तौ समाने शिल्पिसंहताववि'ति मेदिनी।'निःश्रेणिस्त्वधिरोहिणी' । श्रु श्रवणे। श्रोणिः। कटिः।'श्रोणिः ककुद्मती'त्यमरः । यु मिश्रणे । योनिः 'योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकारे स्मरमंदिरे' इति मेदिनी । द्रु गतौ । द्रोणिः सेचिनी । ग्लै हर्षक्षये। ग्लानिः दौर्बल्यम् ॥

मू०–घृण्यादयः ॥ घृणिः । स्पृश् पृश्निः । पृषु पार्ष्णिः ।

सुबोधिनी–घृण्यादयः । निक्प्रत्ययान्ता निपात्यंते। घृ सेचने । घृणिः 'घृणिः पुमान् । अंशुज्वालांतरंगेष्वि'ति हेमचंद्रः । स्पृश संस्पर्शने । स्पृशतेः सलोपो निपातनात् । छशषेति षत्वं ष्टुत्वं पृष्णिः । 'पृष्णिरल्पतनावि'त्यमरः । पृषु सेचने पृषेर्वृद्धिर्निपात्यते । पार्ष्णिः । 'पार्ष्णिः स्यादुन्मदस्त्रियां । स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पादग्रंथ्यधरेपि चे'ति मेदिनी ॥

तत्त्वदीपिका–घृणिरिति । किरण. । पृष्णिरिति स्पृशेः सलोपे । पृषेस्तुवृद्धौ । पार्ष्णिः ।

मू०–पातेर्डतिः ॥ पतिः ।

सुबोधिनी–पातेर्डतिः । डतिप्रत्ययमाह । डित्त्वाट्टिलोपः । पा रक्षणे । पतिः 'पतिर्धवे नात्रिष्वीशे' इति मेदिनी ॥

मू०–शकेर्ऋत् ॥ शकृत् ।

सुबोधिनी–शकेर्ऋत् । ऋत्प्रत्ययमाह । शक्ऌ शक्तौ । शकृत् । 'उच्चारावस्करौ शमलं शकृत् । गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्रीविष्ठाविशौस्त्रियामि'त्यमरः ॥

मू०–हन्तेरतिरंहच ॥ हन्ति दुरितमनया अंहतिः ।

सुबोधिनी–हंतेरतिरंहच । हनहिंसागत्योः अस्मादतिः स्यात् धातोरंहादेशश्च । अंहतिः । 'प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिरि'त्यमरः ॥

मू०—सूङादेः क्रिः ॥ सूरिः । भूरिः । अद्रिः ।

सुबोधिनी—सूङादेः क्रिः । क्रिप्रत्ययमाह । कित्त्वान्न गुणः । षूङ् प्राणिप्रसवे । सूरिः 'धीमान् सूरिः कृतिः कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षण' इत्यमरः । अभिधानमालायां सूरीति नांतमुदाहृतम् । भूसत्तायां । भूरिः । 'भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिंगक'इति मेदिनी । अद भक्षणे । अद्रिः 'अद्रयो द्रुमशैलार्काः' इत्यमरः'॥

मू०—रादेस्त्रिः ॥ रात्रिः । शत्रिः । अत्रिः ।

सुबोधिनी—रादेस्त्रिः । त्रिप्रत्ययमाह । रा दाने । रात्रिः । शद्लृ शातने । शत्रिः । 'शत्रिर्नागेऽपि धरे विष्णावि'ति मेदिनी । अद भक्षणे । अत्रिर्मुनिभेदः ॥

मू०—पतेरत्रिः ॥ पतत्रिः ।

सुबोधिनी—पतेरत्रिः । अत्रिप्रत्ययमाह । पत्लृ गतौ । पतत्रिः । पक्षी । पतत्रात् पक्षवाचकात् शब्दान्मत्वर्थे इनि तु नांतः । पतत्री । पतत्रिणौ ॥

तत्त्वदीपिका—पतत्रिरिति पक्षिणि।

मू०—मृङ ईचिः ॥ मरीचिः ।

सुबोधिनी—मृङ ईचिः । ईचिप्रत्ययमाह । मृङ् प्राणत्यागे । मरीचिः । 'मरीचिः कृपणे दीप्तौ ऋषिभेदे च दृश्यते' इति विश्वः । 'मरीचिर्मुनिभेदे ना गभस्तावनपुंसकमि'ति मेदिनी॥

मू०—वेञोडिच्च ॥ वीचिः ।

सुबोधिनी—वेञोडिच्च । वेञ् तंतुसंताने । अस्मादीचिर्डित् स्यात् । वीचिः । 'वीचिः स्वल्पे तरंगे स्यादवकाशे सुखे द्वयोरि'ति विश्वः ॥

मू०—पुरःकुषः ॥ पुर अग्रगमने । पुरुषः ।

सुबोधिनी—पुरःकुषः । कुषप्रत्ययमाह । कित्त्वान्न गुणः । पुर अग्रगमने । पुरुषः । बाहुलकाद्दीर्घे पूरुषः । 'पुरुषस्त्वात्मनि नरे पुन्नागे चे'ति हैमः । 'पुरुषाः पूरुषा नर इत्यमरः ॥

मू०—पॄनहिकलिभ्यउषः ॥ परुषम् । नहुषः । कलुषम् ।

सुबोधिनी—पॄनहिकलिभ्यउषः । उषप्रत्ययमाह । पॄ पालनपूरणयोः । परुषं 'परुषं कर्बुरे रूक्षे निष्ठुरोक्तौ च वाच्यवदि'ति मेदिनी । णह बंधने । नहुषः । 'नहुषो राजविशेषे नागभिद्यपी'ति हैमः । कल शब्दसंख्यानयोः । कलुषं । 'कलुषं त्वाविलैनसोरि'ति विश्वः ॥

मू०—पीयेरूषः ॥ पीय पाने सौत्रः । पीयूषम् । पेयूषम् ।

सुबोधिनी—पीयेरूषः । ऊषप्रत्ययमाह । पीय पाने सौत्रोधातुः । पीयूषम् । बाहुलकाद्गुणाभावः गुणे तु पेयूषः । 'पीयूषोऽभिनवं पय' इत्यमरः । 'पीयूषममृतं सुधे'त्यमरः । 'पीयूषं सप्तदिवसावधिक्षीरे तथामृते' इति मेदिनी । 'पीयूषममृते नव्यसूतधेन्वोः पयस्यपी'ति हैमः ॥

मू०—मस्जेर्नुम्च ॥ मञ्जूषा ।

सुबोधिनी–मस्जेर्नुम्च। टुमस्जो शुद्धौ। अस्मादूषः स्यात् धातोर्नुमागमश्च। मित्त्वादंत्यात्स्वरात्परः। सस्य श्चुत्वेन शः झभेजबा इति शस्य जः झसात्परस्य झसस्येति वा जलोपः। लोपाभावपक्षे जकारद्वयं। मञ्जूषा। 'पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषे'त्यमरः॥

मू०–गण्डेश्च॥ गडि वदनैकदेशे। गण्डूषः।

सुबोधिनी–गडेश्च। गडि वदनैकदेशे। अस्मादूषः स्यात्। गंडूषः 'गंडूषो मुखपूतीभपुष्करप्रसृतोन्मिते इति मेदिनी'॥

मू०–शकादेरटः॥ शकटम्। ककि गतौ कंकटः। कृञ् करटः।

सुबोधिनी–शकादेरटः। अटप्रत्ययमाह। शकि गतौ। शक्ल शक्तौ। शकटः। 'क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्यादि'त्यमरः। ककि गतौ। कंकटः। सन्नाहः। डुकृञ् करणे। कृ विक्षेपे वा। करटः। 'काकेभगंडौ करटावि'त्यमरः। 'करटो गजगंडे स्यात् कुसुंभे निंद्यजीविनि। एकादशादिश्राद्धे च दुर्दुरूढेऽपि वायसे' इति मेदिनी।

तत्त्वदीपिका–कंकट इति। सन्नाहे।

मू०–कलिकर्द्योरमः॥ कलमः। कर्द कुत्सितेशब्दे। कर्दमः।

सुबोधिनी–कलिकर्द्योरमः। अमप्रत्ययमाह। कल संख्याने। कलमः। 'कलमः शालिचौरयोरि'ति हैमः। 'कलमः पुंसि लेखिन्यां शालौ पाटच्चरेपि चे'ति मेदिनी। कर्द कुत्सिते शब्दे। कर्दमः पंकः॥

मू०–पुल्यादेःकिन्दः॥ पुलिन्दः।

सुबोधिनी–पुल्यादेःकिंदः। किदप्रत्ययमाह। कित्त्वान्न गुणः। पुल महत्त्वे। पुलिंदः जातिविशेषः।

तत्त्वदीपिका–पुलिंद इति जातिविशेषे।

मू०–कुपेर्वावः॥ कुपिन्दः। कुविन्दः।

सुबोधिनी–कुपेर्वावः। किंदः स्यात्। कुप क्रोधे पस्य वा वकारश्च। कुविंदः, कुपिंदः। 'तंतुवायः कुविंदः स्यादि'त्यमरः॥

तत्त्वदीपिका–कुपिंदकुविंदौ तन्तुवाये।

मू०–नौषञ्जेर्घथिः॥ निषंगथिः।

सुबोधिनी–नौ षंजेर्घथिः। षंज संगे निपूर्वादस्मात् घथि प्रत्ययः स्यात्। घथिप्रत्ययमाह। घित्त्वाच्चजोरिति कुत्वं प्रादेश्चेति षत्वं। निषगथिः। आलिङ्गकः॥

तत्त्वदीपिका–निषंगथिरेति आलिंगके।

मू०–सर्तेर्णिच्च॥ सारथिः।

सुबोधिनी–सर्तेर्णिच्च। सृ गतौ। अस्मात् घथिः स्यात् स च णित्। सारथिः। 'नियंता प्राजिता यंता सूतः क्षत्ता च सारथिरि'त्यमरः॥

मू०– खर्ज्जादेरूरः ॥ खर्ज्जूरः । कर्पूरम् । वल्लूरम् ।

सुबोधिनी–खर्ज्जादेरूरः । ऊरप्रत्ययमाह । खर्ज आर्जवे । खर्जूरः । 'खर्जूरंरूप-फलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोरिति' मेदिनी । कृपू सामर्थ्ये । बाहुलकात् कृपेराल इति लत्वा-भावः । कर्पूर । ' अथ कर्पूरमस्त्रियां । घनसारश्चंद्रसंज्ञः सि[illegible]भ्रो हिमवालुको'त्यमरः । वल्ल संवरणे वल्लूर । ' वल्लूरं शुष्कमांसं स्यात' ॥

तत्त्वदीपिका–वल्लूरमिति । शुष्कमांसम् ।

मू०–लंगेर्वृद्धिश्च ॥ लांगूलम् । कुसश्च । कुसूलम् ।

सुबोधिनी–लगेर्वृद्धिश्च । लगि गतौ । अस्मादूलप्रत्ययः स्यात् । धातोर्वृद्धिश्च । लांगूलं 'लांगूलं पुच्छशेफसोरि'ति मेदिनी । कुस सश्लेषणे । ऊलः । निपातनाद्गुणाभावः । कुसूलं । 'कुसूल च कुसीदं च मध्यदंतमुदाहृतम्' इति विश्वः ॥

मू०–कुवश्चट्दीर्घश्च ॥ कूची ।

सुबोधिनी–कुवश्चट्दीर्घश्च । कु शब्दे अस्माच्चट् प्रत्ययः स्यात् धातोः पाक्षिको दीर्घश्च। चट्प्रत्ययमाह । टित्त्वादीप् कूची । 'कूची चित्रलेखनिका कुच कूचौ स्तने मताविं'ति विश्वः ॥

तत्त्वदीपिका–कूचीति । चित्रलेखिका ।

मू०–सिवेरूच ॥ सूची ।

सुबोधिनी–सिवेरूच । षिवु तंतुसंताने । अस्माच्चट् स्यात् धातोष्टेरूश्च । सूची दर्भा-कुरः । 'सूची तु सीवनद्रव्येप्यांगिकाभिनयांतरे' इति मेदिनी ॥

तत्त्वदीपिका–सूचीति । सूची दर्भांकुरः ।

मू०–शमेर्बः ॥ शमु शम्बः ॥

सुबोधिनी–शमेर्बः । शमु उपशमे अस्मात बःस्यात् । बप्रत्ययमाह । शम्बः । ' शंबः स्यान्मुशलाग्रस्थलोहमण्डके । पवौ शुभान्विते त्रिष्वि'ति विश्वमेदिन्यो ॥

तत्त्वदीपिका–शम्ब इति मुशले ।

मू०–उल्बादयः ॥ उच समवाये । उल्बः । शुल्बम् । स्था स्तंबः । स्तबकः ।

सुबोधिनी उल्बादयः । बप्रत्ययांना निपात्यंते । उच समवाये । चस्य लत्वं गुणाभावश्च उल्बं । 'गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्बं च कललोऽस्त्रियामि'ति मेदिनी । शुच शोके । चस्य लत्वं गुणाभावश्च निपातनात् । शुल्बं । 'शुल्बं ताम्रं यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधावि'ति मेदिनी। ष्ठा गतिनिवृत्तौ अस्मादंबअबकप्रत्ययौ प्रत्ययौ निपातनात् धातोस्थस्य तश्च । स्तंबः । स्त-बकः । 'स्तबो गुल्मे तृणादीनामप्रकांडद्रुमेपिचेति विश्वः । स्तंबो प्रकांडद्रुमगुच्छयोरि'ति मेदिनी । स्याद्गुच्छकस्तु स्तवक' इत्यमरः ॥

तत्त्वदीपिका–उल्बगर्भाशयः । शुल्ब ताम्र । स्तबो गुल्मस्तृणादीनां । स्तबक. पुष्पगुच्छः ।

मू०-शाशपिभ्यांदः ॥ शादः । शब्दः ।

सुबोधिनी-शाशपिभ्यांदः । दप्रत्ययमाह । शो तनूकरणे । शादः । 'शादो जंबालशष्पयोरि'त्यमरः । 'शादः स्यात्कर्दमे शष्पे' इति मेदिनी । 'शष्पं बालतृणं घास' इत्यमरः । शप् आक्रोशे । शब्दो निनादः ॥

तत्त्वदीपिका-शादइति जम्बालशष्पयो ।

मू०-अब्दादयः ॥ अबतीत्यब्दः । कुन्दः ।

सुबोधिनी-अब्दादयः । दप्रत्ययांता निपात्यंते अव रक्षणे । वस्य बः अब्दः । 'अब्दः संवत्सरे वारिवासमुस्तकयोः पुमानि'ति मेदिनी । कु शब्दे । निपातनान्नुम् । कुंदः । 'कुंदो माघ्येऽस्त्री मुकुंदभ्रमिनिध्यंतरेषु ने'ति मेदिनी ॥

मू०-वलिमलितनिभ्यःकयः ॥ वलयम् । मलयः । तनयः ।

सुबोधिनी-वलिमलितनिभ्यःकयः । कयप्रत्ययमाह । कित्त्वाद्गुणनिषेधादि । वल संवरणे। वलयः । 'वलयः कंठरोगे ना कंकणे पुंनपुंसकमि'ति मेदिनी । मल धारणे। मलयः । 'मलयः पर्वतांतरे । शैलांगे देशआरामे त्रिवृतायां तु योषिती'ति मेदिनी । तनु विस्तारे। तनयः। 'आत्मजस्तनयः सूनुरि'त्यमरः ॥

मू०-हृञोदुक्च ॥ हरतीति हृदयम् ।

सुबोधिनी-हृञोदुक्च । हृञ् हरणे । अस्मात्कयः स्यात् धातोर्दुगागमश्च । ह्रियते विषयैरिति हृदयं मनः ॥

मू०-मिनोतेरुः ॥ मेरुः ।

सुबोधिनी-मिनोतेरुः । रुप्रत्ययमाह । डुमिञ् प्रक्षेपणे । मेरुः । 'मेरुः सुमेरुर्हेमाद्रिरि'त्यमरः ॥

मू०-जत्र्वादयः ॥ जत्रु । अश्रु । रुरुः । शातयतीति शत्रुः ।

सुबोधिनी-जत्र्वादयः रुप्रत्ययांता निपात्यंते । जनी प्रादुर्भावे । नस्य तो निपातनात्। जत्रु । 'संधी तस्यैव जत्रुणी'त्यमरः । तस्य स्कंधस्येत्यर्थः । अशूङ्व्याप्तौ । अश्रु नयनजलं। रुशब्दे निपातनाद्गुणाभावः । रुरुः । 'कृष्णसाररुरुन्यंकुरंकुशंबररोहिषा' इत्यमरः । 'रुरुर्मृगे दैत्ये ऽपिचे'ति मेदिनी । शद्लृशातने ण्यतः । शातयतीति णेरिति णिलोपः निपातनाध्द्रस्वत्वं । शत्रुः ॥

तत्त्वदीपिका-रुरुरीति मृगभेदे ।

मू०-कुसेरुम्भोमेदेताः ॥ कुसुम्भम् । कुसुमम् । कुसीदम् । कुसितः ॥

सुबोधिनी-कुसेरुभोमेदेताः । कुस संश्लेषणे । अस्मात् उंभ उम ईद इत एते प्रत्ययाः स्युः । उंभादिप्रत्ययानाह । कुसुंभं । 'कुसुंभं हेमनि महारत्ने नेनाकमडलावि'ति मेदिनी । कुसुमं । 'कुसुमं स्त्रीनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोरि'ति मेदिनी । कुसीदं । 'कुसीदं जीवने वृष्ट्यां क्लीबं त्रिषु कुसीदके' इतिमेदिनी । कुसितो जनपदः॥

तत्त्वदीपिका-कुसितइति जनपदे ।

मू०–तण्डुलादयः ॥ तड आघाते । तण्डुलाः । आकि लक्षणे । अंकुशः । चष चषालः । पल्वलम् । ञिधृषा धिष्ण्यम् । शल्यम् ।

सुबोधिनी–तड्डुलादयोनिपात्याः । तड आघाते उल प्रत्ययो नुमागमश्च निपात्यते । तंडुलः । 'तड्डुलः स्याद्विडंगे च धान्यादिनिकरे पुमानिति मेदिनी' । आकि लक्षणे । उश प्रत्ययो निपातनात् । अंकुशः । 'अंकुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियामित्यमरः' । चष भक्षणे । आल-प्रत्ययो निपातनात् । चषालः । 'चषालो यूपकटक' इत्यमरः। पा पाने । वलप्रत्ययो निपात्यते लुगागमश्च धातोर्ह्रस्वत्व च पल्वलमल्पसरः । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । ण्यप्रत्ययः ऋत इत्वं च निपात्यते । धिष्ण्य । ' धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नावित्यमरः । धिष्ण्य स्थानाग्निसद्मसु । ऋक्षे शक्तौ चेति मेदिनी ' । शल गतौ । यप्रत्ययः । शल्यं । 'शल्यं तु न स्त्रियां शकौ क्लीबं क्ष्वेडेषु तोमरे । मदनदुश्चा विधोनोति मेदिनी ' ॥

मू०–मूङ्शक्यम्यविभ्यःक्तः ॥ मूलम् । शक्तः । अम्लः । अवि गतौ । अंव्लः ।

सुबोधिनी–मूङ्शक्यम्यविभ्यःक्तः । क्तप्रत्ययमाह । कित्त्वान्नगुणः । मूङ् बंधने मूलं । 'मूलं बुध्नोऽघ्रिनामक' इत्यमरः । शक्ल शक्तौ । शक्तः। 'शक्तः प्रियंवदे' इत्यमरः । अमरोगे चुरादिर्ण्यंतः । बाहुल कादुपधाह्रस्वः' ञेरिति ञिलोपः । अम्लः। 'अम्लो रसविशेषे स्यात् क्लीबे च गैरिकौषधाविति मेदिनी ' । अवि शब्दे । अव्लोरसः ॥

तत्त्वदीपिका–शुक्त इति प्रियवदे ।

मू०–मादेर्यः ॥ माया । छाया । सस्यं । षुञ् । सव्यम् ।

सुबोधिनी–मादेर्यः । यप्रत्ययमाह । मा माने । माया । 'माया स्याच्छांबरी पुध्न्योर्मयः पीतांबरे सुरे' इति मेदिनी । छो छेदने। छाया । 'छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिबार्कयोषितोः । पालनोत्काययोः कांतिराच्छोभापंक्तिषु स्त्रियामिति विश्वः' । षस स्वप्ने । सस्यं । ' वृक्षादीनां फलं सस्यमित्यमरः ' । षुञ् अभिषवे । 'सव्यं । सव्यं वामे प्रतीपेचेति मेदिनी । सव्यं दक्षिणवामयोरिति विश्वः ' ॥

तत्त्वदीपिका–सव्यमिति । दक्षिणवामयो ।

मू०–जनेर्यक् ॥ जाया । जन्यम् ।

सुबोधिनी–जनेर्यक् । जन जनने । अस्माद्यक् प्रत्ययः स्यात् जनसनेति वात्वं । जन्यं । जाया । ' जन्यं हट्टे परीवादे संग्रामे च नपुंसकम् । जन्या मातृवयस्यायां जन्यः स्याज्जनके पुमान् । त्रिषूत्पाद्ये नवोढायां स्निग्धे जामातृभृत्ययोरिति मेदिनी ' ॥

तत्त्वदीपिका–जन्यमिति युद्धे ।

मू०–अघ्न्यादयः ॥ हन् । अघ्न्या । कनी दीप्तौ । कन्या । वन्ध्या ।

सुबोधिनी– अघ्न्यादयः । यक्प्रत्ययांता निपात्यंते । हन् हिंसागत्योः । धातोरडागमः

उपधालोपश्च निपातनात् । हनोघ्नि इति घः । अघ्न्या । नञ्पूर्वाद्धन्तेर्यक् उपधालोपश्चेत्यन्ये। अघ्न्यः । प्रजापतिः । 'माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृंगिणी । अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यादित्यमरः' । कनी दीप्तौ । कन्या । 'कन्या कुमारिकानार्योरौषधीराशिभेदयोरिति विश्वः'। बंध बधने । बवयोरैक्यात् निपातनान्नलोपाभावः । वन्ध्या । वन्ध्यस्त्वफलवृक्षादौ स्त्रियां स्यादप्रजास्त्रियामिति मेदिनी ' । संपूर्वाद्धाञा यक् । आतोलोपश्च निपातनात् । सध्या । ' साय सध्या पितृप्रसूरित्यमरः ' ॥

मू०-अत्यर्दिर्वन् ॥ अर्वा । पॄ पर्वा ।

सुबोधिनी-अत्त्यर्दिर्वन् । वन् प्रत्ययमाह । अर्वा । 'अर्वा तुरगगर्दभयोरिति विश्वः । अर्वातुरगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिंगक इति मेदिनी ' । पॄ पालनादौ पर्वा । पर्व क्लीब महे ग्रंथौ प्रस्तावे लक्षणांतरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रभृतिष्वपीति मेदिनी' ॥

मू०-ध्याप्योस्सम्प्रसारणम् ॥ प्यैङ् ध्यैङ् वृद्धौ । पीवा । धीवा ।

सुबोधिनी-ध्याप्ये:संप्रसारण । ध्यै चिंतायाम् । प्यैङ् वृद्धौ । आभ्यां वन् प्रत्ययः स्यात् धातोः सम्प्रसारणं च । धीवा कर्मकरः । पीवा स्थूलः ॥

तत्त्वदीपिका-धीवेति कर्मकरे । पीवा स्थूल॰ ।

मू०-अदेर्धश्च ॥ अध्वा ।

सुबोधिनी-अदेर्धश्च । अद भक्षणे । अस्मात् वन् स्यात् । दस्य धश्च अध्वा मार्गः ॥

मू०-धातोरिः ॥ यजिः । वट वेष्टने । वटिः । जनिः । बोधिः । हरिः । वर्तिः ।

सुबोधिनी-धातोरिः । इप्रत्ययमाह । यज देवपूज दौ । यजिः । वट वेष्टने वटिः । बुध अवगमने । बोधिः । ' बोधिः पुंसि समाधिश्चभेदे पिप्पलपादपे ' इति मेदिनी । हृञ् हरिः । ' हरिर्विष्णावहाविद्रे भेके सिंहे हये रवौ ॥ चंद्रे कोले प्लवगे च यमे वाते प्रकीर्तितः ' । वृतु वर्त्तने । वर्तिर्दीपोपकरणम् ॥

तत्त्वदीपिका-हरिरिति हरिर्विष्णावहाविद्रे भेके सिंहे हये रवौ । चद्रे कीले प्लवगे च यमे वाते च कीर्तितः ।

मू०-नाम्युपधात्किः ॥ कृषिः । ऋषिः । शुचिः । लिपिः । तूल निष्कर्षे । तूलिः ।

सुबोधिनी-नाम्युपधात्किः । नाम्युपधाद्धातोः किः स्यात । किप्रत्ययमाह । कित्वान्न गुणः । कृष विलेखने । कृषिः । ऋषी गतौ । ऋषिः । 'ऋषिर्वेदे वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयमिति मेदिनी ' । शुच शोके । 'शुचिः शुद्धे सितेऽनले । ग्रीष्माषाढानुपहतेषूपधायुद्धर्मंत्रिणि । शृंगारे इति हैमः ' लिप उपदेहे । लिपिः । बाहुलकाद्वत्वमपि । लिविः । तूलिः । कूर्चिका ॥

मू०-क्रमितमिशतिस्तम्भामतइच्च ॥ क्रिमिः । तिमिः । शितिः । स्तिभिः ।

सुबोधिनी–क्रमितमिशतिस्तंभामतइच्च । एभ्यः किः स्यात् एषामत इकारादेशश्च । क्रमु पादविक्षेपे । क्रिमिः । निपातनाद्रस्य सम्प्रसारणमपि भवति । कृमिः ' कृमिर्ना कृमिवत्कीटे इति मेदिनी ' । तमु कांक्षायां तिमिः । तिमिर्मत्स्यभेदः । शतिः । सौत्रो धातुः । शितिः । 'शितिः कृष्णे सिते भूर्जे इति विश्वः । शितिर्भूर्जे नासितासितयोस्त्रिष्विति मेदिनी ' । स्तंभः सौत्रः । स्तिभिः । समुद्रः ॥

मू०–मनेरतउच्च ॥ मुनिः ।

सुबोधिनी–मनेरतउच्च । मन ज्ञाने अस्मात्किः स्यात् अकारस्योकारादेशश्च । मन्यते जानातीति मुनिः । 'मुनिःपुमान् वसिष्ठादौ वंगसेनतरौ जिने' इति मेदिनी ॥

मू०–वर्णेर्बलिश्च ॥ वर्ण वर्णने । सौत्रः बलिः ।

सुबोधिनी–वर्णेर्बलिश्च । वर्णिः सौत्रोऽस्मात्किः स्यात् धातोर्बलिरादेशश्च । बलिः ' करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यगजे स्त्रियां ' बवयोरैक्याद्वलिः ॥

तत्त्वदीपिका–बलि पूजापहारयो ।

मू०–वपादेरिञ् ॥ वापिः । राजिः । वारिः ।

सुबोधिनी–वपादेरिञ् । इञ्प्रत्ययमाह । ञित्त्वाद्वृद्धिः । टुवप् बीजतंतुसंताने । वापिः । राजृ दीप्तौ । राजिः । 'राजिः स्त्रीपंक्तिरेखयोरिति मेदिनी' । वृञ् वरणे ञ्यंतः । ञेरिति ञिलोपः । वारिः । 'वारिः स्मृता सरस्वत्यां वारि न्हीमेदनीरयोरिति विश्वः' । कृदिकारादितीष् तु पाक्षिकः सर्वत्र भवति । 'वारी तु गजबंधनीत्यमरः । वारिः पथिकसहतौ इति च'॥

तत्त्वदीपिका–वारिर्गजबधनी । जले क्लीबे ।

मू०–नहोभः ॥ नाभिः । जनिः । आजिः । आतिः ।

सुबोधिनी–नहोभः । णह बंधने । अस्मादिञ् स्यात् हस्य भश्च नाभिः । नाभिर्मुख्य नृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामदे इति मेदिनी' । जनी प्रादुर्भावे इञ् । जनिवध्योरिति न वृद्धिः जनिः । कृदिकारादिति पक्षे ईप् । जनी । ' जनी सीमंतिनी वध्वौरुत्पत्तावौषधौ तथेति मेदिनी ' । अज गतौ क्षेपणे च बाहुलकादजेर्वीभावो न । आजिः सग्रामः । अत सातत्यगमने । आतिः पक्षी ॥

तत्त्वदीपिका–नाभि स्यात्क्षत्रिये पुंसि । प्राण्यगे तु स्त्रियाम् ।

मू०–अशेरुट् ॥ राशिः ।

सुबोधिनी–अशेरुट् अशूङ् । व्याप्तौ । अस्मादिञ् प्रत्ययो धातोरुडागमश्च स्यात् । राशिः । 'राशिर्मेषादिपुंजयोरिति मेदिनी' ॥

मू०–वातेर्डित् ॥ विः ।

सुबोधिनी–वातेर्डित् । वा गतिगंधनयोरस्माड्डित् स्यात् । डित्वाट्टिलोपः । विः पक्षी । स्त्रियां वीत्यपि ॥

मू०–नीव्यादयः ॥ निपूर्वोव्येञ् नीविः । ग्रहिः । समानं ख्यायतेजनैरि-ति सखा ।

सुबोधिनी–नीव्यादयः । डिप्रत्ययांता निपात्यते निपूर्वः व्येञ् सवरणे । डित्वाट्टिलोपः नेर्दीर्घोनिपात्यते । यत इति यलोपः । नीविः कृदिकारादितीपि । नीवी 'स्त्रीकटौ वस्त्रबधेपि नीवी परिपणेपि चेत्यमरः' । परिपणो मूलधनं । हृञ् हरणे । टिलोपे ग्राहिः 'पुस्येवांधुः ग्राहिः कूप' इत्यमरः । ख्या प्रकथने । टिलोपे सति यलोपः सहादेरिति समानस्य सादेशः सेर्डाधे-रिति डा । सखा ॥

तत्त्वदीपिका–ग्राहि कूप. ।

मू०–आङ्पूर्वौश्रीहनी ॥ अश्रिः ।आहिः ।

सुबोधिनी–आङ्पूर्वौश्रीहनी । श्रिञ् सेवायां । टिलोपे सति आङो ह्स्वः निपातनात् । अश्रिः । 'स्त्रियः पाल्यश्रिकोटय इत्यमरः' । दंत्यसकारवांस्तुअदतः । 'अस्रः कोणे कचे पुसि क्लीबमश्रुणि शोणित इति मेदिनी' । आङ्पूर्वो हनाहिसागत्योः । टिलोपे सति आङो ह्स्वो निपातनात् । आहिः । 'अहिर्वृत्रासुरे सर्पे इति मेदिनी' ॥

तत्त्वदीपिका–स्त्रिया पाल्यश्रिकोटय ।

मू०–क्रादेःकिः ॥ कॄ किरिः । गॄ गिरिः । पॄ पुरिः ।

सुबोधिनी–क्रादेःकिः । किप्रत्ययमाह । कित्त्वान्न गुणः । कॄ विक्षेपे । ऋतइरितीर् । किरिः । 'वराहः शूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिरित्यमरः' । तॄकॄज्ञाभ्यश्चेति कप्रत्यये ऽदन्तोप्यस्ति । 'त्वचि त्वचः किरेपि स्यात् किरौ प्राक्तःपथः पथि इति द्विरूपकोशः' । गॄ निगरणे गिरिः । 'गिरिर्ना नेत्ररुग् भेदे । अद्रौ गिरियके योषित् गीर्णौ पूज्ये पुनस्त्रिषु' इति मेदिनी । पॄ पालनादौ । पोरुरित्युर् । पुरिर्नगर । राजा नदी च ॥

मू०–मन्धातोः ॥ कर्म्म । चर्म्म । भस भर्त्सनदीप्त्योः । भस्म । जन्म । छद्म । सुत्रामा ।

सुबोधिनी–मन्धातोः ॥ मन्प्रत्ययमाह । डुकृञ करणे । क्रियते इति कर्म्म । 'कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुनपुसकयोर्मतमिति रुद्रः,। चर गत्यादौ । चर्म । 'चर्म कृत्तौ च फलके' इति मेदिनी । भस भर्त्सनदीप्त्योः भस्म । जन जनने । जन्म । छद अपवारणे चुरादिः । इस्मनिति ह्स्वः । णेरिति णिलोपः । छद्म । त्रैङ् पालने । सुष्ठु त्रायते इति सुत्रामा इन्द्रः ॥

मू०–बृंहेर्नस्यअः ॥ ब्रह्म ।

सुबोधिनी–बृंहेर्नस्यअः । बृहि वृद्धावस्मान्मन् स्यात् । नुमो नस्य अकारे कृते रत्वं ब्रह्म । 'ब्रह्म तत्त्व तपो वेदो नद्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग् रागभिदोर्विप्रे इति मेदिनी । ब्रह्म तत्त्वं । तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिरित्यमरः' ॥

तत्त्वदीपिका–ब्रह्मतत्त्व तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ।

मू०-नामादयः ॥ म्ना नाम । षिञ् सीमा । व्येञ् व्योम । रु रोम । पै शोषणे पाप्मा । वेमा । अतेर्मनिण् । आत्मा ।

सुबोधिनी-नामादयः । मन् प्रत्ययांता निपात्यते । म्ना अभ्यासे । म्नायतेऽनेनेति मलोपो निपातनात् । नाम । 'आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम चेत्यमरः' षोऽन्तकर्म्मणि । साम । 'साम क्लीबमुपायस्य भेदे वेदांतरेपि चेति मेदिनी' । षिञ् बंधने सिनोतेर्दीर्घो निपात्यते । सीमा । 'सीमसीमे स्त्रियामुभे इत्यमरः' । व्येञ् सवरणे । अंत्यस्योत्वम् निपातनात् गुणः । व्योम । रु शब्दे । रोम । गात्रकेशः । पा पाने । पुगागमो निपात्यते । पाप्मा पापम् । वेञ् ततुसताने । वेमा । तंतुवायदडः । अर्द्धर्चादिः । अतेर्मनिण् । णित्वाद्वृद्धिः । इकार उच्चारणार्थः । अत सातत्यगमने । आत्मा । 'आत्मा पुंसि स्वभावेपि प्रयत्नमनसोरपि । धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपीति मेदिनी' ॥

तत्त्वदीपिका-वेमा तन्तुवायदड. ।

मू०-हनिमशिभ्यांसिकः ॥ हंसिका । मश शब्दे । मक्षिका ।

सुबोधिनी-हनिमशिभ्यांसिकः । आभ्यां सिकप्रत्ययः स्यात् । सिकप्रत्ययमाह । हन हिंसागत्योः हंसिका 'हंसिका हसयोषिति' । मश शब्दे रोषकृते च । छशषेति षत्वम् षढोरिति कत्वं षत्वं च । मक्षिका । 'मक्षिका भ्रमरालीस्यादिति हारावली' ॥

मू०-कोररः ॥ कवरः ।

सुबोधिनी-कोररः । कु शब्दे अस्मादरः स्यात् । कवरः । पाटकः । बवयोरैक्यात् ईपि प्रत्यये कबरी । केशविन्यासः । अन्यत्र कवरा ॥

मू०-गिरउडः ॥

सुबोधिनी-गिरउडः । गॄ निगरणे । अस्मादुडप्रत्ययः । गरुडः ॥

मू०-इन्देःकमिर्नलोपश्च ॥ इदम् ।

सुबोधिनी-इदेःकमिर्नलोपश्च । इदि परमैश्वर्ये । अस्मात्कमिः स्यात् नलोपश्च कित्वाद्गुणो न । इकार उच्चारणार्थः । इदमिति सर्वादिगणशब्दोयं सन्निहितपरामर्शकः ॥

मू०-कायतेर्डिम् ॥ किम् ।

सुबोधिनी-कायतेर्डिम् । कै शब्दे । अस्मात् डिम् प्रत्ययः स्यात् डित्वाट्टिलोपः । किम् ॥

मू०-धातोस्त्रः ॥ वस्त्रम् । अस्त्रम् । छत्रम् ।

सुबोधिनी-धातोस्त्रः । त्रप्रत्ययमाह वस निवासे । वस्त्रं । असु क्षेपणे । अस्त्रं । 'अस्त्रं प्रहरणे चापे करवाले नपुंसकमिति मेदिनी' । छद अपवारणे । चुरादिर्ण्यंतः । इस्मनेति ह्स्वत्वं णेरिति णिलोपः छत्रम् ॥

मू०-सिविमुच्योष्टेरूः ॥ षिवु सूत्रम् । मुच्लृ मूत्रम् ।

सुबोधिनी–सिविमुच्योष्टेरू:। आभ्यां त्रप्रत्ययः स्यात्। अनयोष्टेरूकारादेशश्च कित्वान्न गुणः। षिवु तंतुसंताने। सूत्र। 'सूत्रं तु सूचनाग्रंथ सूत्रे तंतुव्यवस्थयोरिति विश्वः'। मुच्लृ मोक्षणे। मूत्रम् ॥

मू०–अमादेः क्त्रः ॥ आंत्रम्। चित्रम्। मित्रम्। वश उष्ट्रः।

सुबोधिनी–अमादेःक्त्रः। अम गतिशब्दसंभक्तिषु। अमांतस्येतिदीर्घः आंत्रं। चिञ् चयने। चित्रम्। आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रमित्यमरः। ञिमिदा स्नेहने। मित्रम्। 'मित्र सुहृदि न द्वयोः। सूर्ये पुंसि इति मेदिनी'। उष दाहे। ष्टुत्व। उष्ट्रः। 'उष्ट्रे क्रमेलकमयमहांगा इत्यमरः' ॥

मू०–पूञोऽह्स्वश्च ॥ पुत्रः।

सुबोधिनी–पूञोऽह्स्वश्च। पूञ् पवने। अस्मात् क्त्रः स्यात् धातोर्ह्स्वत्वं च। पुनाति स्ववंश्यानिति पुत्रः। पुत् नरकस्तस्मात् त्रायते इति आतोड इति डप्रत्यये पुत्र इति व्युत्पत्यंतरम् ॥

मू०–स्त्यायतेर्ड्रट् ॥ स्त्री।

सुबोधिनी–स्त्यायतेर्ड्रट्। स्त्यैष्ट्यै शब्दसंघातयोरस्मात् ड्रट् स्यात्। टित्वादीप् डित्वाट्टिलोपः। यवयोर्वसे इति यलोपः स्त्री। 'स्त्रीयोषिदबला योषा नारी सीमंतिनी वधूरित्यमरः ॥

मू०–गमेरा ॥ गात्रम्।

सुबोधिनी–गमेरा। गम्लृ गतौ। अस्य मस्यात्वं स्यात् त्रप्रत्ययश्च गात्रं। 'गात्रमंगे कलेवरे स्तबेरमाग्रजंघादि विभागेपि समीरितमिति विश्वः' ॥

मू०–चरादेरित्रञ् ॥ चारित्रम्। वादित्रम्।

सुबोधिनी–चरादेरित्रञ्। इत्रञ्प्रत्ययमाह। ञित्वाद्वृद्धिः। चर गतौ। चारित्रं। वद व्यक्तायां वाचि ञ्यतः। वादित्रम् तूर्यादिः ॥

मू०–अशित्रादिभ्यइत्रोत्रौ ॥ आशित्रम्। वहित्रम्। धरित्री। अमित्रः। त्रैङ् त्रोत्रम्।

सुबोधिनी–अशित्रादिभ्यइत्रोत्रौ। अशिश्च त्राच तौ आशित्रो अशित्रौ आदी येषांते अशित्रादयस्तेभ्यः द्वद्वांते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं संबध्यते इत्यादिशब्दः प्रत्येक योज्यः। अशूङ् व्याप्तौ इत्यादिभ्य इत्रः प्रत्ययः स्यात्। त्रैङ् पालने इत्यादिभ्यः उत्रप्रत्ययः स्यात्। अशूङ्। आशित्र। वह प्रापणे। वहित्रम्। धृञ् धारणे। धरित्र। ईपि धरित्री। अम गतौ। अमित्रः शत्रुः। मित्रं नेति विग्रहे त्वमित्रमिति नपुंसकं त्रैङ् आत्वे उत्रे च त्रोत्रं प्रहरण। वृञ् वरणे। वरुत्रम् प्रावरणम् ॥

तत्वदीपिका–तोत्रमिति प्रहरणे।

मू०–चितेः कणः कश्च ॥ चिक्कणम् ।

सुबोधिनी–चितेः कणः कश्च । चिती संज्ञाने । अस्मात् कण प्रत्ययः स्यात् तस्य कश्च बाहुलकाद्गुणाभावः । चिक्कण । 'चिक्कणं मसृणं स्निग्धमित्यमरः' ॥

तत्त्वदीपिका–चिक्कणमिति स्निग्धम् ।

मू०–सूचेस्स्मः ॥ सूक्ष्मम् ।

सुबोधिनी–सूचेःस्मः । सूच पैशून्ये । चुरादिरस्मात् स्म प्रत्ययः स्यात । णेरिति णिलोपः । कुत्वषत्वे। सूक्ष्म।'सूक्ष्मं स्यात्कंटके ऽध्यात्मे पुस्यणौ त्रिषु चाल्पके' इति मेदिनी॥

मू०–पातेर्डुम्सुः ॥ पुमान् ।

सुबोधिनी–पातेर्डुम्सुः । पा रक्षणेऽस्मात डुम्सुप्रत्ययः स्यात् डित्त्वाट्टिलोपः । उदित्वात् स्त्रियामीप् । सुपुंसी । पुंसोऽसुङित्यसुङ् । पुमान् ॥

मू०–भुजादेःकिष्यः ॥ भुजिष्यो दासः ।

सुबोधिनी–भुजादेःकिष्यः । भुज पालनादौ । अस्मात् किष्यप्रत्ययः स्यात् कित्वान्न गुणः । भुजिष्यः । 'भुजिष्यस्तु स्वतन्त्रे च हस्तसूत्रकयोः स्त्रियामिति मेदिनी । भुजिष्यः परिचारक इत्यमरः' ॥

मू०–वसादेस्तिः ॥ वस्तिः । शास्तिः । अगमस्यतीति अगस्तिः ।

सुबोधिनी–वसादेस्तिः । तिप्रत्ययमाह । वस निवासे वस आच्छादने च वस्तिः 'वस्तिर्द्वयोर्निरूहे नाऽभ्यधोभूमिदशासु चेति मेदिनी । बस्तिर्नाभेरधोद्वयोरित्यमरः' । शासु अनुशिष्टौ शास्तिः । राजदंडः । असु क्षेपणे । विंध्याख्यमगमस्यतीति हलादेरिति टिलोपः। अगस्तिः । 'अगस्तिः कुंभयोनौ च वंगसेनतरौ पुमान्निति मेदिनी' ॥

तत्त्वदीपिका–वस्तिरिति । वस्तिर्नाभेरधो द्वयो. । दशासूत्रेपि वस्तय । शास्तिरिति । राजदण्डे अगमिति विंध्याख्यमित्यर्थ. ।

मू०–वौतसेः ॥ तसु उपक्षये । वितस्तिः । पत्तिः ।

सुबोधिनी–वौतसेः । तसु उपक्षये । अस्मात् विपूर्वात्तिः स्यात् । वितस्तिः 'अगुष्ठे सकनिष्ठे स्यात् बितस्तिर्द्वादशांगुलइत्यमरः । स्त्रीपुंसयोर्वितस्तिः स्यादित्यमरमाला' । पद् गतौ । पत्ति' । ॥

मू०–दृणातेर्ह्रस्वः ॥ दृतिः ।

सुबोधिनी–दृणातेर्ह्रस्वः । दॄ विदारणे अस्मात्तिः स्यात् धातोर्ह्रस्वत्वं च दृतिः । 'दृतिश्चर्म पुटे मत्स्ये ना' इति मेदिनी ॥

मू०–कॄतॄकृपिभ्यः कीटः ॥ किरीटम् । तिरीटम् । कृपीटम् ।

सुबोधिनी–कॄतॄकृपिभ्य'कीटः । कीटप्रत्ययमाह । कित्त्वान्नगुणः । कॄ विक्षेपे । ऋतइद्धातोरितीर् । किरीटं । 'किरीट मुकुटे न स्त्रीति हेमचंद्रः' । तॄ प्लवनसतरणयोः । ऋतइद्धातोरितीर् । तिरीट सुवर्णं शिरोवेष्टनं च । कृपू सामर्थ्ये । कृपीटं । 'गोमीकृपीटमुदरे नीरे' इति विश्वः ॥

तत्त्वदीपिका—किरीटमिति । शिरोवेष्टने । तिरीटमिति सुवर्णे । कृपीटमिति वारिकुक्ष्योश्च ।

मू०—धातोरसुः ॥ चेतः । सरः । पयः ।

सुबोधिनी—धातोरसुः । असुप्रत्ययमाह । उदित्वादीप् चित संचेतने । चिती सञ्ज्ञाने । चुरादिश्च । चेतः । ‘ चित्तं तु चेतो हृदयं स्वांतं हृन्मानसं मन इत्यमरः’ । सृ गतौ । सरः ईपि सरसी । ‘ सरसी तु महासर इति शब्दार्णवः । महांति सरांसि सरस्य इति भाष्यम् ’। पय गतौ । पीङ् पाने च । पयः । ‘ पयः स्यात् क्षीरनीरयोरिति मेदिनी ’ ॥

मू०—अशेर्युट्स्तुतौ ॥ स्तूयते इति यशः ।

सुबोधिनी—अशेर्युट्स्तुतौ । अशूङ् व्याप्तावस्मात् असुः स्यात् धातोर्युडागमश्च । यशः कीर्तिः ॥

मू०—उब्जेर्बलेबलोपः ॥ ओजः ।

सुबोधिनी—उब्जेर्बलेबलोपः । उब्ज आर्ज्जवे । अस्मादसु स्यात् बले वाच्ये बस्य लोपश्च । ओजः । ‘ ओजो दीप्तावबष्टंभे प्रकाशबलयोरपीति मेदिनी’ । ॥

मू०— श्रिञःशिरःकिच्च ॥ शिरः ।

सुबोधिनी—श्रिञःशिरःकिच्च । श्रिञ् सेवायां । अस्मादसुः स्यात् स च कित् धातोः शिरादेशश्च । शिरः । ‘उत्तमांगं शिरः शीर्षमित्यमरः’ । कप्रत्यये तु शिर इत्यदन्तोपि शिरोवाची । ‘शिरोदंतो रजोवाची रजस्तथेति कोशांतरम्’ । पिंडं दद्याद्गयाशिरे इति वायु-पुराणे । ‘कुण्डलैर्घुष्टगंडानां कुमाराणां तरस्विनां । निचकर्त शिरान् द्रौणिर्नालेभ्य इव पंक-जानीति महाभारते’ ॥

मू०—अर्तेरुरः ॥ उरः ।

सुबोधिनी—अर्त्तेरुरः । ऋगतावस्मादसुः स्यात् स च कित् धातोरुरादेशश्च । उरः । ‘उरो वत्सं च वक्षश्चेत्यमरः’ ॥

मू०—व्याधौशुट् ॥ अर्शः ।

सुबोधिनी—व्याधौशुट् । ऋ गतौ । अस्मादसुः स्यात् प्रत्ययस्य शुडागमश्च स्यात् व्याधौ वाच्ये । अर्शः । गुदव्याधिः ॥

तत्त्वदीपिका—अर्शइति गुदव्याधौ ।

मू०— उदकेनुट् ॥ अर्णः ।

सुबोधिनी—उदकेनुट् । अर्तेरसुः स्यात् तस्य नुट् च अर्णः । जलम् ॥

मू०— इणआगसि ॥ एनः ।

सुबोधिनी—इणआगसि । इण् गतावस्मात्पापे वाच्येऽसुः स्यात् प्रत्ययस्य नुगागमश्च । एनः । पापम् ॥

मू०— स्रुरीभ्यांतुट्च ॥ स्रोतः । रेतः ।

सुबोधिनी–स्रुरीभ्यांतुट्च । आभ्यामसुः स्यात् प्रत्ययस्य तुडागमश्च । स्रु गतौ । स्रोतः । 'स्रोतोंबुवगेन्द्रिययोरिति विश्वः' । रीङ् श्रवणे । रेतः । 'रेतः शुक्र पारदे चेति मेदिनी' ॥

मू०– पातेरुदकेथुट् ॥ पाथः ।

सुबोधिनी–पातेरुदकेथुट् । पा रक्षणे । अस्मादसुः प्रत्ययः स्यात् प्रत्ययस्य थुडागमश्च पाथः । 'कबधमुदक पाथ इत्यमरः' ॥

मू०– अदेर्भक्तेधोनुम्च ॥ अन्धः ।

सुबोधिनी–अदेर्भक्तेधोनुम्च । अद् भक्षणे । अस्मादसुः स्यात् धातोर्दस्य धो नुम् च । अधः । 'भिस्सा स्त्री भक्तमंधोन्नमित्यमरः' ॥

मू०– आपउदकेऽह्स्वोनुम्भौ ॥ अम्भः ।

सुबोधिनी–आपउदकेऽह्स्वोनुम्भौ । आप्नोतेरसुः स्यात् धातोर्ह्रस्वत्वं च नुमागमो भश्चांतादेशः उदके वाच्ये । अम्भः । उदकम् ॥

मू०– नहेर्दिविभः ॥ नभः ।

सुबोधिनी–नहेर्दिविभः । णह् बंधने । अस्मात् गगने वाच्ये असु' स्यात् भश्चांतादेशः। नभः । 'नभो व्योम्नि नभो मेघे श्रावणे च पतत ग्रहे । घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभः स्मृतं इति विश्व' । नभः खं श्रावणो नभा इत्यमरः । नभं तु नभसा सार्द्धमिति द्विरूपकोशः' ।

मू०– इणआगअपराधे ॥ आगः ।

सुबोधिनी–इणआगअपराधे । इण् गतावस्मादसुः स्यात् अपराधे वाच्ये धातोरागादेशश्च । आगः । 'आगः पापापराधयोरिति विश्वः । आगोऽपराधो मंतुश्चेत्यमरः' ॥

तत्त्वदीपिका–आग पापापराधयोः ।

मू०– अमेर्हुक् ॥ अंहः ।

सुबोधिनी–अमेर्हुक् । अमगत्यादावस्मादसुः स्यात् धातोर्हुगागमश्च । अमंति गच्छंत्यधस्तादनेनेति । अहः' । दुरितम् ॥

मू०– रमेश्च ॥ रंहः । देशेहच । रमंतेऽस्मिन् रहः ।

सुबोधिनी–रमेश्च । रमुक्रीडायामस्मादसुः स्यात् धातोर्हुगागमश्च रंहः । वेगः । देशे वाच्ये रमे रसुः स्यात् धातोर्मस्य हश्च रहः । 'रहस्तत्त्वे रते गुह्ये इति मेदिनी '॥

मू०– रंज्यादेःकित् ॥ रजः । भुवः ।

सुबोधिनी–रंज्यादेःकित् । असुः स्यात् स च कित् । रंज रागे । कित्त्वान्नोलोपा इति नलोपः । रजः । 'रजः क्लीबं गुणांतरे । आर्त्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि दृश्यते'

इति मेदिनी। कप्रत्यये अकारांतोपि। 'रजोयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिष्वित्यजयकोशः'। भू सत्तायां। नुधातोरित्युव्। भुवः। अतरिक्ष। षष्ठचतप्रतिरूपकमव्ययमिदम्॥

मू०- वसेर्णित्॥ वासः।

सुबोधिनी-वसेर्णित्। वस निवासे। अस्मादसुः स्यात् स च णित्। णित्वाद्वृद्धिः। वासः। वस्त्रम्॥

मू०- चंदेरादेश्चच्छः॥ छन्दः।

सुबोधिनी-चदेरादेश्चच्छः। चादि आल्हादने अस्मादसुः स्यात धातोश्चस्य छश्च। छंदः। 'छंदः पद्मप्रभेदेऽपि स्वैराचाराभिलाषयोरिति मेदिनी'। अदतोप्यय। 'छदावभिप्राय-वशाविति द्विरूपकोशः'॥

मू०-वचादेस्सुट्॥ वक्षः। पक्षः।

सुबोधिनी-वचादेस्सुट्। वच परिभाषणे इत्यादिभ्योऽसुः स्यात् प्रत्ययस्य सुडागमश्च चस्य कत्वे सस्य षत्व। वक्षो हृदयं। डुपचष् पाके। पक्षः। 'पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ इति'।

तत्त्वदीपिका-पक्षइति। पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ।

मू०-नञिहनएहृच॥ अनेहाः। अनेहसौ।

सुबोधिनी-नञिहनएहृच। असिप्रत्ययमाह। नञ्युपपदे हते रसिप्रत्ययः स्यात् धातो-रेहादेशश्च। इकार उच्चारणार्थः हन हिसागत्योः। उशनसामिति सेर्डा। अनेहाः। कालः॥

मू०-विधाञोवेधच॥ वेधाः।

सुबोधिनी-विधाञोवेधच। डुधाञ् धारणादौ। विपूर्वादस्मादसिः स्यात् सोपसर्गस्य धातोर्वेधादेशश्च। विदधातीति वेधाः। अत्वसोःसाविति दीर्धः। 'वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनीति मेदिनी'॥

मू०-चन्द्रेमाङोडित॥ चन्द्रमाः।

सुबोधिनी-चंद्रेमाङोडित्। चन्द्रोपपदान्माङोऽसिः स्यात् स चाडित्। डित्वाट्टिलोपः। माङ्माने। चन्द्र रजतममृत च मिमीतेऽसौ चन्द्रमाः। अत्वसोःसाविति दीर्घः॥

मू०-पुरसिधाञः॥ पुरोधाः।

सुबोधिनी-पुरसिधाञ। पुरस्शब्दे उपपदे धाञोऽसिप्रत्ययः स्यात्। डुधाञ् धारणादौ पुरोधाः। 'पुरोधास्तु पुरोहित इत्यमरः'॥

मू०-उषःकित॥ उषः।

सुबोधिनी-उषःकित्। उष दाहे अस्मादसिः स्यात् स च कित् कित्वान्न गुणः। उषः प्रभातम्॥

मू०-दमेरुनासिः॥ दमुनाः।

सुबोधिनी–दमेरुनसिः । दमु उपशमे अस्मादुनासिः स्यात् । दमुनाः । 'सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्र इत्यमरः' ॥

तत्त्वदीपिका–दमुना अग्नि. ।

मू०–वशेःकनसिः ॥ उशनाः ।

सुबोधिनी–वशेःकनसिः । वश कांतावस्मात् कनसिः स्यात् । कित्त्वाद्ग्रहामिति संप्रसारणं । उशनाः । 'उशना भार्गव' कविरित्यमरः' ॥

मू०–अंगिरादयः ॥ अगि अङ्गिराः ।

सुबोधिनी–अंगिरादयः । असि प्रत्ययांता निपात्यते । अगि गतौ । असि प्रत्ययस्य इडागमो निपातनात् । अंगिराः । ऋषिभेदः ॥

मू०–अप्पूर्वस्सर्त्तिः ॥ अप्सराः ।

सुबोधिनी–अप्पूर्वःसर्तिः । सृगतावप्पूर्वः अप्सराः । स्त्रियांबहुष्वप्सरसः । स्यादेकत्वेप्सरा इति शब्दार्णवः । 'अमृतस्त्वप्सराः प्रोक्ताः सुमनाः सुमनः सुचेति द्विरूपकोशः' ॥

तत्त्वदीपिका–अप्सरा इति । प्रायेण भूम्नि अप्सरस ।

मू०–पुरुपूर्वोरौतिः ॥ पुरूरवाः । इत्युणादौ चतुर्थःपादः ॥

सुबोधिनी–पुरुपूर्वोरौतिः । रुशब्दे पुरुपूर्वः पुरुशब्दांतस्य दीर्घोनिपातनात् । पुरूरवाः । 'पुरूरवा बुधसुतो राजर्षिश्च पुरूरवा इत्यमरः' ॥ इत्युणादिषुचतुर्थःपादः ॥

मू०–अदिभुवोड्डुतः ॥ अद्भुतम् ।

सुबोधिनी–अदिभुवोड्डुतः । अदित्यव्ययमाकस्मिकार्थे तस्मिन्नुपपदे भूधातोर्ड्डुतः प्रत्ययः स्यात् । डित्वाट्टिलोपः । अद्भुतं । आश्चर्य्यम् ॥

मू०–गुधेरूमः ॥ गोधूमः ।

सुबोधिनी–गुधेरूमः । गुध परिवेष्टने । अस्मादूमः स्यात् । गुध्यते वेष्ट्यते प्राणिभिरिति गोधूमः । 'गोधूमो नागरगे स्यादोषधीव्रीहिभेदयोरिति मेदिनी' ॥

मू०–मसेरूरः ॥ मसूरः ।

सुबोधिनी–मसेरूरः । मसी परिणामे अस्मात् ऊरः स्यात् । मसूरः ॥

मू०–तृहेःक्नोहलोपः ॥ तृणम् ।

सुबोधिनी–तृहेःक्नोहलोपः । तृहू हिं[illegible] क्नः स्यात धातोर्हस्य लोपश्च । कित्त्वा द्गुणाभावः । तृणम् ॥

मू०–दंसेष्टोनआच ॥ दासः ।

सुबोधिनी–दंसेष्टोनआच । दसि दंशनदर्शनयोरस्माट्टप्रत्ययः नस्यात दासः । दासी । 'दासः शूद्रे दानपात्रे भृत्यधीवरयोरपीति विश्वः' ॥

तत्त्वदीपिका—दासइति। सेवकशूद्रयोर्दास दासो धीवरः।

मू०—दंशेश्च ॥ दाशः।

सुबोधिनी—दंशेश्च। अस्मादपि स्यात् नस्यात्वं च। दाशः। 'कैवर्ते दाशधीवरा-वित्यमरः' ॥

मू०—सौरमेःक्तःसोर्दीर्घः ॥ सूरतः।

सुबोधिनी—सौरमेःक्तःसोर्दीर्घः। रमु क्रीडायां। सुपूर्वादस्मात् क्तः स्यात् पूर्वपदस्य दीर्घश्च। कित्वात्लोपस्त्वनुदात्ततनामिति मलोपः। सूरतः। उपशांतो दयालुश्च ॥

तत्वदीपिका—सूरत इति उपशांतदयावतो।

मू०—पूञोयोणुक्ह्रस्वश्च ॥ पुण्यम्।

सुबोधिनी—पूञोयोणुक्ह्रस्वश्च। पूङ् पवने ऽस्माद्यः प्रत्ययः स्यात् धातोर्णुक् ह्रस्वश्च। पुण्यं। 'पुण्यं मनोज्ञेऽभिहिते तथा सुकृतधर्मयोरिति विश्वः' ॥

मू०—स्रंसतेश्शिर्यस्यकित्त्वंकुट्च ॥ शिक्यम्।

सुबोधिनी—स्रसतेःशिर्यस्यकित्त्वंकुट्च। स्रंसु अधःपतने अस्माद् यः स्यात् स च कित् प्रत्ययस्य कुडागमश्च धातोः शिरादेशश्च। शिक्यम् ॥

मू०—अर्तेःक्युरुट्च ॥ उरणः।

सुबोधिनी—अर्तेःक्युरुट्च। ऋगतौ। अस्मात् क्यः प्रत्ययः स्यात् धातोरुदादेशश्च कित्वान्नगुणः। युवोरित्यनादेशः। उरणः। 'मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके इत्यमरः'।

तत्त्वदीपिका—उरणमिति। मेषे।

मू०—उदिदृणातेरउदोदलोपश्च ॥ उदरम्।

सुबोधिनी—उदिदृणातेरउदोदलोपश्च। दृ विदारणे। अस्मादुदूपूर्वादः स्यात् उदो दस्य लोपश्च उदरम् ॥

मू०—खनेर्मुट्डप्रत्ययः ॥ मुखम्।

सुबोधिनी—खनेर्मुट्डप्रत्ययः। खनु अवदारणे अस्मात् डः प्रत्ययः स्यात् धातोर्मुडाग-मश्च। डित्त्वाट्टिलोपः मुखं। 'मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारंभोपाययोरपि। संध्यतरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुसकमिति मेदिनी। मुखंमु नये प्रारभे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोरिति' हैमः।

मू०—अमेःसः ॥ अंसः।

सुबोधिनी—अमेःसः। अमगतावस्मात्सप्रत्ययः स्यात्। अंसः। 'स्कंधो भुजाशिरो-सोऽस्त्रीत्यमरः। अंसः स्कंधे विभागे चेति विश्वः' ॥

मू०—मुहेःखोमूर्च ॥ मूर्खः।

सुबोधिनी—मुहेःखोमूर्च। मुह वैचित्त्ये। अस्मात्खप्रत्ययः स्याद् धातोर्मूरादेशश्च। 'अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशा इत्यमरः' ॥

मू०—नहेर्हलोपश्च ॥ नखः ।

सुबोधिनी—नहेर्हलोपश्च । णह बंधने अस्मात् खप्रत्ययः स्यात् हकारस्य लोपश्च । नखः । 'नखः कररुहे षंढे गंधद्रव्ये नख नखीति विश्वः । नखी स्त्रीक्लीबयोः शुक्तौ नखरे पुंनपुंसकमिति मेदिनी ' ॥

मू०—शीङो ह्रस्वश्च ॥ शिखा ।

सुबोधिनी—शीङो ह्रस्वश्च । शीङ् स्वप्नेऽस्मात्ख स्यात् धातोर्ह्रस्वश्च । ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणाभावश्च । 'शिखा शाखाबर्हिचूडा लांगलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रेशिफायां च ज्वालायां प्रपदेपि चेति मेदिनी ' ॥

मू०—माङऊखोमयच ॥ मयूखः ।

सुबोधिनी—माङऊखोमयच । माङ् माने । अस्मादूखप्रत्ययः स्यात् धातोर्मयादेशश्च मयूखः । 'मयूखस्त्विट्करज्वालास्वित्यमरः' ॥

मू०—गलेःफोगस्योच्च ॥ गुल्फः ।

सुबोधिनी—गलेःफोगस्योच्च । गल अदने अस्मात् फप्रत्ययः स्यात् धातोरकारस्योत्वं च । गुल्फः । 'तद्ग्रंथी घुंटिके गुल्फावित्यमरः' । तयोः पादयोर्ग्रंथी इत्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका—गुल्फइति । शरीरावयवरोगयो. ।

मू०—स्पृशेश्शुश्वणौपृच ॥ पर्शुः । पार्श्वः ।

सुबोधिनी—स्पृशेः शुश्वणौपृच । स्पृश स्पर्शने । अस्मात्शुश्वणौ प्रत्ययौ स्तः धातोः पृइत्यादेशश्च णित्वाद्वृद्धिः । पर्शु । पार्श्वः । पर्शुस्त्री कक्षयोरध इति । पार्श्वमंतिके । 'कक्षाधोऽवयवे वक्रोपायपर्शुसमूहयोरिति हैमः ' ॥

तत्त्वदीपिका—पार्श्वे । स्त्रीकक्षयोरध. ।

मू०—श्मनिश्रिञोडुन् ॥ श्मन् शब्दो मुखवाची । श्मानं मुखं श्रयते श्मश्रु ।

सुबोधिनी—श्मनिश्रिञोडुन् ॥ श्रिञ् सेवायामस्मात् श्मन्युपपदे डुन् स्यात । डित्वाट्टिलोपः । श्मन् शब्दो मुखवाची मुखमाश्रयते इति श्मश्रु । नालोप इतिनलोपः । 'तद्वृद्धौ श्मश्रु पुम्मुखे इत्यमर' । पुरुषमुखे तेषां [illegible] श्मश्रु शब्दो वर्तते इत्यर्थः ॥

मू०—जनेरोजंघच ॥ जंघा ।

सुबोधिनी—जनेरोजघच । जनी प्रादुर्भावे अस्मादप्रत्ययः स्यात् धातोर्जघादेशश्च ॥ जंघा ॥

मू०—हन्तेःशरीरावयवेद्वेच ॥ जघनम् ।

सुबोधिनी—हन्तेःशरीरावयवेद्वेच । हन् हिंसागत्योरस्मादः स्यात् [illegible] हतरिति हस्य घः । जघन । 'पश्चान्नितबः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं

तत्त्वदीपिका–जघनमिति । पश्चान्नितब. स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघन पुरः ।

मू०–क्लिशेर्लस्यलोपश्च ॥ केशः ।

सुबोधिनी–क्लिशेर्लस्यलोपश्च । क्लिशु विबाधनेऽस्माद: स्यात् धातोर्लकारस्य लोपश्च । केशः । 'केशः स्यात् पुंसि वरुणे ह्रीबेरे कुंतलेऽपिचेति मेदिनी' ॥

मू०–फलेरितः फस्यपः ॥ पलितम् ।

सुबोधिनी–फलेरितःफस्य पः । फल निष्पत्तौ अस्मादितः प्रत्ययः स्यात् धातोरादेर्वर्णस्य पत्वच पलित । 'पलितं जरसा शौक्ल्यमित्यमरः । पलित शैलजे तापेकेशपाशे च कर्दमे इति मेदिनी' ॥

मू०–कृञादेर्वुः ॥ करकः । कटकः । कुर गतौ । कोरकः । नरकः ।

सुबोधिनी–कृञादेर्वुः । वुप्रत्ययमाह । युवोरित्यकादेशश्च । डुकृञ् करणे करकः । कमंडलुः। करका वृष्टिपाषाणाः ।कटे वर्षावरणयोः । कटको वलयः । नृनये नरकः । 'स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियामित्यमरः । नरकः पुंसि निरये देवारातिप्रभेदयोरिति मेदिनी' ॥

तत्त्वदीपिका–नरक इति नारकोपि च । कोरकोस्त्री कोरक. पुमानिति । अस्य प्रायेण पुमानिति व्याख्यानात् ।

मू०–चीकयतेराद्यन्तविपर्ययः ॥ चीकृ शब्दे । कीचकः ।

सुबोधिनी–चीकयतेराद्यंतविपर्ययः । चीक आमंत्रणे । चुरादिरस्याद्यंतविपर्ययः वुश्च । कीचकः । णेरिति णिलोपः । 'कीचकोध्वनिमद्वंशे दैत्यभेदे द्रुमांतरे' इति हैमः ॥

तत्वदीपिका–कीचकइति । वायुना शब्दकारी सच्छिद्रो वंश. ।

मू०–पचिमच्योरिरतः ॥ पेचकः । मेचकः । मच शब्दे ।

सुबोधिनी–पचिमच्योरिरतः । एतयोरुपधाया अत इः स्यात् वुप्रत्ययश्च । गुणः । डुपचष्पाके । पेचकः। 'उलूके करिणः पुच्छे मूलोपांतेच पेचक इत्यमरः। पेचको गजलांगूलेमूलोपांतेच कौशिके इति मेदिनी' । मचि कल्कने मेचकः । 'मेचकस्तु मयूरस्य चंद्रके श्यामले पुमान् । तद्युक्ते वाच्यवत क्लीब स्रोतोजनांधकारयोरिति मेदिनी' ॥

मू०–जनेरठश्च ॥ जठरम् ।

सुबोधिनी–जनेररठच । जन जनने जनी प्रादुर्भावे चैभ्यामरप्रत्ययः स्यात् धातोर्नस्य ठश्च । जठरः । 'जठरः कठिनेऽपि स्यादित्यमरः' ॥

मू०–हर्यतेःकन्योहिरच ॥ हिरण्यम् ।

र्यतेःकन्योहिरच । हर्य गतिकांत्योरस्मात् कन्यप्रत्ययः स्यात धातोर्हिरागुणः । हिरण्यम् । सुवर्णम ॥

पासः ॥ कर्पासः ।

सुबोधिनी–कृञः पासः। डुकृञ् करणेऽस्मात्पासप्रत्ययः स्यात्। कर्पासः। अणिप्रत्यये कार्पासं वस्त्रम् ॥

मू०–ऊर्णोतेर्डः ॥ ऊर्णा।

सुबोधिनी–ऊर्णोतेर्डः। ऊर्णुञ् आच्छादने अस्माड्डप्रत्ययः स्यात्। डित्त्वाट्टिलोपः। ऊर्णा। 'ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चांतराभ्रुवावित्यमरः। भ्रुवोर्मध्ये यआवर्त्तस्तत्रेत्यर्थः। अंतरायोगे भ्रुवाविति द्वितीया ॥

मू०–दधातेर्योनुट्च ॥ धान्यम्।

सुबोधिनी–दधातेर्योनुट्च। डुधाञ् धारणपोषणयोरस्माद्यप्रत्ययः स्यात् प्रत्ययस्य नुडागमश्च। धान्य। 'धान्यं व्रीहिषु धान्याके' इति मेदिनी ॥

मू०–तनोतेर्डउःसवच्च ॥ तितउः।

सुबोधिनी–तनोतेर्डउःसवच्च। तनु विस्तारे अस्मात् डउप्रत्ययः स्यात्। डउप्रत्ययः सप्रत्ययतुल्यो भवति। तेन द्वित्वादि। डित्त्वाट्टिलोपः। यःसे इति पूर्वस्येत्वं। तितउः। पुंसि क्लीबे च। पृथगुच्चारणसामर्थ्याद्गुणो न। 'चालनी तितउः पुमानित्यमरः' ॥

तत्त्वदीपिका–तितउरिति चालन्यां। भाष्ये क्लीबनिर्देशात्। क्लीबता चालनी तितउ पुमानित्यमरोक्तेः पुस्त्वमिति।

मू०–अर्भकादयः ॥ ऋधु अर्भकः।

सुबोधिनी–अर्भकादयः। अर्भकादयोनिपात्यंते। ऋधु वृद्धौ अस्मात्कप्रत्ययो धातोर्धकारस्य भश्च निपात्यते अर्भकः। 'अर्भकः कथितो बाले मूर्खेऽपि कशिपौ तथेति मेदिनी ॥

मू०–प्रथेरुक्सम्प्रसारणंच ॥ प्रथ। पृथुकः।

सुबोधिनी–प्रथेरुक्संप्रसारणंच। प्रथ प्रख्याने। अस्मादुक् प्रत्ययः स्यात्संप्रसारणं निपात्यते। 'पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवदिति मेदिनी' ॥

मू०–पिबतेःकः ॥ पाकः।

सुबोधिनी–पिबतेःकः। पा पानेऽस्मात्कप्रत्ययो निपातनात्। पाकः। 'पाकः [illegible] शिशौ। केशस्य जरसा शौक्ल्ये स्थाल्यादौ पचनेऽपि चेति मेदिनी' ॥

मू०–वदेर्नञियः ॥ अवद्यम्। अव अवमः। अधमः।

सुबोधिनी–वदेर्नञियः। वद व्यक्तायां वाचि [illegible] नञ्युपपदादस्माद्यप्रत्ययो नि[illegible] [illegible]वद्यं पाप। 'कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समा इत्यमरः'। अवरक्षणादौ [illegible] [illegible]प्रत्ययो निपात्यते धातोर्वकारस्य वा धकारश्च। अधम[illegible] अवमः। 'निकृष्ट[illegible] [illegible]याप्यावमाधमा इत्यमरः' ॥

मू०–क्लिशेरः ॥ कीनाशः।

सुबोधिनी–क्लिशेरः । क्लिश विबाधने । अस्मादप्रत्ययो निपात्यते उपधाया ईत्वं लस्य लोपो नागागमश्च । कीनाशः । 'कीनाशः कर्षकक्षुद्रपांसुघातिषु वाच्यवत् । यमे नेति विश्वः'॥

मू०–चतेरुरः ॥ चत्वारः ।

सुबोधिनी–चतेरुरः । चते याचनेऽस्मादुरप्रत्ययः स्यात् । चतुरनडुहोरामुदात्तः इत्याम् । चत्वारः ॥

मू०–हन्तेर्घुरच् ॥ घोरम् ।

सुबोधिनी–हंतेर्घुरच् । हन हिंसागत्योरस्मादप्रत्ययः स्यात् धातोर्घुरादेशश्च । गुणः । घोरं 'घोरं भीमे हरे' इति विश्वः ॥

मू०–क्षमेरलोपश्च ॥ क्षमा ।

सुबोधिनी–क्षमेरलोपश्च । क्षमूष् सहने । अस्मादप्रत्ययः स्यात् धातोरुपधाया लोपश्च क्षमा । 'क्षमाऽवनिर्मेदिनी महीत्यमरः' ॥

मू०–तरतेर्ड्रिः । त्रयः । त्रीन् ।

सुबोधिनी–तरतेर्ड्रिः । तॄ प्लवनसंतरणयोरस्मात् ड्रिप्रत्ययः स्यात् । डित्वाट्टिलोपः । एओजसात्येत्त्व । त्रयः ॥

मू०–ग्रहेरनिः ॥ ग्रहणिः ।

सुबोधिनी–ग्रहेरनिः । ग्रह उपादानेऽस्मादनिप्रत्ययः स्यात् । कृदिकारादितीप् च । ग्रहणिः । 'ग्रहणी रुक् प्रवाहिकेत्यमरः' ॥

मू०–प्रथेरमः ॥ प्रथमः ।

सुबोधिनी–प्रथेरमः । प्रथ प्रख्यानेऽस्मादमप्रत्ययः स्यात् । प्रथमः । 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवदित्यमरः' । प्रथमचरमेति वैकल्पिकं सर्वादिकार्यमस्य ॥

मू०–चरेश्च ॥ चरमः ।

सुबोधिनी–चरेश्च । चर गतिभक्षणयोरस्मादमप्रत्ययः स्यात् । चरमः ॥

मू०–मंगेरलः ॥ मंगलः । सदाणादयः । सर्वस्मिन्काले उणादयः । उणादयोऽपरिमिताः प्रयोगमनुसृत्य प्रयोक्तव्याः । इत्युणादौ पंचमः पादः ॥

सुबोधिनी–मंगेरलः । मगि गतावस्मादलप्रत्ययः स्यात् । मंगलः । 'मंगलोसितदूर्वा-[illegible] पुंसि भूमिजे । नपुंसकं तु कल्याणे सर्वार्थरक्षणेपिचेति मेदिनी' ॥ इत्युणादौ

सा०–उणादयइति । [illegible] चौणादिषु प्रयोगं दृष्ट्वा प्रकृतिप्रत्ययानुबन्धकल्पनं कार्यमित्यर्थः

इति उणादयः ।

मू०–तुमुन्तदर्थायाम्भविष्यति ॥ धातोर्भविष्यति काले तुम्प्रत्ययस्तदर्थायां क्रियायां गम्यमानायाम् । गुडं भोक्तुं व्रजति । व्याकरणं पठितुमीष्टे ।

सुबोधिनी–तुमुन्तदर्थायांभविष्यति । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोर्भावे तुम् प्रत्ययः स्यात् । तच्छब्देन क्रियाया अर्थः प्रयोजनं यस्याः साक्रियार्था तस्यां क्त्वाद्यंतं चेत्यव्ययसंज्ञा । भुज पालनादौ । भोक्तुं व्रजति देवदत्तः । भविष्यद्रूपं यद्भोजनं तत् प्रयोजनकं देवदत्तकर्तृकं व्रजनमित्यर्थः । पठ व्यक्तायां वाचि । कृतइतीट् । पठितुमीष्टे देवदत्तः । भविष्यद्रूप यत्पठन तत्प्रयोजनकं देवदत्तकर्तृकं कामनमित्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका–तुमुन्तदर्थायामिति । क्रियायामिति । विशेष्यपदमात्रानुवृत्त । तस्यै क्रियायै इय तदर्था तस्यां । यद्वा सा क्रिया अर्थः प्रयोजन यस्या सा तस्यां । तुमुन्भाव इति पठिता ।

मू०–तुमर्थेवुण् ॥ कृष्णं दर्शको व्रजति ।

सुबोधिनी–तुमर्थेवुण् । क्रियायां क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोः कर्त्तरि वुण् प्रत्ययः स्यात् । युवोरित्यकादेशः । दृशिर् प्रेक्षणे । कृष्णं दर्शको याति । कृष्णकर्मकं भविष्यदर्शनकर्तृकं दर्शनप्रयोजनकं च यानमित्यर्थः ॥

मू०–कालसमयवेलासु ॥ अध्येतुं कालः । स्तोतुं समयः । भोक्तुं वेला ॥

सुबोधिनी–कालसमयवेलासु । कालादिषूपपदेषु तुम् स्यात् । पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थं । इङ् अध्ययने । अध्येतुं कालः । ष्टुञ् स्तुतौ । स्तोतुं समयः । भुज पालनादौ भोक्तुम् वेला । एवमन्ये । इसादियोगेपि अनुवादेऽर्थे तुम् न भवति । सिद्धस्वरूपोच्चारणमनुवादः । भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता इति ॥

तत्त्वदीपिका कालेति । ग्रहणमात्रानुवर्त्तते तेन भूतानि काल पचतीति वार्त्तेत्यत्र न ।

मू०–इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुम् ॥ भोक्तुमिच्छति वष्टि वांछति वा ।

सुबोधिनी–इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुम् । अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । भोक्तुमिच्छति वांछति । वशकांतावयमपीच्छार्थक । कांतिरिच्छा इत्युक्तत्वात् । भोक्तुमिच्छत्यत्र [illegible] विषयिणीच्छा प्रतीयते नतु भोजनार्थेच्छेति । एककर्तृकेष्विति किं । पुत्रस्य पठनमिच्छति [illegible] कर्त्तरि षष्ठी । पुत्रकर्तृकं पठनमिच्छतीत्यर्थः ॥

तत्त्वदीपिका–इच्छार्थेष्विति । इच्छतिभोक्तुमित्यादाविच्छायां [illegible] तादर्थ्याभावात् । प्रक्रमा[illegible] मात्रेनास्या [illegible] प्राप्तिपाक्षत्वात् । यद्वास्तु तादर्थ्यं । एककर्तृत्वादिलाभार्थमेतत् ।

मू०–शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु ॥ शक्नोति [illegible]कुम । धृष्णोति । जानातीत्यादि ।

सुबोधिनी–शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु । एषूपपदेषु धातो[illegible] अक्रियार्थोप[illegible]मेतत । शक्लृ शक्तौ । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । [illegible] अवबोधने ।

घट चेष्टायां । रभ राभस्ये । डुलभष् प्राप्तौ । क्रमु पादविक्षेपे । षह मर्षणे । अर्हपूजायाम्। अस् भुवि । अर्थग्रहणमास्तिनैव संबध्यतेऽनंतरत्वात् । भोक्तु शक्नोति धृष्णोति जानाति इत्यत्र भुज्यर्थौ विषयतया सबध्यते । ग्लापयति भोक्तुमित्यत्र भोजनविषयिणी शक्तिर्गृह्यते । भोक्तु महती योग्यता गम्यते । आरभते भोक्तुमित्यत्र भुजेराद्यावस्था गम्यते । लभते भोक्तुमित्यत्र प्राप्तिर्गम्यते । उत्सहते भोक्तुमित्यत्र भुजेराद्यावस्था गम्यते । अर्हति भोक्तुमित्यत्रापि योग्यता । अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुमित्यादौ संभवमात्रम् ॥

मू०-पूर्णतावाचिषुसामर्थ्यार्थेषु ॥ पर्याप्तो भोक्तुम् । प्रवीणः । कुशलः । समर्थः । पूर्णतेति किम् । अलं भुक्त्वा । सामर्थ्यार्थेषु किम् । पर्याप्तं भुंक्ते ।

सुबोधिनी-पूर्णतावाचिषुसामर्थ्यार्थेषु । पर्याप्तिवाचिषु सामर्थ्यवचनेषु उपपदेषुधातोस्तुम् स्यात् । पर्याप्तो भोक्तुं समर्थः कुशलः पटुः प्रवीण इत्यर्थः । पूर्णतावाचिष्विति किं पर्याप्तं भुक्ते । प्रभूततेह गम्यते । न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् ॥

मू०-घञ्भावे ॥ पाकः । त्यागः । भावः । दायः ।

सुबोधिनी-घञ्भावे । सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् । क्रियांतराकांक्षोत्थापकतावच्छेदकाक्रांतत्वं सिद्धत्वं । पिबतीत्यादौ तु साध्यावस्थापन्ने धात्वर्थे भाव इति भावे इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भवंतीत्यर्थः । ञित्वाद्वृद्धिः । चित्त्वाच्चजोः कगौ घितीति कः पच्यते पचनं वा पाकः । त्यज वयोहानौ । त्यज्यते त्यजनं वा त्यागः । भू सत्तायां । भूयते भवनं वा भावः । डुदाञ् दाने । दीयते दानं । आतोयुगिति युक् दायः ॥

तत्त्वदीपिका-घञ्इति । भावइति । भवन भाव क्रियासामान्य ननु भवत्यर्थमात्रम् । सिद्धताभूय एव भावे घञ् । उक्त च । क्रियाया साध्यतानस्या सिद्धावस्या च कीर्तिना । सिद्धता [illegible]मिच्छति तत्रैवेच्छति घञ्निमित्त । पाकइति ञित्वादुपधावृद्धि ञित्वात्कुत्वम ।

मू०-संज्ञायामकर्तरिच ॥ कर्तृवर्जित कारके भावे च घञ् सञ्ज्ञायामसञ्ज्ञायाञ्च । कार्य्यम्प्रत्याह्रियते यः सः प्रत्याहारः । दीयतेऽस्मै दायः । विक्रियतेऽनेनेति विकारः । उपाध्यायः । घञर्थे कः । घञोऽपवादः । विशेषेण हन्यते कार्य्यमनेनेति विघ्नः । सुघ्नः ।

सुबोधिनी-संज्ञायामकर्तरिच कर्तृभिन्ने कारकेऽर्थे धातोर्घञ् स्यात् संज्ञायामसंज्ञायां च वाच्यमानायां । हृञ् हरणे । प्रत्याह्रियते इति प्रत्याहारः । डुदाञ् दाने । दीयते अस्मै आतोयुगिति युक् दायः । डुकृञ् करणे । विक्रियतेऽनेनेति विकारः । इङ् अध्ययने । अधीयतेऽस्मादित्युपाध्यायः । स्वरादप् इत्यस्यापवादोऽयं घञ् ॥

दीपिका-भावइति । बाहुलकादनुपसर्गाद्धुवीपिघञ् । उपाध्यायेति । घञतस्य पुस्त्वा[illegible] अपादाने क्रियामप्यभिधानात् ।

[illegible]दः ॥ भावादौ । घञोऽपवादः । चयनं चयः । नयनं नयः । [illegible]वने । विशेषेण मीयंते बध्यंते [illegible] अनेनेति विषयः । स्तूयते अनेनेति-

स्तवः । सवनं सवः । लवनं लवः । कृञ् क्रियते कार्य्यमनेनेति करः । गिरत्यतेनेति गरः । गलः । द्व्याद्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वोऽप्रत्यये । परिच्छदः । छत्रम् । दन्ता छाद्यन्तेऽनेनेति दन्तच्छदः ओष्ठः । द्व्यादिकिम् । अन्ववप्रच्छादः । समवपरिच्छादः ।

सुबोधिनी-स्वराद: । स्वरांताद्धातोरप्रत्ययः स्यात् भावादौ । घञोपवादः । चिञ् चयने चयः । णीञ् प्रापणे । नयः । षिञ् बंधने । विपूर्वः विषयः । ष्टुञ् स्तुतौ । स्तवः । 'स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिरित्यमरः' । लुञ् छेदने । लवः । 'लवलेशकणाणव इत्यमरः' । कृविक्षेपे करः । गॄ निगरणे । गरः ॥

मू०-मदामः ॥ मदादीनामप्रत्ययो भावादौ । मदः । पणः । प्रमदः । संमदः । शमः । आश्रमः ।

सुबोधिनी-मदामः । मदादिभ्योऽप्रत्ययः स्यात् भावादौ । मदी हर्षे । मदः प्रमदः संमदः पण व्यवहारे स्तुतौ च । पणः । शमु उपशमे । श्रमू तपसि खेदे च श्रमः ॥

तत्त्वदीपिका-मदामइति । मदइति । मद्यतेऽनेनेतिकरणादावपि । कथप्रमादोनवधानतेति । बाहुलकाद्घञपि । यद्वा मद एव माद इति स्वार्थिकणान्तस्यप्रशब्देन पश्चात्समास । सम इति । अथ कथ विश्राम इति अपाणिनीयमिति तु दीक्षित. । विश्राम लभतामिद च शिथिल ज्याबद्धमस्मद्धनुरित्यादौ तु विश्रान्तिपदप्रक्षेपेणाप्युपपत्ति. विश्रामभूरिति त्वन्याय्यमेवेति वामनादय. । वस्तुतस्त्वत्रापिप्रमादशब्दवत्समाधानम् ।

मू०-मूर्तौघनः ॥ काठिन्ये परिच्छेदे च हन्तेरप्रत्ययो घनादेशश्च । दधिघनः । सैन्धवघनः ।

सुबोधिनी-मूर्तौघनः । मूर्तिः काठिन्यं तस्मिन्नभिधेये हंतेरः स्यात् धातोर्घनादेशश्च कठिनं दधि इति दधिघन. । परिच्छेदे सैधवघनः ॥

तत्त्वदीपिका-मूर्तौघनइति । मूर्तिः काठिन्यम् ।

मू०-हनोवधोऽप्रत्ययश्च ॥ हननमिति वधः ।

सुबोधिनी-हनोवधोऽप्रत्ययश्च । अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावे अप्रत्ययः स्यात धातोर्वधादेशश्च । वधः । चकारात् घातः । हनोघादिति घादेशः घातः ॥

मू०-ट्वितोऽथुः ॥ ट्वितोधातोरथुर्भवति भावादौ । टुवेपृ कम्पने वेपनं । वेपथुः । वमथुः । नन्दथुः । श्वयथुः ॥

सुबोधिनी-ट्वितोथुः । अयमपि स्वभावाद्भावे एव । टुवेपृ कंपने । वेपथुः समृद्धौ । नंदथुः । टुओश्विइग गतिवृद्ध्योः श्वयथुः ॥

तत्त्वदीपिका-ट्वितोथुरिति । टुरित्यस्य स ट्वित् तस्मात् ।

मू०-ड्वितस्त्रिमक्तनत्केन ॥ ड्वितो धातोस्त्रिमक् प्रत्ययो भावादौ करणेन निर्वृत्तः कृत्रिमः पटः । पक्त्रिमः ।

सुबोधिनी–ड्वितस्त्रिमक्तत्कृते । धात्वर्थनिर्वृत्तेऽर्थेऽयं स्वभावाद्भावे । कित्वात्संप्रसारणादि । डुकृञ् करणे करणेन निर्वृतः कृत्रिमः । डुपचष् पाके । पाकेन निर्वृतः पक्त्रिमः । टुवप् बीजतंतुसंताने । वापेन निर्वृतं यजामिति संप्रसारणं । उप्त्रिमम् ॥

तत्वदीपिका–ड्वितइति । डुइयस्य स ड्वित् तस्मात् । तत्कृतेइति । तेन धात्वर्थेन कृतस्तत्कृतस्तास्मिन्नित्यर्थ. । यद्यपि भावादावित्यनुवर्त्तते तथापि स्वभावात् भाव एवैतद्वय नहि कृतेन निर्वृत्तमित्येव क्वापि विग्रहः ।

मू०–नंकी ॥ धातोर्नङ्की प्रत्ययो भावादौ । यज इज्यन्ते देवा अनेनेति यज्ञः । याच्ञा । यतीति यत्नः । प्रच्छविच्छोशोनेऽसम्प्रसारणं च । विश्नः । प्रश्नः । रक्ष पालने । रक्ष्णः । स्वप्नः । अन्तः धीयते यः सः अन्तर्द्धिः । आधिः । विशेषेण जनेषु पीडा आधीयतेऽनेनेति व्याधिः । प्रकर्षेण दधाति रथमार्गमनेनेति प्रधिः । वारि धीयतेऽस्मिन्निति वारिधिः । पाथः धीयतेऽस्मिन्निति पाथोधिः ।

सुबोधिनी–नङ्की । ङकारककारा एतौ भावे कर्तरि कारके च भवतः । नङ्प्रत्ययमाह । क्ङिति चेति गुणो न । यज देवपूजादौ । श्रुत्व यज्ञः । 'यज्ञः सवोऽध्वरो याग' इत्यमरः । टुयाचृ याच्ञायां । याच्ञा । यती प्रयत्ने । यत्न । क्विति झसेकौऽमेंचेत्यनेन प्रच्छविच्छोः शोने प्रच्छ ज्ञीप्सायां । ग्रहामिति संप्रसारणं न । भाष्याऽनुक्तत्वात् । प्रश्नः । विश प्रवेशने विश्नः । रक्ष पालने । रक्ष्णः । ञिष्वप् शये । स्वप्नः । किप्रत्ययमाह । डुधाञ् धारणादौ आतोनपीत्यालोपः । अंतर्द्धिः । प्रधिः । पयांसि धीयतेऽस्मिन्निति पयोधिः । वारिधिः । डुदाञ् दाने अदादिः ॥

तत्वदीपिका–नङ्कीति । नङ् च किश्च नङ्की । यज्ञ इति यजन यज्ञ । यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोय कर्मबधन इत्यत्र तु । इज्यतइति यज्ञो विष्णुरिति कर्मणि व्याख्यानम् । याच्ञेति । यद्यपि नङन्ताः पुंस्येव तथाप्यय स्त्रीलिंग स्वभावात् । प्रश्न इति । सज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वान्नसप्रसारण । अतर्द्धिरिति किलादातो लोप इत्यालोप । आधिरिति । [illegible] रिति । वारीणि धीयन्तेऽस्मिन्निति वारिधि.

मू०–युट्भावेच ॥ ज्ञानम् । करणम् । कारणम् ।

सुबोधिनी–युट्भावेच । धातोर्भावे युट्स्याच्चकारात् । युण् च । युवोरित्यनादेश. । टित्वादीप् । ञित्वाद्वृद्धिः । ज्ञा अवबोधने । ज्ञानम् । डुकृञ् करणे । युण् प्रत्ययः । कारणम् ॥

मू०–साधनाधारयोश्च ॥ पच्यतेनेनेति पचनोऽग्निः । पच्यतेऽस्यां पचनी । स्थाली ।

सुबोधिनी–साधनाधारयोश्च । साधनं करणं तदर्थे धातोर्युट् प्रत्ययः स्यात् । डुपच्यतेऽनेनेति पचनः । अत्र करणे युट् । ट्वित इतीप्पच्यतेऽस्यामित्यधिकरणे ॥

सुदुरुखल्यू ॥ ईषदादिषु प्रयुज्यमानेषु खल्यू एतौ भावादौ । सुकरः । दुःखेन युध्यतेऽस्मादिति दुर्योधनः । दुःखेन दुश्शासनः । कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरीषदादिषु चोपपदेषु भूकृञोः

खल् । अदुराढ्येन दुराढ्येन भूयते दुराढ्यंभवं भवता । अस्वाढ्यः स्वाढ्यः क्रियते स्वाढ्यंकरः ।

सुबोधिनी—ईषद्दुःसुषुखल्यू । एषूपपदेषु धातोः खल्यू प्रत्ययौ स्तः भावे कर्मणि च । खल्प्रत्ययमाह । खित्त्वात् खितिपदस्येति मुम् । भू सत्तायां । ईषद्भवः । दुर्भवः । डुकृञ् करणे । सुकरः । युप्रत्ययमाह । युध संप्रहारे । दुःखेन युध्यते इति दुर्योधनः । शासु अनुशिष्टौ दुःखेन शिष्यते इति । दुःशासनः । दुरिति कृच्छ्रार्थे वर्त्तते इतरौ त्वकृच्छ्रार्थे वर्तेते कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरीषदादिषु चोपपदेषु भूकृञोः खल् । कर्तृकर्मवाचकौ शब्दौ धातोरव्यवधाने तु प्राक् प्रयुज्येते । ईषदादयस्तु ताभ्यां प्राक् प्रयोज्याः दुःखेनाढ्येन भूयते इति दुराढ्यंभवं भवता । अक्तादाविति निषेधात् कर्तरितृतीया सुखेनानाढ्यः क्रियते स्वाढ्यंकरः सः ।

तत्त्वदीपिका—ईषद्दुःसुषु खल्यू । खल्यू लकार इखखीत्यत्रोक्तात्खप्रत्ययाद्भिदज्ञापनार्थं खकारो मुमागमार्थः ईषद्भवइति । ईषद्भवनम् ।

मू०—तव्यानीयौ ॥ भावकार्ययोः । एधितव्यं । एधनीयं । आसितव्यं । आसनीयं । पातव्यम् । पानीयम् ।

सुबोधिनी—कृत्यसंज्ञकान् प्रत्ययानाह तव्यानीयौ । धातोरेतौ प्रत्ययौस्तः भावकर्मणोः । तव्यप्रत्ययमनीयप्रत्ययं चाह । एध वृद्धौ कृत इतीट् एधितव्यं । एधनीयं त्वया । आस उपवेशने । आसितव्यं । आसनीयं । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च ॥

तत्त्वदीपिका—तव्यानीयाविति । एधनीयमिति । भावे एकवचनमेव । औत्सर्गिकत्वात् क्लीबत्वं च लिंगविशेषात् ।

मू०—वसेस्तव्यःकर्तरिणिच्च ॥ वसतीति वास्तव्यः ।

सुबोधिनी—वसेस्तव्यःकर्तरिणिच्च । वस निवासे इत्यस्यैव ग्रहणं न तु वस आच्छादने इत्यस्य । लुग्विकरणत्वात् । वस निवासे अस्मात कर्तरि तव्यः स्यात् । स च णित् । णित्वाद्वृद्धिः ॥

तत्त्वदीपिका—वसेरिति । वसति वस निवासे इत्यस्यैव ग्रहणं नतु वस आच्छादन इत्यस्य । वास्तव्य इति णित्वाद्वृद्धि । वस्तुनि भवो वास्तव्य इति व्यप्रत्ययेनैव रूपसिद्धिमिच्छन्तः कोचिदेतन्न मन्यते ।

मू०—केलिमः ॥ सौकर्ये धातोः केलिमः प्रत्ययो भवति । पचेलिमा माषाः । भिदेलिमाः सरलाः ।

सुबोधिनी—केलिमः । धातोः कर्मणि केलिमः प्रत्ययः स्यात् । कित्वा भिदिर् विदारणे । भिदेलिमाः सरलाः । डुपचष् पाके । पचेलिमा माषा पर्थः ॥

मू०— स्वरान्तः ॥ स्वरान्ताद्धातोर्यः । चेयम् । जेयम् । [illegible]तव्यः । चयनीयः । दित्स्यम् ।

सुबोधिनी–स्वराद्यः । स्वरग्रहणं धातोर्विशेषणं विशेषणेन तदंतविधिः चिञ् चयने । चेयम् । जि जये । जेय । तव्यादयोऽपि भवति । चेतव्यः । चयनीयः । डुदाञ् दाने अस्मादिच्छायामात्मनः स इति सः । इस्से इति इसादेशः द्वित्वलोपश्च । सस्तोनपीति सस्य तः । दित्साति । सांताद्यप्रत्यये यत इत्यलोपः दित्स्यते इति दित्स्यम् ॥

तत्त्वदीपिका–स्वराद्य इति । यद्भाव्य तद्भविष्याति इत्यत्र तु ओरावश्यक इति घ्यण् । अत्र स्वरग्रहण चित्य धातोर्विधित्वेनैव हसान्ताद्घ्यणो विधानेन परिशेषात्स्वरान्तलाभात् । यदि तु यत इत्यत्रानपीति विषयसप्तमी तदाभूतपूर्वस्वरान्तादपि यदित्येतदर्थं स्वरग्रहण । तेन दित्स्यामित्यादौ एव । वस्तुतस्तत्र स्वरप्रयोजनाभावात् घ्यण्यपि न क्षतिरिति ध्येयम् ।

मू०–ईचातः ॥ आदन्ताद्धातोर्य आकारस्य च ईकारः । देयम् । ग्लेयम् । गेयम् ।

सुबोधिनी–ईचातः । डुदाञ् दाने । देयं । गै शब्दे गेय । ग्लै हर्षक्षये ग्लेयम् ॥

तत्त्वदीपिका–इचातइति । ह्रस्व एव सुपठ. । यत्तु वासुदेवेनोक्तं दीर्घेकारविधानं स्वयमित्यत्र चकारात्वनेर्यं नस्यत्वे रूपसिद्धये । अन्यथापक्षे आत्व स्यादिति तद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ।

मू०–पुशकात्॥ पवर्गान्ताच्छकादेश्च य प्रत्ययः । शप्यम् । यम्यं । जप्यम् । शक्यम् । सह्यम् ।

सुबोधिनी–पुशकात् । अत्र घ्यण् न भवति तव्यादयस्तु स्युरेव । शप उपालंभे । शप्यम् । यमु उपरमे । यम्यं । जप व्यक्तायां वाचि । जप्यम् । शकादेस्तु शक्लृ शक्तौ । शक्यं । षह मर्षणे । सह्यम्॥

तत्त्वदीपिका–पुशकादिति । पुश्च शकश्च पुशक तस्मात् ।

मू०–ऋहसान्ताद्घ्यण्॥ ऋवर्णान्तात् हसान्ताद्धातोर्घ्यण् । भावकर्मणोः। कार्य । हार्यम् । वाह्यम् । घात्यम । वाक्यम । पाक्यम् । रोग्यम ।

सुबोधिनी–ऋहसांताद्घ्यण् । ऋ इति धातोर्न ग्रहणं । किंतु ऋवर्णस्य हसासाहचर्यात् घित्वाच्चजोः कगाविति कगौ । णित्वाद्वृद्धिः डुकृञ् करणे । कार्यं । हृञ् हरणे । हार्यं । वह प्रापणे । वाह्यं । हन हिंसागत्योः हनो घादिति घत् । घात्यम् । डुपचष् पाके । पाक्यम् । रुज् रोगे । रोग्यम् । वच परिभाषणे वाक्यम् ॥

तत्त्वदीपिका–ऋहसान्तादिति । आच हसश्च ऋहस तस्मात् । घो घित्कार्यार्थ. । णो वृद्ध्यर्थं ।

मू०–घ्यणिकचित्कुत्वाभावः ॥ याज्यम् । याच्यम् । वाच्यम् । रोच्यम् । अर्च्यम् ।

[illegible]ना–घ्यणिकचित्कुत्वाभावः । यज् याच् वच् रुच् एषां कुत्व न घ्याणि । यज याज्य । [illegible] । याच्य । वच परिभाषणे प्रपूर्वः । प्रवाच्यं ग्रथविशेषः । [illegible] स्तुतौ । [illegible] क्विपि तु न भवति ॥

[illegible]के ॥ उवर्णान्तादावश्यके घ्यण् ।

[illegible]आवश्यक । अवश्यमेवेत्यावश्यक तस्मिन् ॥

तत्त्वदीपिका—ओरावश्यक इति । आवश्य भाव अवश्यक । अवश्यमष्ठिलोपस्तद्धिते । अव्ययत्वात् ।

मू०—ओदौतोर्यस्स्वरवत् ॥ ओकारौकारयोर्निमित्तं यः प्रत्ययः स्वरवत् । 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम्काममनसोरपि । समो वा हिततयोर्मांसस्य पचि युड्घञोः । ' अवश्यं भाव्योऽवश्यभाव्यः । भोक्तुकामः । श्रोतुमनाः । संहितम्, सहितं । संततम्, सततम् । मांसस्य पचनम् । मांस्पचनम्, मांसपचनम् । मांसस्य पाकः । मांस्पाकः, मांसपाकः ।

सुबोधिनी—ओदौतोर्यः स्वरवत् । य प्रत्ययं निमित्तत्वेनाश्रित्य गुणेन यत्र ओकारो भवति वृद्धचा च यत्र औकारो भवति स च प्रत्ययः स्वरवद्भवतीत्यर्थः । 'लुपेदवश्यमः कृत्ये तुम्काममनसोरपि । समो वा हिततयोर्मांसस्य पाचि युड्घञोः' अवश्यमोनिपातस्यांऽत्यं लुपेत् । लोपं कुर्य्यात् । कृत्ये कृत्यसज्ञके प्रत्यये परे । यथा अवश्यलाव्यः । तुम्प्रत्ययस्यांत्य लुपेत् काममनसोः शब्दयोः परयोः । यथा भोक्तुकामः । श्रोतुमनाः । समुपसर्गस्यांत्य वा लुपेत् हिततयोः शब्दयोः परयोः । यथा सहितं, सहितं । सततं, संततं - मांसशब्दस्यांत्यं वा लुपेत् । पचिप्रकृतियुड्घञ्प्रत्यययोः परयोः । यथा मांस्पचनं मांसपचनं । मांस्पाकः । मांसपाकः ॥

तत्त्वदीपिका—घातितार्थस्यापि क्वचित्प्रयोगो दृश्यते । लाघव प्रत्यनादरादित्यत आह । अवश्यलाव्यम् ।

मू०— हनोवधादेशोये ॥ वध्यम् ।

सुबोधिनी—हनोवधादेशोये । हन हिंसागत्योरस्मात् यप्रत्ययः स्यात् धातोर्वधादेशश्च । वध्यः । पक्षे घ्यणपि । हनोवादिति घत् घात्यः ॥

मू०— ऋदुपधात्क्यप् ॥ ऋकारोपधाद्धातोः क्यप । कृती कृत्यम । वृत्यम् ।

सुबोधिनी—ऋदुपधात्क्यप् । कित्त्वाद्गुणो न पित्वात् ह्रस्वस्येति तुक् कृती छेदने । कृत्यं । वृतु वर्त्तने । वृत्यं । वृधु वृद्धौ । वृध्यम् । तपरकरण किं कृत संशब्दने । युट कीर्तनम् ॥

तत्त्वदीपिका—ऋदुपधादितितपरत्वाद्दीर्घोपधान्न तेन कृत इतिकीर्त्यम् ।

मू०— कृपिचृत्योर्न ॥ कल्प्यम् । चृत दीप्तौ । चर्त्यम् ।

सुबोधिनी—कृपिचृत्योर्न । आभ्यां क्यप् न स्यात् । घ्यण् । कृपू सामर्थ्ये हिंसायां । चर्त्यम् ॥

मू०— मृजोवा ॥ मृज्यम् । मार्ग्यम् ।

सुबोधिनी—मृजोवा । ऋदुपधादिति नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थमारंभः क्यबभावेघ्यण् । मृजेर्वृद्धिरिति वृद्धिः । चजोरिति गः मार्ग्यः

मू०—भुवोभावे ॥ नाम्न्युपपदे भुवो भावे क्यप् । ब्रह्मभूयम् । नाम्नि किम् । भव्यम् ।

सुबोधिनी–भुवोभावे । भू सत्तायां । ब्रह्मभूयं । नाम्न्युपपदे इति किं । भव्य । स्वरान्त इति यः ॥

मू०– इणस्तुभृदृवृशासुजुषखनःक्यप्च ॥ इत्यः । स्तुत्यः । दृङ्आ-दरे । दृत्यः । वृत्यः । शासेरिः । शिष्यः । जुषीप्रीतिसेवनयोः । जुष्यः ।

सुबोधिनी–इणस्तुभृदृवृशासुजुषखनःक्यप्च । एभ्यो धातुभ्यः क्यप् स्यात् । इण् गतौ इत्यः । ष्टुञ् स्तुतौ । स्तुत्यः । वृ इति वृञ् वरणे इत्यस्य ग्रहणं । वृङ्संभक्तावस्मात्तु घ्यणेव । वार्यः । दृ आदरे । दृत्यः । भृञ् भरणे । भृत्यः कर्मकरः । भर्त्तव्य इत्यर्थः । क्रियाशब्दोयं न तु संज्ञा । शासु अनुशिष्टौ । शासेरितीत्वम् । घसादेरिति षः । शिष्यः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । जुष्यः ॥

तत्त्वदीपिका–इणस्तु । वृ इति वृञ् न तु वृङ् तस्यवार्य. ऋत्विजः घ्यणेव । शासु अनुशिष्टौ । शासु इच्छायामपीति कश्चित् स्वरभेदार्थमेव ।

मू०– खनइत्वंक्यपि ॥ खेयम् ।

सुबोधिनी–खनइत्वंक्यपि । खन खनने इत्यस्य नस्य इत्व स्यात् क्यपि खेयम् ॥

मू०– भिद्योद्ध्यौनदे ॥ भिनत्ति कूलमिति भिद्यः । उज्झति जलमित्यु-द्ध्यः ।

सुबोधिनी–भिद्योद्ध्यौनदे । भिदिर् विदारणे । उज्झ त्यागे । आभ्यां क्यप् स्यात् कर्तरि उज्झेर्धत्वं च निपात्यते नदे वाच्ये । भिनत्ति कूलमिति भिद्यः । उज्झत्युदकमिति उद्ध्यः । नदे किं । भेत्ता । उज्झिता तृप्रत्ययः ॥

तत्त्वदीपिका–भिद्योद्ध्यौ । धत्व निपात्यं । नदेइति । भेत्ता । उज्झिता ।

मू०– कृवृषोर्वाक्यप् ॥ कृत्यम् । कार्यं । वृष्यम् । वर्ष्यम् ।

सुबोधिनी–कृवृषोर्वाक्यप् । कर्तरि । डुकृञ् करणे । वृषु सेचने । आभ्यां वा क्यप् स्यात् करोतेः क्यप् अप्राप्तौ वृषस्तु ऋदुपधादिति नित्यं प्राप्ते विकल्पः । ह्रस्वस्य पितीति तुक् कृत्यम् । वृष्यम् । क्यबभावपक्षे घ्यण् । कार्यम् । वर्ष्यम् ॥

पुष्यसिध्यौनक्षत्रे ॥ पुष्यन्ति कार्याण्यस्मिन्निति पुष्यः । सिध्यंति यस्मिन्निति सिद्ध्यः ।

–पुष्यसिद्ध्यौनक्षत्रे । पुष पुष्टौ । षिधु गत्यां आभ्यामधिकरणेऽर्थे क्यप् निपा-सिद्ध्यः । नक्षत्रे किम् । पोषण । सेधनं । साधनाधारयोरिति ल्युट् ।

सूयादयः ॥ राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादायितव्यः । [illegible]त्याकाशे सूर्यः ।

नसूयाद्यः [illegible]वंताः शब्दा नि[illegible] । षुञ् अभिषवे । राज्ञा सोतव्यः निष्पादयितव्य इत्यर्थः । यत्र राजा सूयते कण्ड्यतेऽत्रेति धिकरणे क्यप् । निपातनाद्दीर्घः अर्द्धर्चादित्वात् पुन्नपुंसकत्व [illegible]

गतौ। सरत्याकाशे इति सूर्यः कर्तरि क्यप् । निपातनादुरादेशः। य्वोर्विहसेति दीर्घः ।यद्वा षू प्रेरणे तुदादिः । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयतीति सूर्यः । क्यपोरुट् निपातनात् ॥

तत्त्वदीपिका–राजसूयादय इति। लतात्मकः सोमोराजा ससूयतेकण्ड्यतेऽत्रेति अधिकरणे क्यप्। निपातनाद्दीर्घ. अर्द्धर्चादिरयम् सूर्य इति । सरत्याकाशे । सुवाति कर्माणि लोक प्रेरयति वा ।

मू०–तव्यादयोऽर्हेर्थेविधौशक्तौचवक्तव्याः ॥ दर्शनार्हो द्रष्टव्यः । दर्शनीयः।दृश्यः।स्वाध्यायोऽध्येतव्यः। अध्ययनीयः। अध्येयः।श्रोतव्यः। मंतव्यः। वोढव्यः। तव्यादीनांकृत्यसंज्ञा।

सुबोधिनी–तव्यादयोऽर्हेर्थेविधौशक्तौचवक्तव्याः । दृशिर् प्रेक्षणेऽस्मात्तव्यप्रत्यये गुणे कृते परोझसेदृशामिति रः छशषेति षत्वं ष्टुत्व । द्रष्टव्यः । अनीयप्रत्यये तु दर्शनीयः । क्यपि तु दृश्यः। इङ् अध्ययनेऽस्मात्तव्यप्रत्यये गुणे कृते अध्येतव्यः। अनीये तु अध्ययनीयः । यप्रत्यये अध्येयः । श्रु श्रवणे । श्रोतव्यः । श्रवणीयः । क्यपि तु श्रुत्यः। मन ज्ञाने मंतव्यः । मननीयः । वह प्रापणे । अस्मात्तव्यप्रत्यये होढ इति ढत्वे तथोर्द्ध इति धत्वं ष्टुत्वं ढिढोलोप इति ढलोपपूर्वदीर्घौ सहिवहोरित्योत्वं वोढव्यः । वहनीयः । कृत्यक्तखलर्थाः प्रत्ययाः भावकर्मणोर्भवंति ॥ इतिकृत्यप्रत्ययाः ॥

मू०–स्त्रियांयजांभावे ॥ यजादेर्धातोःस्त्रियांभावे क्यप् । इज्या। व्रज्या। समज्या । निषद्या । निपत्या । मन्या । विद्या । सुत्या । शय्या । भृत्या । इत्या । कृत्या ।

सुबोधिनी–स्त्रियांयजांभावे । क्यप्प्रत्ययमाह । पित्वात्तुक् कित्वाद्गुणनिषेधः संप्रसारणं च । यज देवपूजादौ । यजामिति संप्रसारणं यजनमिज्या । व्रज गतौ व्रजनं व्रज्या । अज गतौ क्षेपणे च । समजंतस्यामिति समज्या सभा । अजेः क्यपि वीभावो न निपातनात् । षद्लृ विशरणादौ । निषीदंत्यस्यामिति निषद्या आपणः । प्रादेश्चेति षत्वं पत्लृ पतने । निपतंत्यस्यामिति निपत्या । पिच्छिला भूमिः । मन ज्ञाने मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वनाडी । विद ज्ञाने । विदंत्यनयेति विद्या । षुञ् अभिषवे । ह्रस्वस्येति तुक् । सुत्या । अभिषवः । शीङ् स्वप्ने । शेरतेऽस्यामिति शीङो यङ् । येक्ङितीत्ययङ् । शय्या । डुभृञ् धारणादौ । भृत्या । जीविका । इण् गतौ । ईयतेऽनयेति इत्या । शिबिका । डुकृञ् कृ कृत्या ॥

तत्त्वदीपिका–स्त्रियां यजामिति । बहुवचनमाद्यर्थं । तेन यजशीङ् व्रजविद षुञ्श्रु मनादि इण् समज निषद निपत कृञ् हृञ् एषां ग्रहणं । इज्येति । कित्वात्सम्प्रसारण । समज्या सभा । नि निपात्या पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽनया कुञ्जरादिरीति मन्या गलपार्श्वशिरा । विद्यते ज्ञायते विद्या। सूयते सोमोऽत्रेति सुत्याऽभिषवो दिवसः । शय्यतेऽस्या शय्या खट्वादि ।भरण भृत्येव नयेति इत्या शिबिकादि. । भृतिर्भृतिरामृतिरिति तु [illegible] निपातनात् ।

मू०–कृञोयग्वा ॥ अयकि । क्रिया । इषेरिच्छेति त्वादेशः । इच्छा । सर्तेर्गुणः । परिचर्या । अटाट्या । जागर्या ।

सुबोधिनी–कृञोयगूवा । करोतेर्यक् प्रत्ययो वा स्यात् यक् प्रत्ययाभावे शप्रत्ययो निपातनात् भवति भावकर्मणोरर्थयोः यक्प्रत्यये अयकीति रिङ् आप् च । क्रिया । इषुइच्छायाम-स्मात् शप्रत्ययो निपात्यते शित्त्वाच्चतुर्वत्कार्यं तेन गमामितिछः । आबत इत्याप् । इच्छा । सृ गतौ । अस्मात् शप्रत्यययक्प्रत्ययौ निपात्येते धातोर्गुणश्च । शप्रत्यये यक्चतुर्ष्विति यक्-यत इत्यल्लोपः आप् । परिसर्पणंपरिसर्या । यकि तु निपातनाद्गुणः । परिसर्या । अट गतौ । अस्मादपि शयकौ निपात्येते शप्रत्यये तु यक्चतुर्ष्विति यक् यत इत्यल्लोपः निपातनात् । ट्यशब्दस्य द्वित्वं पूर्वभागे यकारनिवृत्तिदीर्घावपि निपातनात् आबत इत्याप् । अटाट्या यकि तु ट्यशब्दस्य द्वित्वं यकारनिवृत्तिदीर्घौ पूर्ववदेव । अटाट्या । अन्ये तु अटगताव-स्मात् सूचिसूत्रिमूत्र्यटीति यङ्स्वरादेरिति ट्यशब्दस्य द्वित्वं आत इति पूर्वस्यात्वं । अटाट्ये-त्यस्मात् प्रत्ययांतादित्यङ् । प्रत्ययः । अनपिचेति यलोपः यत इत्यलोपः आप्च । अटाट्या आस उपवेशने निपातनाद्यक् आस्या । जागृ निद्राक्षये । अस्मात् शयगकारप्रत्यया निपा-तनाद्भवंति शप्रत्यये शित्वाच्चतुर्वत्कार्यं तेन यक्चतुर्ष्विति यक् जागर्तेर्विंङ्गतीण णपुङ्क्तिमि-न्नोति गुणः आप् च । जागर्या । यकि तु जागर्तेरिति गुणः । जागया । आकारप्रत्यये गुणः जागरा ॥

तत्त्वदीपिका–इच्छेति इच्छादया निपात्या परिसर्येति । परिसरणम् ।

मू०–हनस्तः ॥ हत्या ।

सुबोधिनी–हनस्तः । अनुपसर्गे नाम्न्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप् स्यात् धातोर्नस्य तश्च । ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या ॥

मू०–क्तिः ॥ धातोः क्तिः स्त्रियां भावे । कृतिः । बुद्धिः । स्मृतिः । ञमा-न्तस्य दीर्घः । शान्तिः । दान्तिः । कान्तिः । क्षान्तिः । ह्वेञ् हूतिः । ऊढिः । स्फातिः ।

सुबोधिनी–क्तिः । धातोः स्त्रीलिंगे भावादौ क्तिप्रत्ययः स्यात् । घञोऽपवादः । डुकृञ् करणे । कृतिः । बुध अवगमने । तथोर्द्ध इति तस्य धः झभेजबा इति पूर्वधस्य दः । बुद्धिः । स्मृ चितायां । स्मृतिः शमु दमु उपशमे । कमु कांतौ । क्षमूष् सहने ञमांतस्य नीति दीर्घः । शांतिः । दांतिः । कांतिः । क्षांतिः ।

दीपिका–क्तिः स्त्रियां घञामित्यत स्त्रियामनुवर्त्तते ।

इवत्तयोर्नेट् ॥ संशीतिः ।

–इवत्तयोर्नेट् । इवप्रत्याहारःक्तिप्रत्ययस्तयोरिण्न स्यात् । शीङ् स्वप्ने ।

–इवत्तयोरिति इव प्रत्याहार इवश्च क्तिश्च इवक्ती तयोरित्यर्थ ।

[illegible]ट् ॥ निगृहीतिः ।

मेट् । ग्रहादीनां क्तिप्रत्ययस्येट् स्यात । ग्रह उपादाने । ग्रहामिनि दीर्घः । निगृहीतिः । [illegible] व्यक्तायां वाचि । निपठितिः ॥

तत्त्वदीपिका—ग्रहादीनामिति । पूर्वेण निषेधे प्राप्ते वचन । स्फायी । फीति' । बवयोरिति यलोपः फीतिकाम इत्यत्र क्तांतात् औप्रत्यये समाधेय न च फाय फीतिकितीत्युक्तेरचापि भविष्यतीति वाच्य। क्तक्तवत्वोरेव तत्राधिकृतत्वेन लाभात् नान्यस्य ।

मू०—ग्लादेर्निः ॥ ग्लानिः । म्लानिः । त्वरतेर्वस्योत्वम् । तूर्णिः ।

सुबोधिनी—ग्लादेर्निः । ग्लादेर्धातोर्निः प्रत्ययः स्यात् । ग्लै म्लै हर्षक्षये । ग्लानिः । ञित्वरा संभ्रमे जरत्वरेत्यूः तूर्णिः ॥

मू०—ऋल्वादिभ्यःक्तेर्निः ॥ कीर्णिः । गीर्णिः । लूनिः । धूनिः ।

सुबोधिनी—ऋल्वादिभ्यःक्तेर्निः । ऋदंतात् ल्वादिभ्यश्च परस्य क्तेस्तस्य निः स्यात् । कॄ विक्षेपे । ऋत इरितीर् । य्वोर्विहसे इति दीर्घः । कीर्णिः । गॄ निगरणे । गीर्णिः । लूञ् छेदने लूनिः । धूञ् कंपने । धूनिः ॥

मू०—संपदादेःक्विब्वा ॥ संपदनं सम्पत् । संपत्तिः । कर्तरि क्तिः ।

सुबोधिनी—संपदादिभ्यः क्विब्वा । पक्षे क्तिः । पद गतौ । संपत् । विपत् । संपत्तिः ।

मू०—संज्ञायाम् ॥ प्रकुरुते इति प्रकृतिः ।

सुबोधिनी—संज्ञायां । धातोः कर्तरि क्तिः स्यात् संज्ञायां वाच्यायां । प्रकुरुते इति प्रकृतिः ॥

मू०—षिद्भिदामङ् ॥ षितोधातोर्भिदादेश्च स्त्रियामङ् । पचा । माया ।

सुबोधिनी—षिद्भिदामङ । षितोधातोर्भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् स्यात् । डुपचष् पाके आवत इत्याप् पचा । मृजूष् शुद्धौ । मृजा । भिदिर् विदारणेऽर्थे भिदा । अन्या भिद्यते इति भित्तिः कुड्यं । कथं तर्हि 'मुखाब्जं गंधलब्धेरिति माघः । प्रक्षापलब्धिश्चित् संविदि । अमरश्च' । षित्वादिङ्प्रत्यय उचितः । सत्य । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमनुपलब्धेरिति भा- मयोगाद्बाहुलकात् क्तिः प्रत्ययोपि बोध्यः ॥

तत्त्वदीपिका—षिद्भिदामिति । ष इत्येषां ते षित तेच भिदश्च तेषां भिदेरित । विदारणे एव । अन्यत्र भित्ति छित्तिः ।

मू०—ऋतोऽङिगुणः ॥ जरा । भिदा । छिदा । क्षिपा । गुहा ।

सुबोधिनी—ऋतोऽङिगुणः । ऋतोधातोर्गुणः स्यात् अङि परे । जॄष् वयोहानौ जरा । छिदिर् । द्वैधीकरणे छिदा । द्वैधी करणे एवायं । अन्यत्र तु छिद्यते इति छित्तिः संप्रसारणं च । क्षिप कृपायामस्य संप्रसारणं स्यात् अङि परे । क्षिपा । गुहू संवरणे । गुहा ॥

तत्त्वदीपिका—गुहेति । कंदरौषध्योः अन्यत्र गूढिः ।

मू०—गुरोर्हसात् ॥ गुरुमतो हसान्तात्स्त्रियामङ् कुण्डा ।

सुबोधिनी–गुरोर्हसात् । ईह चेष्टायाम् । ईहा । ऊह वितर्के । ऊहा । कुडि दाहे । कुंडा । गुरुमत इति किं । भक्तिः । हसांतादिति किं नीतिः ॥

तत्त्वदीपिका–गुरोरिति । हसेन धातोर्विशेषणात्तदन्तलाभ इत्याह हसान्तादिति । तथा च तादृशसमुदायो न गुरुर्भवितुमर्हतीति गुरुपद तद्वल्लक्षकमित्याशयेनाह । गुरुमतइति । प्रशसायां रूप इत्यादिनिर्देशाद्विपर्ययोपि नाशक्य. ।

मू०–प्रत्ययांतात् ॥ स्त्रियामङ् । चिकीर्षा । लोलूया । कण्डूया । पुत्रकाम्या ।

सुबोधिनी–प्रत्ययांताद्धातोरङ् प्रत्ययः स्यात् । स्त्रियां । डुकृञ् करणेऽस्मात् इच्छायामात्मन इति सप्रत्यये कृते वुः से इतीण् न । नानिटिसे इति न गुणः । सेदीर्घ इति दीर्घे कृते ऋतइरितीर् य्वोर्विहसे इति दीर्घः द्वित्वादि पूर्ववत् सधातुरिति धातुत्वादङ् । कर्तुमिच्छतीति । चिकीर्षतीति चिकीर्षा । लुञ् छेदनेऽस्मादतिशये हसादेरिति यङ् द्वित्वं च यङीति । पूर्वस्य गुणः । लोलूयते इत्यस्मादङ्प्रत्यये यत इत्यल्लोपः । अतिशयेन लूनातीति लोलूयते इति लोलूया । कंडूञ् गात्रविघर्षणे । अस्मात् कड्वादिभ्य इति यक् यगंतादङि परे यत इत्यलोपः । कंडूयते इति कडूया । पुत्रशब्दात्काम्यश्चेति काम्यप्रत्ययस्ततोऽङ् यत इत्यलोपः । पुत्रमिच्छतीति पुत्रकाम्यति पुत्रकाम्यतीति पुत्रकाम्या ॥

तत्त्व०–प्रत्ययान्तात् । कडूयेति । कड्वादिपदान्तात् । केवलात् क्तिरपि कडूति ।

मू०–धात्वर्थनिर्देशेवुण्वक्तव्यः ॥ आशिका । शायिका ।

सुबोधिनी–धात्वर्थनिर्देशेवुण्वक्तव्यः । आशिका । शायिका । काप्यतइतीत्वम् ॥

मू०–इक्श्तिपौधातुनिर्देशे ॥ पचिः । पचतिः ।

सुबोधिनी–इकश्तिपौधातुनिर्देशे । इक्श्तिपौ प्रत्ययावाद् । कित्त्वाद्गुणो न शित्वाच्चतुर्वेत् । डुपचष्पाके । पचिः अपृक्तत्वेत्यप् । पचतिः । बहुलमित्यनुवृत्तेः क्वचिन्नेतौ । भुवो-वुगति ॥

तत्त्वदी०–इक्श्तिपाविति । निर्देशानुसरण बहुलकत्वात् क्वचिन्न । भुव्य इत्यादौ ।

ण्यन्तार्थासश्रंथघटिवन्दिविदिइषिभ्यःस्त्रियांयुः ॥ कारना । आसना । श्रंथना । घटना । वन्दना । वेदना । एषणा ।

ण्यंतार्थासश्रथघटिवदिविदिइषिभ्यः स्त्रियांयुः । एभ्यो युः स्यात् । अङोऽप-। युवोरित्यनादेशः । डुकृञ्करणे । णेरिति णिलोपः । कारणा । ...ति हारणा । अर्थ याच्ञायां । अर्थयतीति अर्थना । त्रीण्यपि ण्यंता-उपवेशने । आस्यंतेऽस्यामिति आसना । घ्यण्प्रत्यये तु आस्या । श्रंथ । घटना । वदि अभिवादनस्तुत्योः । वंदना । अत्र विद्-ना । ज्ञानार्थस्य विदेस्तु संवित्तिः । अनिच्छार्तस्येषेरत्र ग्रहणं

तत्वदीपिका—ण्यन्तात्सघटचलने । भ्वादिः चुरादेस्तु ण्यन्तत्वादेव विद्लाभार्थः । ज्ञाने तु विदचेतना-दिष्विति चुरादिण्यन्तस्यैव । ईषेस्तु गत्यर्थस्याभीक्ष्णार्थस्य च नत्विच्छार्थस्य ।

मू०—इञजादिभ्यः ॥ आजिः । आतिः

सुबोधिनी—इञजादिभ्यः । अजप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इञ् स्यात् । इञ् प्रत्ययमाह । ञित्वाद्वृद्धिः । अज गत्यादौ । बाहुलकादजेर्वीभावो न । आजिः । संग्रामः अट गतौ । आटिः । अत सातत्यगमने । आतिः ॥

तत्त्वदीपिका—इञजा । ञित्वाद्वृद्धि । आजिरिति । वीभावस्तु न बाहुलकात् ।

मू०—विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च ॥ आक्रोशेनञ्यनिः अकरणिः । अजननिः ।

सुबोधिनी—विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च । परिप्रश्ने आख्याने च गम्येधातोरिञ् वा स्यात् वुञ् च । यथाप्राप्तमन्येपि प्रत्यया भवंति । का त्वं कारिं कारिकां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षीः एव गणिं गणिकां गणनां । पाचिं पाचिकां पचां पक्तिम् आख्यानेप्येवम् ॥

मू०—इक्कृष्यादिभ्यः ॥ कृषिः । गिरिः ।

सुबोधिनी—इक्कृष्यादिभ्यः । इक्प्रत्ययमाह कित्त्वान्न गुणः कृष् विलेखने । कृषिः । गॄ निगरणे । ऋतइरितीर् । गिरिः । कॄ विक्षेपे किरिः आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः अवश्यंकारी । शतंदायी । भविष्यदर्थेणिनिश्च । ग्रामंगामी ॥

तत्त्व०—इक् कित्वान्न गुण । कृषिरिति । ऋतइर् । गिरि. ।

मू०—पूर्वकालेक्त्वा ॥ धातोः समानकर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने पूर्वकालेऽर्थे क्त्वा प्रत्ययः ।

सुबोधिनी—पूर्वकालेक्त्वा । समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् । पूर्वकालेऽत्र बहुव्रीहिः । क्त्वा तु अव्ययकृतो भाव इति भावे । भावोपि घञाद्राविव नेह सिद्धावस्थापन्नः । किंतु साध्यावस्थापन्नः । स च धातुनैव लब्धः । क्त्वा प्रत्ययार्थभूता क्रिया च क्रियांतरं प्रति विशेषणं भवति क्त्वाप्रत्ययमाह । कित्त्वान्न गुणः । क्त्वातोसुन्तमित्यव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक् ॥

तत्वदीपिका—पूर्वकाले । धातोरिति । पूर्वकालक्रियावचनादित्यर्थः । समानकर्तृके धातौ यस्माद्धातोः क्त्वाविधीयते तत्क्रियाकर्त्ता यस्य धातो. कर्त्ता तस्मिन् प्रयुज्यमाने क्त्वा प्रत्य स्नात्वा भुंक्ते इत्यत्र स्नानभोजनक्रिययोरेकृ एव कर्ता स्नानक्रियाया पूर्वभावित्वेन क्त्वा धातो शक्तिः कारक सा च प्रतिक्रियं भिद्यते तथापि .... ोरभेदादेकक्तृकत्वमुक्त । एवमेककर्तृ स्तुत्वा व्रजति । ननु चात्र सर्वपूर्वाया एव .... त्वयामीषां गिरणां पूर्वमानीयतामित्युक्ते अत्र वदंति । आख्यातवाच्याया विशेषणत्वेन प्राधान्यं तेन तामेव प्रति सर्वासां विशेषणत्वः नहि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचते किन्तु सर्वं एव प्रभुमिति नतेरिह न स्तुत्वमेकं भुं तती व्रजतीत्यत्र तु पूर्वशब्देनैककालस्योक्तत्वान्न क्त्वा प्रत्यय. । भोक्तुमिति न भवति । अनभिधानात् । किन्त्वासित्वा भुक्त इत्येव ।

मू०—क्त्वासेट्किन्न ॥ धातोः सेट् क्त्वा किन्न । वर्तिः

सुबोधिनी–क्त्वासेट्किन्न । धातोः परः सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । वृतु वर्तने कृत इतीट् वर्तित्वा । शीङ् स्वप्ने । शयित्वा । सेट् किं । कृत्वा । कित इतीण्न ॥

मू०–मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसरुदविदमुषग्राहिभ्यःकित् ॥
मृडित्वा । मृदित्वा । गुधित्वा । कुषित्वा । क्लिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा ।

सुबोधिनी–मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसरुदविदमुषग्रहिभ्यः कित् । एभ्यो धातुभ्यः । सेट् क्त्वा कित् । मृड सुखे । मृदु क्षोदे । गुध परिवेष्टने । गुध रोषे च । कुष निष्कर्षे । क्लिशु हिसायां दिवादिः । क्लिशु विबाधने क्र्यादिः । वद व्यक्तायां वाचि । वस निवासे । रुदिर् अश्रुविमोचने । विद ज्ञाने । मुष स्तेये । ग्रहउपादाने । मृग मृडित्त्वा । मृद मृदित्त्वा । गुध गुधित्वा । कुष कुषित्त्वा । क्लिशु ऊदित्वाद्वेट् क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा । वद यजामिति संप्रसारणम् उदित्वा । वस वसिक्षुध्योरितीट् । यजामिति संप्रसारणं । घसादेरितिष । उषित्वा । रुदिर् रुदित्वा । विद् विदित्वा । मुष मुषित्वा । ग्रहामिति संप्रसारणं । इटोग्रहामिति दीर्घः । गृहीत्वा ॥

मू०–नोपधात्थफान्ताद्वा ॥ कित् । ग्रंथित्वा, ग्रथित्वा । गुंफित्वा, गुफित्वा ।

सुबोधिनी–नोपधात्थफांताद्वा । नोपधाद्धातोः थफान्ताच्च परः सेट् क्त्वा वा कित् स्यात् । ग्रंथ सदर्भे । कित्वान्नोलोप इति न लोपः । ग्रथित्वा । ग्रंथित्वा । गुफ गुंफने । कित्वात्पक्षे नलोपः । गुफित्वा, गुंफित्वा । नोपधात् कि । कोथित्वा । रेफित्वा । कुथ पूतीभावे । रिफ कत्थनयुद्धनिंदाहिंसादानेषु इह इवर्णोपधादिति विकल्पोपि न भवति नोपधग्रहणसामर्थ्यात् ॥

मू०–अलंखल्वोःप्रतिषेधे ॥ अलंभुक्त्वा । खलुकृत्वा ।

सुबोधिनी–अलंखल्वोःप्रतिषेधे । धात्वर्थे अलंखल्वोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा स्यात् । भुज पालनादौ । अलंभुक्त्वा । डुकृञ् करणे । क्वित इतीट् न खलुकृत्वा । अलंखल्वोः किं । न । प्रतिषेधयोः कि । अलकारः ॥

उदितःक्त्वोवेट् ॥ एषित्वा, इष्ट्वा । भ्रमित्वा, भ्रान्त्वा ।

–उदितः क्त्वोवेट् । उदितो धातोः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्येड्वा स्यात् । इषु उदित्वाद्वेट् । इट्पक्षे क्त्वासेडिन्यकित्त्वाद्गुणः । एषित्वइडभावे ष्टुत्वं । इष्ट्वा । उदित्वाद्वेट् । भ्रमित्वा । इडभावे अमांतस्येति दीर्घः भ्रान्त्वा ।

–उदित इति । उदिद्यस्य स तथा तस्मात् ।

जग्ध्वा ।

अद भक्षणे । अस्य जग्धादेशः क्त्वा प्रत्यये । तथोर्धइति धः झभेझबाइति कस्य गः जग्ध्वा ॥

मू०—समासेक्यप् ॥ समासे सति पूर्वकाले क्यप् समानकर्तृकेधातौ प्रयुज्यमाने । सम्भृत्य करोति । प्रणम्य गच्छति । अनञ्पूर्व इत्येके । अकृत्वा ।

सुबोधिनी—समासेक्यप् । अव्ययपूर्वपदे अनञ्समासे समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्यप् स्यात । क्यप्प्रत्ययमाह कित्वाद्गुणो न पित्वात ह्रस्वस्य पितीति तुक् । डुभृञ् धारणादौ । णम् प्रह्वत्वे शब्दे च । प्रणम्शब्दो नाम्नश्चकृतेति क्त्वांतेन नित्यं समस्यते सभृत्य । प्रणम्य । अनञ्किम् । अकृत्वा । अव्ययपूर्वपदे इति किम् । परमकृत्वा । मांतानिटां धातूनां तु मस्य लोपो वा भवति क्यपि । वनति तनोत्यादिनां तु लोपस्त्वनुदात्ततनामिति नित्यम् । अमस्य लोपः । आगत्य । आगम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । अन्यत्र तु नित्यम् । प्रहत्य । प्रमत्य । वितत्य ।

तत्त्वदीपिका—समासे क्यप् । समानकर्तृकत्व । एव यत्तु मत्प्रसूतिमनाराध्य इत्यादिमहाकविप्रयोगाद्भिन्नकर्तृकेपि । क्यबिति वासुदेवेनोक्त । तन्महान्तो न क्षमते स्थितस्येत्यध्याहार्येणैव तत्र निर्वाहः । ओदन पक्त्वा भुज्यत इत्यत्र प्रधानशक्त्याभिधाने गुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते इति न्यायात् प्रधानक्रियया कर्मोक्तमतो गुणक्रियायाप्रासिकर्मविभक्तिर्नभवति ।

मू०—क्यपिलघुपूर्वात्परस्यञेरय् ॥ परिणमय्य । लघुपूर्वात्किम् । संप्रधार्य ।

सुबोधिनी—क्यपिलघुपूर्वात्परस्यञेरय् । लघुः पूर्वो [illegible] वर्णात्परस्य ञेरयादेशः स्यादित्यर्थः । णम् प्रह्वत्वे शब्दे च । अस्मात्प्रयोजकञिप्रत्यये जनी वृषिन्यम वत्वान्मित्वम् । मितांह्रस्व इति ह्रस्वस्ततोञेरयादेशः । प्रणमय्य । गण संख्याने । चुरादिर्दतः । अस्मात स्वार्थे ञिप्रत्यये यत इत्यलोपः । नन्विह [illegible] वद्भावेन लघुपूर्वकवर्णात्परत्वं नास्ति कथमयादेशः स्यात । उच्यते । अत्रायादेशे कर्तव्य अलोपस्य स्यानिवत्वं भाष्यकारैर्न स्वीकृतमस्ति । विगणय्य । लघु पूर्वादिति किम् । संप्रधार्य । सपूर्वाद् धृ धारणे अस्मात् प्रयोजकञिप्रत्ययांतात् क्यपि कृते । ञेरिति ञिलोपः ॥

मू०—आप्नोतेर्वा ॥ प्रापय्य, प्राप्य ।

सुबोधिनी—आप्नोतेर्वा । आप्लृ व्याप्तावस्मात्परस्य ञेरयादेशो वा स्यात् । अप्राप्तविभाषेयं । तथाच श्रीहर्षः । 'अयमयोगिवधूवधपातकी भ्रमिमवाप्य दिवः खलु' इत्यत्रावाप्येत्यस्यावापय्येत्यर्थो बोध्यः ॥

मू०—क्यपीत्वाभावः ॥ प्रदाय । प्रधाय । प्रस्थाय । प्रमाय । मातीत्यात्वम् । प्रमाय । निमाय । एवं [illegible] रात्वम्वेत्यात्वम् [illegible] विलाय ।

सुबोधिनी—क्यपीत्वाभावः । दादेरित्वं [illegible] च प्राप्तमनेन दाने प्रदाय । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । प्रस्थाय । [illegible] । कथं तर्हि । निपीय यस्येति श्रीहर्षप्रयोग इति चेद् [illegible] इत्यस्य रूपमिति ॥

मू०—कालेऽपिकञ्चित् ॥ नेत्रे संमील्य हसति ।

सुबोधिनी—कालेषिकचित् । क्वपि स्यात् डुदाञ् दाने । व्यादाय यदैव स्वपिति तदैव मुखं व्याददत्ते । मील निमीलने निमील्य यदैव हसति तदैव नेत्रे संमीलयतीत्यर्थः ।

मू०—पौनःपुन्येणम्पदंद्विश्च ॥ समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु पूर्वकाले धातोर्णम् क्त्वा च णमन्तस्य द्विर्वचनम् । पायंपायङ्गच्छति । भोजंभोजम् । स्मारंस्मारम् । मितां ण्यन्तानामिणि णमि च वा दीर्घः । गामंगामम् । गमंगमम् । लाभंलाभम् । लंभंलंभम् ।

सुबोधिनी—पौनःपुन्येणमूपदंद्विश्च । पौनःपुन्ये द्योत्ये समानकर्तृकयोः पूर्वकाले धातोर्णम् स्यात् चकारात् क्त्वाच । णमंतस्य द्वित्वं च । णमूप्रत्ययमाह । णित्वाद्वृद्धिः क्त्वाणंतत्वेनाव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुक् । पा पानेऽस्मात् णामि कृते आतोयुगिति युक् पायंपाय । [illegible] । भुज पालनादौ । भोजंभोज । भुक्त्वा २ । स्मृ [illegible] स्मारं २ । पक्षे स्मृत्वा २ । गम्लृ गतौ । [illegible]दस्मात् णामि कृते जनीजृषि[illegible] [illegible] इति ह्रस्वे कृते मितांण्यंतान[illegible] णमिचेति वा [illegible] [illegible] २ । [illegible] २ । पक्षे गत्वा २ । डुलभष् प्राप्तौ । अस्मात् णमि [illegible] २ । नुम । लंभम् २ । नुमभावे वृद्धिः [illegible] २ । पक्षे लब्ध्वा २ ॥

तत्त्वदीपिका—पौन पुन्ये णमूपद द्विश्च । णमन्तस्य नाम [illegible]दौ पठन्ति । पायमिति । आतोयुगिति युक् । गामामाति । अमंतस्येति दीर्घ । लभमिति । णमिवानुम्व्यवस्थित [illegible]दुपलब्धस्य प्रलभमित्यादौ नित्यमेव ।

मू०—कथमादिषुस्वार्थेकृञोणम् ॥ कथंकारम् । अन्यथाकारं । एवंकारम् । इत्थंकारम् पठति । एवंकारं पठतीत्यर्थः ।

सुबोधिनी—कथमादिषुस्वार्थेकृञोणम् । कथमित्थमन्यथैवमित्यादिषूपपदेषु कृञो णम् स्यात् यदि कृञ् प्रयोगानर्हः स्यात् । कथंकारं पठति । कथंपठतीत्यर्थः । अन्यथाकारं भुंक्ते । अन्यथाभुंक्तेत्यर्थः । एवंकारं करोति । एवं करोतीत्यर्थः । इत्थंकारं वदति । इत्थं वदतीत्यर्थः । प्रयोगानर्ह इति किम् । शिरोऽन्यथा कृत्वा भुंक्ते ॥

मू०—अग्रेप्रथमपूर्वेषूपपदेषुक्त्वाणमौवा ॥ अग्रेभोजं व्रजति, अग्रेभुक्त्वा । प्रथमम्भोजम्, प्रथमम्भुक्त्वा । पूर्वम्भोजम्, पूर्वम्भुक्त्वा । पक्षे । अग्रे भुंक्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वेण नित्यमेव णम् ।

[illegible]

[illegible]प्रथमपूर्वेषूपपदेषुक्त्वाणमौवा । पौनःपुन्ये इति नानुवर्त्तते । एषूपपदेषु पूर्वकाले क्त्वाणमौवास्तः [illegible] सप्तम्यतस्यानुकरण प्रकृतिवदनुलेपकत्वा[illegible] [illegible]भोज अग्रेभुक्त्वा वा व्रजति । [illegible]मर्क्त्वा व्रजतीत्यर्थः । [illegible] लङादयः । अग्रेभुक्ते । पौनःपुन्ये तु भुक्त्वा २ वा व्रजति ॥

[illegible] खमुञ् ॥ चौरंकारमाक्रोशति । चौरमब्द-

सुबोधिनी-समूलाकृतजीवेषुहन्कृञ्ग्रहांणम् । समूलादिषु कर्मसूपपदेषु हनादिभ्यो णमु
ात् । इमानीनामेव यथाविध्यनुप्रयोगश्च कर्त्तव्यः । समूलोपपदाद्धंतेर्णमि कृते हनोघादिति
त् । ततोऽतउपधाया इति वृद्धिः । समूलघातं । जीवोपपदाद् गृह्णातेर्णमि कृते वृद्धिः ।
जीवग्राहं । जीवतीति जीवः । नाम्युपधादिति कः । जीवंतं गृह्णातीत्यर्थः ॥

मू०-करणेहनः ॥ पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः ।

सुबोधिनी-करणेहनः । करणकारकोपपदात् हंतेर्णम् स्यात् हंतेरनुप्रयोगश्च । नित्य-
समासार्थमिदंसूत्रं । भिन्नधातुसंबंधे तु हिंसार्थानामिति वक्ष्यते ॥

मू०-स्नेहनेपिषः । उदपेषं पिनष्टि । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ।

सुबोधिनी-स्नेहनेपिषः । स्नेहनकरणोपपदात् पिषृ संचूर्णनेऽस्मात् णमुस्यात् स्नि-
ह्यति येन तत् स्नेहनं तस्मिन् । पेषंवासवाहनाधिषु परेषु उदकस्योदादेशो वक्तव्यः । इत्यु-
देशः । उदपेषम् ॥

मू०-हस्तार्थेकरणेवर्तिग्रहोः ॥ हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । करवर्त्तम् । हस्तेन
गुटिकां करोतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ।

सुबोधिनी-हस्तार्थेकरणेवर्तिग्रहोः । हस्तार्थकरणकारकोपपदाभ्यां वर्तिग्रहिभ्यां णम् स्यात्
योर्यथाविध्यनुप्रयोगश्च । वृतु वर्तने । ञ्यंतादस्मात् णमि कृते ञेरिति ञिलोपः हस्त-
। हस्तग्राहम् गृह्णाति । हस्तेन गृह्णातीत्यर्थः ॥

मू०-धनार्थेकरणेपुषः ॥ धनपोषं पुष्णाति । स्वपोषम् । गोपोषम् ।

सुबोधिनी-धनार्थेकरणेपुषः । धनपर्यायविशेषे चोपपदेषु पुष पुष्टावस्मात् णम् स्यात्
प्रयोगश्च ॥

मू०-आधारेबन्धः ॥ चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः ।

सुबोधिनी-आधारेबंधः । अधिकरणोपपदाद्बंध बंधनेऽस्मात् णम् स्यात् अनुप्रयोगश्च ।

मू०-संज्ञायांबध्नातेः ॥ क्रौञ्चबंधं बद्धः । मयूरिकाबन्धं बद्धः । अट्टा-
लिकाबन्धं बद्धः । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ।

सुबोधिनी-संज्ञायांबध्नातेः । संज्ञायां वाच्यायामस्मात् णम् स्यात् ॥

मू०-कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ जीवनाशं नश्यति जीवो नश्यती-
त्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषोवहतीत्यर्थः ।

सुबोधिनी-कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः । जीवपुरुषकर्तृकोपपदाभ्यां णश अदर्शने । वह
प्रापणे । आभ्यां णम् स्यात् यथाविध्यनुप्रयोगश्च ॥

तत्त्वदीपिका-जीवतमिति जीव । नाम्युपधादिति कः करणे ।

मू०-ऊर्ध्वेकर्त्रोःशुषिपूरोः ॥ ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । ऊर्ध्वः शुष्यतीत्यर्थः ।
ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वः पूर्यत इत्यर्थः ।

सुबोधिनी–उर्ध्वेकर्तरिशुषिपूरोः । ऊर्ध्वकर्तृकोपपदाभ्यां शुष शोषणे पूरी आप्यायने अ णम् स्यात् यथा अनयोरनुप्रयोगश्च । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । वृक्षादिरूर्ध्व एव तिष्ठन् श तीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुखएवघटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः ॥

मू०–उपमानेकर्मणिकर्तरिच ॥ घृतनिधायं निहितं जलम् । घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजनाशं नष्टः । अज इव नष्ट इत्यर्थः । कषादिषु यस्मा णम् विहितस्तस्यैवानुप्रयोक्तव्यः । तथैवोदाहृतम् ।

सुबोधिनी–उपमानेकर्मणिकर्तरिच । उपमानवाचके कर्तरि कर्मणि चोपपदे धातोर्णम् स्यात् तस्यैव धातोरनुप्रयोगश्च ॥

मू०–उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ इतः प्रभृति पूर्वकालइति संबध्यते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । दश्यमानस्य मूलकस्य भुजिंप्रति करणत्वात्तृतीया । यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दः संबंधः तथाप्यार्थिकोऽस्त्येव ।

सुबोधिनी–उपदंशस्तृतीयायाम तृतीयान्तोपपदादुपदंशेर्णम् स्यात् । मूलकोपदंशमपि च । मूलकेनोपदंशम् ॥

तत्त्वदी०–उपदंशस्तृतीयायामिति । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदश्य भुङ्क्त इत्यर्थः । अत्र भुज्यपेक्षया करणत्वं शाब्दं मूलकेन भक्ते । किं कृत । उपदंश्य । अर्थात्प्राकनिर्लेतदेव कर्म

मू०–हिंसार्थानांचानुप्रयोगधातुनासमानकर्मणांतृतीयान्तेउपपदे ॥ दण्डोपघातं गाः कालयति । दंडेनोपघातं दंडताडं दण्डेन ताडं वा । समानकर्मकाणां किम् । दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयतीत्यर्थः ।

सुबोधिनी–हिंसार्थानांचानुप्रयोगधातुनासमानकर्मणांतृतीयांतेउपपदे । तृतीयान्तादनुप्रयोगधातुना सह समानकर्मकाद्धिंसार्थाण्णम् स्यात् । हंतेर्णमि कृते हनोघन्निति वृद्धिः । दंडोपघातं गाः कालयति । कल विक्षेपे चुरादिः । प्रेरयतीत्यर्थः दंडताड आघाते चुरादिः ॥

मू०–सप्तम्यांतृतीयायाञ्चोपपदेउपपीडरुधकर्षः ॥ पार्श्वोपपीडं शेते । पार्श्वाभ्यामुपपीडम् । पार्श्वयोरुपपीडं वा । व्रजोपरोधं गाः स्थापयति । व्रजेनोपरोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति । पाणावुपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् ।

सुबोधिनी–सप्तम्यांतृतीयायांचोपपदेउपपीडरुधकर्षः सप्तमीतृतीयान्तोपपदेभ्य उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यो णम् स्यात् । इह सूत्रे पीडादीनां समाहारद्वंद्वं कृत्वा उपपूर्वः पीडरुधकर्ष इत्युत्तरपदलोपी समासः कर्तव्यः । सूत्रे पुंस्त्वं सौत्रं ज्ञेयं । पंचम्यर्थे प्रथमा च ज्ञेया । पीड पीडने । रुधिर आवरणे । कृष विलेखने । अयं भौवादिक एव गृह्यते । गुणसहितस्य कर्षस्य ग्रहणात् । तत्फलं तुदादेर्व्युदासः । यद्यपि विलेखने एव तौदादिकोपि तथापि भौवादिकविलेखने एव तौदादिकः प्रयुज्यते । एवं च तौदादिकात् णम् न्यव एव भवति । क्षेत्रे उपकृष्य हलेनोपकर्षयति ।